

Зарубіжна проза
XX століття

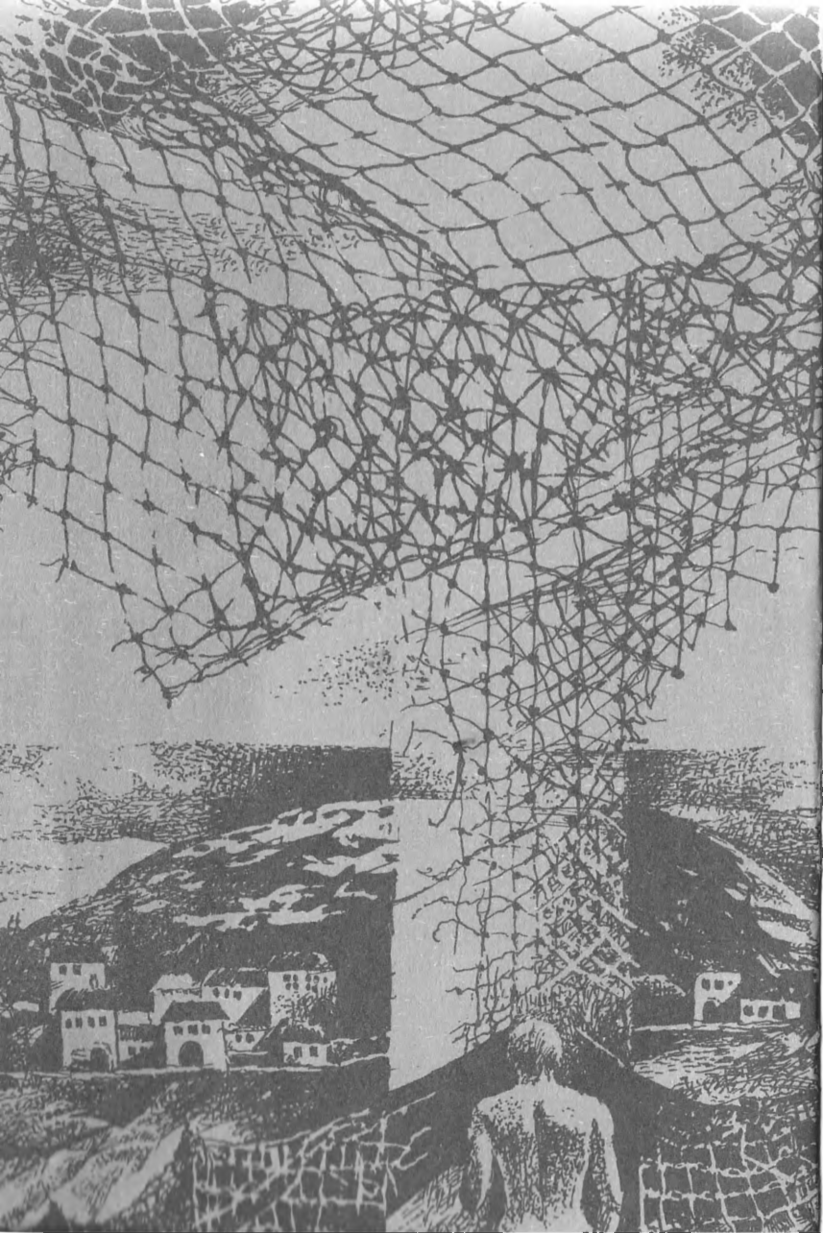
ЕРІХ КОШ

«ДНІПРО»

Великий
Мак

ЗАРУБІЖНА ПРОЗА ХХ СТОЛІТТЯ

Серію засновано в 1988 році

Ерих Кош
ВЕЛИКИ МАК

Еріх Кош

ВЕЛИКИЙ МАК

Вибрані твори

Переклад
із сербськохорватської

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1989

ББК 84.4Ю
К 76

В книгу включены три самые популярные произведения известного сербского писателя (род. 1913). В сатирической повести «Большой Мак» и в романе «Снег и лед» автор высмеивает черствость и бездушие мещанского мира, выводит на чистую воду всевозможных карьеристов и приспособленцев, а также в аллегорической форме осуждает практику ведения «холодной войны» и развенчивает культ личности. В глубоко психологическом романе «Сети» главный герой старается убежать от обычного, надоевшего течения жизни, но, в конце концов, гибнет, так и не сумев выпутаться из сетей обыденности.

Редакційна колегія:

*Г. Д. Вервес (голова), С. К. Жолоб, Д. В. Затонський,
Ю. Я. Лісняк, О. І. Микитенко, Д. С. Наливайко,
Д. В. Павличко, Д. Х. Паламарчук.*

Передмова *Є. М. Пащенко*

Художник *Ю. А. Чеканюк*

Редактор *С. А. Коваль*

Кош, Еріх.

К 76 Великий Мак: Вибрані твори: Пер. з сербсько-хорв. / Передм. Є. Пащенко.— К.: Дніпро, 1989.— 479 с. іл. (Зарубіжн. проза ХХ ст.).

ISBN 5-308-00458-7

До книжки ввійшли три найпопулярніші твори відомого сербського письменника (нар. 1913). У сатиричній повісті «Великий Мак» та в романі «Сніг і лід» автор висміює черствість, бездушність міщанського світу, виводить на чисту воду різних кар'єристів та пристосуванців, а також в алегоричній формі засуджує практику ведення «холодної війни» й розвінчує культ особи. У глибоко психологічному романі «Сіті» головний герой намагається втекти від звичного, обридливого плину життя, але, зрештою, гине, так і не змігши виплутатися з тенет буденщини.

ББК 84.4Ю

К 4703010100—183 183.89
M205(04)—89

ISBN 5-308-00458-7

© Український переклад,
передмова, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1989 р.

ЕРІХ КОШ

Еріх Кош (нар. 15. IV. 1913 р.) — один з найвідоміших представників сучасної югославської літератури. Сформувавшись, як і інші митці його покоління, в роки антифашистської боротьби, він у своїй творчості не обмежується темою війни, а зосереджує увагу на найгостріших проблемах сьогодення. Віра в людину, яка немов «сонце світу», врятує суспільство від льоду відчужень,— одна з провідних тем Е. Коша. Стверджуючи високі гуманістичні ідеали, письменник далекий від патетики й декларативності. Його твори, навіть коли це фантазмагорії чи алегоричні притчі, найчастіше побудовані на реальних фактах і змальовують сучасне суспільство, освітлене нерідко через призму сатири.

Завдяки своєрідній інтерпретації етичних та ідеологічних проблем, що притаманні не тільки югославському суспільству, Е. Кош здобув широке визнання за межами своєї країни, в тому числі і в Радянському Союзі, де неодноразово видавалися переклади його творів.

До сатири й гротеску, як засобу художнього осмислення сучасності, своєрідної зброї у боротьбі з вадами та хворобами суспільства, Е. Кош не випадково звернувся вже в перші повоєнні роки. Після драматичних і напружених років народно-визвольної боротьби (1941—1945), в якій він брав участь від початку і до завершення, настали не менш складні роки перебудови суспільства. В одному з творів Е. Коша дається алегорична картина суспільства, образно представленого морським узбережжям після тривалої бурі, всіяним брудом, сміттям і піною. Ті, хто вижили в штормі й мріяли про перемогу, не могли не збентежитись, побачивши цю картину. Виявляється, на поверхню сплигло міщанство, що, затаївшись у роки буревію, після перемоги поспішило зайняти місце під сонцем. Така мімікрія міщанства, його агресивність породжували різні реакції в суспільстві, серед колишніх борців за визволення, котрі іноді впадали в розчарування і песимізм, а іноді й намагалися пристосуватися до обивательських смаків.

Еріх Кош — письменник і громадянин — належить до тих митців, що сміливо виступили проти загрози, яку його земляк з Боснії та соратник по партизанських лавах відомий письменник Бранко Чопич (1915—1984) влучно назвав у однойменному романі «восьмим

наступом» (після семи фашистських наступів, які партизанам довелося відбивати в роки війни, в мирні часи вони змушені були протистояти «восьмому наступу» дрібнобуржуазної стихії). Гострий гумор і сатира, притаманні творчості Чопича, яка своїм корінням сягає у фольклор рідної Боснії, характерні й для стилю Е. Коша. Проте на відміну від свого земляка, що походив із селянської родини, Е. Кош тісніше пов'язаний з культурою міста.

Народився він і зростав у Сараєві, в родині службовця. Після закінчення гімназії майбутній письменник, як і багато інших його земляків, для продовження освіти обрав Белградський університет. Отримавши 1935 р. диплом юриста, Е. Кош не мав наміру обмежуватися чиновницькою діяльністю, його все більше приваблювали культурні події. 30-і роки в югославській літературі позначені виникненням прогресивного «соціального руху», в який включився і Е. Кош. Разом з молодим, у майбутньому відомим письменником Михайлом Лаличем, Е. Кош свої перші літературні кроки робить у тісному зв'язку з «соціальною літературою», на формування якої в Югославії значно вплинули антифашистський рух у Європі, радянська література, що, незважаючи на цензурні рогацьки, проникала на Балкани.

Громадська й літературна діяльність Е. Коша потрапляє в поле зору поліції, яка переслідуює молодого письменника; коли ж 1938 р. в газетах і журналах з'являються його перші твори, автора засуджують на півтора року ув'язнення. Опинившись 1941 р. в партизанських загонах, Е. Кош виконує там відповідальні завдання, а після визволення продовжує громадську діяльність, перш за все в галузі культури; його обирають секретарем Югославської ліги за мир, незалежність та рівноправ'я народів.

Саме в ці перші повоєнні роки Е. Кош починає по-справжньому виявляти свій письменницький хист. Разом з іншим виходцем з Боснії, з часом славнозвісним автором філософських романів Мешою Селімовичем (1910—1982), Е. Кош у творах цього періоду далі розвиває ідеї «соціального реалізму», поєднує їх із традиціями вітчизняної реалістичної прози попереднього століття. Одна за одною виходять збірки його оповідань «У вогні» (1947), «Три хроніки» (1949), «Нотатки про молодь» (1950), «Час воєнний» (1952), «Найкращі роки» (1955). Їхня головна тема — це свіжі спогади про війну, події перших років повоєнного життя. Прагнучи показати зміни, що відбуваються у психології людей, які від тяжких буднів партизанської боротьби перейшли до мирного будівництва, Е. Кош

ніби перегукується з аналогічними мотивами в радянській літературі 20-х рр., що була досить популярною в повоєнній Югославії. Характери окремих його персонажів близькі до системи образів партизанського фольклору. Це і звичайні бійці, котрі, незважаючи на труднощі війни, вірять у перемогу; і російський воїн Альоша, який, врятувавшись із полону і потрапивши до югославських партизанів, відстоює разом з ними свободу; і дівчина-партизанка, яка після перемоги включається в нове життя тощо. Хоча ці мотиви були досить розповсюджені в літературі того часу, Е. Кошу вдається уникнути схематизму, надмірної патетики. В його ранніх творах виразно відчувається увага до внутрішнього світу людини, стверджується людська гідність, виявляється вміння протистояти нищим почуттям. Уже завдяки цим творам Е. Коша було визнано одним з кращих представників сербської антивоєнної прози, автором справжнього психологічного дослідження морального стану людини в роки війни. Але найбільшого визнання Еріх Кош здобув пізніше, коли світ побачили його сатирико-алегоричні романи та повісті.

Справжньою несподіванкою для читацької публіки й літературної критики, що звикла вважати Е. Коша антивоєнним прозаїком, стали ці нові його твори 50-х — 60-х років. Використовуючи алегоріку, гіперболу, письменник створив оригінальний тип притчі, в якій неважко впізнати сучасне суспільство з його проблемами, змальованими нерідко ще й в сатиричному світлі. Хоча сатира далеко не єдина сфера його творчості, зібрання якої становить 18 томів, але завдяки таким його романам, як «Великий Мак» (1956), «Новосадська різня» (1961), «Сніг і лід» (1961), «Горобці Ван Пе» (1961) та іншим творам, зокрема памфлетам і публіцистичним виступам, Е. Кош визнаний одним з найвідоміших і найпоследовніших сатириків у сучасній сербській літературі. Звернення письменника до сатири не випадкове і пояснюється деякими особливостями розвитку сербської літератури як у минулому, так і безпосередньо в 50—60-і роки.

Суспільно-політична спрямованість сатири характеризує розвиток цього жанру в сербській літературі вже починаючи від Вука Караджича (1787—1864); у своїй публіцистиці він хоробро викривав свавілля, деспотизм уряду. Та чи не найвиразніше сербська сатира виявила себе в творчості Радое Домановича (1873—1908), який, використовуючи алегоріку й фантастику, виступав проти диктаторського режиму властей, бюрократизму, міщанства тощо. У цьому

плані Е. Коша можна визнати продовжувачем кращих традицій сербської класичної літератури. Якщо, скажімо, Р. Доманович у сатирі «Мертве море» (1902) зображує міщанство, світ обивателів гнилим болотом, де задихається все живе, то в Е. Коша натоп обожнює гнилого кита, від смороду якого немає куди подітися («Великий Мак»). Якщо у Р. Домановича читач потрапляє у вигадану «країну страждань» («Страдія», 1902), в якій неважко впізнати сучасне автору суспільство, або ж переповнює це суспільство фантастичними подіями («Дивовижний сон», 1903), то в Е. Коша сучасний Белград вкривається снігом і увесь світ потрапляє в льодовиковий період. Такий художній прийом дає можливість письменнику показати, як у скрутних становищах виявляється мораль суспільства.

Серед близьких Е. Кошу класиків російської літератури дослідники відзначали, крім Салтикова-Щедрина, такого, здавалося б, далекого від сатири письменника, як М. Ю. Лермонтов, що близький Е. Кошу не тільки прагненням створити узагальнюючий образ сучасника, а й прихованою алегорією. У вступі до свого роману «Герой нашого часу» Лермонтов пише: «Наша публіка ще така молода й простодушна, що не розуміє байки, якщо в кінці її не знаходить моралі. Вона не вгадує жарту, не пізнає іронії, вона просто погано вихована. Вона ще не знає, що в порядному товаристві і в порядній книзі неприхованій лайці не може бути місця, що сучасна освіченість винайшла зброю гострішу, майже непомітну, і разом з тим смертоносну, яка під вбранням лестощів завдає невідхильного удару».

Висміюючи вади суспільства чи то алегорично, у вигляді іронічного «компліменту», чи відверто, Е. Кош вдало поєднує традиції класичної літератури з сучасними досягненнями красного письменства. Але він не захоплюється туманними символами, розпливчастими образами та іншими виразами модерністської поетики, а більшою мірою тяжіє до реалістичних принципів. Його твори читаються легко й зрозуміло, символи не залишають враження нерозгаданості, двозначності. Сміх Е. Коша навряд чи можна віднести до «чорного гумору» або ж до «інтелектуально-цинічного сміху». Найвиразнішою особливістю сатири письменника є гуманістична спрямованість. Вдумливо, проникливо вдивляючись у сучасне суспільство, Е. Кош детально аналізує певне явище, показує проблеми в різних аспектах, прагнучи зрозуміти причини недоліків, і ненав'язливо хоче навести читача на роздуми, підказати шляхи усунення певних суспільних вад. Не песимістична безвихідь домінує в його творах, а ствердження

активної життєвої позиції, що помітно відрізняє творчість Е. Коша від «чорної хвилі» в літературі того часу, де розпач і відчай є мало не обов'язковою нормою.

На думку письменника, сатира конче потрібна здоровому організму соціалістичного суспільства: «Ми достатньо міцні, щоб жартувати й сміятися самі з себе, не боячись підкопати цим підвалини будинку, в якому живемо. Ми достатньо молоді в своєму розвитку, щоб боротися проти власних дитячих хвороб, оберігати себе від зарази, котра могла б нам, які не мають іще достатнього імунітету, спотворити обличчя й отруїти душу. Ми стали повністю відповідальними і ми повинні відповідати».

Такі переконання Е. Коша знайшли відображення в його творі «Великий Мак». Вихід цієї повісті означав переломний момент у творчості письменника і знаменував початок новітньої сатири не лише в сербській, а й в усій югославській повоєнній літературі.

Свою притчу автор засновує на газетних відомостях про кита, який ніби-то потрапив до вод Адріатики, був виловлений і виставлений для показу, чим викликав несподіваний ажіотаж серед публіки. Символічне значення твору автор пізніше прокоментував так: «Коли сатирик, на протигагу різним культам і масовим істеріям, виводить жителів Белграда на Ташмайдан (стадіон з парком у центрі Белграда — П. Є.) для того, щоб вони вклонилися модному киту, то тим самим він мітить у міщанський конформізм людей, а гіперболою своєю, перебільшуючи розміри і кита, і істерії, хоче лише звернути увагу на слабості й вади саме тих, хто їх не бачить і не помічає».

Сум'яття, яке викликав показ морської тварини — лише зовнішній бік алегорії, яка в Е. Коша багатозарова. Змальовуючи певну подію, письменник водночас указує на різні соціальні психози, що знаходять у міщанському середовищі поживний ґрунт. Виступаючи проти різних культів, пристрасті до сенсацій, снобізму тощо, письменник свідомо звертається до, здавалося б, абсурдного, гротескного образу кита з досить чудернацьким іменням «Великий Мак». Але ця назва звуковою, словесною грою викликає низку асоціацій, уособлюючи сліпе схиляння перед різними явищами, сенсаціями, плітками, що проникають у всі верстви суспільства — від дрібних чиновників до так званої інтелектуальної еліти. Абсурдність назви об'єкту, його обожнювання певною мірою асоціюється із тими іменами, якими прикрашають себе різні «зірки», що причаровують натовпи шанувальників. Слово «кит», нарешті, асоціюється і з поняттям «культ» будь-чого і будь-кого. Механізм культу, його розвиток, небезпечність

такого явища для кожного суспільства — в центрі уваги Е. Коша. Письменник простежує, як натовп, осліплений чутками про кита, перетворює їх у свій кодекс, не помічаючи незграбність, потворність туші, яка в «період розпаду» своїм смородом переслідує усіх тих, хто їй вклонявся і не вклонявся. Водночас автор показує таку особливість міщанської стихії, як її мімікрія, спроможність швидко переорієнтуватися, відмовившись від колишніх ідолів, зневажаючи й висміюючи їх, а тоді знайти собі для обожнювання інших.

Аналізуючи психологію міщанства, письменник дає переконливу картину того, як масовий психоз, немов епідемія, охоплює місто, керує натовпом, що мовчазними ріками стікається на уклін «чуду», мертвій туші. Е. Кош не обмежується зображенням натовпу, він показує людей інертних, які, не маючи власних думок і переконань, здатні змінювати свою поведінку залежно від обставин. Метушня навколо кита здійнялася так само легко і швидко, як і згасла. Коли він почав смердіти, всі поспішають продемонструвати свою байдужість до колишнього об'єкту захоплень. Отже, переконавшись у мізерності того, чому ще вчора поклонялися, такі люди неспроможні жити незалежно й потребують чергового «кита». Те, що було фетишем, нехтується й висміюється, але сам фетиш залишається, бо ще не встигло очиститися повітря від колишньої гнилі, як з'явився новий «кит», і всіх знов охопив масовий психоз.

Головний герой повісті — Раде Деспич. З цим образом пов'язане висвітлення однієї з головних тем у творчості Е. Коша — індивід і суспільство, протистояння героя суспільному злу. Зовні Раде Деспич близький до досить розповсюдженого персонажу в сучасній югославській літературі так званої «маленької людини». Це дрібний чиновник, який примушений скніти в оточенні міщан, охоплених «ки-томанією».

Але на відміну від модного типажу відчуженої, самотньої, загнаної «маленької людини», що легкодухо йде на загибель, характерною особливістю героя твору є свідоме протистояння масовому психозу і прагнення довести людям, що вони помиляються у своїх вчинках, які руйнують суспільство. Отже, герой не просто усвідомлює й засуджує «культ кита», він гостро відчуває власну відповідальність перед людьми. Раде Деспич доходить висновку, що сидіти й мовчати, коли він бачить те, що інші не помічають, — рівнозначно злочину. Герой Е. Коша не може дивитися, склавши руки, коли «інші сповзають у безодню». Спочатку Деспич відчуває, що він не один, що є інші люди, які не піддалися психозу й зберегли незалежність ми-

слення та самостійність поглядів. Вони ще не розучилися радіти, жити, думати про щось своє, тобто не втратили індивідуальності, хоча таких людей, за сумним спостереженням оповідача, стає щораз менше. Характерно, що такими рисами наділено робітників, скромних трудівників з передмістя. Вказуючи саме на це середовище, де ще збереглася людська гідність, письменник не вдається до ідеалізації. Сила масового психозу настільки міцна й всепроникна, що перед нею важко встояти і самому герою, котрий помічає, як він теж проймається думками про Великого Мака. Зрештою, Раде Деспича спостигає відчай та розчарування. Ті, за кого він боровся, кого прагнув урятувати, виявилися не вартими того.

Е. Кош змальовує свого героя своєрідним Дон Кіхотом,— цей прийом був також досить розповсюджений у тогочасній літературі, але й тут письменник дає іншу інтерпретацію. На противагу традиційному фіналу, в якому «маленька людина», безсила боротися проти зла, зазнає поразки, Е. Кош не вважає свого героя переможеним. Попри всі розчарування і поразки, Раде Деспич не зраджує своїх переконань. Хоча обивателі дуже швидко відмовилися від того, чому нещодавно вклонялися, і знайшли собі нового ідола, Раде Деспич приймає рішення вести боротьбу далі.

Крім головного героя, неконформіста, Е. Кош вводить ще одного персонажа, що спостерігає зло збоку, цинічно іронізує й не втручається у події. Виразником такого ставлення до того, що хвилює Раде Деспича, виступає його керівник, який пропонує герою позицію невтручання, котру займає сам. Характерно, що герой не приймає його порад і, незважаючи на нову епідемію «ідолопоклоніння», не відмовляється від своїх принципів.

Піднята в повісті тема соціальних верхів, їхньої моральної та етичної позиції, як і подальше вирішення проблеми суспільних вад та шляхів боротьби з ними, знаходить свій розвиток у наступному романі Е. Коша «Сніг і лід».

Відштовхуючись від того реального факту, що люди, живучи по сусідству з великими льодовиками, звикли до них і не помічають їхнього поступового зростання, Е. Кош на цій основі створює своєрідну алегорію. У його творі Белград і вся планета раптово замерзають, вступаючи в новий льодовиковий період. Такий художній прийом дає письменникові можливість висвітлити низку проблем — від особистих стосунків людей до державних відносин, в які вкралися холод, відчуження, підозри, взаємні антипатії. Він переконаний — лід відчужень загрожує людству; зображуючи своїх героїв,

письменник досліджує, як у критичних обставинах виявляється справжній моральний рівень людей, окремих верств суспільства тощо. Ці та інші думки пройняті переконанням у тому, що людина, як сонце світу, вогнем свого серця спроможна розтопити царство криги.

Не обмежуючись лише проблемами власної країни, Е. Кош ставить проблему в ширших масштабах; він показує, до чого призводить охолодження взаємин як між громадянами конкретної країни, так і в цілому між жителями планети. Письменник стверджує, що ведення «холодної війни» загрожує життю людства.

В романі розглядається поширена в югославській літературі проблема, що полягає в стосунках між колишніми партизанськими друзями, одні з яких опинилися в соціальних верхах, інші — в низах. Письменник розповідає, як окремі керівники, вихідці з народу, зраджують ті ідеали, за які вони проливали кров у роки боротьби з фашистськими загарбниками. Особливу увагу автор приділяє «інтелектуальній еліті», «інтелігентським салонам», змальовуючи бездуховність, кар'єризм деяких представників інтелігенції.

Роман не випадково розпочинається і закінчується зустріччю двох колишніх друзів-фронтовиків. Автор показує, як бюрократизм, лицемірство, холодна байдужість спроможні проникнути у душі навіть тих, хто ще вчора був пов'язаний вузами, випробуваними складною боротьбою проти фашизму. Значення цієї сцени в Е. Коша не обмежується лише етичними проблемами. Потрібна не тільки вірність фронтовій дружбі, а й ідеалам, стверджує автор. Е. Кош, який брав участь у народно-визвольній боротьбі від її початку до перемоги, апелює до тих своїх соратників, керівних працівників, які зрадили ідеали революційних перетворень.

Вірою в краще майбутнє, у поліпшення життя після перемоги сповнена партизанська творчість, література югославських народів воєнного періоду. З цією вірою люди розпочали соціальну перебудову суспільства. Проте незабаром, у мирні часи, з покращенням умов життя свідомість деяких колишніх борців зазнала зміни в гірший бік. Окремих із них, що зайняли керівні пости, опанувала пристрасть до збагачення. Головне ж, відзначає автор, ці колишні партизани забули про тих, з ким ділили знегоди війни, хто довірив їм утілення в життя спільних інтересів,— про звичайних людей, робітників, гідних поваги.

Колишній фрезерувальник, потім партизан, а після війни — генеральний директор одного об'єднання, зустрівшись зі своїм колиш-

нім соратником, уникає його погляду, і не тільки тому, що соратник прийшов з проханням допомогти йому з житлом, а й через те, що тепер їхнє соціальне становище різне. Відвідувач — звичайний робітник, він не має за собою ніяких «зв'язків», крім суворих буднів минулої війни. Роман перетворюється на політичну сатиру, на сміливий виклик тим, хто, займаючи керівні посади, забув про своїх фронтових друзів, зрадив революційні ідеали, щоб відвідувати салони, де «колишнього мугиря» терплять доти, доки він має звання генерального директора.

Змальовуючи вечірки у Жабичів, письменник висміяв досить розповсюджене явище «інтелігентських салонів», у яких процвітають псевдоінтелектуалізм, снобізм, позерство. Тут збираються люди без твердих переконань і принципів. Гама тем, що калейдоскопічно змінюються в салонних базіканнях, досить пістрява. Тут можна почути і політичні плітки, і анекдоти про соціалізм, і просторікування про модні течії у мистецтві чи літературі, і, нарешті, жваві обговорення вигідних справ. Письменник показує дрібнотем'я цих балачок, міщанську, споживацьку психологію так званої інтелектуальної еліти.

Якщо у «Великому Маку» виразниками обивательських смаків були прості службовці, то в романі «Сніг і лід» Е. Кош доводить, що ті ж особливості притаманні й тим, хто зараховує себе до соціальних верхів. Гуманні на словах, такі представники «еліти» як естет Жабич, поет Бабич та інші виявляють неабияку жорстокість і агресивність в умовах «погіршення клімату». Рятуючи власну шкуру, ці колишні гуманісти стають натхненниками компанії по заморожуванню людей. Письменник ще раз підкреслює, як у теплих салонах процвітають настрої, далекі від інтересів звичайних людей; як зміна клімату призводить до озвіріння окремих представників суспільства. Сніг, отже, потрібен письменнику не для того, щоб знищити світ, а щоб виявити «слід звіра» на ньому.

І знову-таки, не нав'язливо, без декларативності Е. Кош показує, що стійкість духу, гідність зберегли саме звичайні люди з передмістя, адже колишнього генерального директора відіграв, урятував від холоду саме отой простий його соратник, котрому свого часу генеральний директор відмовив у підтримці.

Автор, таким чином, вірить у людське добро і тому нагадує про «льодовиковий період», який, хоч і привидівся герою, але переконливо доводить небезпечність такого явища, як обледеніння людських душ.

Називаючи саме простих людей носіями високих гуманних якостей, Е. Кош далекий від ідеалізації характерів. Зло, стверджує автор, присутнє всюди, воно проникає у різні соціальні структури, і завдання митця в тому, щоб закликати людей гідно протистояти злу в усіх його виявах. Ці та інші думки письменник розвиває також у романі «Сіті».

Більш відомий як сатирик, Е. Кош у цьому творі постає в новому світлі, вдаючись до психологічної прози, побудованої вже не на алегорії, а на реальному матеріалі. Проте і в цьому творі Е. Кош, вірний своїм принципам, висловлює думки у вигляді притчі. Письменник, як і раніше, не обмежується певною проблемою, а паралельно з головною темою розглядає низку інших, не менш актуальних питань, пов'язаних із сьогоденням.

У центрі уваги Е. Коша знову ж таки один з розповсюджених мотивів сучасної літератури — розчарування, незадоволення героя навколишнім середовищем і спроба втечі кудись далеко, де можна було б знайти і омріяний спокій, і бажану свободу. Звертаючись до цієї теми, автор дає їй свою інтерпретацію, протилежну загальнорозповсюдженій у тогочасній літературі. Не безвихідь як норму життя стверджує автор, а сміливе, вольове протистояння злу в будь-якому його вигляді, включаючи й таке розповсюджене явище, як буденна метушня, що в результаті призводить до збіднення духовного світу людини, робить її рабом власних відчуттів.

На перший погляд у головного героя Олександра Корди немає ніяких підстав для відчаю й розчарування. Як один із провідних архітекторів, котрого запрошують на міжнародні симпозиуми й пропонують співробітництво у престижних виданнях, він має можливість стажування в першорядних наукових центрах Європи — все це повинно, здавалося б, тільки надихати героя. Але Корда — людина критичного розуму й добре розуміє справжню ціну свого успіху, поверховість, недосконалість власних праць. Незадоволений собою та навколишнім оточенням, яке його стомлює, він вбачає порятунок у тому, щоб усе покинути і втекти кудись, де можна було б звільнитися з лабетів буденності.

Втікаючи з міста, Корда опиняється в тій ідилії, про яку стільки мріяв. Лагідне узбережжя, екзотичне й тихе рибальське селище, що притулилося до мальовничого берега, а також непричетність героя до місцевих проблем, приваблива незнайомка тощо — все це теж, здавалося б, мало принести радість та заспокоєння Корді, котрий у перші дні зазнає саме таких відчуттів.

Апофеозом цієї втечі є ті сторінки роману, де герой ніби зливається з природою й отримує бажаний спокій. Оспівуючи його відчуття єдності з небом, землею, повітрям, Е. Кош, однак, показує, що втеча від суспільства — чужа людській природі. Людині потрібна людина, і між собою всі ми пов'язані любов'ю, ненавистю, радістю, смутком... Ці почуття не можна притлумити, доки в людині жевріє іскра життя.

Змальовуючи приморське селище, Е. Кош виявляє себе блискучим знавцем античного узбережжя Чорногорії, побуту, звичаїв та характерів людей цього краю. Проте письменник не захоплюється екзотикою, а зосереджує увагу на людських стосунках, які в цьому мальовничому й спокійному краї далеко не ідилічні.

Відлюдне рибальське селище — це тільки нове середовище, в якому розвивається трагедія героя. Звільнення від ритму великого міста аж ніяк не вирішує психологічної драми Корди. Описуючи зовнішню ідилію сільського життя, Е. Кош ніби вступає в дискусію як з головною в югославській літературі темою втечі-порятунку, так і з поширеним твердженням, що, на протилежність розбещеній моралі міста, віддалені села зберігають «чисту» патріархальну мораль. Автор показує, що люди, перебуваючи в будь-якому середовищі і маючи лише між собою різноманітні стосунки, потрапляють у «сіті», розставлені життям.

Втікаючи від людей, Олександр Корда знову ж таки потрапляє до людей, серед яких також побутує зло, набуваючи іноді досить жорстоких форм. Як чоловік чесний і порядний, Корда не може залишатись осторонь тих проблем, свідком яких став у місці своєї втечі. Більше того, він мимоволі опинився у центрі інтриги, безсилий виплутатися з них.

Потрапивши у нові тенета, герой знову мріє про втечу, хапаючись за пропозицію відбутися у тривале закордонне відрядження, немов за соломинку.

У цьому переконанні, що тільки втечею можна врятуватися від суспільних проблем, і полягає трагедія Олександра Корди. Загибеллю героя автор стверджує, що втекти від себе, як і від людей, неможливо.

Суть роману-притчі — у виборі життєвої позиції. Письменник не погоджується з тим, що всю вину за особисті поразки треба звертати на обставини, суспільство. Він виступав проти примарних ілюзій та самообманів. Е. Кош вчить, що негоди, бурі становлять частину нашого існування, вони обов'язкові, і тому не можна поринати в приємні купелі уявлень про безхмарність життя. Порятунком полягає

не у втечі, як це варіюється у творах окремих письменників, а в опорі й боротьбі. Така авторська позиція близька до кращих гуманістичних традицій західноєвропейської класики. Тож не випадково Е. Кош в одному з епіграфів підтверджує свої думки словами Гете: «Лиш той життя і волі гідний, хто б'ється день у день за них».

На протилежність дуже модним у літературі ідеям безвілля, безпорадності людини, яка є лише стороннім «перехожим» у світі, де панує зло, Е. Кош на прикладі свого героя показує, що коли б той обрав не примарну втечу, а уважніше поглянув на себе й на своє оточення, то мав би більше підстав скаржитися на самого себе, а не на «сіті», що їх розставило життя. Немов дискутуючи з деякими популярними теоріями, письменник стверджує, що людина повинна керуватися не підсвідомими спонуками, а намагатися перебороти все те, що називається «гнилістю духу»; вона повинна навести лад у власних думках і прагнути конкретної мети. На шляху до здійснення цієї мети обов'язково будуть випробування, і тільки від сили та волі людини залежатиме кінцевий результат її прагнень. Проте твір Е. Коша з його відвертою публіцистичністю не можна розглядати як схему, «рецепт» порятунку. Парадоксальністю фіналу письменник немов підкреслював складність, різноманіття сучасного життя.

Своєрідним резонансом на багатошаровість і складність сучасного життя стали романи, памфлети, есе й фейлетони Е. Коша останніх років, такі як «Слідами месії» (1978), «Політ у Парагвай» (1983). Вірний власному творчому методу, письменник і далі зосереджує увагу на великих гострих проблемах суспільства. Одним з кращих і соціально значущих творів сербської літератури останніх років є роман Е. Коша «Досьє Храбака» (1971). В центрі уваги автора таке соціальне зло як бюрократизм. Герой твору колишній партизан Храбак намагається потрапити на прийом до свого колишнього приятеля з часів антифашистської боротьби, котрий тепер займає відповідальну посаду, щоб повідомити про загрозу вибуху в будинку, де перебуває Генеральна дирекція. Але на шляху до вершин адміністративної ієрархії, де, як сподівається Храбак, його почують, виникають численні перешкоди у вигляді чиновницької армії. Прагнення «звичайної людини» попередити про загрозу розбивається об стіни адміністративного апарату. Вибух відбувається. Генеральна дирекція злітає в повітря.

Кош показує, що адміністративна метушня і псевдодіяльність не такі вже й безневинні. Бюрократизм — страшне зло, за яке розплачуються люди, що стають жертвами вибухів. Письменник стверджує,

що бюрократизм глибоко чужий природі людини, як і в цілому соціалістичному суспільстві, з якого він повинен і може бути викоренений.

Цими та іншими переконаннями Е. Кош перегукується з кращими творами сучасної радянської літератури і публіцистики. Думки і вболювання сербського письменника не втрачають своєї актуальності для сучасного читача і суспільства.

Один з літературних критиків, аналізуючи стан літературних кіл того часу, відзначав, що їм не бракує ані хисту, ані інтелігентності, ані хоробрості. Єдине, чого їм, на його думку, не вистачає найбільшою мірою, це благородства. Творчість Е. Коша пройнята хоробрістю, гуманізмом, благородним прагненням зробити світ і людину кращими, ніж вони є насправді.

Висловлюючи гуманістичні ідеї, Еріх Кош, за визнанням сучасної критики, виконує тим самим майже «місіонерську роль», становить визначне явище в культурному та духовному житті своєї країни.

Блискучий представник югославського роману Еріх Кош справедливо визнаний одним з кращих прозаїків сучасної літератури.

Євген Пащенко

Великий Мак

Дивовижна повість про великого кита, на ймення Великий Мак

«Принесли газети, і ми прочитали
у «Берлінському щоденнику», що
на сцені почали показувати китів».

(З розмов Еккермана з Гете)

Белградці за день-два матимуть можливість відвідати незвичайну виставку. Експонуватиметься величезний мертвий кит, певно, у зоопарку. Кита зловили жителі Пага наприкінці минулого місяця.

Ця виставка цікава тим, що кити взагалі не водяться в Адріатичному морі. Жителі острова Паг знають з давніх переказів, що таке морське чудовисько з'являлося 60 років тому. Тоді кита було спіймано і вбито, а його кістяк зараз зберігається у Віденському музеї.

Цього кита експонують у Рієці, потім перевезуть до Любляни й Загреба. На сьогодні виставку відвідало близько 150 тис. осіб.

Політика, від 10 лютого 1953 р.

На вулиці Пролетарських бригад від учора виставлено кита. Про те, який це велетень, свідчать розміри голови. Вона два з половиною метра завдовжки. Паща така велика, що в ній вільно може гратися семи-восьмирічна дитина. В ній вистачило б місця і для чотирьох-п'яти чоловіків, якщо вони ляжуть щільно один до одного.

Політика, від 15 лютого 1953 р.

У нашій столиці кита буде виставлено на п'ять-шість днів. Вартість квитка — 25 динарів, для колективних відвідувачів — 10 динарів. Для школярів, військовослужбовців і студентів — 15 динарів.

Політика, від 15 лютого 1953 р.

Виставлений кит викликав велике зацікавлення у белградців. Незважаючи на погану погоду й мокрий сніг, близько 20 тис. осіб відвідало кита до 5 години вечора. Людей було стільки, що вулицею не міг проїхати транспорт. Навіть увечері, коли вже стемніло, натовп бажаючих стояв біля каси і чекав на квитки. Вважають, що увечері на виставці побувало ще принаймні 2—3 тис. відвідувачів. Кит освітлювався, і його добре було видно.

Політика, від 16 лютого 1953 р.

Кит — найбільший морський ссавець. Дихає легенями, як і наземні ссавці. Живе в океанах, але тільки до кордонів льоду, бо кожні три з половиною хвилини виринає на поверхню води, набирає повітря і знову пірнає. Досягає 30 м у довжину і важить до 150 т. Розмножується статевим шляхом: самка народжує дитинча 7—8 м завдовжки, яке вигодує молоком. Дитина влаштовується в заглибині на тілі матері, де розміщено молочні залози, захоплює сосок, а мати за допомогою м'язів випускає молоко із залоз прямо йому до рота.

Звідкіля в Адриатиці кити? Вони запливають до нас з Атлантичного океану.

Політика, від 18 лютого 1953 р.

Того дня, як я повернувся з канцелярії додому, хазяйка відчинила мені двері і, поки я прилаштував пальто у передпокої (знову обірвалася вішалка, треба пришити), вона запитала в мене:

— Пане Раде! Читали сьогоднішні газети? Рибалки вилунали кита!

Йй було нудно. З трьох квартирантів лише я приходив додому після обіду і, як правило, вона зупиняла мене у передпокої чи холі, бажаючи потеревенити, тоді як я, натомлений від канцелярських справ, від читання і розмов із відвідувачами і голодний після пісного обіду у їдальні, хотів одного — швидше лягти та заснути (може, хоч це приглушить голод, втім і допоможе перетравити важку їжу: казенну квасолію із жилавим м'ясом). Тому й зараз, тупцяючи у напівтемряві біля вішалки — поки хазяйка чекала осторонь, користуючись моєю затримкою із пальтом,— я відповів коротко й злісно:

— Що? Який кит? Нема їх у нашому морі. Це дурниці і газетні вигадки. Ніколи не чув про таке.

— Які дурниці! Які вигадки! — дочекалася вона свого.— Та прочитайте спочатку газети. Там і фотографії є; фотографії ж брехати не можуть. І потім, хто каже, що він з нашого моря? Може, він заплив зі сторони?

Потім вона почала мені розповідати про різні види китів — із знанням справи, впевнено й натхненно. Про білого і блакитного, про смугача і кашалота, про тих, які харчуються всілякою дрібною, і про інших, що ковтають великих риб, про китів, що живуть лише в холодних морях, і набагато рідкісніших, які трапляються у теплих. Відчувалось, що вона уважно прочитала газети і що газетяр зазирнув до якогось посібника.

Мені здавалося неймовірним нахабством те, що, скориставшись з моєї затримки біля вішалки (і відверто тішачись з цієї ситуації), вона спокійно дивилась, як я вовтузився у темряві і все говорила й говорила, замість того, щоб клацнути вмикачем і запалити світло. Пальто впало на підлогу, отож я змушений був повернутися й підняти його. Потім лютий через усе це, сказав їй надто різко, що той кит мене ніскільки не обходить і хай іде під три чорти і він, і газети (і вона, додав я подумки). Чи вона гадає, що я не маю інших справ, аби ще цим засмічувати собі голову; чи не вистачає в мене інших клопотів? Мабуть, я висловився досить переконливо, бо вона замовкла; коли ж мені нарешті вдалося почепити пальто і я рвонув до своєї кімнати, щоб не бачити, як воно впаде ще раз, хазяйка, зааніміла й перелякана, шарпнулася вбік, даючи мені пройти. І все ж, не втримавшись, гукнула навздогін:

— Який ви упертий! Тепер ви вже не зможете заперечити, що кити запливають і до нас.

Мене аж тіпало. По-дурному і без причини. Я знав, що тепер навряд чи зможу заснути. Мабуть, нерви зовсім нікудишні, якщо так мало треба, щоб розхвилюватись. Дратівливий я став. Розійдуся, через дрібниці тремчу і довго не можу заспокоїтись. Даремно намагаюся якось цього уникнути. Майже несвідомо: найневинніший привід — і я у такому стані. Особливо, коли мені хтось починає детально пояснювати, вперто доводити, переконувати і запевняти. А всі довкола наче змовилися це робити. Тільки-но з'явиться якийсь винахід чи відбудуться якісь зміни, що їх я ще й до ладу не второпав, як мене запевняють: усе те застаріло, а треба шукати нове, довершеніше, сучасніше, і часу мені не дають, щоб усе, не кваплячись, вивчити і оцінити, не дозволяють покластися на свою пам'ять і власний розум. Іноді відчуваю себе облетеним і неспокійним, наче муха у павутинні, чи нагадую сам собі малописьменну людину, яка в кінотеатрі не встигає читати на екрані титри: ще першого не прочитала, а вже другий виникає. Доходить до того, що хочеться затулити вуха і втекти куди-небудь чи підвестися й гукнути:

— Досить! Облиште мене, дайте самому подумати і в усьому розібратися!

Головне, що сну як не бувало. І справді, випроставшись на дивані, я відчув, що весь тремчу. Все це, думалося мені, від перевтоми, від напруженої роботи у канцелярії, від невинних відповідей і пояснень, від загальної млости, яку я віднедавна відчував (слід було б звернутися до лікаря, якби з того вийшло щось путнє). Нарешті, це могло статися від недоїдання, он і сьогоднішній обід у їдальні був не бозна-який. Однак тут уже нічого не вдієш: кінець місяця, а в кишені порожньо, на добру вечерю сподіватися не доводиться. Зусиллям волі я відігнав ці невтішні думки і почав мріяти, уявляючи себе у теплому південному морі, під пальмами,— це завжди мене заспокоювало і присипляло. Може, й зараз пощастить заснути.

Я лежав на дивані у своїй холодній, незатишній кімнаті, вкритий блаженською ковдрою, під головою — пласка подушка, від яскравого світла затулився рукою, бо не зміг опустити зіпсовану штору. Піджак я замінив на піжамну куртку, а от штани перевдягти уже було несила. Хоча я й казав собі, що помну їх, що це прояв слабкої волі і лінощів, останнє заглушило голос сумління. Та сну все не було. То не давала спокою думка про зім'яті штани, то пригадувалися відвідувачі з роботи, то хазяйка зі своєю старечею беззубою усмішкою і гребнем у нерозчісаній голові. Коли ж, нарешті, я занурився в тепле море й легенько погойдувався на хвилях, що несли мене у сон, перед очима раптом зринула чорна туша, справжнісінька гора м'яса, кит, що випускав з ніздрів подвійний струмінь води, а навколо нього — льодові гори, човни і вітрильники — наче малюнок з дитячої книжки. Снилось мені, що і я сиджу в одному з тих човнів, аж раптом кит прудко розвернувся, змахнув хвостом і перекинув мене у холодну воду. Я докладав усієї сили, аби утриматися на поверхні, і коли розплющив очі, уже напевне знав, що зі сном покінчено; не варто й сподіватися на інше. Ковдра зсунулася, ноги закоцюбли і схоже, що я схопив нежить.

Було вже чотири години, а на п'яту мені треба на роботу. У кімнаті під вечір стало ще холодніше й незатишніше, мене тут уже нічого не тримало і я вирішив пройтися вулицями, подивитися на вітрини та перехожих.

Тож я підвівся й вийшов до ванної спорядитися. В квартирі було тихо. Хазяйка, мабуть, теж прилягла, щоб насолодитися сном, який відняла у мене. Я навмисне хряснув дверима, аби її розбудити. Проходячи через хол, я помітив на столі між ножицями, лінійками, викрійками та іншим хазяйчиним кравецьким скарбом ранкові газети і не втримався, щоб не прихопити їх до себе в кімнату. Сівши біля вікна, я заходився їх розглядати, гортати та перебігати очима. Нічого особливого. Вибори і заворушення в країнах, достатньо від нас віддалених, дипломатичні справи, у яких простому смертному годі щось зрозуміти, репортаж про якусь фабрику, поради юриста, оголошення про базарні ціни, підготовка до весняної сівби, а тоді, посеред сторінки, заголовок: «Великий кит у морі біля Спліта», і під ним три стовпці.

«Спліт, 20 березня. Рибалки, які, скориставшись сприятливою погодою, вийшли в море, повідомили нам, що двічі бачили великого кита. Кит пірнав і спливав на поверхню, викидаючи угору фонтани води. Із судна, яке найближче підійшло до нього, сповістили, що ідеться про кита надзвичайно великих розмірів, які трапляються лише біля Північного полюса. Оскільки на судні не було спорядження для полювання на таке чудовисько, у нього кілька разів вистрелили з гармати, але безрезультатно».

Під текстом була фотографія чогось тьмяного, чорного й невиразного, з якої нічого не можна було зрозуміти. Внизу стояв підпис: «Кит у морі», а далі продовжувалася стаття:

«Висловлюють думку, що причина цієї незвичної появи — сувора зима, яка й привела кита у наші води, де він заблукав між островів і зараз шукає виходу у відкрите море. Вважають також, що кит розігнав усю рибу і цим пояснюються погані останнім часом вилови. Тому рибалки вирішили організувати

переслідування кита й сподіваються (якщо їм пощастить його виловити) компенсувати заподіяну шкоду».

Отже, ще не зловили! Оскільки зопалу я завівся з хазяйкою, то тепер лише радів, що на знімку нічого не видно і що кита ще не зловили. Я підвівся, одягся і, проходячи хол, відчув ледь чи не розчарування, що хазяйки там немає і я не можу їй усього повідомити. Я залишив газети на столі, надів капелюх і вийшов на вулицю.

Було погоже надвечір'я, і в мене раптом поліпшився настрій. Здавалося б, така дрібничка — пересвідчився, що був правий, а настрої миттю змінився. Я сміявся подумки, швидко спрацювався з колегою, з яким, виявилось, мати справу одне задоволення, і ми скоро завершили роботу. Я чекав, що й він запитає про кита. Мені навіть здалося, ніби він двічі збирався заговорити про це, але потім, з якихось причин (може, йому теж ця справа видавалася дурною й позбавленою сенсу) передумав. Мені так і кортіло поскаржитися на цей світ, завжди жадібний до сенсацій, і засудити наші газети, що не знайдуть собі розумнішої теми, аніж вигадки про якихось китів. Я хотів похвалитися, як я відразу ж не повірив у хазяйчину розповідь, та передумав, аби не склалося враження, що мене й справді цікавить той кит. І тут з доброго дива — скільки вже разів це бувало: вирішую; що не робитиму чогось, а сам вчиняю навпаки — я розповів йому чутку про кита, до того ж, сором сказати, ще й приплів усе, що я знав про китів. «І якими тільки дурницями не морочать людей,— говорив я.— Забивають нам голови китами, бо люди, варто лише завести мову про щось закордонне, новеньке, колосальне і незвичайне, одразу ж звертають на це увагу, а от зайнятися тим, що під носом робиться, нема кому. Онде кучугури на вулицях, скоро потеплішає, а ніхто й не думає той сніг принаймні з тротуара позгрібати...» Я ще довгенько говорив, але колега й не сміявся над моїми жартами, і не погоджувався з моїми оцінками. Не зводючи з мене зелених очей з запаленими повіками, він лише хитав головою. Потім сказав:

— Цікаво, і як це я не помітив того кита, адже я уважно читаю газети. Треба знайти й обов'язково прочитати.

То було все, що він сказав. Мені навіть здалося, що він поспішає додому, аби пошвидше ухопити газети. Не захотів зайти до кав'ярні, відмовився від прогулянки, тож і мені довелося йти додому із зіпсованим настроєм та рішучою постановою ні з ким більше про кита не говорити, поки самі не спитають. І з цією думкою я й заснув у своїй холодній кімнаті.

Прокинувся геть розбитий. Мені пощастило вислизнути з дому, не зустрівшись з хазяйкою. День виявився надзвичайно важкий: я складав баланс і увесь час провів над рахунками і книгами. (Минаючи кіоск, вирішив купити газети. Тремтячими руками розгорнув їх тут же на вулиці, уважно переглянув і з радістю упевнився, що в них нічого не писано про кита). До обіду ні з ким і словом не перекинувся, а тоді якийсь чорт приніс друкарку Цану, яка останнім часом так настирливо крутилася біля мене, що це вже зауважили доколишні. Вона увійшла, вловила момент, коли я підвів голову, надіслала мені усмішку і сіла навпроти.

— Учора,— сказала Цана,— я довго думала про вас. Майже цілий день.

— Он як,— здивувався я,— а чим зобов'язаний такій честі?

— Та читала газети, і мені згадалося, що ви приморець. Ви теж читали про кита?

Мене зачепило за живе. Яке відношення я маю до кита і чого це він нагадує про мене? Однак не тільки через це я заперечно похитав головою. Тут відіграли роль і моє рішення більше не говорити про кита, і вчорашня сердита відповідь хазяйці та й мій упертий, свавільний характер, який штовхає мене гудити усе, що вихваляють інші; є в мені таке, що мовби заважає вигукувати разом з іншими: «Хай живе!» чи «Браво!», якась зла, таємна, руйнівна сила, що примушує сміятися в жалісний момент і, непідвладна мені, викликає судомну посмішку, коли, за всіма людськими законами і згід-

но моменту, треба було б, як і всі довкола, зберігати на обличчі урочистість і скорботу. Оскільки я не надумав нічого кращого, то все це разом узяте підшговхнуло мене тієї хвилини по-дурному збрехати:

— Ні, не читав. У якій газеті?

Я відразу відчув, що припустився помилки, але відступати було вже пізно. Колега-бухгалтер, з яким я працював учора ввечері, сидів за сусіднім столом; він міг усе почути і виказати мене, а Цана якраз голосно промовляла:

— Як це не читали? Та це ж було у «Політиці»! Ілюстровано фотографією. Справжній великий іноземний кит у нашому морі!

Я розігрував здивування, прикидався незнайком, брехав і в той же час порівнював усе, що вона розповідала, із прочитаним в газетах. Вона вигадувала! Нахабно перебільшувала — з учора до сьогодні кит катастрофічно збільшився. Це вже було «величезне страховисько». Він заплив сюди із чужих морів і ледь не перекинув рибальське судно, яке почало його переслідувати.

— Ці відчайдушні хлопці могли загинути! — казала Цана, дивлячись на мене і разом з тим кудись повз мене, що викликала неймовірну лють; до того ж, сидячи навпроти, вона, як рак, що хапає жертву клешнями, увесь час зсувала і розсувала свої товсті, м'ясисті коліна, що виглядали з-під підсмикнутої спідниці. — Я гадала, — вела вона далі, — що ви зможете мені це пояснити.

Я сухо відповів, що ніколи не брав участі у полюванні на китів і, наскільки мені відомо, китів у наших морях немає. Я повторив те, що вже казав хазяйці, однак Цані було байдуже.

— А що, коли кита упіймають? Що ви тоді говоритимете? — запитала вона і підморгнула мені, достоту мовби призначала побачення.

Я вже збирався грубо її обірвати, — мовляв, нема чого правити зі мною теревені про китів, — коли це втрутився колега-бухгалтер і зауважив, що наші ніколи не зловлять кита.

— Хіба ми здатні це зробити? Ми не англійці і не норвежці. Усе галасуємо про себе, ніби якісь кити, а до шук і то не доросли, хоча б хто-небудь нас боявся! Захоче хто, одного чудового дня візьме сітку та й витягне нас на сушу, як окунів!

Розмова про кита почала набувати політичного відтінку. Колегу від люті аж перекошило, а я підвівся й сумно побрів у коридор.

Пообідав я в їдальні, як завжди, несмачно й непоживно, і пішов додому. В мене навіть було бажання, правда, досить мляве, зустріти свою хазяйку і висловити їй усе, що я думаю про того кита, але її десь не було. Я ліг, заснув і — зі мною це трапляється, коли добре спиться, — загойдався, як дельфін, на теплих морських хвилях. Із найсолодшого, найглибшого сну мене вихопив грюкіт у двері.

— Ви спите? — спитала хазяйка за дверима, і тієї ж хвилини увійшла до кімнати. У чорному фартусі вона була схожа на морду величезного кита.

Звівшись на лікті, я зарепетував:

— Якого чорта! Ви ж знаєте, що у цей час я відпочиваю!

— Перепрошую, власне, нічого такого, — вибачилася вона, — я хотіла тільки переказати останні новини. По радіо передали: сьогодні вранці зловили кита!

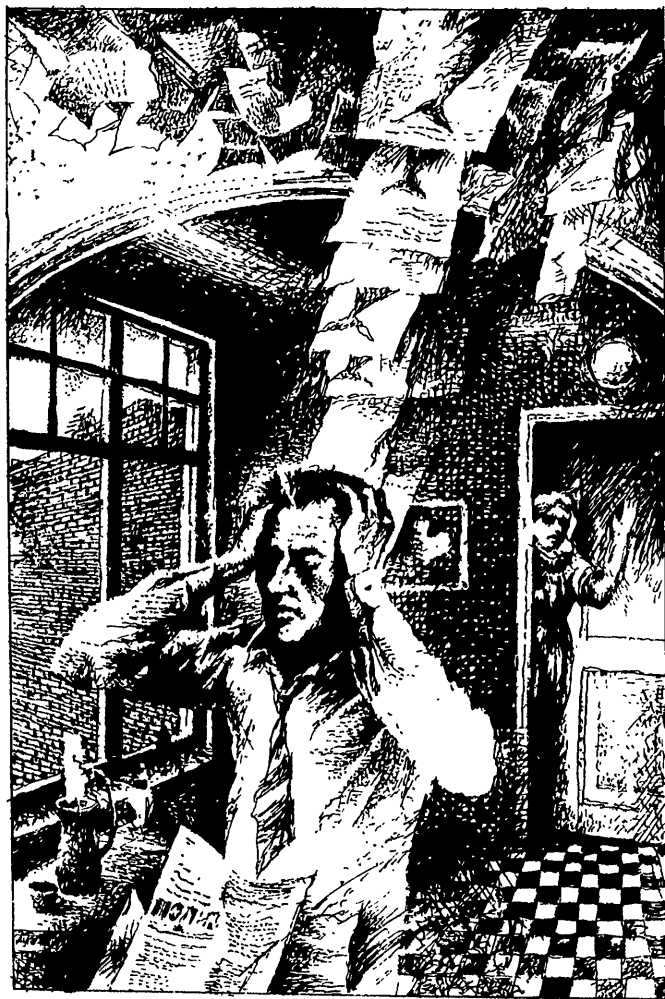
Може, через те, що підсвідомо я чекав від неї саме цього, мене охопив справжнісінький шал.

— Геть! — знавісніло загорлав я. — Геть! До біса і вас, і вашого кита!

Тоді я підхопився з дивана з подушкою в руках, але хазяйка миттю щезла, зачинивши двері, а я в безсилому гніві вгатив подушкою в стінку.

Так того дня почалася ця сцена з китом, у якій я лютував, а налякана хазяйка вибачалась.

— Усе! Міняю квартиру! — кричав я, шкодуючи у той же час, бо знав, що кращої не знайти, і мені здавалося, ніби це кит виганяє мене з кімнати, на яку, правду сказати, усі накидали оком. Тому й погрози мої були пом'якшені й не вкрай рішучі. — Слухайте, — казав я. — Якщо ви ще хоча б раз

згадаєте цього триклятого кита, я одразу ж переїжджаю, а до вас житловідділ підселить яку-небудь сімейку: чоловіка-п'яницю й сварливу дружину з чотирма малими дітьми.

Вона знала, що ця загроза цілком реальна, й тому не сміла нічого заперечити.

— Вибачте,— мовила вона,— я гадала, ви вже прокинулися; було вже чотири години. Я була впевнена, що це зацікавить вас, як і всіх у будинку, я навіть не підозрювала, що ви з якихось причин ненавидите китів. Добре, я більше не згадуватиму про них... Хоча б ви й благали мене про це. А от побачите: вам самому закортить про них поговорити!

Хазяйка не могла втриматися від останніх слів, але про кита ми більше не говорили, проте я помітив, що з іншими пожилцями вона все одно розмовляла упівголоса, досить виразно, аби я міг чути, про що йдеться, однак не настільки, щоб міг усе розібрати. Зі мною вона трималася стримано, усіяко підкреслюючи заподіяну їй образу, її відповіді, найнеобхідніші, яких важко було уникнути, завжди таїли в собі щось недомовлене, а питання, з якими вона зверталася до мене або в моїй присутності до інших, були так побудовані, щоб збудити цікавість і підштовхнути до розпитів про кита. Вона почала слухати новини по радіо, чого ніколи раніше не робила, і так регулювала гучність, аби я міг крізь двері тільки вловити, про що йдеться, а не добре розібрати. Вона карала мене моєю власною цікавістю, тим, що викреслила мене із кола довірених осіб. Мені здавалося, що вона навіть винайшла особливу мову, зашифровані слова, з якими зверталася до пожилців і замовників, коли я проходив через хол, або вигукувала їх сусідкам, коли я сидів у своїй кімнаті. Були то великі, чорні й сильні слова, завжди важкі, грубі іменники чоловічого роду, які означали щось величезне, сильне, таке, що нагадувало кита, проте мені вдалося усе це перемогти і відвоювати кілька спокійних днів, хоча вдома я почувався чужоземцем і, як чужого й нескореного, мене бойкотували та уникали. Мушу признатися, що я теж вдався до хитрощів,

які допомогли мені витримати облогу і в той же час задовольнити цікавість: я купував два денні випуски столичних газет, один недільний, а також кілька сплітських, і уважно, ретельно стежив за всіма найдрібнішими подробицями історії з китом. Робив я це п'ятайки, щоб ніхто не бачив: газети переглядав у канцелярії, коли там нікого не було; вони лежали у шухляді мого столу, і я міг, якщо хтось заходив, встати і животом засунути шухляду на місце. Додому я їх ніколи не носив.

Саме в недільній газеті, другого дня після конфлікту з хазайкою, я вчитав повідомлення про полонення кита під заголовком: «П'ятигодинне змагання з морським чудовиськом». Лоцман портового управління, один з головних учасників полювання, розповідав кореспондентові газети:

«Того дня я прокинувся з неясним передчуттям чогось незвичного. І справді, не помилився. Вже о дев'ятій до управління влетіла якась жінка і схвильовано повідомила, що бачила біля берега величезну рибину. Засапавшись, я прибіг на вказане місце. Там я побачив чорну, лискучу тушу морського велетня й відразу зрозумів, що це кит.

Я гукнув кількох моряків; оскільки ж новина вже встигла поширитися, то навколо зібрався чималий натовп.

Ми оточили кита із суші й з моря, а я з кнехта керував операцією. Нам вдалося зв'язати кита корабельним канатом. Але тільки-но ми почали тягти його на берег, як нагодився міліціонер і вистрелив йому в голову. Чудовисько знавісніло, змахнуло хвостом, і канати не витримали. Кит стрілою гайнув до протилежного боку затоки, полишаючи за собою широкий кривавий слід на морській поверхні».

Далі йшов опис п'ятигодинного поєдинку, у якому особливо відзначився вищезгаданий лоцман, перелічувалися численні труднощі, з якими довелось зіткнутися, витягаючи чудовисько на берег. Досить сказати, що в цьому брало участь більше двохсот городян, дві вантажівки, один катер і великий підйомний кран. Репортаж читався з неослабною увагою, було вміщено кілька фотографій (кит, лоцман, міліціонер і гру-

па добровольців). Наше чудо природи, друкарка Цана, вирізала фотографії і прикріпила до стіни над своєю друкарською машинкою, а репортаж, неодноразово переказуючи, вивчила напам'ять. Хворобливий бухгалтер почав пити риб'ячий жир, і тепер від нього тхнуло рибою. Кілька днів про кита не було жодних повідомлень. Протягом цього несподіваного затишшя усі жили переважно старими плітками й новими коментарями, а преса розпалювала цікавість, надаючи слово новим і новим «очевидцям».

Під рубриками «Чи знаєте ви?», «Розмаїтості» і «Звіду-сіль» писалося про різні види китів: беззубих і зубатих, смугачів і кашалотів, про доісторичних і про чудовисько з озера Лох-Нес, згадувалися усі кити, що за останні п'ятсот років запливали у наше море, розповідалася історія китового скелета з Віденського музею, розписувалися подвиги наших китобоїв у північних морях і мисливців-китоловів югославського походження на Вогненній Землі. У економічних рубриках відзначалося, що кит може принести нашій промисловості неабиякий прибуток, і підраховувалося, скільки на цьому можна заощадити валюти. Згадувалось і про амбру, цінну ароматичну речовину, заради якої переважно й ведеться китовий промисел, про риб'ячий жир та китову кістку і висувалася пропозиція відродити полювання на китів, побудувавши свою китобійну флотилію. У рубриках з міжнародного життя піднімалися питання інтернаціоналізації морів і розподілу промислових районів, зіткнення інтересів великих держав в Арктиці й повідомлялося про міжнародну конференцію китоловів у Канаді. В хроніці громадського життя писалося про хоробрих моряків, які відважно переслідували кита, і підкреслювалось, що треба було б їх за це нагородити. У відділі фейлетонів подавалися середньовічні записки та дивовижні свідчення про Левіафана, згадувався й біблійний Іона, якого проковтнув кит. Якийсь професор надрукував розлогу статтю «Звідкіля кити в Адріатиці», були замітки на тему «Кит і література», а в додатку пропонували роман про великого кита на ймення Мобі Дік.

Я також зауважив (раніше це чомусь не спадало на думку), що слово «кит» у нашій мові згадується дуже часто, що довколишні, а не тільки моє оточення, цікавляться китом і що він, виявляється, куди важливіший чинник людського життя, ніж могло здатися на перший погляд.

Я чув цими днями силу-силенну слів, в основі яких лунало «кит». Наприклад: китиця, блакитний, змикитив, скит, а домогосподарки кликали кішок «кить-кить».

У тролейбусі можна було почути: «Ти, обережніше! Пре, наче кит!» На вулиці дружина виговорювала чоловікові, який озирнувся на гарненьку дівчину: «Що ти витрищився на неї, мов кит?» Або в позитивному значенні, коли молода мати хвалиться своїм нащадком: «Він так добре росте, скоро буде як кит». У старовинному романі я прочитав: «Надворі було темно, наче в череві кита», а в модній пісеньці співалося:

Ти вийшов із моря, страшний і лютий,
Великий кит, Харі Мак.
Ім'я твоє неможливо забути
Правічного гніву знак.

У газетах спортивні оглядачі порівнювали удар відомого боксера з ударом кита; вулична реклама закликала: «Дорослі й діти! Пийте цілющий риб'ячий жир «КИТ»! Він повертає молодість і додає сили!» Здавалося, і горобці на вулиці цвірінькають: кит... кит... кит...

Та й я сам, хоч як опирався, намагаючись не пустити його в свою підсвідомість, усе частіше ловив себе на думці про нього. Я думав про кита з ненавистю, наче він щось мені заподіяв, наче він, як то кажуть, убив мого батька. Я ненавидів його, як пристрасний рибалка ненавидить велику рибину на гачку в свого сусіда. Мені не подобалися ті, хто про нього говорив, а тих, хто ним захоплювався, я просто ненавидів. Я радів, почувши, що кити вимирають; от коли б це слово взагалі викинути із нашого словника, якщо не можна знищити під корінь увесь вид цих велетенських ссавців. Проте я з сумом

відзначав, що кит супроти моєї волі усе впертіше входить у мої думки і моє життя, порушуючи мій спокій та рівновагу. Я сам не признавався собі в тому, що кит заповонив мою уяву і в мене уже виробилася звичка говорити про нього, як у людини з нечистою совістю є потреба так чи інакше заводити розмову про свій гріх. Коли про кита говорили інші, я, пересилуючи себе, мовчав, робив вигляд, що мене це не цікавить, але слухав і слухав. І хоча я розумів, що це дурна й небезпечна гра, перемогти свою слабкість не міг.

Днями у канцелярії зав'язалася розмова. Там були бухгалтер Станич, касир Маркович і ще троє-четверо колег із сусідніх кімнат і верхнього поверху,— десь між десятою та одинадцятою ми їли другий сніданок і пили каву. Розмова, звичайно, торкнулася кита.

— Останнім часом нічого нового,— розчаровано каже один, а я вперто мовчу, але потім не витримую і видушую з себе, правда, стримано, навідні питання:

— Про що це ви?

— Ну, про таку величезну тварину! То ж не голка, щоб щезнути без сліду!

— Звідки ви знаєте, що вона величезна?

— Звідки! Я... я бачив у газеті!

— У газеті! Чого ж ви затнулися? Ви не впевнені?

Колега з верхнього поверху вже готовий був скласти зброю, коли до кімнати увірвалася ця набридлива Цана,— в руках вона тримала масні пиріжки, за якими бігала на вулицю,— і одразу від дверей сповістила про те, що я, признався, вже знав, але навмисне замовчав.

— Його виставлено! У Спліті, на майдані. Народ ходить на нього дивитися!

— Там є на що глянути!

— Людей море! Насилу стримують.

— Люди як люди. Покажи їм п'ять пальців, вони й тоді побіжать дивитися.

— Я б теж хотіла на нього глянути!

— Не знаю, як це вам вдасться.

— Звичайно, вдасться! Його привезуть до Белграда! Десять днів у Спліті, п'ятнадцять у Загребі та Любляні, а тоді, будь ласка, і ми зможемо подивитися!

Точно. Усе це було у вранішній сплітській газеті. «І хто тільки їй підказав зазирнути в неї? Коли вона встигла?» — запитував я самого себе, підозрюючи, що в Цани високі таємні зв'язки. Коли це в розмову втрутився бухгалтер. Він не тямився від люті, на губах у нього виступила піна, як завжди у таких випадках, коли йшлося про політику, — маленький чиновник, він, проте, насолоджувався роллю несхитного, ображеного серба.

— От, маєте, — вирік він. — Так завжди. Завжди ми плен-таємося у хвості. І кита побачимо останніми, коли він уже зіпсується. Чого це спочатку Загреб і Любляна? Столиця Белград чи не столиця?

Так тяглося кілька тижнів після першої звістки про кита. Траплялося, що газети, як про результати на виборах, повідомляли, що кита відвідало стільки-то й стільки-то тисяч жителів Спліта, а в Загребі лише за перший тиждень удвічі більше. Кілька разів показували хроніку по кінотеатрах, як кита везли на поїзді й вивантажували на Загребському вокзалі, по радіо лунали нескінченні передачі, промови, репортажі, а одного вечора величезний блакитний кит, весело пускаючи два грайливих струмені, веселючи радісно піднятим хвостом, оселився на Теразіях¹ і у вигляді неонові реклами поплав над новим баром «Блакитний кит». Удома мене зустрів настінний календар, умисне повішений так, що тількино я відчиняв двері, як він аж стрибав мені у вічі. Кожного дня на один листок меншало. Хазяйка не забувала його перегортати, наче здійснювала якийсь обряд: вона лічила дні, що залишалися до зустрічі з китом, немов нагадуючи мені, скільки лишилося часу до того моменту, коли вона візьме й запитає:

— То що, існують кити? Трапляються вони у наших мо-

¹ Теразії — район Белграда.

рях? Зловили його чи ні? Чи не прибув він нарешті і в Белград? Що ви на це скажете, пане пожилець?

А що я міг сказати? Перед цим усе реальнішим і неприємним фактом існування кита говорити було нічого. Мені лишалося мовчати, аби не визнавати привселюдно своєї поразки.

Напередодні його прибуття я відвідав свою заміжню сестру, яка мешкала у невеличкій квартирі на Цвіїчевій вулиці, в одному з тих будинків, що зводилися одразу після війни і в яких стіни, мов паперові, пропускали кожне слово. Зятя, інженера, удома не було. Ми сиділи і розмовляли з сестрою у затишній теплій кімнатці, а її маленька донька, першокласниця, щось малювала, вмостившись на підлозі. Я тишився давно забутим відчуттям домашнього затишку, коли це у сусідньому помешканні на повну гучність ввімкнули радіо. Передавали новини. Підкреслено урочистим тоном диктор оголосив: «Важливе повідомлення! Усім нашим радіослухачам з приємністю повідомляємо, що після довгого чекання завтра ввечері ви зможете вітати у нашому місті кита, прозваного Великий Мак». Диктор говорив щось іще, та його заглушили голоси із сусідньої квартири, молоді й старі, — вони вигукували: «Ура! Ура!» Далі почулися оплески й тупіт, певно, сусіди пустилися танцювати круг столу, як людожери навколо багаття, над яким смажиться жертва. «Диви-но!» — Моя сестра підвела голову від свого рукоділля, і я побачив, як радісно сяйнули її очі. Та й дівчинка покинула малювати і показала, що в неї вийшло. Це був кит! Щось величезне, чорне, розмазане й незрозуміле, але все-таки це був кит — із роззявленою пащею, наче він готувався мене проковтнути.

— Ти візьмеш мене подивитися на нього? — запитала мала, а тоді зажадала, щоб я розповів їй про кита.

— Розкажи, — попросила й сестра, — усе, що знала сама, я їй розповіла, а ти, певне, знаєш набагато більше.

Що на це скажеш? Я відчував себе так, наче мене обікрали, вигнали із власного дому, розлучили з рідними. І скуди

проліз кит. Мій гарний настрій було зіпсовано; так і не знайшовшись, що відповісти дитині, я підвівся й пішов, сумно похиливши голову.

Увечері я заскочив до бібліотеки і попросив дати все, що там було про китів.

2

В «Енциклопедії» зазначалося: «Кит (Cetacea) морський ссавець, іноді досягає гігантських розмірів (до ста п'ятдесяти тисяч кілограмів), зовні рибоподібний, задніх кінцівок немає, передні — у вигляді ластів; деякі види мають зуби, деякі — замість зубів великі рогові пластини, які служать фільтром для їжі; внаслідок хижацького полювання на китів окремі види на грані вимирання; живуть переважно у холодних морях і харчуються дрібними морськими тваринами; дві основні групи: зубатий кит (Odontoceti), представники — дельфін та нарвал; беззубий кит (Mystacoceti), представник — гренландський кит».

Не густо. Я узявся шукати по інших книжках, і в одному поморському підручнику знайшов розповідь про китобійний промисел з давніх-давен по наш час: опис різних способів полювання, дані про кількість китів, упольованих протягом останніх років, кількість і види китобійних суден, їхню національну приналежність, кордони промислових районів великих держав біля Північного та Південного полюсів, а також витяг з Міжнародної конвенції на захист китів. Я упевнився, що кит дихає легенями, як і наземні ссавці, чого не знав раніше. На три хвилини виринає на поверхню, вдихає повітря і знову занурюється, але, поранений, може затриматися під водою на півгодини. У довжину кити бувають до тридцяти метрів, а розмножуються статевим шляхом: самка народжує китеня й вигодовує його своїм молоком. Полювання на китів вельми прибуткова справа, бо кита майже без відходів можна використати у промисловості. В маргарині, який ми споживаємо, є складові китового жиру, в більшість жіночих парфумів

додається амбра — продукт китових нутроців, китовий вус іде на жіночі корсети, із шкури кита виготовляють предмети для прикрашання жител, а перемелені на борошно кістки — чудовий харч для худоби і цінне добриво.

Отже, я дійшов висновку, що кит завжди нас супроводжує, опосередковано чи безпосередньо, у будні і в свята; кит, певною мірою, свідок найінтимніших сторін життя людини — це все надзвичайно засмутило й пригнітило.

Я залишився аж до закриття бібліотеки, сумлінно роблячи виписки. І все одно не встиг усього прочитати й законспектувати — стільки було літератури про китів! Я вирішив приходити сюди доти, доки не взнаю все, що тільки людина може знати про китів, доки не знатиму більше від усіх тих, хто найбільше з ним носитья.

Вечірня газета, яку я купив дорогою додому, так сповіщала про прибуття кита до Белграда:

«Сьогодні ранковим поїздом із Загреба у Белград перевезено велетенського кита, прозваного Великий Мак, якого впольовано півтора місяці тому під Сплітом, про що свого часу широко писала наша преса. Кит виставлявся у Спліті, Любляні та Загребі і, як повідомляє наш загребський кореспондент, викликав в останньому місті небувалий інтерес. Не лишилося такого жителя Загреба, який би не оглянув кита, а були й такі, що відвідали його по кілька разів. Хоча, враховуючи велику зацікавленість і наплив публіки, експонування кита у Загребі було продовжено, городяни з глибоким жалем зустріли звістку про його від'їзд і використовували останню можливість побачитися з ним ще раз.

Щоб перевезти кита, знадобився спеціальний вагон. Особливі труднощі виникли при транспортуванні тварини на вокзал. Враховуючи величезний інтерес, уже виявлений белградцями, експонат, згідно наших відомостей, буде виставлено просто неба. Ще не вирішено, скільки він пробуде у Белграді, також не встановлено ціни на квитки, проте хочеться висловити впевненість, що вони не будуть надто високі й усі бажаючі зможуть на нього подивитися».

Це повідомлялося у вечірніх газетах, а на завтра, в ранкових, було вміщено фотографії та оголошення, що кит ескпонуватиметься на Ташмайдані щодня з восьмої ранку до восьмої вечора, дванадцять годин без перерви. Ціна вхідного квитка справді цілком приступна, усього двадцять динарів для дорослих і вдвічі менша — для дітей і солдатів. Підходи обладнано так, щоб не створювати тисняви. Отже, белградці, кит чекає на вас!

Того дня усім було не до роботи, і в канцелярії мало хто сидів на місці. Усіма заволоділо незрозуміле збудження, яке гнало з робочих місць. Люди тинялися із кімнати в кімнату, базікали, під різними приводами бігали на верхній поверх, з порога вступали в розмови, кидалися до телефону. Цана наче удвічі помолодшала й скинула принаймні п'ятнадцять кілограмів; вона не ходила, а літала, і від сильних, поривчастих рухів її груди, здавалося, от-от вистрибнуть з вирізу плаття. Колега-бухгалтер увесь час ламав і гострив олівця, прибиральниця, не стукаючи в двері, вривалася до кімнати. З розмов, з розпашілих, збуджених облич я зрозумів у чім річ, але зі мною ніхто не перекинувся й словом. Усі були надто схвильовані й зайняті собою, щоб іще звертати увагу на мене; щасливі, мов діти, вони не мали ніякісінького бажання мене зачіпати чи сердити. Про мене просто забули, і тільки нестерпна Цана, телефонуючи, із викликом сідала на мій стіл, повертаючись до мене спиною, аби я не підслухав, що їй там відповідають. Вона незмінно згадувала й о г о, уникаючи, проте, називати ім'я.

— Ти чула про нь о г о? Я хочу й о г о бачити. Ходімо? Ну, подивимось... Кого? Ти ж знаєш — й о г о, це зрозуміло без пояснень. Чого не цікаво? Я гадаю, ми чудово проведемо час. Взувайся тепліше; нам, мабуть, доведеться довго пробути на вулиці.

І так далі. При цьому вона знадливо і виклично поглядала у мій бік — мовляв, на тобі світ не зійшовся клином, є й інші, а ти пропадай від цікавості та заздрощів.

Але мене не обходило ні те, ні друге. Я знав, що вона го-

ворить про кита, а мені не було діла ні до неї, ні до нього. Як на мене, Цана застара, завелика й надто нахабна, а кита я просто зневажав. Однак мені все одно було прикро, наче дитині, яку не приймають до гри. Повторювалася, правда, трохи інакше, тактика моєї хазяйки. Через це, коли старший архіваріус Бубало вирішив відплатити добром за зроблені мною колись послуги і в кінці дня, вмостившись навпроти за столом, заговорив про кита, думаючи примирити мене з ним, я став дибки, мов норовистий кінь. Терпіти не можу, коли починають умовляти і переконувати, тому я настільки різко обірвав старого, що мені навіть стало його шкода, коли він, ображений, підвівся й пішов геть.

Насправді, мені було прикро, бо я одразу зрозумів його наміри: він прийшов мене пожаліти, натякаючи тим самим, що я програв.

Сівши на стілець навпроти, старий узявся перекладати папери на столі, ніяковіючи й не знаючи з чого почати, а я відчував якесь задоволення з його мук, тож не ворухнув і пальцем, щоб йому допомогти. Він почав здаля. Як справи та що поробляєте, зайшов, мовляв, перекинутися слівцем (це коли усім відомо, що старий Бубало без поважної причини ніколи не залишить свого місця у робочий час).

— Ви не збираєтесь подивитися на кита? — запитав він наприкінці за десятим заходом, наче між іншим. — Сьогодні вночі його привозять у Белград!

— Он як? — здивувався я й збрехав: — Не знав. А що, це обов'язково на нього дивитися?

— Та, як сказати, усі підуть. Я, мабуть, обмежусь тим, що подивлюсь на нього з вікна, коли його везимуть; у моєму віці важко вже стояти на ногах, та й штовханини я боюсь. Колеги погодилися з цим. Як ви гадаєте, це поважна причина? Мене не засуджуватимуть?

— Звичайно, ні! — запевнив його я. — А що, він настільки вас цікавить?

— Авжеж, цікавить. А чого б не цікавити? Це ж кит!

Старий тарабанив пальцями по столу й оглядався, наче перевіряв, чи хто нас не підслуховує, хоча ми були самі.

— Ну то й що? Подумаєш, кит! — уперто гнув я свою лінію.

— Отже, це правда, — мовив він, зажурившись і похиливши голову, щоб не зустрічатися зі мною поглядом. — Отже, правду кажуть, що ви проти кита.

— Проти кита! — Мене розібрав сміх. — Що він мені такого зробив? Що він — політична партія чи жива людина? Я просто-напросто до нього ніяк не ставлюсь! Він мене не обходить! У мене інших справ вистачає — ще витратити час на якусь здохлятину! Він не існує для мене! І досить. Ви мене зрозуміли?

Я розізлився, підвищив голос, ще й стукнув кулаком по столу. Я відчував, що неправий, і моя запеклість зайвий раз це підтверджує.

— І взагалі, хто вам сказав цю дурницю про мою ненависть до китів? — уже спокійніше запитав я.

— Та мені неприємно про це говорити і не хотілося б зробити славу пліткаря. Я переконаний, що це було сказано без злого умислу, ніхто вас не звинувачував. Просто учора зранку в канцелярії говорили про кита й одразу вирішили, що наша установа повинна потрапити на виставку в перших лавах — коли вдасться, вже завтра після обіду. Хтось запропонував, що треба сказати й вам, щоб включити у списки, але Цана відповіла, що ви зранку не виявили ніякого зацікавлення китом і навряд чи зміните свою поведінку, бо ви насправді... «Насправді колега Раде ненавидить кита!» — закінчила вона. Хтось подав репліку, що, може, це помилкове враження — не треба одразу так категорично судити і варто з вами поговорити, щоб виявити, що це не так.

— Це були ви, дядьку Милоше! — вигукнув я, вражений до глибини душі, а старий ще нижче похилив голову. Я зразу вгадав, що це він узяв мене під захист. «Бідолаха!» — думав я водночас і з вдячністю, і з жалем. Хто б міг засуджувати за те, що за тридцять років чиновницької служби він навчився

усього боятися і від усього залежати, навіть від кита. Це був сміливий і шляхетний вчинок, коли старий взявся мене захищати.

— Спасибі,— подякував я, відчувши бажання його заспокоїти і говорити щиро, але не знав, що відповісти. Мені самому важко було визначити своє ставлення до кита. (Які дурниці! Невже дійшло до з'ясування моїх стосунків з китом?) Я ненавиджу його чи він мені просто байдужий? Чи в глибині душі я зацікавився ним, але зараз, оскільки всі про це говорять, на нього мода й усі ним захоплюються, я не хочу його визнати? Я ще не розібрався до ладу у цьому питанні й вирішив усе зважити і дійти певного висновку. Отже, я звернувся до старого з такими словами:

— Скажіть, що таке той кит і чому люди мусять визначати, люблять вони його чи ненавидять? Це дохла риба! І що станеться, коли я, скажімо, її зненавидів би? Хіба можна за це судити людину? Кого це обходить і кому заважає, коли один цікавиться китом, другий — футболом, а третій — легкою атлетикою? Невже ми усі зобов'язані однаково вдягатися і, якщо хтось випадково загубить голову, відмовлятися від капелюхів? Наш бухгалтер збирає марки, а ви, наскільки мені відомо, розводите голубів, а я, може, віддаю пиво перевагу над китом? Кому це заважає?

Він перервав мене й підвівся, перелякано озираючись. Я, мабуть, сказав більше, ніж звикли чути його вуха.

— Але річ у тому,— сказав він, ідучи до дверей,— що зараз усі цікавляться китом, а проти всіх іти не гоже. Треба бути з людьми!

Він зупинився на порозі й сумно додав:

— А взагалі, жити — це бачити! Я вже старий і знаю, що кажу.

Це було все, що він міг мені сказати, і про кита більше розмовляти не схотів. Уже було дві години; час іти в канцелярію.

Поганий настрій давався знаки увесь час, доки я завулками ішов на обід, а потім у їдальні сидів над ріденькою юшкою

й тушкованою капустою у темному залі за столиком на чотирьох персони, застеленим брудною, зім'ятою скатертиною, і думав про сьогоднішній день та розмову з дядьком Милошем Бубалом. Я втішав себе, мов дитину, що мені нема діла до чужих думок, що мені байдужісінько, як ставляться до мене колеги у канцелярії, хазяйка вдома і весь білий світ. Яке мені діло до них, що мені вони, усі довколишні! Хай ненавидять мене! У мене є... — тут я не зміг згадати, що в мене є. Чим я можу замінити дружбу і товаришування? Чим і для чого я міг би жити, відгородившись від людей, і в чому — вони позаздрять мені? Як дійшло до такого? Чого я цураюсь товаришів, з якими досі зовсім нормально спілкувався? І чого я завівся з хазяйкою, якою досі, коли вже по щирості, був цілком задоволений? Проклятий кит! Він винен у всьому! І чим він мені заважав? Чого це я на нього напосівся?

Я намагався все проаналізувати. Як житель Примор'я, що зріс на морському узбережжі й звик до моря, я не міг відчувати огиди до будь-чого морського. Я пригадав, що в нашій родині були моряки, проте ніколи не чув, щоб хтось із них постраждав від кита. Наскільки я сам знав з різних джерел, кит — це спокійна, лагідна тварина, яка ніколи не нападає першою, хіба що поранена. Що ж мене примушує його ненавидіти, адже, мушу визнати, моє ставлення до нього сповнене злості. Може, ця злість і ревності через те, що він зараз у центрі уваги — про нього пишуть газети і ним цікавиться увесь Белград, — а я — ніхто й ніщо, маленька людина, чиновник, на якого навіть кельнер у цій клятій їдальні не звертає уваги.

Голова розколювалася від дурних думок, і я, скоріше голодний, аніж ситий, і швидше сумний, аніж похмурий, поплентався додому з однією-єдиною думкою: зачинитися у себе в кімнаті й забути в післяобідньому сні, сподіваючись, що після нього з'явиться бадьорість і покращиться настрій. Але у холі мене перестріла хазяйка. На її обличчі виразно читався намір зіпсувати мені післяобідній відпочинок. І найгірше було усвідомлення того, що з думками, які мене опосіли, у моєму

теперішньому стані я не зможу дати їй відсічі. Я втяг голову в плечі й спробував обминути її. Де там! Упершись руками в боки, вона стояла на порозі холу з одним на вустах: кит.

Було ясно, що вона вирішила таки убгати його мені в голову навіть ціною мого переїзду і підселення родини з семи душ.

Так чинить дружина, яка роками не сміє перечити чоловікові, а тоді рапом випліскує накипіле, не думаючи про наслідки.

— Ну, що ви тепер скажете? — запитала вона.

— Доброго дня! — відповів я миролюбним тоном.

— Ну то як, зловили його чи ні? — не відступала хазяйка, не згадуючи по імені, про кого йдеться. Вона це приборігала на пізніше, на критичний момент, і я знав, що зараз до цього дійде. — Ви й далі будете сперечатися зі мною? Може, й зараз що-небудь скажете?

— Насамперед, як ся маєте? Далі, сподіваюся, що добре. І, нарешті, я сьогодні дуже втопився, — зробив я спробу викрутитися, але вона не здалася.

— То як, пане Раде, газети брешуть чи ні? Хто з нас мав рацію? Він існує чи не існує?

— Хто? — по-дурному запитав я, намагаючись виграти час й уникаючи прямої відповіді, однак тут же усвідомив свою помилку.

Але хазяйка ще не була готова:

— Хто? — повторила вона, стримавшись. — Це вас треба запитати, кого сьогодні привезуть до Белграда, не спійманого і взагалі не існуючого?

Хазяйка зробила глибокий вдих, набравши повітря, як кит, що виринув на поверхню. На секунду запанувала мовчанка; було чути, як піді мною рипнув паркет. Я відчув, що надійшла та хвилина, коли хазяйка вибухне, і не помилився. Вона не примусила довго чекати.

— Хто, ви питаєте? — сказала вона, дихаючи мені в обличчя. — Хто ж як не він, кит, кит, кит! Великий кит на ймення Великий Мак!

Що мені лишалося робити? Виконати свою погрозу і виїхати з квартири? Але зараз, коли кит уже однією ногою в Белграді, це не мало жодного смислу. І як на це зважитися в моєму нинішньому стані, з думками, що півдня мене мучили? Вона теж чудово розуміла, що в мене не вистачить духу; тільки-но кит так небезпечно наблизився, в неї наче додалося сили. Однак я не міг, підібгавши хвоста, як побитий пес, мовчки сховатися в свою буду. Треба було зберегти принаймні вигляд, коли гідність врятувати вже не можна, і я, прикинувшись простачком, сказав:

— Ну добре, добре. Притягли якусь здохлятину у Белград. Я втомився й хочу спати.

— Ага, он як ви повернули! — Хазяйка схопила мене за пальто.— Тепер вам не до нього, а перед цим погрожували виїхати з квартири при одній лише згадці про кита! Ви й газетам не хотіли вірити, а коли нам, людям, які вірили у нього з самого початку, вдалося довести, що він існує, ви гадаєте відбутися одним: «Добре, добре!» Доки я боролася за нього, ви знущалися з мене, а тепер, гадаєте, вам усе зійде! Стійте, стійте! — кричала хазяйка, не даючи мені пройти, але я влучив момент, прослизнув повз неї до своєї кімнати і, вже з порога, відчуваючи себе у безпеці, дав собі волю:

— А до чого тут ви? Чого це ви з ним носитесь? Він не ваш. Не ви ж його народили, хоча він на вас і схожий.

Вона знетямилась від люті. Заверещала. Але я швидко зачинив двері, замкнувся і знеможено витягся на дивані. Мене трусило. Зіщулившись і зіціпивши зуби, я намагався жодним звуком не звертати на себе уваги. От дожився! Проте цього й треба було чекати. А хазяйка сіла біля телефону і почала обдзвонювати усіх своїх знайомих. Вона так репетувала, щоб я чув її розмови, а говорила вона, звісно, про кита. Яка це виняткова можливість: мабуть, раз у житті, є шанс побачити щось незвичайне! Яка це рідкісна нагода!

— Подумайте, я могла вчора померти і не побачити кита. Ні, нічого особливого не трапилось, це я для прикладу. Та знаходяться люди, які не можуть цього оцінити. Ну в нас

і народ! Заздрять кожному, хто вищий і значніший за них. Їм здається, якщо вони комусь віддадуть належну шану, то принизять себе.

Говорила потім з другою і третьою знайомою, описувала кита, його довжину і вагу, так, наче це вона його зловила, наче це вона, а не я, народилася біля моря, наче це її родина, а не моя, займалася рибальством і наче вона усе життя присвятила полюванню на китів. Хоча я був упевнений, що на морі вона ніколи не була й плавати навряд чи вміє, а з риб бачила лише коропа й судака. Однак їй це не заважало говорити із знанням рибальської справи і пропонувати приятелькам разом відвідати кита.

— Мене повинні пропустити до нього, — твердила вона. — Я обстоювала його, коли інші не хотіли його визнавати, я сварилася із пожилцями, що були проти нього.

Хазяйка знову почала мене лаяти. Я зачекав, поки вона скінчила й звільнила хол, а тоді, користуючись хвилиною, прожогом вискочив на вулицю.

Я не знав, що мені робити далі. Було таке відчуття, наче я волоцюга або студент, якого виставили з квартири, і це наштовхнуло мене на думку поблукати на самоті по Калемегдану. А й справді, я так нерозумно витрачаю час, ніколи не потурбуюсь про себе. Уже й не пригадую, коли востаннє був на свіжому повітрі. До обіду просиджую в канцелярії, після обіду сплю, а потім коли як: чи зайду до приятеля, чи зустрінемося з Десою (звісно, коли чоловік у від'їзді) і знову — до себе у барліг. Іноді заробиш якийсь гріш — на платню прожити нелегко. Ще бувають профспілкові збори чи зустріч фронтовиків, відвідини сестри й інші обов'язки, одне слово — незмінна метушня та заклопотаність, наче вулицю поспішаєш перейти, щоб тебе не переїхали. А час іде. Після того, як мені повернуло на четвертий десяток, він, можна сказати, біжить, утікає від мене.

На щастя, день видався чудовий. Сонячний, проте сухий і морозний. Перехожих не було, і така тиша навкруги, що доводилося ходити, щоб не заснути на лавці. Я вибрався на

дамбу і задивився на місце злиття річок. Вода стояла високо,— сніги вже почали танути, і видно було, що Сава темніша, а Дунай світліший. Ішов буксир — певно, вже знявся з зимівлі й тяг за собою три чорні широкі баржі, схожі на туші гігантських китів. Вони ліниво погойдувалися на хвилях, які розходилися від буксира. Я не зміг на це дивитися.

Потім пішов у протилежний бік і опинився перед входом до зоопарку. Останній раз я тут був улітку зі своєю племінницею. Чого мене потягло сюди зараз, одного, серед зими, питав я в себе, і раптом мені сяйнуло в голові, що це не випадковість. Свідомо чи несвідомо, але сюди мене привели ненависть і злість: я хотів подивитися на левів, пантер, тигрів, леопардів, рисей, шакалів, вовків, ведмедів та інших, адже це їм, коли гра скінчиться й пристрасті заспокоюються, кинуть, мов на арені цирку, кита. Наперед насолоджуючись і тріумфуючи, я хотів роздивитися як слід їхні м'язисті гнучкі тіла, могутні щелепи та білі ікла, які тягтимуть, роздиратимуть, подрібнюватимуть і пожиратимуть його, безсилового й покинутого напризволяще. Мене самого вразила моя кровожерність. Однак, спробувавши востаннє за цей день щось зробити, я хотів зайти до зоопарку.

Ворота виявилися зачиненими. Самотній сторож збирав розкидані дітьми папірці.

— Зачинено?

— Так.

— А чого? На зиму?

— Усі доглядачі біля кита.

— Біля кита? — здивувався я. — А що вони там роблять? Хіба він живий?

— Ні, не живий. Але знов же таки — тварина, от і наказали бути під рукою, коли його везтимуть сюди.

Легенький вітер розганяв папірці, а старий сторож, похилений, у темно-сірій уніформі й кашкеті, далі збирав їх. На мене він більше не звертав уваги, і я, прискорюючи крок, знову повернувся до Калемегдана. Але парк уже мене не приваблював. Сонце сховалося, він був по-зимовому холод-

ний, похмурий і непривітний. Ніде ні душі, а в білясто-сірому небі кружляло вороння. Раптом ожив репродуктор, замаскований серед гілляччя. Репортаж про кита! Щось говорив застудженим голосом диктор, чулася музика, людський гамір, і я поквапився втекти.

По дорозі, ближче до Теразій, мені зустрічалося все більше людей, які, чекаючи визначної події, не могли всидіти вдома, і, збуджені, тинялися вулицями. Я зайшов до двох своїх приятелів, але не застав ні одного, ні другого, — певно, й вони десь шукали розрядки своєму хвилюванню та нетерпінню. Заявитися до Деси я не наважився, більше іти було нікуди; я просидів у кав'ярні до настання сутінків, а тоді поплентався додому, пригнічений своїм горем і відчуваючи бажання написати та виплакаться. Я був чужий, покинутий, самотній у рідному місті.

Усе через кита. Через нього, Великого Мака, якому всі раді, перед яким усі схиляються і якого сьогодні вночі, у темряві, при світлі смолоскипів та підпалених газет привезуть з вокзалу на величезному возі, обв'язавшись мотузками і впрягшись у нього. Немовби то нове божество, поганський ідол, великий кумир. Товстий і чорний.

Запала темрява. Здавалося, все заснуло. І лише уважно вдивлялося в ніч жовтооке світло моєї кімнати, самотнє, холодне, суворе й недремне.

3

І раптом я зрозумів, я відчув — кит уже в місті. Уже прибув. У густій пітьмі. Він і чорна ніч. І все відтепер буде під знаком кита. Сьогодні вночі, завтра, в наступні дні.

І справді, на вулицях та в крамницях висіли плакати. Різнобарвні, на кожному кроці, і мені здавалося, що це прапори, якими місто прикрасилося на його честь. На них, звісно, був кит. На деяких він, великоголовий і вигнутий знаком запитання, стояв на хвості. А під малюнком підпис:

**ВИ БАЧИЛИ МЕНЕ? ЧИ ДОВОДИЛОСЯ ВАМ У СВО-
ЄМУ ЖИТТІ БАЧИТИ ТАКЕ ЧУДО?**

На одному плакаті, наче втомившись від стояння на хвості, він вдоволено ліг на черево і, чухаючи його хвостом та хитро примруживши маленькі поросячі очиці, казав: «**БУЛО ДУЖЕ ПРИЄМНО! ПРИХОДЬТЕ ЩЕ!**»

Ще один плакат, червоно-чорний, вражав найсильніше. Похмурий, лютий кит, шалено вимахуючи хвостом, показуючи величезні, страшні зуби у роззявленій пащі й дивлячись на людей згори єдиним намальованим оком, погрозовито питав: «**ВАШЕ СУМЛІННЯ ЧИСТЕ? ПОКВАПТЕСЯ! КРАЩЕ СЬОГОДНІ, НІЖ ЗАВТРА!**»

Газети також рясніли подібними закликами відвідати виставку. Я запитував у себе, навіщо витрачати стільки грошей, коли всі й так знають, що кит тут, у місті. Невже треба купувати дороге місце для реклами, коли газети переповнені фотографіями кита й повідомленнями про нього. А ранкові газети набрали жирним шрифтом:

**ПЕРШОГО ДНЯ
ДЕСЯТЬ ТИСЯЧ БЄЛГРАДЦІВ
ВКЛОНИЛИСЯ КИТУ**

Мабуть, на це були якісь особливі причини. Але не тільки газети мене дратували. Плакати й фотографії було розклеєно на трамваях і тролейбусах, у вітринах крамниць, кав'ярнях, телефонних будках і громадських вбиральнях. Де тільки їх це було! Книготорговці поспішали використати сприятливий момент і пропонували книжки про море та мореплавців, на Теразіях весело вистрілював угору неоновими струменями, наче пахкав люлькою, уже знайомий нам «Блакитний кит», а вітрину рибного ресторану прикрасив великий гіпсовий чорний кит, біля якого збирався натовп роззяв.

«Вони наче ізраїльтяни, що танцюють навколо золотого тільця», — думав я, але, навчений гірким досвідом, не висловлював цього вголос.

У канцелярії в ці дні було багато роботи. Сплачувалися

рахунки, народу була сила-силенна, і я, сидючи за своїм столом, поглядав, як Цана через бар'єр розмовляла з відвідувачами. У неї наче вселився біс. Вона пожвавішала, стала, якщо не стрункішою й тендітнішою, то, принаймні, гнучкішою й меткішою. Її пухкі драглисті тілеса тепер наче сповнилися пристрасті, здаючись навіть до певної міри привабливими. Кит надав їй упевненості, і тепер у неї на устах грала переможна усмішка щасливої жінки, яка приємно провела попередню ніч. Я готовий був закластися, що вона з кожним відвідувачем говорила про кита, наче продавала вхідні квитки чи працювала в інформаційному бюро; а я ж тим часом, бліднучи і переживаючи, більше стежив за тим, що вона робила, ніж зазиравав до бухгалтерської книги, яка лежала переді мною. З виразу облич і з того, як відвідувачі дивилися на неї, я вів своєрідну статистику: хто «за», а хто «проти» кита. На превелику свою радість, я помітив, що, крім мене, є ще люди, які опираються, не здаються і всупереч усьому зберігають незалежний спосіб мислення та власну гідність. Хоч як дивно, це переважно були робітники, люди літні, врівноважені. Серед досвідчених, серйозних людей траплялися й молоді, які непогано знали, що таке життя і їм вистачало своїх турбот і обов'язків. З жінками було навпаки: дівчата, молоді, гарненькі, веселі та меткі, які вже пізнали кохання, слухали розмови про кита із зверхньою посмішкою. «Усе це добре, але я знаю своє», або: «Ти кажеш про кита, а я думаю про сьогоднішній вечір», — наче промовляли їхні рум'яні личка. Жінки у віці від сорока до п'ятдесяти, і особливо ті, що не мали дітей, були цілком під владою кита. То серйозні й похмурі, то розчервонілі й засапані, залежно від віку і темпераменту, — вони приходили, шепотілися, про щось домовляючись із Цаною. Одні — схвильовано, наче переповідали свої любовні таємниці, інші — пристрасно, але стримано, мов покинуті дружини, що прийшли скаржитися на своїх чоловіків.

У одних були витягнуті, змовницькі фізіономії старих дів, інші, наче свахи, зайняті заручинами чи весіллям, торохкотіли без угаву, не даючи Цані втулити жодного слова.

А я тим часом відбирав і лічив, лічив і відбирав; уболіваючи за «наших», я кожного «сумнівного» зараховував до «нашої» партії. Але все одно нас було мало. Однак усвідомлення того, що я не сам, і що, можливо, знайдуться одностудійці десь в інших установах та в місті, заспокоювало й втішало.

Ось про що я думав, роблячи помилки у своїх канцелярських книгах. За весь час ніхто при мені й словом не згадав про Кита. Але бачачи, з якою швидкістю всі побігли обідати, я здогадався, що Цані вдалося дістати квитки. Сама вона всіляко хвалилася своїм подвигом, але я особливо вбачав причину успіху в тому, що наша установа була вищої категорії і вела справи з закордоном.

Отже, після обіду всі вирушали на перше побачення з китом. Про це писалося внизу, при вході, на спеціальній дошці для профспілкових оголошень. Я зупинився біля неї, наче зав'язуючи шнурок, і крадькома прочитав:

«УСИМ! УСИМ! УСИМ!

Доводимо до відома усіх службовців нашої установи, що сьогодні о третій годині вирушаємо на перші колективні відвідини КИТА, якого виставлено просто неба на Ташмайдані. Збір біля входу; вирушаємо рівно о третій. Нікого не чекати-мемо. Просимо не брати з собою дітей, бо можлива штовханина. Із собою можна провести не більше двох членів родини».

Мене ніхто не запросив. Навіть дядько Милош. Я все одно міг піти, адже оголошено було: «Всім! Всім!» Треба тільки чим швидше збігати в їдальню, пообідати холодною квасолею і повернутися назад. У мене навіть вистачило б часу збігати додому, щоб взяти з собою хазяйку (замість рідні) чи запросити Десу, або не бути егоїстом і покликати сестру з племінницею. Однак, ідучи до їдальні, я розумів, що мої плани ні до чого не зобов'язують і нічого я не робитиму. Лише уявив собі, як присоромлений, з підібганим хвостом, непомітний, менший за макове зернятко, я стою серед радісних, урочистих колег, які, вишикувавшись, чекають сигналу рушати.

Діти з квітами, жінки збуджені й святково вдягнені, чоловіки у темних костюмах. Можливо, хто-небудь, помітивши мене, гукне: «Дивіться, наш Раде теж прийшов!» Зумисне зверне увагу, аби збентежити мене. Втім, хто його знає, може, ніхто нічого не скаже і всі прикидатимуться, що все гаразд, як і личить у пристойному товаристві триматися стосовно чогось непристойного чи ганебного. Та хоч там як, наді мною тяжіло б моє минуле, і я почувався б ніяково. Щоб приховати своє збентеження, я голосно й багато говорив би, сміявся і розігрував би радість, якої не відчував. Або похмуро мовчав, що було б ще гірше. Як я не вчинив би, усім стане зрозуміло, що я вимушений брехати, що я нещирий. Рано чи пізно, можливо, на перших зборах, коли мова йтиме про цю екскурсію, знайдеться оратор, який відверто чи завуальовано скаже, що відвідина кита — одна з найзначніших подій, і що були боягузливі, невпевнені люди, які робили усе, аби тільки похитнути зацікавленість китом, і лише коли все було організовано, коли переміг здоровий глузд, тоді вони приєдналися. Ми їх, звісно, зараз не засудуємо, бо вважаємо, що їхня малодушність вже покарана, — адже в розпал нашого тріумфу вони не могли щиро, дивлячись прямо в очі, радіти разом з нами. Можна з повним правом зауважити, що той, хто з самого початку не був за кита, ніколи не зможе бути повністю з ним!

Але не ця уявна ситуація стала мені на заваді, неймовірні докори протилежної сторони примусили мене відмовитися від екскурсії. Причина була та сама, що й першого дня, коли я повстав проти цього. Я хотів залишитися собою, людиною із власною волею, а не перетворитися на Цану чи дядька Милоша, чи хазяйку, чи на кита. Я не хотів бути, як усі. Оскільки спочатку я не хотів у це повірити, то зараз робив так із спротиву. Ще дитиною, коли всі довкола щось вихваляли, я, скоряючись якійсь підсвідомій силі, кричав, що то погано. Коли будували замки з піску, мені хотілося їх руйнувати, коли мовчки слухали кого-небудь, я наперекір починав співати, а коли співали, я переходив на свист, і тоді нарешті — я знав, що до цього дійде, але нічого не міг зробити з со-

бою — мене нещадно лупцювали. Потім я йшов геть — образений, засмучений і водночас гордий, що домігся того, чого хотів. Єдине, за що я себе картав, це за те, що перестарався і дав волю своїй упертості, не зумів вчасно стриматись.

І тепер все лишалося так, як тоді. Дядько Милош мене попередив по-доброму, а я гнув своєї. Я відірвався від колективу, я відчував, що йду назустріч відвертим конфліктам, але — йшов уже бічними вулицями додому. Дорогою дивився на перехожих і радів, що лишилися люди, які не втратили здорового глузду, ідуть собі в своїх справах, сміються, думають про своє. Але перехожі траплялися дедалі рідше. Крамниці й кав'ярні спорожніли. У цей пообідній час містом заволоділо щось серйозне. Серйозність і драматичність відчуття важливості моменту.

Вдома, при вході, я побачив великий плакат:

**ЛЕКЦІЯ ПРО КИТА
З ДЕМОНСТРАЦІЄЮ ДІАПОЗИТИВІВ;**

ПОЧАТОК О ВОСЬМІЙ ГОДИНІ ВЕЧОРА.

**ЛЕКТОР — ПРОФЕСОР Н. Н.,
ЯКОГО СПЕЦІАЛЬНО ЗАПРОСИВ
НАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Хазяйки вдома не виявилось. Не було й двох пожильців: студента, що наймав кімнату для обслуги, і телефоністки, старої діви, яка жила з хазяйкою в одній кімнаті.

На столі в холі впадала в очі записка: «Пішла дивитися на кита». У своїй кімнаті я знайшов лист — будинковий комітет запрошував на шосту годину на збори, щоб домовитися про колективний похід до кита. «Присутність обов'язкова» — стояло в листі, правда, це був стандартний бланк.

Я роздягся, ліг і вкрився ковдрою: вирішив удати хворого. Мене й справді лихоманило, я почувався вкрай розбитим і до вечора не виходив зі своєї кімнати.

Першою з роботи повернулася телефоністка. За годину прийшла хазяйка, і я чув, як вони розмовляли у сусідній кімнаті.

— Втратила півдня, а до нього так і не потрапила. Усе захопили школи та установи,— поскаржилася хазяйка й поцікавилась, чи я вдома. «Цей наш»,— сказала вона голосно і тихіше додала щось нерозбірливе, але, певно, не зовсім приємне на мою адресу. Телефоністка відповіла, що не знає, бо в кімнаті темно й тихо.

— Може, він теж пішов дивитися на кита? — спитала вона.

Здивована хазяйка голосно вигукнула:

— Ти так гадаєш? — і тут же впевнено виголосила: — Ні, навряд, він не піде!

Мені вперше спало на думку, що є люди, які, засуджуючи і сварячи мене, у глибині душі радіють, що я проти кита. У такий спосіб вони тішать своє самолюбство. І справді, якби геть усі були за кита, то що було б у цьому оригінального?

Я чув, як хазяйка й телефоністка, повечерявши, зібралися йти. Мабуть, подадуться на лекцію. Грюкнули двері, і знову в квартирі запала тиша. Зі сходів долинали кроки — інші мешканці теж ішли з дому. Потім кроки стихли. Я згадав, що сказала про мене хазяйка, і подумав, що моє становище не таке й погане. Це принесло невелику розраду, я зігрівся у постелі й заснув. Не чув навіть, коли прийшов студент і повернувся з лекції хазяйка й стара діва — телефоністка.

Наступного ранку в канцелярії відчувалося щось незвичне. Усі здавалися мені тихими, спокійними, ввічливими. Про вчорашню екскурсію ніхто не згадував. У кімнатах панувала тиша, усі допалися до роботи, не те що в останні дні, і сиділи, не піднімаючи голови від паперів. І зі мною розмовляли досить ввічливо й люб'язно. На них лежав відбиток легкої утоми і виснаженості, які з'являються після задоволення бажань. Я з цікавістю розглядав їх, наче молоду після першої шлюбної ночі. Вони так трималися й поводитися, наче в їхньому житті відбулося щось важливе. Проте вони приховували це, як оберігають від сторонніх справжнє, велике почуття. Приховували як найвищу таємницю і ховали очі, не

дозволяючи проникнути в неї. Чи одержали вони те, що хотіли? І чи досить надивилися на нього? Чи виявився він таким, яким вони його собі уявляли — величезним, чорним, страшним чудовиськом, перед яким усі схилились із страхом і благоговінням? Чи задовольнялися вони і чи заспокоїлися на деякий час? Може, це вже кінець? А може, вони розчарувалися й розкаялися? Ці запитання зринали, коли я спостерігав за колегами, не в змозі нічого прочитати на їхніх холодних, непроникних обличчях.

Я спостерігав за ними увесь ранок. «Отже, будь-якого чуда вистачає на три дні»,— думав я не без зловтіхи. Потрапили, подивилися, і що тепер? Побачать інші й теж заспокояться. Кожен вірить лише собі, і ніщо так не переконує, як власний досвід. Скільки поколінь батьків застерігає дітей — усе дарма, ті не вірять, доки самі не наб'ють гуль. Може, й мені не варто плисти проти течії? Цим тільки розпалюється цікавість. Дитина теж не вірить, що вогонь обпікає, доки не торкнеться до нього пальцем... Так я розмірковував і був готовий... до чого ж я був готовий? То я був готовий, картаючи себе, прощати усіх, то, навпаки, жадав помсти. Я хотів би сказати їм дещо про кита, що-небудь неприємне і дошкульне, запитати: «То як, ви задоволені? Хто мав рацію?» І тут несподіваний випадок остаточно мене приголомшив і зупинив слова, що вже крутилися на язичі. Близько першої до канцелярії зайшла одна підстаркувата чиновниця, на прізвище Маркович, яка працювала вище поверхом у «Югожиті». Вона пошепотілася з Цаною, після чого та оглянула всіх, мов солдатів у шерензі. Потім вийшла до сусідньої кімнати і, взявшись у боки, гукнула з порога:

— Протич!

Протич, наш молодий співробітник, підхопився з місця й по-військовому гаркнув:

— Я!

— Станое,— викликала далі Цана, і наш кур'єр Станое, що сидів у кімнаті, теж схопився, виструнчився й по-військовому відрапортував. Зробивши паузу, Цана сказала:

— Колектив «Югожита» сьогодні йде на виставку. Ви будете їх супроводжувати, бо вже знаєте, що і як.

Може, мені здалося, напевне, мені здалося, що ці двоє відповіли: «Єсть!» — і клацнули підборами. Цана додала: «О третій годині», і сувора, засушена чиновниця з верхнього поверху вийшла, а я подумав: «От тобі й маєш! Добре, що я не встиг нічого бовкнути. Було б мені зараз весело».

Потім ми працювали мовчки, а коли, пообідавши, я йшов додому, біля роботи збиралися югожитівці й шикувалися у лави. Історія з китом набувала якогось небезпечного, обов'язкового й неприємного характеру своєрідної військової повинності. Вона вже не здавалася такою простенькою, якою я вважав її вранці. У всьому відчувалися певний лад і система, усе корилося дисципліні. Наша канцелярія за одну ніч піднеслася на важливу, командну висоту, а Цана посіла пост головнокомандувача.

4

Далі події розгорталися усе несподіваніше.

Газети повідомляли про незмінне зростання кількості відвідувачів. Їх було до п'ятнадцяти, двадцяти тисяч щоденно, а це означало, що протягом місяця усі белградці не встигнуть подивитися на кита, — за умови, що кожен відвідувач затримується на виставці щонайменше на півгодини, що через п'ять входів можна впустити обмежену кількість людей, що на території розміром стільки-то на стільки-то метрів кита зможе обдивитися лише кількесот душ (усе це підрахував якийсь запопадливий репортер). А якщо підуть дощі чи здійметься сильний вітер з Дунаю, якщо будуть бажачі піти поглянути на кита і вдруге, і втретє, а до того ж якщо врахувати, що в Белграді близько тридцяти тисяч приїжджих щоденно, а цими днями, напевне, їх кількість зросла — багато людей з околиці теж хочуть подивитися кита, — то, безперечно, місяця замало. Необхідно подовжити строк виставки. Тим часом, з огляду на те, що вся країна виявляє зацікавлен-

ня китом, рішення подовжити строк може зустріти труднощі... і т. д.

Ці й подібні повідомлення викликали серед населення паніку. Белградці злякалися, що не встигнуть побачити кита, і людський потік на виставку зріс ще більше. А ще підлило олії у вогонь те, що вже на першому тижні перебування кита в Белграді відвідування виставки було обмежене чи взагалі припинялось. То цілий день відвели тільки для працівників культури, насамперед для художників, які тут же змальовували кита. Наступних два дні кита знімали для хроніки. Потім його відвідали директори підприємств, представники різних організацій, громадськості — за запрошеннями. Так було втрачено багато цінного часу, темпи відвідування уповільнилися, план порушився, а запрошення викликали серед белградців справжню бучу. Такі поважні люди кита відвідують, та ще й за запрошеннями,— це, мабуть, вартє уваги. Тепер до звичайної цікавості додався ще один чинник — бажання ствердити свій престиж у суспільстві. Потрапити на виставку серед перших, обмінятися у вузькому колі обраних враженнями стало ознакою підкресленої вишуканості й винятковості. З того, хто і в який спосіб дістав квитки у перші дні, можна було робити висновки про його позиції, місце в суспільстві й шанси на майбутнє. Приплив відвідувачів усе зростав і вже дійшло до нещасних випадків, добре хоч обійшлося без тяжких наслідків. Одного пенсіонера, правда, переїхав автомобіль, тому преса закликала покласти край стихії у справі відвідування кита і внести у неї більше ладу й організованості. Проте розподіл квитків насамперед по установах і організаціях ще дужче завантажив виставку і викликав сильне занепокоєння та плутанину.

Моя хазяйка стала першою жертвою. Вже минуло десять днів, а вона ще не бачила кита. Наша вулиця двічі ходила на екскурсію, але квитків обидва рази було дуже мало. Частина квитків осіла серед членів організаційного комітету, їхніх нечисленних і численних родичів, кілька квитків виділили пенсіонерам, а наша хазяйка як представниця приватного

сектора лишалася ні з чим. Я мимоволі чув крізь сон, як вона скаржилася своїй квартирантці:

— Нехай я — приватний сектор, нехай опозиція, але я така сама громадянка, як і всі, і вони не мають права не пустити мене до кита. Людина повинна щось бачити. Це — її право. І, зрештою, чого це вони захопили його собі? Він — не їхній, не ними вигаданий. І народився він не у нас, і підданство в нього не наше. Та хіба в нас, на нашому пайку може вихотися такий велетень? І тільки-но сюди заплив, як головою наклав, а був он який сильний, справжній кит, то що вже говорити про нас, приватний сектор, маленьких людей.

Хазяйка могла так просторікувати по дві години без перепочинку. Мушу визнати, що я сам, затамувавши дух, із цікавістю дослухався до розмов за стіною. Якби я був негідником, то міг би деякі з її заяв занотувати, адже говорила вона це спересердя, серед чотирьох стін, і гадки не маючи, що її хтось чує. Це могло мати для неї погані наслідки, аби я схотів використати там, де треба, однак у мене таких намірів не було: я хотів лише скористатися з цього у моїй боротьбі проти кита.

За два чи три дні хазяйчиній однокімнатниці пощастило дістати у себе в установі квиток на виставку і, поки вона туди збиралася, між нею й хазяйкою спалахнула сварка. Я гадав, що наша полохлива, слабкодуха панна не зможе довго опиратися, — адже жила вона тут на пташиних правах, без дозволу і завдяки добрій волі хазяйки. Але, попри усілякі сподівання, стара діва виявила і рішучість, і кмітливість; вона скидалася на дитину, яка випадково вхопила якусь цінну річ і не піддається ні на умовляння, ні на спроби відняти її силою.

— Ви ж самі казали, пані Стако, що таке можна побачити лише раз у житті, — промовляла вона, і хазяйка даремно намагалася її переконати, що в неї ще буде така нагода, вона молодша, а кити запливають у наші води частіше, ніж гадають. І взагалі членам профспілки, напевне, виділять квитки ще раз, а як не виділять, тоді вона, хазяйка, сама дістане квиток і

поверне його їй. Проте панна майстерно оборонялася, застосовуючи хитрість і лицемірство — незмінну зброю обмежених, принижених і слабкодушних.

— Повірте,— запевняла вона,— я для вас зроблю все, що завгодно, але цього зробити не можу. При всьому моєму бажанні це неможливо!

Останнє речення вона весь час повторювала, тож у мене склалося враження, що її притисли до стіни у сусідній кімнаті, і вона, сховавши квиток за пазухою, приготувалася в разі нападу захищатися, дряпатися, кусатися й кликати на допомогу. Я уявив і хазяйку, яка наступала на неї. Вони змагалися за право побачити кита, як суперниці за любовного листа, схованого в одній з них на грудях. Я приготувався на перший же крик бігти захищати панну не тому, що вона була слабша чи мені миліша. Ні! Я вважав хазяйку одним з головних винуватців усієї цієї катавасії з китом і мені здавалося, що, захищаючи її однокімнатницю, я їй помщуся. Я боявся, що панна не витримає, але тій в останню хвилину сяйнула відповідь, до якої вона, дурна, одразу не додумалася.

— Та я вам не можу дати квиток! — вереснула вона.— Він іменний, а при вході треба пред'являти документ. Крім того, я йду з колегами! Сподіваюсь, ви не хочете, щоб у них склалося враження, що я не цікавлюся китом.

Певно, хазяйка їй повірила, бо атака припинилася. Чулося лише схлипування квартирантки, яка тільки зараз розплакалась, і хазяйчине хекання, мов у борця після тривалого поєдинку. Потім телефоністка пішла, а хазяйка кинула їй у спину:

— Гаразд, гаразд!

Це прозвучало страшніше за будь-яку погрозу і означало остаточний розрив, більше того, свідчило про те, що нічого спільного між ними не лишилося й бути не може.

І це справді було так.

Хазяйка танула в очах. Її висотувала якась таємна пристрасть. Тепер вона рідко сиділа у холі, закинула свою роботу, щезли замовники. Тканина на столі припала пилом,

а викрійки пожовкли й скрутилися. З квартиранткою вона майже не розмовляла. Про кита не питала. Щодня вирушала на Ташмайдан, сподіваючись купити квиток на руках, бо містом ходили чутки, що з'явилися люди, які наживаються біля кита, продаючи квитки втридорога. Чи це були тільки чутки, чи хазяйка була не досить везучою, чи, може, ціна виявилася надто високою — але якось після обіду вона постукала до мене.

Я схопився з ліжка, привів себе до ладу, щоб можна було прийняти даму, і гукнув:

— Прошу, увійдіть!

Хазяйка зайшла у своєму чорному фартусі, принижена й заплакана, наче вдова, яка днями поховала чоловіка, й одразу з порога почала вибачатися, що вона мені заважає, що перебила мій сон, — коротше, розсипала низку люб'язностей, які, як правило, передують проханню чи вимозі. Я поспішав і не встиг взути капці, тому стояв перед хазяйкою в самих шкарпетках, дивлячись на неї згори вниз і чекаючи, коли вона припинить свої словесні реверанси і зважиться перейти до справи. Нарешті, вона це зробила, хоча, я бачив, це їй нелегко далось.

— Пане Раде, — сказала вона, — я знаю, що ви не цікавитеся китом. Тобто, для вас не важить, — побачите ви кита чи ні. Ви — житель Примор'я і, може, раніше мали нагоду спостерігати його в природному середовищі, на морі, отож я й подумала, чи не віддали б ви, коли ваша ласка, свій невикористаний квиток мені. Я була б вам надзвичайно вдячна.

Вона принижувалася через кита, і мені навіть стало її шкода. Хазяйка досі не дістала квитка, їй було соромно сказати, що вона ще не бачила кита. І ось тепер вона запобігала переді мною, а я не міг відмовити собі в задоволенні якнайдовше розтягти цей момент. Хоча я замерз, стоячи в шкарпетках на холодній підлозі, однак, перш ніж заговорити, напустив на себе поважного вигляду, випростався, розправив плечі й відкашлявся.

— Шановна пані! — сказав я. — Розумію ваше бажання

і охоче пішов би вам назустріч, але, повірте, для мене це неприпустима річ. Може, я зміг би дістати квиток і навіть віддати його вам (тут я підтримав свої штани, що сповзали з мене), якби дозволяли моя совість і мої принципи. Як ви самі сказали, я був і лишаюся противником кита.— (Я відчув, що не треба було про це так відверто говорити. Бій ще не виграно. Учора я зазнав страшної поразки, але сьогодні, під враженням від хазяйчиного приниження, я злегковажив тим і неправильно оцінив ситуацію).— Хочу наголосити,— вів я далі,— що я був серед тих небагатьох, кого не захопила масова істерія, хто зберіг тверезість думки і здатність аналізувати. Я вважаю своїм обов'язком наставляти інших, наскільки це можливо, і сам себе перестав би поважати, якби казав одне, а робив навпаки. Повірте, ідеться не про кита й не про мене. Бо що таке кит? Мертва риба, та й годі. В такому разі, чого б мені теж не подивитися на нього? Я можу туди піти, я можу все, адже я — вільна людина, що хочу, те й роблю. Але я не піду туди! Не тому, що боюся, бо чого мені боятися кита, який до того ж незабаром почне смердіти. (На велике чудо вистачає трьох днів, на кита — місяць, а потім — і сліду від нього не лишиться). Ви спитаєте, що такого в тому, що на кита ходять дивитися тисячі людей і що від того мені чи їм? Але в цьому ж бо й суть. Бо, коли люди сьогодні побігли дивитися на кита, завтра вони знайдуть собі іншого ідола — якогось дракона чи золотого тільця,— значуще додав я.

Я чекав, що хазяйка розлютиться й знову відбудеться неприємна сцена. Однак, чи то під враженням від моєї довгої промови, чи то втративши надію дістати квиток і побачити єдиного кита в своєму житті, вона, похиливши голову, стримуючи сльози і ледь тягнувши ноги у капцях, вийшла з кімнати, знищена й якимось одразу постаріла.

В мені боролися суперечливі почуття. Тут, у цій кімнаті, почалося моє приниження, тут уперше згадано кита й звідси, здавалося мені, я бачу його кінець. Можна було б святкувати свою першу перемогу (я ще не знав, що мене чекає далі), проте замість радості мене охопила якась туга. Я сидів на

постелі, звівши ноги. Дивно, але почував себе в чомусь винним. Може, я неправий, намагаючись усіх людей переробити на свій зразок і смак. Навіщо я вимагаю від них, щоб вони діяли так, як я? Усі ж люди різні. Однакова сукня личить далеко не всім, і хіба я не нав'язую їм свого кита, змагаючись проти того, якого виставлено на Ташмайдані. І чого мені треба від цієї старої жінки? Що їй лишається у житті? На що сподіватися? Чого чекати від майбутнього? Ото й усього, що час від часу дивитися на якогось кита і захоплюватися ним.

Я недовго розмірковував над сумною долею своїх ближніх. Того ж дня я одержав гіркий і суворий урок, який змусив мене замислитися над власною долею.

Отже, того дня я зайшов до сестри, з якою давно не бачився. Хотілося побавитися з маленькою племінницею, а ще була в мене прихована егоїстична думка — дати відпочинок своїм змученим нервам, зняти напруження останніх днів. Насолоджуючись домашнім затишком у чистій, привітній квартирі, сидячи на своєму звичному місці у кріслі біля нагленої печі, я вирішив уникати усіляких розмов про кита, але вже через півгодини (не можу собі цього ні пояснити, ні вибачити) я вже про нього говорив. Я усвідомив це тільки тоді, коли, вимахуючи руками, ненароком зачепив племінницю і вона заплакала. Це мене зупинило. Я був геть мокрий від поту, бо з такою пристрасстю комусь щось пояснював, виправдовувався перед сестрою, звинувачував всіх і кожного, доводячи, що лише я маю рацію. Я хотів заспокоїти малу, але вона злякалася моїх різких рухів і сховалася в маминих обіймах. Тоді до мене дійшло, що вона заплакала не стільки від болю, скільки від переляку — її налякали ненависть і озлобленість, з якими я говорив. Тоді сестра вивела малу з кімнати і, сівши навпроти, — гарна, розумна, впевнена у собі жінка, — прочитала мені мораль.

— Що з тобою? — запитала вона. — Чи ти з'їхав з глузду через цього кита? Чим він тобі заважає? Знаєш, я дійшла висновку, що ти старієш і перетворюєшся на консерватора,

сухого, похмурого, буркотливого консерватора, якого ніщо не може надихнути і запалити, не кажучи вже про те, щоб захопити до нестями. Такий консерватор прагне одного: аби все навкруги завмерло, скам'яніло, бо все нове нагадуватиме про плинність часу, недовговічність речей та й людей теж. Ти змагаєшся не проти кита, не проти людей, не проти масової істерії й помилок. Любий мій, ти обстоюєш тишу, спокій, непорушність; старечий спокій і мертву непорушність. Ти обстоюєш себе, Брацо, себе!

Лише цього бракувало! Материнських напучувань і просторікувань про те, як людина знаходить силу й бадьорість у спілкуванні з людьми і таким чином, не опираючись неминучому старінню та смерті, наче переселяється в інших, живе їхніми турботами і це приносить їй оновлення.

— Нарешті, звідки в тебе право вказувати людям, як їм жити? Що робити, чим цікавитися і що любити? Що б це було за життя, яке влаштував такий черствий, самозакоханий і суворий чоловік, як ти? Та я перша не схотіла б так жити — без радості, без хвилювань, без змін і без потрясінь.

Захищатися в мене не було ні сили, ні бажання. Я пішов нещасний і сумний від душевної муки, а наавтра почув від Деси, у неї в квартирі, подібні докори.

Її чоловік саме поїхав у відрядження, і ми почувалися в цілковитій безпеці. Зовсім по-домашньому розлігшись на тахті, я тільки-но зібрався скинути піджак та черевики, коли це з кухні, з кавою в руках з'явилася Деса й звеліла готуватися на вихід, бо їй вдалося роздобути два квитки і ми підемо дивитися на кита.

— Як це добре,— казала вона.— У кав'ярню вийти небезпечно, тож принаймні до Ташмайдана прогуляємося. Там стільки народу і така штовханина, що нас ніхто не побачить, а якщо й побачить, можна сказати, що ми зустрілися випадково. Як мені хотілося побути разом і за межами цієї кімнати, вийти на люди!

Приємно було почути від неї такі слова. Я був вдячний Десі за її почуття, хоча відразу замислився, де вона взяла

квитки, й оскільки вірність не належала до її найбільших чеснот, то я майже не сумнівався, що Деса здобула їх таким шляхом, який навряд чи викличе у мене захват. Та й не міг я узяти ці квитки. Я не хотів іти дивитися на кита, от тільки як пояснити це Десі? Я сумнівався, що вона мене зрозуміє, а пояснювати усе спочатку не бажав. Тому я перевів розмову на квитки і з них — на ревнощі. Але вона, чортова дочка, спритно викручувалася. Квитки їй дістала подруга, отож і я нічого не зміг довести. Мені тільки вдалося зіпсувати їй настрій, ну й, певна річ, собі. Дійшло до скандалу й різних висловів. До дуже негарного скандалу і дуже гострих слів. Я назвав її куркою, а вона мене — ганчіркою. Мовляв, кожен після війни чогось досяг, а я — ні директор, ні начальник, — звичайний собі чиновник, чорнильна душа. Тільки те й роблю, що аналізую, тоді як інші обганяють мене і домагаються успіхів. Що я здатен запропонувати їй в обмін на її вірність? Може, молодість чи показну зовнішність? Може, машину? Чи закордонні посилки, чи, може, я перекуповую речі, спекулюю на чорній біржі, і в мене грошей хоч греблю гати? Та хоч би я вмів використовувати момент, розпізнавати, куди дме вітер! І якби вона справді була мені потрібна, то я б давно що-небудь зробив, аби витягти її з того становища, в якому вона зараз, звільнити від осоружного чоловіка... Деса плакала, а коли побачила, що я підвівся й застібаю пальто, спробувала мене затримати. Та з мене було досить. Я брутально відштовхнув її і хряпнув дверима. Отже, і з цим покінчено.

У канцелярії було не краще. Давно минули ті спокійні, казкові дні перших, дружніх розмов про кита. Тоді я просто усіх розважав, як людина, що відстала від часу і по якій інші можуть звіритися, наскільки вони просунулися вперед, бо без боягузів не було б борців і героїв. Проте моя впертість почала дратувати. Адже був я не лише сам старомодний, а й виступав проти моди, доводячи, що можна думати інакше, ніж вони, а це вже несила стерпіти.

Колеги мене зненавиділи. Я не отримав ні підвищення до зарплати, ні премії, яку сплачували після здачі балансового

звіту. Раніше точилися розмови, що я, може, поїду у закордонне відрядження, а тепер про це й не згадувалося. Мене тимчасово перевели до іншої кімнати — вирішили прибрати з-перед очей. Багато хто не помічав мене при зустрічах, а Товариство тверезості не обрало мене до свого правління. Їх теж одурманив кит.

5

Тим часом я сам у глибині душі виношував намір подивитися на кита і вже давно в маленькій кишені брюк, де завжди тримають годинники, зберігав пожмаканий і затертий квиток на виставку. Та я не наважувався туди йти: соромився і перед собою, і перед іншими. Визнавати свою поразку не хотілося, а на виставці мене могли побачити. Перед самим собою я виправдовувався так: треба ж знати свого ворога кита і зблизька дослідити поширення масової істерії. Що вдієш, нікому людина так майстерно не бреше, як самій собі. Останнім часом мені не сиділося вдома. Я був схожий на самотнього бездомного пса із тих облізливих жовтих дворняг, які прибилися до міста з околиці і, підібгавши кудлаті хвости та витягнувши мокрі писки, нишпорять по подвір'ях і смітниках, щось шукаючи; водночас я прагнув до чогось недосяжного, коли після обіду, іноді зовсім не заходячи додому, а іноді полежавши хвилинку, щоб увести в оману хазяйку, непомітно вислизав і блукав вулицями.

Спочатку, тримаючись у межах свого району, я вдивлявся в обличчя перехожих і намагався вгадати, хто вони, чим займаються; виходячи з цього, я робив висновки про контингент і вік найпалкіших прихильників кита. Але поступово це перестало задовольняти, мої інтереси розширювалися. В мене з'явилася потреба зупиняти цих людей, запитуючи в них про будь-що: де така-то вулиця, котра година, як найзручніше дістатися до Ташмайдану, і, користуючись можливістю, вступати з ними в розмови. Кого тільки не зустрінеш на вулиці! І яких тільки відповідей не почуєш. Але мене цікавило одне.

Мов слідчий, або пристрасний дослідник, я одразу переводив розмову на кита. «Чи бачили ви його? Чи сподобався він вам? Що ви про нього думаете?» Деякі шкодували, що бачили його лише раз, траплялися й такі, які були там кілька разів і пишались цим, наче високими показниками на виробництві. Один старий мені сказав: «Це довговічна тварина, живе по двісті років». Один хлопець: «Йому — п'ять років, а він — більший і сильніший за увесь наш клас». Бідняк без пальта: «Цей не боїться зими, на ньому метр сала». Жінка: «Оце справжній чоловік!» Домогосподарка: «П'ятдесят тонн м'яса!» Взагалі, усі пов'язували кита зі своїм життям, своїми заняттями, своїми мріями і невдачами. Мій остаточний висновок приголомшував: не було людини, яка б не думала про кита і повсякчас не згадувала його. Він заволодів усіма!

Потім я, скоряючись непереборному потягу, почав наближатися до кита, нестримно звужуючи кола. У своєму нескінченному блуканні навколо Ташмайдану, від Теразій до Звездари й від Скупщини до Дунаю, в завірюху, під вітром, у холод і туман, по ожеледі чи багнюці, в сніг і у відлигу, занапащаючи своє єдине пальто, завжди з мокрими ногами, у черевиках, які пропускали воду, я перестривав колони людей, що прямували цим шляхом до одного-єдиного пункту — Ташмайдану. На деякий час я віддавався на волю людського потоку, потім переходив до іншої колони. Всі вони повільно, іноді нагадуючи похоронну процесію, йшли і йшли до кита. І я запитував себе, куди щезає цей натовп, яким шляхом повертається і чи повертається взагалі? Тут були й корінні белградці: похилені дідки у чорних пальтах і чорних капелюхах, з ціпками в руках, — не кваплячись і розмовляючи між собою поважно й серйозно, вони простували тротуаром до виставки на Ташмайдані; а бабуся у лібаде¹ вели під руки невістки та онуки. Тут були албанці — розпилювачі дров, яким ніде було лишити свій інструмент, і вони його несли з собою; селяни з

¹ Лібаде — різновид верхнього жіночого одягу у гірських районах Сербії.

околиць, із торбами й бідонами, у яких вранці розносили молоко; школярі та школярки; солдати, залізничники і службовці. Усі сунули вперед, наче підхоплені течією, яка тим дужчала, чим ближче вони були до мети, й мені доводилося докладати зусиль, аби витримати тиск, перебороти потік, не дати йому підхопити й понести мене.

На тротуарах, немов на різдво чи ярмарок, розташувалися, торговці. Книжки, газети, сонники й фотографії; картини, на яких зображено море, кити, кораблі під час шторму; смажені горішки, кукурудзяні зерна, насіння (навкруги усе було засмічене лущинням); печені яблука у цукрі, лимонад, салеп¹, буза і навіть — свічки, прикрашені білими й червоними стьожками, та паперові квіти, які завжди продаються на кладовищах. Жебраки простягали руки і шапки до перехожих, а ті, заглиблені у свої думки і захоплені єдиною метою, проминали їх з опущеними головами. Усі йшли, скоряючись єдиному ритму: старі, жінки й діти, солдати й розплювачі дров, водії трамваїв і залізничники, селяни й селянки у народному вбранні, інтелігенти й міська біднота. Пропливали чорні, старомодні капелюхи і кашкети, берети і французькі кепі, строкаті хустки селянок і зелені капелюшки міських паній, шапочки школярів і військові кашкети з обідком. Усе це текло до кита.

А я невтомно йшов за натовпом, штовхаючись серед людей, роздивляючись їх, починаючи і припиняючи розмови та ховаючись від знайомих, які могли б мене побачити. Я відчував себе злодієм, що потайки впивається враженнями, як ото кишеньковий злодій краде гаманці, і щомиті чекав: ось мене зупинять, схоплять за руку і запитують, чого мені тут треба, якщо я сам не йду дивитися кита.

Нарешті я наблизився до того місця, де лежав кит. Було слизько й брудно, штовханина усе зростала. Я знову перейшов на сусідню вулицю і полегшено зітхнув.

¹ С а л е п — гарячий солодкий напій з медом.

Здавалося, що мільйони чорних мурах, справжня навала африканських термітів, зіштовхуються й повзуть вулицями, немов по трупах, які вони обліпили; змітаючи, пожираючи усе на своєму шляху, мурахи хочуть перелізти через високу жовту загорожу, що виросла перед ними, і їм байдуже, липкі чи гладенькі стіни, намазані вони воском чи клеєм. Човгання ніг та людський гомін створювали повну ілюзію, що тут без спочинку шурхотить, вирує величезний мурашник. І фортечним муром височить над чорним натовпом жовта загорожа, яка відділяє його від кита.

Занімілий, стояв я деякий час на місці. У мені билосся од-ночасно кілька сердець, дрібно, глухо, схвильовано,— наче негритянські тамтами, вони вибивали тривогу, нарощуючи її перед останнім нищівним ударом. Я мов оглух на деякий час, вслухаючись у цей перестук, і не чув шелесту та гомону поруч себе. Лише прискорене, уривчасте калатання серця. І раптом мене наче огріли дубцем по голові — за цією стіною лежить кит — Великий Кит, на ім'я Мак. У мої вуха знову ринуло ревіння натовпу, але тепер підсилене, схоже на гуркіт і скрегіт машинного відділення у трюмі корабля, який летить на всіх парах. У мене голова пішла обертом, здавалося, що це ревище перемеле мене, закрутить, мов Гольфстрім, понесе й кине на самісіньке дно виру, десь там серед жовтих стін, за якими панував Кит.

Це величезне чудовисько, що заволоділо містом, панувало вже два тижні. І, мов дракон святого Георгія, щодня ковтало тисячі чоловіків, дітей, жінок, старих. Я бачив, як вони сті-каються звідусіль нескінченними колонами і повільним, але невпинним потоком вливаються у чорні отвори в стінах, у ті печерні отвори, мов у пащу багатоголового звіра. Спокійно, покірливо, не опираючись і не ремствуючи.

Заточившись, я ухопився за когось поруч, щоб не впасти. Це, на щастя, виявився високий, сильний, червонощокий солдат, який мене підхопив.

— Що з вами? — спитав він.— Вам погано?

— Так,— відповів я.— Ноги підгинаються.

Тоді солдат сказав мені:

— Повертайтеся, бо вам тут взагалі каюк буде. Це не для вас.

Я вдячно подивився на нього, а він провів мене до рогу і зауважив:

— Інша справа я. Я здоровий і до того ж солдат; мені можна.

Я лишився сам. Не озираючись, пішов геть, побитий і змучений. З підібганим хвостом.

6

За два чи три дні на виставку було відкрито вільний доступ для всіх бажаючих. Газети вмістили стислу інформацію, але її прочитали всі. Там говорилося:

«Найновіші відомості про кита! Знімаються усі обмеження, від завтрашнього дня вхід вільний. Закликаємо дотримуватися порядку.

Останнім часом почастишали випадки спекуляції квитками, кілька осіб заарештовано. Встановлено, що це переважно люди без певних занять, з приватного сектора, з походження колишні підприємці, які не вперше притягаються до відповідальності. Слідству вдалося з'ясувати, що дехто із спекулянтів підкупав касирів і наймав дітей, які годинами простоювали в черзі біля кас; у такий спосіб ці люди діставали щоденно кілька десятків квитків і потім продавали їх по двісті динарів кожен. Під час обшуку в одного з них виявлено сто квитків. Тепер злочинців чекає заслужене покарання. Для того, щоб такі випадки надалі не повторювалися, дирекція виставки оголошує про припинення адміністративного розподілу квитків».

Ми зателефонували до дирекції із запитанням: «Як, на їхню думку, такі заходи можуть вплинути на відвідуваність?» Жіночий голос нам відповів, що, безперечно, відвідувачів побільшає. Потім наш кореспондент розмовляв з одним із

касирів і з черговими міліціонерами. Їхня думка: труднощів у роботі було б набагато менше, якби громадяни дотримувалися порядку».

Це писалося в суботніх газетах. Погода раптово зіпсувалася, закружляли останні березневі хуртовини. Похолоднішало, вдарив морозець. Над містом похмуро нависало небо, тротуари почорніли від кіптяви і жужелиці, якою посипали вулиці.

У неділю розвиднілося пізно. Було ще зовсім темно, коли наш будинок почав оживати. Я прокинувся. Якесь внутрішнє хвилювання перебивало сон, я закрутився в ліжку, потім розплющив очі. З-під дверей хазяйчиної кімнати просочувалося світло. Я встав і визирнув у вікно. На вулиці — ані душі. Але в будинках уже світилося наче напередодні робочого дня. Я вдягся у напівтемряві, але вийти до ванної не наважувався. Сів у кріслі біля вікна й чекав. Я чув, як хазяйка із квартиранткою вийшли з дому, як з усіх поверхів, ніби вода у трубах, стікалися по сходах інші мешканці. Згодом у будинку стихло, зате знадвору долинав шум, схожий на гуркіт морського прибою. Я глянув униз. Люди на вулиці шикувалися в лави. Тільки-но вони рушили, я прожогом кинувся до ванної, умився і, не переводячи подих, збіг по сходах униз, навіть не згадавши про своє попереднє рішення. Те, чого зробити несила, краще не згадувати.

Я завернув у сусідню вулицю. Боявся, що мене побачать, схоплять, лінчують. Завулками поквапився до Теразій.

Небо нависло над дахами будинків. У повітрі кружляли поодинокі сніжинки. Мені було незатишно, як людині, що рано вранці зійшла з поїзда, не виспавшись у дорозі.

Від Балканської і від вокзалу сунув натовп людей. Тролейбуси ще не ходили; навіть ліхтарі ще були не вимкнуті. Газетні кіоски стояли зачинені. Тьмяно світилися вітрини магазинів. Люди шулилися у важких зимових пальтах. Не відчувалося особливої радості чи урочистості. Було щось у них суворе — суворе й скорботне.

Вони йшли вулицями Балканською, Призренською,

Сремською, Князя Милоша і Коларчевою, від Калемегдана і Славії, по Нушичевій і вузькій Добринській. Спокійно, без метушні. Повільно, наче процесія. По чотири в ряд. Обережно ступаючи по слизькому, зледенілому тротуару. Тут змішалися найрізноманітніші організації та колективи, були студенти, старшокласники й молодші школярі. Робітники, селяни з околиць і групи провінціалів. Усі вони прямували через Теразії до Ташмайдану.

Не розпогоджувалося. На вулицях усе ще панували сутінки, важкі бруднувато-сірі хмари непорушно зависли, не пропускаючи світла. Потроху тьмянішали ліхтарі. Проте вуличне життя не пожвавлювалося. Не було кіоскерів, не ходив транспорт; якщо й проїде поодинокий розкішний автомобіль, то не порушуючи тиші сиреною. Ресторани й кав'ярні було зачищено. Одноманітно калатали дзвони, вили заводські сирени, пронизливо свистіли паровози на залізничній стоянці. Ніколи ще місто не видавалося таким жалюгідним, занепалим і неохайним, як сьогодні, коли всі вирушили в похід до кита. Ну нехай люди вдяглися в старе вбрання й важкі черевики, побоюючись вуличної грязюки і шттовханини, але чому ж будинки стали такими непривабливими, сірими й облупленими? Усе нагадувало виголодніле й спорожніле місто воєнного часу.

Я непомітно затесався до однієї з колон. Ніхто не звернув на мене уваги. Люди йшли мовчки, втупившись у землю чи в спину тих, хто рухався попереду. Коли вулицю перетинала інша колона, усі зупинялися й чекали, поки вона пройде, не виявляючи жодних ознак роздратування чи невдоволення. І що було найжахливіше — ніхто нікуди не поспішав; ніхто не проштовхувався вперед. Сумирно чекали, впевнені, що черга дійде до всіх. І діти не плакали, не набридали питаннями своїм мамам. Вони теж стояли із серйозними, зосередженими обличчями, тримаючись за руку дорослих. Чекали. Рушали. Знову зупинялися. І так увесь час. Часом лише старі переступали з ноги на ногу, інші стояли непорушно. Усі вони, не усвідомлюючи цього, йшли на закляння, на ранкову жертву драконові,

щоб там, на Ташмайдані, влитися в отвори, зроблені в огорожі. Хто їх міг зупинити, хто насмілиться їх застерегти? Я сам не наважувався ні остерігати, ні йти далі. Ні вперед, ні назад.

Тільки коли ми проходили повз парк, мені вдалося сховатися за дерево. Я стояв доти, доки не заспокоївся. Тоді недбало, прогулянковим кроком, пішов уздовж алеї й зустрівся з двома дідами. Вони поважно ступали, спираючись на ціпки. І прямували до Ташмайдану.

— Грандіозно! — вигукнув один.

— Страшно! — докинув другий.

Я проминув їх, спустився по Добринській і бічними вулицями вийшов до пристані. Захищений белградським берегом, я почувався певніше. Тут я набрів на відчинену пивничку, забіг туди і замовив міцну ракію. У тісному залі було лише двоє п'яниць, схоже, що сиділи вони звечора. Мабуть, вантажники — розхристані, з кількаденною щетиною. Одначе й вони підвелися і, похитуючись, рушили до дверей. Один з них зупинився було, втупившись у мене налитими кров'ю очима, але другий смикнув його за рукав.

— Облиш,— сказав він,— ходімо краще до кита. Ото, кажуть, велетень, і п'є саму воду!

Вони вийшли, а офіціант заявив:

— Зачиняємося! Йдемо дивитись на кита!

Я знов опинився на вулиці. Біля мосту стояв порожній автобус; я заліз у нього, навіть не уявляючи, куди можна ним доїхати. Автобус рушив і повернув до річки. Пасажирів не було, отож я примостився біля шофера.

— Вам куди? — запитав той.

— У Земун. Терміновий виклик! — збрехав я.

— А, тоді зрозуміло. Я теж ще на роботі. Останній рейс.

Потім одразу їду до кита.

Він висадив мене, тільки-но ми вїхали у Земун.

— Далі не поїду! — сказав він.

Я мовчки доторкнувся до крисів капелюха. Автобус розвернувся навколо сквера і помчав назад, поспішаючи у Белград, підстрибуючи на дорозі та випускаючи смердючий, їдкий дим.

Я лишився сам-один на зовсім безлюдній вулиці. Мої кроки вражали незвично гучною луною, і я зрозумів, що в будинках теж нікого немає. Місто вимерло. Люди його покинули. З якої причини? Тікаючи від якої небезпеки? Що тут сталося і що їм загрожувало?

«Хтозна, може я так наражаюсь на небезпеку?» — промайнуло у мене в голові; відчувши шалений страх, я наддав ходи. Потім побіг. Задихаючись, охоплений панікою, я видряпався на узгір'я над містом і тут, серед дерев, відчув себе у безпеці й зупинився. Знялися наполохані горобці, і це остаточно привело мене до тьми. Єдині живі створіння.

Я роззирнувся. Тиша. Жоден звук не долинав з вимерлого, залишеного Земуна. А там далі, за річкою, лежав Белград, де над всіма будинками, над фабриками чадили тисячі димарів. Чорний густий дим здіймався усе вище, перетворюючись на здоровенну темну хмару, роздуту й видовжену, наче справжнісінький величезний кит. Важкий, невідворотний, він завис над містом і, здавалося, от-от наляже на нього й проковтне. Отруїть чорним димом усе живе, поховає його, придушивши своєю вагою.

Зіщулившись, я сидів на камені під деревом, тремтячи від холоду та хвилювання, і, мов сова з гущини гілля, вдивлявся у місто, якому загрожувала смертельна небезпека. «Ну от,— думав я.— Хіба я не провіщав цього? Щось станеться, щось станеться страшно». Раптом я чомусь згадав Одкровення Іоанна. Там сказано таке: «І побачив звіра, який виходив з моря, з сімома головами, з десятьма рогами, і на рогах його десять корон, а на головах слова богохульні». І справді, вийшов з моря великий кит, на ймення Великий Мак, і хижим звіром піднявся в повітря над містом. А хто зможе його поборогти? О, в кого є вуха, нехай чує! У кого є очі, нехай бачить! Він проковтне всіх, а вони того не бачать, не знають і навіть не передчувають.

Лише я один усе бачив згори. Я провів тут цілий день, спостерігаючи за тим, як димить місто й грізна хмара все нижче спускається, усе гущішає, темнішає і наливається

небезпекою. Мені одному вдалося втекти, врятуватися від смерті, як Ною від потопу, як Лоту із Содома й Гоморри. Бо я знав із самого початку, що таке кит. І поки день відступав перед пільмою, а хмара спускалася на місто, огортаючи вже димарі й дахи будинків, я сидів на камені, тремтів і повторював: «Кінець світу! Кінець світу! Кінець світу!»

7

Наступного дня мені було вже краще. Те, найстрашніше, минуло. Яюсь само по собі. Бо все незвичне, виняткове і збудливе перетворюється зрештою на звичайну буденщину.

В місті й далі говорили про кита. Організовувалися екскурсії з супровідними лекціями. Вийшов роман про кита; якийсь поет ходив по установах і читав вірші про море. Наш бухгалтер Станич, який щомісяця до п'ятнадцятого числа лишався без мідяка в кишені, узявся підраховувати прибутки від показу кита. Скільки грошей одержано за перші п'ятнадцять днів, скільки набереється за наступні п'ятнадцять, скільки разом, якщо врахувати, що квиток в середньому коштував п'ятнадцять динарів, а число відвідувачів сягало багатьох тисяч. Коли з цієї суми вирахувати витрати на перевезення кита, кошти на друкування квитків, на освітлення, плату охоронцям, касирам і так далі, то й тоді чистий прибуток обчислюватиметься кількома мільйонами. Кому належать ці гроші? Рибалкам, які впіймали кита, організаторам виставки чи державній скарбниці, цікавився Станич, який знову сидів без грошей. І хоча він завжди був за приватну ініціативу і проти держави, в даному випадку йому здавалося несправедливим віддати рибалкам стільки мільйонів. Їм треба сплатити лише за витрачений на полювання час, бо зрештою це ж не їхня заслуга, що кит приплив у наші державні води і що в людей такий до нього інтерес.

Цана й далі утримувала у канцелярії свій особливий статус довіреної особи у справах кита. З Десою я не зустрічався. До мене дійшли чутки, нібито вона щодня у супроводі якогось

жевжика їздить на машині відвідувати кита. Вдома хазяйка, нарешті, повернулася до своїх занять: на столі у холі знову лежали викрійки, ножиці, обрізки тканини, голки, а на підлозі — нитки. Вона віталася зі мною, але без особливого ентузіазму, і я відчував, що вона не вибачила мені відмови дістати квиток. Від студента я дізнався, що хазяйка так і не побачила кита, бо того дня, коли до нього було відкрито доступ, зчинилася така штовханина, що їй подерли пальто, стягли капелюшок, віддали ноги, але побачити вона змогла хіба що небо над собою, а не кита чи принаймні його хвіст. Хазяйка соромилася признатись у цьому, і студент благав мене не виказувати, що я про це знаю. Квартирантка, тим часом, ожила. Вона почала чепуритися: накручувала волосся на папільотки і хихотіла, зустрічаючись зі мною у холі чи коридорі. Вона трималася упевнено, наче жінка, в якій з'явився коханець, і кожного дня ходила дивитися на кита.

Але це й усе! Тепер, коли всі бачили кита, коли його по кілька разів обдивився увесь Белград, коли про нього наговорилися, відвідини кита чи якісь виняткові відомості про нього вже не мали великого значення для загалу.

Однак у ставленні до мене змін не відбулося. Хіба що не відчувалося настирливості ні в прагненні мене зламати, ні в спробах довести до божевілля, стерти, знищити. Колеги дивилися на мене, мов на хронічного хворого, який невіддільний від своєї хвороби. Отже, мені дали спокій.

Дні ставали теплішими. Уже минула половина березня, наближався квітень, сонце пробивалось крізь сірі хмари, з тротуарів щез сніг. Зимовий одяг почав здаватися важким. Звідусіль повилазили коти, щоб погрітись на сонці.

У цей час було проведено дві чи три реорганізації. Я маю на увазі не нашу установу (хоча, йдучи на роботу, я ніколи не був упевнений, у якій кімнаті сидітиму і що робитиму), а звісно — кита. Адміністрація виставки, що іменувалася дирекцією, поміняла місцями ходи й виходи і дещо підвищила ціни на квитки. Про все це писалося у газетах, які час від часу вміщували фотографії з виставки. Одна з останніх зображувала

дівчинку, зовсім маленьку, яка тримала в руці квіти: проліски і примули. Під фотографією був підпис: «Весна на виставці». А кількома днями пізніше у газетах з'явилася замітка, яка надзвичайно мене зацікавила. Їй відвели скромне місце, а це означало, що інформація не з редакційних джерел. Вона була в рубриці: «Листи до редакції», отже, автор кореспонденції ніс за неї відповідальність сам. Там писалося:

«Дозвольте мені через редакцію вашої газети запитати у дирекції виставки, чи вжито заходів для збереження цієї рідкісної тварини і неоціненного скарбу нашого міста. Як свідомий громадянин і шанувальник славнозвісного кита, я вважаю за обов'язок через газету запропонувати дирекції свою професійну допомогу і послуги».

Під заміткою стояв підпис: Стеван Смейкал, Сенчанська, 2. А нижче жирним шрифтом набрано відповідь редакції:

«Від імені редакції і дирекції виставки висловлюємо вам вдячність за вияв доброї волі й шляхетної ініціативи. Проте незрозуміло, яка небезпека може загрожувати киту. Ми повністю покладаємося на свідомість наших громадян і впевнені, що вони власними силами зуміють запобігти будь-якому інциденту і забезпечити недоторканість кита. Ще раз велике спасибі! Ваша тривога перебільшена. Читайте й поширюйте нашу газету!»

Признатися, і я не зрозумів, про яку небезпеку йдеться, але це було перше повідомлення такого роду, отож мені здалося, що той стурбований чоловік в глибині душі мій одиодумець, змушений висловлюватися обережними натяками. Тому я звернув особливу увагу на матеріали про кита, і справді, через два дні у вечірній газеті, яка полюбляла друкувати різні сенсації та плітки, прочитав допис вищезгаданого Смейкала. Він змінив лише кілька слів, бо, очевидно, був не дуже письменний і писання давалося йому нелегко. Лише додав на початку: «У зв'язку з настанням тепла...», а після підпису й адреси — «різник».

Я на хвилину завмер, то червоніючи, то бліднучи від несподіванки. Та це ж простіше простого! І як я одразу не

здогадався? Співробітники солідних газет з висоти свого становища зовсім не зобов'язані виявляти надмірну здогадливність, тож не дивно, що вони нічого не зрозуміли. Але як я цього не помітив, невже і мене настільки захопив цей психоз, що я втратив здатність аналізувати. Ну й хитромудрі пройди редактори невеликих вечірніх газет: уміють допекти своїм солідним колегам. А цей нікому не відомий Стеван Смейкал, хоча й прикривається фаховими інтересами, явно не такий вже доброзичливець, якого вдає з себе, бо інакше навряд чи йому взагалі спало б на думку те, що він запропонував громадськості через посередництво преси. Недарма я завжди сумнівався у щирості й дружбі тих, хто при зустрічі питає: «Що це з вами? Чого у вас такий поганий вигляд? У вас щось сталося? Ви чимось стурбовані?»

Наступного дня, з вигляду стурбований, а насправді сповнений зловтіхи, я показав цю замітку помічникові нашого директора, крадькома спостерігаючи за його реакцією.

Помічник директора — приємний, розумний чоловік. Робить кар'єру, але не забуває про успіхи й процвітання фірми. Завжди вишукано вдягнений, напарфумлений і поголений, ввічливий і привітний з усіма, в колективі його поважають. Він любить жити в своє задоволення, бажає того й іншим, нікому не заздрить і не готує каверз. Словом, як то кажуть, справжній джентльмен. До мене він ставився прихильно, так мені в усякому разі здавалося; в чомусь ми з ним були схожі. Коли я того дня приніс йому папери на підпис, помічник директора запросив мене сісти, запропонував каву й цигарки, і поки я, нудьгуючи та відкинувшись у кріслі, переглядав газети, розкидані на столі, він читав мої папери, схвально киваючи головою. Свіжопоголений, старанно зачесаний, у добре випрасуваному світло-сірому костюмі, з верхньої кишені якого виглядав ріжок сніжно-білого носовичка, помічник директора поширював аромат чистоти і свіжості. У його кабінеті було дуже затишно.

— Дуже добре! Складено бездоганно! — похвалив він мене, хоча, як начальник, міг би цього й не робити.

— Дякую,— відповів я й кивнув на газети: — Ви вже читали?

— Що саме?

— Про кита. Дивіться! — сказав я, вказуючи йому на інформацію в газеті.

Він заглибився у читання, а я скоса стежив за ним. Вираз його обличчя лишався незмінним; я не помітив, щоб ця новина справила на нього особливе враження. Переглянувши замітку, помічник директора нахилився до мене і сплів пальці, явно приготувавшись до тривалої розмови. Обличчя в нього було серйозне.

— Слухайте, Деспичу, чого ви причепилися до цього кита? Що ви в ньому такого знайшли? Я дуже ціную вас як працівника. Ви — розумний, тверезий, морально стійкий чоловік. Ви — у розквіті сил, з вашим професійним умінням маєте усі можливості для подальшого зростання. До того ж ви — неодружений, а це велика перевага. Проте з деякого часу я постійно чую про вас і про кита. До мене приходять на вас скаржитися. Кажуть, що ви виступаєте проти кита, а самі жодного разу не побували на виставці; що ви тільки тим і зайняті, як усім дошкулити і викликати сварку. Ми змушені були перевести вас до іншої кімнати, але й це не допомогло. Повірте мені, я не звертаю на це уваги,— терпіти не можу цих канцелярських чвар, суперництва й підсиджування. Для мене ви залишаєтесь одним з наших найздібніших і найнадійніших працівників, і тому, власне, я й не можу зрозуміти, як такий серйозний, врівноважений чоловік може займатися такими, пробачте, дурницями. Інша річ — Цана. Вона жінка, до того ж самотня. Але ви? Не розумію! Через якогось кита!

«Отакої,— думав я,— зараз іще виявиться, що це я втратив глузд через кита. Ніби не я почав боротися проти нього та цього психозу, який заволодів усім містом і зачепив навіть помічника директора, чоловіка загалом врівноваженого, аналітичної вдачі. Інакше чим пояснити, що він не помітив моєї ролі і не виокремив мене з усієї довколишньої публіки, що якраз і підпала під владу кита. І чого це він, коли дійшов до

останньої фрази, притишив голос і озирнувся, наче перевіряв, чи не підслуховує хто?»

Ці думки промайнули у мене в голові, і я міг би йому все висловити, але така несправедливість розізлила мене, вивела з рівноваги, я вже не міг стриматися, щоб не підвищувати голосу. Найприкріше це було чути від людини, яку я поважав. Тому моя відповідь була досить плутана й скидалася скоріше на вибачення:

— Знаєте, — почав я, — мені так само все це неприємно. Я зовсім не хочу розпалювати подібні конфлікти. Уся ця історія страшенно впливає на нерви, і я сам собі здаюся людиною, яка втручається у вуличну бійку. Але я не можу бути негідником і мовчати, коли бачу і розумію те, чого інші не помічають. Хіба я можу дивитися, склавши руки, коли інші сповзають у безодню? І коли ті, які можуть зробити набагато більше за мене, не хочуть і пальцем ворухнути (тут я натякав на нього), хіба мають вони право докоряти мені за те, що я не змирився? Що я піднявся на боротьбу!

— Виходить, ви доктринер! — вигукнув він. — Ви з тих, хто все життя дотримується дуже суворих правил і вважає своїм обов'язком виховувати і підправляти інших. Це вже краще, проте, це не дуже вдячна справа. Людям не подобається, коли з ними не погоджуються, не кажучи вже про настанови, а ще гірше — нагадування й перестороги. Он Цана зміцнила своє становище в канцелярії, а ви, на жаль, своє зіпсували. Коли мине уся ця метушня, з Цаною залишаться її завоювання, а з вами — ваші невдачі. Бо коли кита не стане, усі викинуть його з голови. Їм буде неприємний той, хто нагадуватиме про кита, вони ненавидітимуть кожного, хто був проти нього, коли всі ним захоплювалися. Зрозуміло?

Я чудово усе розумів, хоча серце моє стислося, і кров ударила в обличчя. Тільки й зміг сказати:

— Я вас повністю зрозумів і знаю, що буде саме так. Тому вже наперед зневажаю й ненавиджу тих, хто перший, розгорнувши вітрила під попутний вітер, на ходу перебудується. І все-таки я не можу інакше. Я повинен боротися!

Моя відповідь прозвучала жорстко, можливо, навіть занадто. Я скидався на фанатика із стиснутими губами й крутим підборіддям — суворого, рішучого, непохитного. Начальникові не лишалося нічого, крім як здвигнути плечима.

— Воля ваша, аби не шкодували пізніше. Бо, якщо ви згадаєте про свою боротьбу, всі насміхатимуться з вас: «Хто вам винен? — спитають. Хто вас примушував боротися, коли ви могли бути з нами чи принаймні не заважати нам і спостерігати за всім здаля». Взагалі, я нічого не хочу вам нав'язувати. Ви людина доросла, розумна, чинить, як знаєте.

Розмова йому набридла. Він сказав останні слова з явним роздратуванням і, демонструючи нетерпіння, взяв зі столу папери. Я вийшов із певністю, що знову припустився помилки, але відчував себе героєм, борцем і мучеником.

А найближчої неділі в газетах у рубриці для допитливих надрукували чималу статтю одного професора на тему: «Як зберегти кита?»

«З настанням тепла постало питання, як зберегти кита», — писав автор і далі стверджував, що на сьогодні безпосередньої загрози ще немає з огляду на товстий шар жиру. Однак наукові розробки і практичний досвід показують: коли не вжити запобіжних заходів, то протягом квітня уже можуть з'явитися небажані явища. Щоб не закривати виставки, слід вдатися до найпростіших засобів — холодної води, льоду, солі, а потім забальзамувати кита чи помістити у величезну морозильну камеру і показувати його крізь вікна. Тоді тварину можна було б зберігати протягом необмеженого часу, бо, як відомо, мамонти тисячі років пролежали неущкодженими у сибірській вічній мерзлоті і т. д.

До статті поставилися вкрай вороже. Розлючена Цана назвала її «професорським свинством», а професора «інтелектуальним панікером». Я, звісно, прочитав її з найпильнішою увагою, але від коментарів утримався.

Як на те, з кожним днем ставало все тепліше. Кінець березня, а тепло, мов наприкінці квітня. З'явилися мухи, бруньки на деревах розпукувалися раніше строку. Я навмисне

серед перших зняв пальто і виключно прогулювався вулицями. В газетах було надруковано фотографію, на якій пожежники із шлангів поливали водою величезну чорну гору — це виявилася китова спина. Поширювалися чутки, що ночами таємно на Ташмайдан відвозять тонни солі (дефіцит!) і десятки машин льоду, а про погожі дні говорили більше, ніж про славнозвісну посуху, й то без радості, хоча місту не заварило б і тепло, і яскравіше освітлення. Прогноз погоди стверджував, що тепло прийшло надовго, а воно, як відомо, ворог і живим китам, тож про мертвого годі й говорити, і, щоб його зберегти, необхідно вжити найрішучих заходів. На жаль, дискусія, яка розгорнулася цими днями, ніяк не могла винести ухвалу, що ж робити, а найгірше було те, що так нічого і не робилося.

Люди хвилювалися. Цана, вже не заперечуючи небезпеку, настирливо пропонувала негайно приступити до бальзамування. Так робили з фараонами, і це був єдиний, на її думку, спосіб, гідний кита. Бухгалтер, чоловік практичний, зауважив, що це дорого коштуватиме. Невідомо, чи змогли б виділити гроші з міського бюджету, вже не кажучи, скільки валюти знадобилося б для придбання рідкісних препаратів.

Тут я мимоволі, з найкращими намірами бовкнув, що треба набити кита соломою — це просто й дешево, але Цана сприйняла мою пропозицію як кепкування і ледь не заплакала від злості та обурення.

— Доки ви знущатиметесь з чужих почуттів? — з ненавистю спитала вона. — Чи не хочете ви сказати, що кит — це опудало? І взагалі, про кита не варто говорити тому, хто не знає, що це таке, і не вважає за потрібне його бачити, — додала вона, тупнувши ногою.

Але говорила Цана набагато м'якше, ніж раніше, коли з китом усе було гаразд. Хоча вона зневажливо відвернулася до мене спиною, та я знав, що це для того, щоб приховати хвилювання й сльози. Я теж примирливо мовчав. Я втомився. І був розбитий після розмови з начальником. Він не боровся зі мною, не сперечався, не зачіпав моє самолюбство. Він

зробив гірше: вселив у мене сумнів, і я внутрішньо був на межі самозречення; і це тоді, коли найгірше позаду, коли я на порозі перемоги. Як бігун, якого на фініші охоплює бажання зійти з доріжки, вийти з гри й дати собі відпочинок: впасти в траву, лежати серед тиші, не бачити нічого, крім білої ромашки та маленького жучка, що повзе по ній. І не чути шуму змагання, яке йде поруч, криків болільників і докорів свого честолюбного, марнославного серця. Я втратив волю до боротьби, а це було через те, що я не знав, навіщо мені ця перемога. Точно зауважив помічник директора: коли історія з китом забудеться, я залишусь тим, ким я є, а вони — тими, ким вони є, а може, й більшим — тими, ким вони стали. Чи віддадуть мені належне, чи складуть дяку і, якщо навіть так, навіщо мені визнання?

Я ледь не заплакав від нападу несподіваної туги і безсилля; ще трохи й кричати му, як дитина, доведена до відчаю: «Дайте мені спокій! Робіть з ним, що хочете! Забирайте собі на здоров'я, вареного, печеного, напханого соломкою чи набальзамованого. Робіть, що хочете, а я плювати хотів на нього й на вас».

Проте, нічого не сказавши, я повернувся до своєї роботи і вдаю, що їхні розмови мене не обходять. Нехай. Мені байдуже. Мені заподіяно кривду, простягнуту для примирення руку відіпхнуто, пропозицію, яку я висловив щиросердо, відкинуто. Та вже наступної хвилини мене почали діймати муки совісті. Я червонів від сорому, і не міг пробачити собі, що виявився слабкодушним, засумнівався, зрадив свої власні принципи, осоромившись перед собою, що набагато гірше й тяжче, ніж осоромитися перед іншими. Коли хто-небудь інший нас образить, ми лишаємося самими собою. Можемо втішатися думкою про те, що ми знаємо, хто ми і що ми, і що нам байдуже до того, що інші про нас думають, бо в нас є своя думка про себе, є свої ідеали, своя честь і своя совість. А що зробити, коли осоромився перед самим собою? Чим тоді заспокоїти себе?

Я думав про це із сльозами на очах. Бо, сором признатися, три дні тому я сам таємно відвідав кита.

Я відвідав його, криючись від усіх.

Взагалі-то давно, з самого початку, мені кортіло подивитися на кита. Але я хотів піти туди без усяких ускладнень, без зайвого галасу, метушні, скажімо, мимохідь зайти у неділю до обіду під час прогулянки, просто з цікавості, так, як роздивляються вітрини магазинів, не збираючись нічого купувати, або як ходять у кіно, а не так, як натовп, який, забувши про власну гідність, сліпо скорився моді і якого охопив справжній психоз. Залишалося тільки підшукати привід, аби переконати себе, що я йду туди зовсім не тому, чому йдуть усі, дочекатися нагоди, коли можна було б прослизнути непоміченим і придумати вірогідне пояснення на випадок, якби з кимось довелося зустрітись.

Я довго чекав, стримуючи хвилювання, тамуючи нечувані душевні муки й спокуси. І раптом випала нагода саме того дня, коли в газетах з'явився другий допис, який наштовхнув мене на думку, що з китом щось відбувається, чого інші, може, й не підозрюють, і що його, певно, зрештою викинуть до біса.

Я одразу зрозумів; кит почав псуватися. Кому, як не різникові, знати, що трапляється з м'ясом, коли воно полежить. Однак цей мій здогад потребував доказів. Отже, я мав нагоду побачити свого супротивника переможеним і приниженим. Я міг, тріумфуючи, порахуватися за всі образи, покепкувати з нього, такого безсилового, оцінити, як далеко зайшла хвороба, і скільки часу ще треба, аби він перетворився на гідку купу покидьків та гною. Отже, тепер мова йшла не про цікавість чи поступку з мого боку. Анітрохи. Мов письменник, який стверджує, що треба все пережити, перш ніж писати; мов п'яниця, який п'є ракію, примовляючи, що він її знищує, так і я переконував себе, що йду туди, аби, зустрівшись сам на сам із переможеним супротивником, провести інспектування перед останнім, вирішальним ударом. А відлига, що настала після кількох погожих днів, дощ, який періщить на

вулиці, змиваючи усе живе, дозволять мені серед найгустішої пітьми, непоміченим, прослизнути до кита.

Я вирішив замаскуватись. У студента — сусіда по квартирі позичив дощовик, простий плащ з цупкого брезенту, в якому став схожий на двірника. Каптур насунув на самісінькі очі, так що бачив лише землю під ногами. На вулиці — ані душі. Лив дощ, як з відра, вода клекотіла у водостоках, зрідка проїжджав автомобіль, і тоді я ховався від світла його фар. Я поспішав, обравши кружний шлях і скрадаючись під будинками.

На Ташмайdanі я був за чверть години до закриття виставки. Перед входом лишилося не більше кількох десятків відвідувачів. Під ногами хлюпала багнюка. Висока дерев'яна огорожа жовтіла при світлі ліхтарів і здавалася неприступним, непереборним фортечним муром.

Завмираючи від хвилювання, я приєднався до однієї з груп і повільно, крок за кроком, почав наближатися до отвору. Мені було якось не по собі. Може, так почуввається хлопчак, який без квитка хоче проскочити в кіно. Чи бідний студент, що проривається на верхній ярус театру, побоюючись, що його виженуть? Ні, не так. Я почувався чужоземцем, який, загорнувшись у плащ чи східний бурнус, прослизає у таємне чуже святилище, потерпаючи, що знавіснілий натовп розтерзає його тут же, на місці; або поліцейським агентом, який, ховаючи очі, проникає на таємні нелегальні збори. Так, це було саме таке відчуття страху, сорому і побоювання викриття. Відчуття, що я чиню якусь брудну справу, якесь блюзнірство, що я тут чужий, зайвий, небажаний. Моєї рішучості як не було, ще трохи і я б повернувся й пішов геть, але я вже стояв перед білетером, який пронизував мене крижаним поглядом. Я зрозумів, що назад дороги немає. Треба було змиритися і йти вперед. Я зібрав усю свою волю.

— Швидше! То ви йдете чи не йдете? — поквапив білетер.

Я мерщій простяг гроші й по-дурному спитав:

— Скільки?

— Ви що, самі не знаєте? Перший раз, чи як? — пробурчав він і, відлічуючи здачу, підозріливо глянув на мене.

Беручи здачу та квиток, я відчув неприємний дотик холодних пальців білетера й кинувся вперед, наче стрибнув у крижану воду.

І опинився з іншого боку стіни. У колі посвячених. Люди стояли купками, наче на таємному зібранні. А довкола тихо, мов у храмі. Людей було багато. Надзвичайно багато. Я й не сподівався стількох тут побачити. Їхні постаті здавалися у напівтемряві чорними, а погляди були спрямовані в одну точку, кудись угору й далеко поперед себе. І площа виявилася набагато більшою, ніж здавалося знадвору. Величезне поле. Похмуре, лише подекуди освітлене лампами, підвішеними на дротах. З боку в бік походжали доглядачі в уніформах. Схрестивши на грудях руки і засунувши в рукави долоні, схожий у своєму плащі й каптурі на загадкового чорного ченця, я почав проштовхуватися крізь натовп, що збився у тісний гурт і мовчки дивився вперед. У неприємній тиші чулося лише, як плюскотів дощ, який поливав усіх згори, з темного неба. Безгучно ворушилися губи цих скам'янілих людей, які, здавалося мені (як би я хотів помилятися!), кулаками вдаряли себе у груди, мов біблійні євреї перед Стіною плачу.

Я не знав, куди вони так уважно дивляться: було надто темно. І лише звикнувши до пільми, побачив далеко попереду, приблизно посередині величезного поля, щось гігантське, підняте над головами, схоже на величезний чорний камінь у Мецці. Я протискався далі, сам сповнюючись містичного трепету й хвилювання, а люди незмигтно дивилися на чорне чудо, мов заворожені, у релігійному екстазі, не помічаючи мене, не звертаючи на мене увагу.

А те величезне чорне «щось» росло в міру наближення до нього. Піднімалося усе вище над людською юрбою. Як горб, як гора, воно височіло аж до неба й пожирало його, затуляючи обрій, моторошно підносилося над усіма, наче збиралося всіх поховати живцем. І тоді я добре побачив, що ця перешкода

на шляху і є к и т. Кит Великий, на ймення Великий Мак. І я ледве стримався, щоб не скинути каптур, не зняти шапку й не вклонитися йому, не впасти долілиць.

Я постояв мовчки серед завмерлого натовпу. Потім знову вирішив підійти до кита, а той демон, що сидів у мені, ожив, отямившись від першого переляку, і заворушився, по-зміїному витягаючи шию. Я хотів бачити його, бачити зблизька — цього кита. Це чудо. Вщипнути його, щоб перевірити, чи не втратив він пружності, чи не роздуло його від газів, які бродять у нього всередині. Я хотів відчути його запах, щоб знати, чи не почав він уже розкладатися.

Я пробився крізь людську стіну. Вийшов на вільний простір, що відкрився перед натовпом. Кит був настільки великий, що зблизька його неможливо було охопити поглядом. Мов гора, мов гірський хребет, він стрімко здіймався угору і простягався уздовж. Я бачив лише його бік (і то частину: страшну заокругленість, якій не було кінця-краю), схожий на чорний, сталевий борт величезного військового корабля, який витягли на док. Кит металево полискував у світлі ламп, а мерехтливі дощові струмені стікали по його туші, обмиваючи її.

«Роздусь!» — вирішив я, споглядаючи цю гору. І, як завжди у таких надзвичайно відповідальних моментах, перед обличчям страшної небезпеки, відчув непереборне бажання діяти: зробити щось викличне, шалене, непристойне, недозволене. Таке, що зможе приховати мій незмірний жах. Я сміливо підійшов до кита й доторкнувся до нього. Тицьнув його пальцем, а потім ударив під ребра. Я чекав, що натовп за моєю спиною кинеться на мене; що за таке блюзнірство мене зімнуть, знищать і сліду не лишать. Я відчував себе терористом-фанатиком, християнським мучеником, який у святому пориві, у релігійному екстазі, не боячись смерті, йде в наступ на древні язичницькі вівтарі й жертovníки. Я чекав, затамувавши подих, і ця мить здалася мені вічністю. Але ніхто не помітив мого вибрику. Ніхто не ворухнувся. Нічого не сталося, хоча я припуслав, що й звідти, з самого святилища,

у супроводі пекельного грому, мене вразять невидимі блискавиці і пришпилять мене до землі чорні стріли довічного прокляття. Кит собі й далі велично спочивав, а я рукою відчув щось справді металеве, холодне, вологе, наче я погладив борт величезного корабля. Від цього дотику пробіг неприємний, незрозумілий холодок, який водночас і заспокоїв, і протверезив мене; я відчув себе хлопчиськом-бешкетником, такою собі гидкою, нікчемною, злісною істотою, яка насмілюється дражнити велетня. Мені стало невимовно соромно. Я позадував і зупинився осторононь.

І тоді сталося жахливе. Я звів очі й раптом зустрівся поглядом з китом. Відійшовши вліво, я опинився просто перед його мордою, і тепер його величезне, мов колесо, вирячене око дивилося на мене докірливо, сердито, підозріливо й зверхньо, як суворий учитель дивиться на малого, неслухняного школяра; в його темно-блакитній зіниці я віддзеркалився дрібнішим і меншим, ніж був. Похиливши голову, опустивши погляд, я чекав удару й покарання, і саме тоді сталося найстрашніше. Почувся гучний тріск, схожий на короткий рушничний залп. Я побачив, як товста колода, вставлена в роззявлену, гнилозубу пащу кита, тріснула посередині, наче зубочистка, й мені здалося, що кит посунувся вперед, ніби готуючись мене проковтнути. Проте його величезні щелепи із зловісним звуком стулилися. Кит плямкнув язиком і клацнув зубами.

Я завмер, чекаючи, що він знову роззявить пащу й проковтне мене. І тут долинуло якесь довге, нестихаюче виття — у-у-у... а-а-а... у-у-у... а-а-а — наче сирена під час тривоги й авіаційного нальоту, якесь нелюдське виття, страшне тим, що було без пауз і не вщухало. Мене щось вдарило й штовхнуло на землю. Я дістав з десяток болючих стусанів, доки зміг підвести голову й роззирнутися. Увесь натовп кинувся тікати. Наче під час морського припливу, людське море наступало хвилями, то стишуючись, то знову піднімаючись; люди очманіло бігли до високої дерев'яної огорожі, бігли з цієї страшної пастки, наче з цирку, на арену якого раптом

випустили хижих звірів. Чорні хвилі переляканого, охопленого жахом натовпу котилися вперед; люди у паніці тікали від небезпеки, а над їхніми головами, наче клич кита, висів їхній власний крик.

Я підхопився й сам кинувся тікати.

9

Не пригадую вже, як мені вдалося звідти вибратися, не пам'ятаю, як я знайшов вихід. На щастя, я лежав посеред поля, і натовп, кинувшись урізнобіч, не пробігся по мені. Та все одно я був увесь побитий, змучений, а мій одяг — мокрий, обліплений багнукою.

Почищений і випраний плащ я зранку повернув студентові, не обмовившись нікому й словом про вчорашню пригоду. І газети мовчали: їм не було ніякого резону про це згадувати. Таким чином, цей випадок залишався глибокою таємницею. Проте я пам'ятав усе: в той страшний момент, коли кит готувався проковтнути мене, десь з глибин його тіла вирвалося глибоке, страдницьке зітхання, і смердюча хмара його дихання оповила мене, ледь не отруївши. Різник мав рацію! Всередині кит почав псуватися, розкладатися, гнити.

І — от дивина! — поглядаючи в ці дні дорогою в канцелярію на плакати з китом, які вже встигли подертися, пожовкнуту, зблякнути, мені раптом стало його шкода. Тепер, коли я знав, що кита переможено, що він тяжкохворий, я, не вірячи у сталість людських почуттів, з щирим глибоким жалем уявляв його сумний кінець. І йому доведеться взнати, що слава минає, пересвідчитися на власному досвіді в людській зрадливості. Я нікому не сказав про своє відкриття, так само як лікар, виявивши з допомогою рентгенівських променів приховану всередині невиліковну хворобу — рак, нічого не каже про це хворому та його рідним.

Зате всі довкола заговорили про все виразніші ознаки хвороби. У газетах писалося, що група фахівців оглянула кита для з'ясування його стану й порекомендувала

адміністрації виставки вживати запобіжних заходів. Згодом, через деякий час, інша комісія також оголосила свої висновки й пропозиції. Нарешті було створено державну комісію; потім звернулися по допомогу до іноземних фахівців. Це була середина квітня.

І саме в ті дні я прочитав у газетах таке повідомлення:

«Вчора делегація жителів Ташмайдану й Палілули відвідала голову муніципалітету й більше години розмовляла з ним. Наскільки нам відомо, мова йшла про кита».

Я одразу зрозумів, з якого приводу ця довга розмова. Отже, неприємна новина перестає бути таємницею. Тепер її усе важче приховати, особливо від найближчих сусідів. Кит почав розкладатися, а дух від нього вже злегка відчувався у навколишніх будинках, хоча ще й не просочився на сторінки газет. Але я терпляче чекав (я теж дечому навчився), бо знав, що ця мить не за горами.

Цана в ці дні почала зловживати парфумами. Переважно стійкими, з французькими назвами й кожного дня інакшими. Вона вдавала з себе веселу, але мене не обдуриш. Я здогадувався: за її веселощами криється глибокий неспокій. І справді, якось я почув, що вона скаржитись дядькові Милошу — він усіх терпляче вислуховував.

— Господи прости,— казала вона,— він зовсім як жива істота: корчиться й зітхає, так його мучить шлунок, аж дивитися боляче.— А дядько Милош, який сам страждав через погане травлення, одразу скористався нагодою, аби й собі пожалітися й розповісти про виписані йому нові ліки. Проте Цана була молодшою за нього й виявилася не такою терплячою.

— Облиште,— грубо сказала вона,— це зовсім ні до чого.

Цана вийшла з кімнати, а я нахилився над своїми паперами і вдавав, що нічого не чую.

Робота в канцелярії кипіла, як ніколи. Скрипіли пера, то-рохтіли друкарські машинки, кур'єр бігав з однієї кімнати до іншої, розносячи папери, і — диво! — ніхто не пускав ані

пари з уст. В усіх крутилося на язиці одне, але кожен боявся розкрити рота й випустити це слово у світ. І коли я випадково його вимовив, усі в кімнаті попіднімали голови: і Цана, і дядько Милош, і бухгалтер, і касир Йованович. Останній роздратовано подивився на мене й образливо зауважив:

— Ради бога, Деспичу, чого це ви усе про кита! Носитесь з ним, як з писаною торбою, нічого більше не помічаєте! Кит те, кит се! Та що там, чорт забирай, такого в тому киті? Кит як кит, велика риба, та й годі. Ми вчили про нього в школі, зараз надивилися на нього по саму зав'язку, наслухалися, а тепер ще й ви з ним набридаєте!

— Правильно,— відразу ж підхопила Цана.— Можна подумати, бозна-яке диво — цей кит! Я сто разів його бачила.

Вона сказала це так, наче говорила про капелюшок чи сукню, які вийшли з моди і тепер їх можна побачити на кожній другій жінці в Белграді. Навіть бухгалтер не пожалів мене.

— Це вже межує з аномалією,— тихо, щоб я не почув, пробурмотів він.

І дядько Милош не міг стриматися, та оскільки він мене любив, а думав повільно, то лише з жалем дивився на мене й повторював:

— Так, так, так.

Я розгубився. Не знав, що відповісти. Губи пересохли, язик не слухався.

— Та я ж з самого початку казав...— зробив я спробу розумітися, але мені це не допомогло, бо касир одразу сварливо перебив:

— Та про це ж і мова, що ви перший почали говорити й усе не зупинитесь! Замовкніть нарешті! Нас той кит не обходить!

Я онімів, відчуваючи, як до горла підкочується клубок. Завжди зі мною так: коли хтось нападає на мене, я гублюся й не можу відповісти, як годиться. Та й що я міг їм сказати? Що вони усі подуріли через кита, і лише я зберіг тверезий погляд на речі? Що вони зараз повторюють мої слова? Що

ми сперечаємося, мов діти, хто й що сказав перший, а я скидаюся на останнього дурня, який, подібно до них, говорить тільки про одне — про кита? Ні! Не варто цього казати! Ті, що забули про честь і, не змигнувши оком, без найменшої тіні сумніву брешуть людям в обличчя, — ті завжди сильніші й переконливіші, бо промовляють упевнено й рішуче, тоді як інші покладаються на голос істини, а вона, якщо навіть не мовчить, то перекричати облудників не може. Зрештою, чого я повинен їх переконувати? Нема дурнішого заняття, ніж доводити людям те, що їм відомо, але чого вони не хочуть чути. Вони лише кепкуватимуть з мене, спостерігаючи, як я борсаюсь у воді, в яку самі мене зіпхнули, і навіть не подумають й пальцем ворухнути, щоб допомогти мені дістатися берега.

Це було те, про що казав помічник директора. От за кого я боровся! От кого я рятував! Невже треба було нервувати через цих людей, які не мають ні сили — вистояти, ні честі — мужньо до кінця боронити свої принципи, які через дріб'язковість не визнають своїх помилок і яким злість та заздрість заважають оцінити чужі заслуги. Ні, я тут не залишуся! Я шукатиму краще місце й інше оточення, а з моїми здібностями я, безперечно, його знайду. Ось про що я думав, сидячи мовчки за своїм столом.

Запала неприємна тиша. Вони відчули, що перебрали міру, почувалися тепер незручно й один за одним піднялися й повиходили з кімнати. Ще не зовсім перехворіли китом — звідси їхня знервованість і дошкульність! Та все одно я не відкинув наміру підшукати краще місце й приємніше товариство. І урок мені придасться, якщо взагалі такі люди, як я, здатні чомусь навчитися.

Тим часом останню годину китові ще не вибило. Знов у газетах з'явилися повідомлення про делегацію жителів Ташмайдану та сусідніх районів «у зв'язку з новими моментами відомих обставин». Потім у пресі було зроблено спробу звинуватити у «відомих обставинах» когось іншого. «Звідки на Ташмайдані дивний запах?» — запитував якийсь невідомий

репортер й одразу ж відповідав: «Причиною є несправна каналізація!» У полеміці, що розгорілася з каналізаційним управлінням, називали також інші причини, пропонували навколо Ташмайдану висадити липи та евкаліпти. Однак усе це не могло зупинити процес. Кит, грубо кажучи, почав смердіти. Тепер на Ташмайдані пахло так, що цього вже не можна було не відчутти.

Після того страшного дня — мого візиту до кита — я більше туди не ходив. Боявся. Та своїх спостережень не полишав. Чекав, коли стане явним те, що знав поки тільки я, і коли воно почне відбиватися на обличчях відвідувачів. Повинен визнати: кит героїчно тримався й гідно чинив опір. Це тривало набагато довше, ніж можна було очікувати у теплі сонячні дні від дохлої тварини. Мені вже уривався терпець (киту, певно, допомагали холодні ванни, сіль і лід, які робили йому на ніч), та й по обличчях відвідувачів годі було щось угадати. Цаніні парфуми були першою ознакою: вона ж бо кожного дня ходила до кита. Згодом, спостерігаючи за людьми, що йшли на виставку, я помітив одну гарну жінку в пальті з чорним хутром; вона пройшла мимо, і мене огорнула хмара парфумів. За нею була друга, потім — третя. Ввечері я подався до свого знайомого фармацевта, і той підтвердив мої підозри.

— Сам ламаю голову, в чім річ, — сказав він. — У середні віки так захищалися від чуми. Останнім часом я продаю стійких парфумів більше від аспірину.

Я подякував за роз'яснення і наступного дня влаштувався біля входу на виставку. Будь ласка — жінки, виходячи, ховали у свої сумочки флакончики парфумів, а чоловіки — до кишень носовички. Кажуть, що чуття можна розвинути тренуванням. І справді, так сталося, що поза межами Ташмайдану саме я найперший відчув запах, який легенький вітерець переніс через огорожу. Це ще був не сморід. Ні, це був солодкавий, трохи п'яний запах, схожий на аромат білих лілій, великого поля білих лілій і куща розквітлого жасмину. Потім запах посилювався, став солодшим і скоро виразно відчувався

в тиху погоду без вітру. Та це вже були не лілії. Це був дурман, отруйний, нудотний дурман, який росте на смітниках і відлякує навіть кіз. Доглядачі, які дотепер завжди були по той бік огорожі, зараз дружно трималися знадвору, на відносно чистому повітрі. Я помітив, що кількість відвідувачів скоротилася й що люди, проходячи повз Ташмайдан, завертали у бічні, віддалені вулиці. Вікна сусідніх будинків, з яких досі завжди визирали роззяви, тепер були наглухо зачинені, а я винайшов собі нову забаву — вгадував, де, на якому розі, на якій вулиці вперше почую запах, що поширюється від кита. Після тривалих тренувань я підрахував швидкість його поширення і виявив, що запах оволодіває простором у геометричній прогресії. І, нарешті, одного дня я запхнув між рамами вікна в своїй кімнаті килимок, а вікно, як роблять в Росії, готуючись до суворої зими, заклеїв папером.

— Що з вами? — питала хазяйка. — Невже зараз, на порозі літа, ви боїтеся протягів?

— Завтра все зрозумієте, — коротко відповів я.

Треба сказати, я добре розрахував. На завтра запах дійшов до нашої вулиці.

І хоча в пресі ще нічого певного не повідомлялося, в місті вже всі знали, що кит розкладається. У кварталах, захоплених смородом, жителі проклинали свою долю, а в тролейбусі, де люди в умовах обмеженого простору й штовханини почувуються по-сімейному близькими і не соромляться міцних висловів, я почув:

— Ну й накитився цей дядечко!

Це казала про п'яничку, який зупинився поруч мене, одна з наших новомодних белградських вертихвісток — стрижена й розмальована. Уперше почувши це слово, я відразу зрозумів, що воно прямо стосується кита. Пізніше я все частіше чув, як згадують кита у зв'язку з поганим запахом, і скоро він увійшов у прислів'я й приказки. Можна було почути: «Смердить, наче кит!», «Несе, як від кита» чи «Намастилась китовим жиром» (так казали про жінок, що просто-таки обливалися парфумами).

Як завжди, сипалися дотепи стосовно речей, про які не вільно було говорити, бо правда в жарті, мов ліки в облатці, видається не такою гіркою. До того ж лишалася можливість для відступу; потім можна сказати: «Та я ж пожартував!» Тим часом усі вже відверто затуляли носи хусточками, не приховуючи гидливого виразу на обличчях, та й самі обличчя стали похмурими й злісними. Носи немовби опустилися, а губи відкопилися; крізь стиснуті ніздрі сморід дошкуляв не так сильно. На вулиці, на базарі, в перукарні можна було чути такі розмови: «Не дивно, що від нього тхне! Людське (далі йшло лайливе слово) і то тхне на всю вулицю, а сімдесят тонн китового (знову повторювалося те саме) може отруїти ціле місто».

Але все це говорилося крадькома, офіційно вголос нічого ще не було сказано, аж поки вечірні газети не пояснили ситуацію.

Уже сутеніло, коли, запізнившись проти звичайного, близько шостої вечора розсипалися по місту продавці газет. Вони приснули врізнобіч, наче картеч з гармати, сповнюючи вулицю несамовитими вигуками і пересуваючись з такою швидкістю, що зупинити їх і купити газету виявлялося просто неможливим. Вони вигукували на різні голоси: «Грандіозна афера! Грандіозна афера! Мільйонна розтрата! Двадцятьох заарештовано! Зловживання у дирекції виставки! Кит гние, а дирекція краде!» Ті, кому пощастило ухопити газету, розгортали її тут же на вулиці, а біля них, зацікавившись подробицями, одразу збиралися перехожі.

Отже, бомба вибухнула! Греблю прорвало, і у вирі нещастя та загибелі закрутило перші жертви. У першому, досить стислому повідомленні говорилося:

«Карний розшук, працівники якого довгий час стежили за діяльністю дирекції виставки, виявив серйозні порушення в роботі цього закладу. Згідно попередніх підрахунків, суспільство й держава не долічилися кількох мільйонів динарів. Це — одна з найбільших афер за останній час. Тільки на квитках злочинці заробили два мільйони динарів. Дирекція підтримувала контакти із спекулянтами, які перепродува-

ли квитки, й одержувала з них проценти — саме цим пояснюється те, що спочатку неможливо було дістати квитки. З метою нажитися на спекуляціях штучно роздмухувався ажіотаж навколо кита. Придбано два розкішні автомобілі для керівництва виставки, і в той час, коли нещасний кит розкладався, дирекція продавала сіль, призначену для його збереження, влаштовувала бенкети й гульбища по готелях. Якщо фахівці в найстисліші строки не активізуються й не вживуть заходів, то народне господарство втратить кілька тисяч кілограмів дорогоцінного китового жиру. Громадськість з повним правом сподівається, що арештованих заслужено покарають».

Того вечора на вулицях було незвично людно. Всі збиралися у купки, збуджено вимахували руками, час від часу підводячи голови й принохуючись у напрямі, де розкладався кит. Наступного дня бухгалтер, знову сидючи без грошей, підрахував, скільки міг украсти кожен звинувачений і яких збитків зазнає держава, якщо кит остаточно зіпсується й через не вжиті своєчасно заходи не буде використаний за призначенням. Знову спалахнули розмови про кита, які останнім часом зійшли нанівець. Без усякого сорому й докорів сумління пропонувалося переробити кита на штучне добриво. І те смердить, і те смердить, то хоч нашому сільському господарству буде користь. Інші пропонували здати його на мило. Були пропозиції перемолоти кита на корм для худоби, особливо для корів, а хтось згадав, що його жир можна очистити й використати в їжу. Цана цікавилася, чи придатна китова шкура для виготовлення взуття, і пропонувала зберегти принаймні кістяк, виставивши його в музеї на згадку про перебування кита в нашому місті. Я вбачав у цьому приклад жіночої зрадливості, невдячності, навіть жорстокості. Те, що пропонувала вона, було те саме, що виготовляти сумку чи взуття, чи якісь там прикраси із шкіри й кісток колишнього коханця.

Тим часом кит псувався далі, сморід поширювався й ставав нестерпним. На виставку ніхто вже не ходив,— так я

припускав, бо сам не в змозі був цього проконтролювати,— через жакхливий сморід не можна було, навіть затуливши носа хусточкою, йти далі Скадарлії, хоча чуття і в мене, і в інших белградців досить-таки притупилося.

Одного такого дня я поїхав у справах до Нового Саду й після обіду поїздом повертався додому через Фрушку Гору та Іришчин Венац.

День стояв погожий, тихий. На Венці було прохолодно, а коли ми спустилися в долину і від Батайниці рушили до Земуна, нас огорнуло тепле весняне повітря, яке провіщало наближення літньої спеки. Та тільки-но поминули Земун й опинилися на дунайському узбережжі, звідки вимальовувався краєвид Белграда, як крізь зачинене вікно поїзда, що йшов повним ходом, я виразно відчув солодкавий запах лілій і жасмину, від якого паморочилося в голові. У Новому Белграді він уже перетворився на запах дурману й бузини, а коли ми проїхали міст, нам вдарив в обличчя неприхований сморід, який заволодів усім містом. Він відчувався й тут, на протилежному березі, і був настільки сильним, що я дивувався, як не відчув його зранку. Певно, у мене притупилося чуття, а тепер, відпочивши на чистому повітрі Фрушкої Гори, я знову його відновив. Я згадав, що сьогодні в Новому Саді люди сахалися й відверталися від мене, очевидно, мій одяг набрався китового смороду.

Поїзд підійшов до станції, і, поки я піднімався Балканською вулицею, сморід дужчав, ставав усе нестерпнішим. Це був запах риб'ячого жиру, гною, аміаку, сірки, болотних газів, зіпсованих яєць — тисячі зіпсованих яєць — і дохлятини. Повітря було важке й щільне, я насилу пробивався до Теразій, витираючи піт з чола й притримуючись за стіни будинків. З порога кондитерської мене погукав хазяїн.

— Зайдіть, освіжіться й відпочиньте,— запропонував він, побачивши, що я такий змучений і блідий.— Ви, мабуть, з периферії. Щодня, тільки-но прибуде поїзд, я бачу таких. Ми вже звикли до цього.

Він запропонував мені лимонаду з льодом, і я через силу взявся пити.

— Це кит,— сказав хазяїн.— Він гниє.

І від цих слів, від сильного смороду, від тоненьких пасем білястої пари, що пливла над землею, від людей, які, похитуючись, мов отруєні, брели вулицями крізь хмару задушливих газів, від усього цього мене замлоїло; затиснувши долонею рота, я вибіг у вбиральню за кондитерською і виблював, повертаючи шлунок, жовч, кишки.

10

— Боже милостивий! Ну й вигляд у вас! — зауважила хазяйка, побачивши мене зранку, проте і в неї він був не кращий.

Я було подумав сказати, що хворий, і залишитися вдома, але на мене чекала одна важлива справа. Я зайшов спочатку до Комунального банку — після цього попростував до канцелярії. На вулиці майже не було перехожих, а ті, що траплялися, мали жакликий вигляд. У всіх обличчя — сірого кольору, очі — запалі й каламутні, рухи — невпевнені. Так, це було те, що я провіщав. Їх спіткало заслужене покарання. У місті мор, чума, холера, тиф, дизентерія, сап, і тепер завдяки тисячам, сотням тисяч грішників терплять кару десяток праведників.

У канцелярії панувала могильна тиша. Цана сиділа з ганчіркою на лобі, а касир дивився на мене переляканими очима, наче дитина, яка поранилася й боїться власної крові. Близько одинадцятої години вулиця зовсім спорожніла, і я лише тепер помітив, що на деревах і тротуарах не було птахів. Ні горобців, ні голубів, а з вікон зникли мухи. Все, що могло врятуватися, рятувалося й тікало. Як середньовічні міста, заражені чумою, місто вимирало, засуджене, відрізане від навколишнього світу, приречене на загибель. Я теж міг не повертатися сюди, міг лишитися на Фрушкій Горі. Будь-хто на моєму місці так і вчинив би, використав цю можливість.

Але я не хотів цього, хоча мене, певно, не звинуватили б у втечі. Я, наче стародавні пророки Ісайя, Ієремія, Іезекіїль, Даніїл, Осія, Іоель, Амос, Йона, Михай, Наум, Аввакум, Софоній, Агей, Захарія. і Малахій, прорік своєму місту загибель, а його жителям — смерть, якщо вони не покаються й не відвернуться від ідола — Великого Кита. Проте хіба я міг залишити їх саме в годину небаченого горя й найтяжчого випробування? Ні, засуджений і покинутий, зневажений і висміяний, я все-таки повернувся до них, один з тих, кому доведеться розділити долю цих нечестивців. Добровільно. Так помирають боги й герої. Колеги у канцелярії і в свій останній день не помічали цього, не могли оцінити, але що таке суєта й мінлива людська вдячність в порівнянні з моєю жертвою! Це тільки увиразнює її красу, її велич. Розправивши плечі, сповнений почуття власної гідності й гордості, я всівся зручніше на стільці, хоча в самого голова йшла обертом та ще й нудило.

Близько полудня по радіо оголосили: «Всі робітники й службовці можуть розійтися по домівках». Більше нічого: навіть дикторка не мала сили говорити далі.

Ми мовчки позамикали шухляди столів і навіть не прощаючись, зблідлі, аж зелені, в холодному поту, притримуючись за стіни, зійшли по сходах і опинилися на вулиці.

Нікого. Сонце і сморід. Сонце й сморід. Жахливий, нестерпний сморід непохованих на ратному полі трупів. Небо, повітря, земля. Сморід, сморід, сморід. І більш нічого.

11

Не знаю, як я доплентався додому і що було після того. Назавтра я прокинувся у своїй постелі. Мене аж судомило, наче після важкої хвороби, пиятики чи гульні. Я відчинив заклеєне вікно, яке все одно ні від чого вже не захищало, і мені здалося, що дихати трохи легше, і сморід відчувається не так сильно, як раніше. Може, вночі знявся вітер? «Він нас врятував», — подумав я, і одразу далася взнаки моя чинов-

ницька, рабська психологія. Зібравшись, я пішов до канцелярії.

І виявився серед перших, коли не єдиний, на нашому поверсі. Тут я згадав, що сьогодні п'ятнадцяте: треба зайти до помічника директора. Я піднявся до його приймальні, не зовсім упевнений, що він там. Секретарки не було, проте, зазирнувши до кабінету, я виявив його на звичному місці. Він махнув мені рукою, щоб заходив, і запропонував сідати. Він був свіжий, поголений, зі смаком вдягнений і усміхнений, наче нічого й не трапилося. В кабінеті стояли квіти, а на одній із шаф тихо обертався вентилятор, що було дуже до речі.

— Доброго ранку, друже Деспичу! Ви пунктуальний і обов'язковий, як завжди. Сьогодні ви, мабуть, серед перших.

Ми розмовляли мало, я йому сказав, що від своєї обов'язковості я нічого доброго не маю і, зробивши глибокий вдих, повідомив, що сьогодні, п'ятнадцятого, рівно через рік мого приходу сюди, я подаю заяву і йду з канцелярії. Залишатися тут, з огляду на обставини, не бачу, на жаль, ніякої можливості, роботу я знайшов в іншому місці.

— У Комунальному банку,— сказав я, але на нього це не справило особливого враження. Він, слухаючи мене, лише звів трохи брови. Мене це дещо зачепило.

— Знаєте, Деспичу,— спокійно заговорив помічник директора, граючись ножом для різання паперу.— Я передбачав це й зовсім не дивуюся. Взагалі, свого часу я вас попереджав. Тому зараз не умовлятиму залишитися, хоча знаю, що у вашій особі втрачаю найкращого працівника. Втім, я впевнений, що ви з вашими здібностями посядете таке місце, на яке заслуговуєте. Директор Комунального банку мій добрий знайомий, я поговорю з ним.

Це було все, що він мені сказав. Не те, щоб приязно, але ввічливо. Як годиться, але без вияву емоцій, хоча я знав, що з-поміж усіх я йому найближчий. Виказувати чи звиряти свої почуття було не в його характері. Це був справжній джентльмен.

Однак, коли я підвівся, він провів мене до дверей і на знак своєї прихильності мовив, подаючи руку:

— Знаєте, не для розголосу й тільки вам: над нами висіла серйозна небезпека. Ніхто не знав, що робити з цим величезним смердючим китом. Не було чим його вивезти, загальна ситуація вчора ввечері була дуже напружена, навіть критична. Нас виручили сміттярі. Своїми звичними діями, своїми повсякденними засобами — лопатами й мітлами, вони врятували сьогодні вночі місто.

Помічник директора потис мені руку і зачинив за мною двері. Я спустився до себе в канцелярію й застав там кількох колег. Стримано привітавшись, я сів на своє місце. Працював. Перед обідом спустився помічник і пройшовся по всіх кімнатах. Я подивився на нього, але він наче й не помічав мене. Він підійшов до Цани, яка з дядьком Милошем знову теревенила про кита і його кістяк, схилився над її паперами і сказав незвично голосно й суворо:

— Слухайте, Цано, беріться до роботи. Є речі, важливіші за кита.

Я відчув, що він сказав це для мене. То було все, що можна було зробити, аби самому, як і годиться джентльменові, не встрявати в конфлікт. Однак для мене це означало дещо більше: тієї миті я зрозумів, що з китом справді покінчено.

12

Так воно й було. Звичайно, деякий час ще точилися розмови про кита. Оскільки ніхто не знав, що з ним трапилося, для чого його використано і де поховано, то можна було іноді чути, як люди скаржаться, що масть чи олія тхне китом, черевики й мило відгонять китовим запахом; були й такі, які стверджували, що й молоко має неприємний риб'ячий присмак. А коли хто-небудь хотів сказати про когось, що той тяжкохворий, чи підозрюється в якихось махінаціях, або що його от-от знімуть з посади, говорилося: «Тхне китом».

Я працював у Комунальному банку. Директор мене прийняв дуже привітно.

— Я чув гарні відгуки про вашу роботу,— сказав він і додав, дивлячись на мене скося й трохи дивно: — Схоже тільки, що ви...— він затнувся, не знаючи, що сказати далі.— Взагалі,— завершив він,— я гадаю, що тут у нас у вас не буде ні потреби, ні нагоди конфліктувати.

І справді, я працюю вже третій місяць і мені тут подобається. Перш за все, я маю спокій, а отже, й задоволення. Колег з попередньої роботи зустрічаю рідко. Оскільки банк в іншому кінці міста, то я змінив їдальню, в якій досі харчувався, і коли когось із них зустрічав, то говорити було ні про що. Я ставлюся до колег без злості, а от вони, здається, не люблять мене. Бо я нагадую їм про їхнє гріховне минуле, а це людям переважно не подобається.

Про кита я більше не говорив, хоча іноді й відчував бажання, подібно до старого вояка з-під Салонік, який залюбки розповідає історії із свого воєнного минулого. Проте я розумів, що людям нудно й нецікаво таке слухати, і тому уникав таких тем. І все-таки якось на початку літа незбагненним чином я опинився на Ташмайдані. Я хотів пригадати старе і відчував щемкий сум. Сморід уже давно вивітрився, і, підійшовши до того місця, я здивувався, наскільки там усе змінилося. Не лишилося й сліду високої дерев'яної огорожі, а там, де раніше було поле, викопано здоровенну яму під фундамент для високого будинку, яку я уявив глибокою, гігантською могилою кита. Я спробував було розпитати про кита, але ніхто нічого не знав. Люди почали із подивом поглядати на мене, і я припинив розпитування. Його винесли вночі, тасмно, поспішаючи і ховаючись у темряві, без будь-яких почестей. Винесли без катафалка, без процесії, без жодного свідка. Цю брудну роботу доручили сміттярам, і вони розправилися з ним своїми мітлами й лопатами, викинули в каналізацію, чи відтягли на міське звалище, а може, кинули у річку, яка все змиває й несе далі. Вони так поспішали, що навіть не зберегли його кістяк, і наш міський музей

залишився без трофея, який нагадував би про перебування кита в місті й привертав увагу іноземних туристів. Десь в іншій країні чи місті вчинили б інакше, про що свідчать кістяки й кістки, виставлені в музеях.

Із такими невеселими думками, втомившись від довгого блукання й розімлівши на сонці, я повернувся додому. Проїшов до себе в кімнату, зняв піджак, роззувся й приліг на диван відпочити. Я вже дрімав, коли збуджена розмова у сусідній кімнаті уврвала мені сон.

Згодом двері моєї кімнати обережно прочинилися.

— Ви спите? — запитала хазяйка, просунувши в двері голову, і одразу зайшла до кімнати. Я підхопився й спросоння, не розуміючи, що відбувається, і, притримуючи обома руками штани, закричав:

— Що сталося? Невже знову щось з китом? Що там іще трапилось?

Вона наче й не помітила мого хвилювання. Була в святковій шовковій сукні, у літньому солом'яному капелюшку, який надягала у виняткових випадках, з сумочкою і в рукавичках — готова на вихід.

— Ви не хочете подивитися фільм «Один день життя»? — запитала вона. — Найсумніший фільм у світі! Усі просто божеволіють через нього. Увесь Белград кинувся його дивитися, на сеансах усі плачуть.

— Ні! — сердито закричав я, і кров застугоніла у мене в скронях. — Не буду його дивитися! — закричав ще раз, хоча мені хотілося плакати. Я кинувся на диван і повернувся до неї спиною.

Бо знав: це новий кит! Я розумів, що знову припускаюся помилки, що знову даремно бунтую, невідомо чого опираюся й хвилююся.

Але я не міг інакше.

Сніг і лід

Some say the world will end in fire,
some say in ice.
From what I've tasted of desire
I hold with those who favor fire.
But if it had to perish twice,
I think I know enough of hate
to say that for destruction ice
is also great
and would suffice.

Robert Frost. „Fire and Ice“

Дехто каже: у вогні загине світ,
Дехто: все сплюндрує лід,
Що ж моєї тичеться особи,
То мені вогонь тут більше до вподоби.
Та як двічі світ цей гинути повинний,
Я скажу, набравшись злоби,
Що для цього добрий буде й лід:
Він також руїнний
І сховає все, як слід.

Роберт Фрост. «Вогонь і лід»

Лід вкриває десяту частину земної поверхні, і найбільше його в областях, які межують з людською цивілізацією. Під час останнього льодовикового періоду, 18 000 років тому, на Землі було втричі більше льоду, ніж є тепер, і він тоді займав майже третину суші. Ми живемо, напевне, в останній третині цього періоду. Спостереження за рухом льодовиків та їхнім таненням дають підставу стверджувати, що відбувається потепління клімату. Але ми не знаємо, чи лід і далі танутиме. Лід і все пов'язане з льодовиковими періодами перебуває в центрі уваги Міжнародного геофізичного року...

Очевидно, у рухові льодовиків є великі й малі цикли. Поверхня льодовиків стала зменшуватися 10 000—11 000 років тому, коли на Землі було трохи тепліше, ніж тепер. Потім,

приблизно 2 500 років тому, почався новий наступ льодовиків, який гляціологи називають «малим льодовиковим періодом». Цей наступ тривав і у XVIII та XIX століттях. Його безпосередньо спостерігали жителі Альп, які регулярно вимірювали товщину льодяного покриву протягом усього «малого льодовикового періоду».

Як несподівано почався «малий льодовиковий період», так само несподівано й закінчився, і лід став відступати. Проте, за деякими даними, льодовики в окремих районах планети й далі ростуть. Наприклад, збільшення їх відмічено на північному заході США. Але поки що важко сказати, ідеться тут про локальне явище чи загальну тенденцію.

Ми ж тим часом повинні жити в сусідстві з світовим льодовиком, і нам не залишається нічого іншого, як вивчати його.

(Із звіту про роботу Міжнародного геофізичного року).

I

Вы, сударь, камень, сударь, лед.

А. С. Грибоедов

Ви, пане, камінь, пане, лід.

О. С. Грибоедов

Вони сиділи один проти одного по обидва боки широкої й холодної гладіні письмового стола. Розмова, по суті, була закінчена, і їм не було чого більше сказати. Це знали обидва. Генеральний директор Управління громадським транспортом Стоян Плечистий, або просто Стойо, втомлений, ледве приховуючи роздратування, злегка підвівся. Відвідувач, пригнічений і занепалий духом, не поспішав уставати і спробував ще востаннє:

— Отже, нема надії?

— Нема! Я нічим тобі не можу допомогти.

Кабінет дихав затишком, приємним, трохи терпким, гіркуватим запахом лакованого благородного дерева й дорогим ароматизованим тютюном. Майже через усю сторінку

розгорнутої ранкової газети тягся довгий жирний заголовок: «Знову договору не укладено! Холодна війна триває. Надто багато льоду нагромадилось у відносинах між великими державами». Генеральний директор, перебігаючи механічно очима, читав: «У холодній атмосфері, яка панувала на переговорах, усі пропозиції сторін сприймалися з крайньою недовірою». І, вже з досадою розглядаючи неохайну, погано одягнену постать прохача, він думав: «Боже мій, як опустився й постарів! На вигляд — наче батько мені! Сам про себе не дбає, то де вже інші про нього дбатимуть?»

Запала неприємна мовчанка. Якось хвилину з-за оббитих дерматином дверей долинав приглушений стукіт друкарської машинки. Потім задзвонив один з телефонів, і генеральний директор узяв трубку. Це секретарка виручала його.

— Слухаю! Так, так! Усе готове. негайно буду. Щонайбільше через п'ять хвилин,— говорив він, даючи зрозуміти відвідувачеві, що тому пора вже йти. Глянув на годинник і на кілька градусів став холодніший та офіційніший.— Ну, гаразд, а чого ти сам не шукаєш виходу із становища? Гадаєш, людям нема чого робити, тільки думати, що кому потрібно і який клопіт кого obsідає? Та в кожного море своїх проблем. Ось бачиш,— він показав на стос паперів перед собою,— яка купа. Ледве хвилину вирвав, щоб з тобою порозмовляти. Не міг же тобі відмовити. Але не знаю, як і чим допомогти. Це даремні розмови, повір. Якби ти був наперед сказав мені, чого ти хочеш, я б тобі порадив марно не тратити слів.

— Авжеж, авжеж. Мабуть, ти маєш рацію,— погодився чоловік.— Я сам винен, що не подбав про себе. Дякую! І не ображайся на мене. Пробач, що потурбував тебе і забрав стільки часу.

Відвідувач підвівся, збираючись йти. Небо за вікном нахмурилося, нестійка березнева погода погрожувала круто змінитися. У кабінеті зробилося так темно, що хоч світло змикай. Товариш генеральний директор підійшов до вікна й відсунув занавіски. На якийсь час він затримався там, розглядаючи вулицю, машини й метушливих перехожих.

— Та дрібниці, нема за що дякувати. Зрештою, ми ж давні друзі, і це найменше, що я міг зробити для тебе. Нічого не вдієш, треба якось самому знаходити вихід; а посилатися на колишні заслуги й дружбу не слід, ми ж не можемо всі перетворитися на добродійників і няньок. На життя потрібно реально дивитися. Об'єктивно. Треба знати, що життям керують холодні, неблаганні, а іноді й суворі закони; крижана логіка розвитку й холодні закони існування. Ти читав заголовки сьогоднішніх газет? «Загальне похолодання у відносинах... Непрохідні снігові замети й льодові завалля холодної війни...» Дорогий мій, скрізь холод і лід! Тотальний холод і тотальний лід! У світі, в суспільстві, в природі і тут, між нами, і в нас. Ось за календарем та нашими сподіваннями сьогодні повинна початися весна. А замість неї, бачиш, що робиться: зима повернулася. Сніг, сніг і лід. Холод і мороз, Льодовикова доба!

У напівтемному кабінеті раптом похолодало, і обидва — кремезний, плечистий директор і мізерний, безпорадний прохач — водночас здригнулися й зіщулились. За вікном на тлі темно-сірих будинків падали великі лапаті сніжинки, важкі й брудні, потім зірвався вітер і закружив дрібною сніговою сипучкою. Люди, промоклі, чорні, кинулись у сховки. І ось уже все стало сірим, холодним і по-зимовому незастишим.

Вони якийсь час зосереджено спостерігали за тим, що діється надворі, забувши про розмову, яку щойно вели. Поривчастий вітер зненацька вдарив у вікно. І, мовби пробивши його та ввірвавшись до кімнати, підняв занавіску й гойднув люстру під стелею. Обидва, і директор, і прохач, разом відсахнулись од вікна й відступили в глиб кабінету, ніби злякавшись, що зараз на них бризнуть уламки скла і вітер з вулиці схопить їх крижаними руками, здушить за горло й потягне кудись у морок, у студінь, у безвість.

— У мене зараз нарада, Томичу,— сказав холодно генеральний директор.— Не можу тебе довше затримувати.

І так, відкинувшись на спинку крісла й заступившись холодним, непробивним муром службової офіційності, сталевими нотками в голосі й крижаним блиском окулярів, він дивився, як знічений чоловік обернувся на місці й, похиливши голову, безнадійно дивлячись собі під ноги, тихо, ніби якийсь безтілесний привид, поплентався до дверей...

II

Не пада снег да помори свет,
него да свака зверка свој траг покаже.

Народна пословица

*Не для того сніг, щоб знищити світ,
а щоб кожен звір показав свій слід.*

Народне прислів'я

I

Досі зима була порівняно м'яка. Настала, щоправда, рано; уже на початку листопада мороз побілів дахи, але температура не падала нижче нуля. Перший сніг укryw землю тільки аж у січні, проте довго не затримався. Потім ще йшов двічі і так само швидко танув. Легкий морозець змінювався відлигою, а люди, обговорюючи примхи погоди, дедалі частіше почали твердити, що клімат на очах міняється: стало тепліше, і весна мовби посунулася назад, ближче до осені.

Тому сніг, який випав наприкінці березня, був для всіх несподіваним, небажаним і невчасним, як пізня дитина в постарілих батьків. День зайнявся різнобарвний, пістрявий, хіба що трохи тьмяніший, ніж два-три попередні, але хмари, замість того щоб тоншати й зменшуватися, ще перед обідом раптом обважніли, небо набурмосилося й спустилося на самі покрівлі, придавило вулиці, і здавалося: ось-ось із нього припустить злива. Проте близько одинадцятої, замість дощу, стали поволі одна за одною пролітати, ніби з трудом відриваючись від низького склепіння й анітрохи не поспішаючи до землі,

рідкі лапаті сніжинки. Відразу похолодало; услід за сніжинками зірвався вітер і почав гнати хмари з півночі. Сніг спочатку танув, але скоро запорошив вулиці і вже під вечір сягав до литок.

Ніхто не зрадів йому. Тільки продавці каштанів на перехрестях голосніше вигукували: «Каштани гарячі!» — і дроворуби та сезонні прибиральники вулиць, визираючи із своїх притулків, дивилися на нього із змішаним почуттям: сніг забезпечував їм роботу в місті, але й відсував повернення додому, в село.

Черговий метеоролог, синоптик, роздратовано глянув у вікно й записав у своєму журналі: «Короткочасне погіршення погоди зі снігопадом у другій половині дня», — і тихо, тільки про себе, додав:

— Знову глузуватиме з нас!

Два пенсіонери, виходячи з кав'ярні, простягнули перед собою руки, щоб визначити, щό падає, і, спіймавши сніжинки, розкрили парасольки.

— Усе переплуталося! Навіть сніг свого часу не знає. І ось тобі — падає й тане, як наша пенсія, — скаржилися вони, тягнучи свої важкі й незграбні ноги по першій ляпавиці.

— Коли вже та весна буде! — зітхала молода пара в парку, не маючи де сховатися від чужих очей, а одна сніжинка танула на обличчі дівчини й скочувалася вниз по щоці, наче сльоза.

Черговий службовець з управління міського комунального господарства марно шукав начальника відділу чистоти — той після обіду засів з товариством за преферанс, а коли надвечір для годиться подзвонив у свою контору і звідти повідомили, що падає сніг, відповів сердито:

— Сам бачу, що падає. Ну то й що?

— Я хотів би запитати, чи не треба мобілізувати прибиральників?

— Яких там прибиральників! Сам до ранку розтане. А я зараз іду додому, більше мене не турбуйте, — сказав начальник і повернувся до карт, незадоволений, бо програвав.

Тільки діти раділи, гасаючи по снігу та валяючись у ньому, як щенята. Кидалися сніжками, доки влучили в обличчя якійсь перехожій дамі і та почала погрожувати їм та лаяти. Вони розбіглися по домівках, а там на них накиннулися і двірники, і домашні за те, що нанесли на черевиках снігу в коридори й кімнати.

Мама, стоячи перед дзеркалом із затиснутими в губах заколками і застібаючи плаття, все нарікала на сніг:

— І хто міг сподіватися, що в цю пору буде таке? Тепер не знаю, що й одягати. Якби ж то була своя машина — а то як я в цій сукенці і в туфлях по снігу?

Чоловік поспішив заспокоїти її:

— Гаразд, гаразд, перестань це згадувати. Я викличу таксі.— І доки, зав'язуючи краватку, думав про гроші, які доведеться викинути на вітер, йому спало на гадку інше запитання: — Ти мені краще скажи, як там у нас із паливом?

— Чого питаєш? Є ще трохи, на кілька днів вистачить. Адже це не триватиме довго.

Вона одягла пальто, він тим часом викликав по телефону таксі. Потім вони зимкнули світло й вийшли.

На околиці міста було темно: крізь густий сніг ледве пробивалося світло від поодиноких ліхтарів. Автомобілі рухалися повільно, шофери на бокових вулицях постійно сигналізували, а в'їжджаючи на вузьку Скопську вулицю, зовсім зменшували швидкість і зупинялися перед світлом, яке лилося з усіх вікон будинку. Гості, виходячи з машин, підіймали коміри й закутувалися в шалі, щоб не насипався сніг за ший і не замочив волосся. Підбравши подоли й підтягнувши холоші штани, вони брели глибоким снігом до під'їзду. У дверях, як собаки після купання, обтрушувалися і, тупаючи ногами, ввалювалися до коридору. Тут, вітаючись із господарями, тиснучи їм руки й кланяючись, усі підряд промовляли те саме речення і сміялися при цьому так, ніби це було щось надзвичайно дотепне й оригінальне:

— З весною вас!

Господиня кожного разу мило всміхалася й так само здивовано повторювала:

— Ах, і справді! Як я забула про це: таж сьогодні двадцять перше березня! Початок весни.— І, проводжаючи гостей у кімнати, весь час дякувала їм: — Ах, як це люб'язно з вашого боку, що ви прийшли. А я вже було злякалася, що в таку негоду ви захочете посидіти вдома. Будь ласка, направо, зібралися майже всі.

Кімнати заливало яскраве світло, наповнювало приємне тепло. Горіли всі лампочки в люстрах, стінних бра і на столах під абажурами. Світло відбивалося від жовтого паркету, полірованих меблів, кришталевих ваз, зашкленних картин і шовку на подушечках. Людина тут забувала про неприємну холодну сльоту і, наче в купіль, поринала в м'які обійми крісел та віддавалася світлу й теплу, ніби сонцю на пляжі. Усе другорядне залишалося по той бік стін і вікон, затягнутих темінню, чорних і непроникних, мов під товщею океанських вод, а освітлена пляма ширяла самотньо, як відблиск сонця в непроглядній пітьмі. Розмова набувала тут необов'язкового, довільного характеру, була такою собі балаканиною, у якій невимушено, без церемоній і без будь-якого зв'язку, перестрибуючи з одного на друге, можна було висловити, по суті, більше особисті припущення, ніж власні погляди й справжні переконання, як у грі, без мети і наміру, ще недовершено і не на повну силу. Потрохи попивали із чарок горілку або вермут, закушуючи солоним печивом, і між ковтками теревенили про погоду та про всілякі справи, про які запитують, але не слухають, говорять, але не думають. Розмова розігрівалася поволі, як вода на малому вогні: гості поки що прочищали горло й пробували голос — і то злегка, мимохідь, як протягують смичками по струнах скрипалі перед великим концертом або як гострять ножі перед бучним бенкетом; ніхто ще не розкривав своїх можливостей і вмінь. Власне кажучи, чекали головного гостя вечірки. Як завжди, він приїде останній, і його поява у дверях та вхід до кімнати буде знаком справжнього початку вистави.

У коридорі задзвенів дзвінок, господиня, вся заклопотана й схвильована, поквапно вибігла з кімнати, і ось із-за скляних дверей почулося її збуджене, щасливе цвірінчання. Невдовзі вона повернулася до кімнати, ведучи під руку його, самого генерального директора. Невисокого росту, але кремезний, плечистий, він ішов за нею, трохи відкинувшись назад, мовби опираючись їй, і невизначено посміхався — до всіх і ні до кого, як це роблять промовці перед великою аудиторією або актори на сцені.

— Подумайте,— повторювала вона,— ви тільки подумайте, скільки снігу напало. Ледве машина сюди пробилася. Товариш директор частину дороги мусив іти пішки. Через усю Ниську вулицю брьохався! Це ж щонайменше сто п'ятдесят метрів. Бідолаха! — не вгавала вона.— Сідайте, відпочиньте, обігрійтеся.

Один з гостей, миршавий короткозорий чоловік, рудий, з обличчям, схожим на писок лютої шавки, який на правах письменника й завсідного злостивця міг безборонно відпустити в'їдливі, сповнені чорного гумору зауваження, і цього разу кинув з властивим йому єхидством — не надто голосно, щоб це сприйняли насправді, і не настільки тихо, щоб його не почули:

— Пхе, що це значить для товариша директора, у війну він ще не до такого звик. Хай тепер — авжеж — знову тренується. Може, пригодиться!

Господиня все-таки пригрозила йому пальчиком, а директор, обережно опускаючись у глибоке й м'яке крісло, як людина, що не вміє плавати, заходить у воду в незнайомому місці, знічено озирався круг себе, не знаючи, сприймати це як жарт чи насправді, але, відчувши нарешті під собою дно й вільно простягнувши ноги, про всякий випадок почав:

— Та вже ж довелося попоходити. Пригадую, одного разу ми цілий день ішли, а ввечері форсували річку. Переходимо річку вбхід, аж тут зненацька сніг повалив...

Це був вступ до спогадів про війну.

— Єдина пригода в його житті,— шепнув злостивець комусь на вухо.— Більше й розповідати йому нічого.

Присутні вже чули директоріві воєнні розповіді, знали, що вони довго тягнуться, але вдали, ніби уважно слухають його, доки господиня не виручила всіх, запросивши в іншу кімнату до столу.

— Цікаво, що там на вулиці? Чи й далі ще падає сніг? — запитала одна із жінок, закінчивши жувати, і втупилася в темне вікно, за яким нічого не було видно.

Господиня, яка нікого не залишала без уваги, люб'язно запропонувала їй свою послугу:

— Якщо вам потрібне буде паливо, подзвоніть мені завтра. Я зв'яжу вас із потрібними людьми,— і вона кивнула головою на директора, а він уже поспішав їй назустріч із чаркою в руці:

— Чудовий напій! За ваше здоров'я! Де вам удалося роздобути такого?

— Удалося. Цілий ящик нам прислали. Ми не могли відмовитися.

Вона тут же відрекомендувала йому молодого художника, у якого треба було купити картину. Потім когось треба було влаштувати на роботу, щоб той міг поїхати за кордон. Директор пообіцяв завтра ж усе владнати, а коли стали вибачатися перед ним за турботи і дякувати йому, він махнув рукою:

— Та прошу вас, що то є! Дрібниці! Пусте!

Згодом усі перейшли до господареві бібліотеки, де була приємніша й інтимніша обстановка. Подали вино, дрібні тістечка й каву. Гості посідали на софі, у кріслах, на низьких триніжках і на подушечках, розкиданих по ворсистому килимі. Так було простіше, і кожен почувався невимушеніше. У газетах знову почали з'являтися повідомлення про воєнні сутички, і господар сказав, що в конфлікті між арабами й французами його симпатії цілком на боці останніх. Що було б, якби не вони, не їхня культура? Бодлер, Рембо, перераховував він, Маларме, Аполлінер і Лотреамон. А араби, запиту-

вав він, що маємо сьогодні від них, крім фініків у наших овочевих магазинах, тих липких запорошених фініків, які він — хай пробачать йому — не може їсти? Далі зачепили питання про те, чи буржуазний парламентаризм віджив своє, чи, може, в деяких соціалістичних країнах могло б дійти до такої двопартійної системи, як, наприклад, в Англії. Дехто дотримувався тої думки, що в Скандінавських країнах уже в основному встановлено соціалізм, а в'їдливий письменник знову тихо запитав, чи є там достатньо товарів у магазинах і чи можна вільно говорити що хто хоче — це, на його думку, найпевніший показник у цій справі. Потім зачепили Близький і Далекий Схід, палестинське питання, жовту небезпеку й холодну війну. Коли таким чином було перебрано всі світові проблеми, спустилися на сходинку нижче, і тут уже заговорили всі.

— Він такий симпатичний і розумний,— казала журналістова дружина.— Не розумію, як тільки він живе з нею?

— А що таке? Чим вона йому не підходить? — посипалися запитання.

Хтось злостиво й двозначно докинув:

— Фальшивить!

Але журналістова дружина поправила його:

— Та ні, не в цьому річ. Ми ж не такі моралісти.

Товариш директор знайшов правильне формулювання:

— Очевидно, відстала в своєму духовному розвитку.

А гостинна господиня, яка сьогодні за своїм становищем повинна була розігрувати доброту й ніжність, сказала примирливо:

— Ах, прошу вас!

І розмова перейшла на живопис та літературу. Товариш директор відкрив було рота, щоб і собі щось сказати, та вчасно схаменувся й проковтнув запитання, вирішивши, що тут йому краще утриматися — хай інші говорять. Натомість він кивав головою й роздивлявся оголені довгі, стрункі ноги господиніної родички, яка жадібно схопилася за цю тему, ніби за чашку, яку довго проносили повз неї.

— Ах! — зітхнула вона. — Усе таке застаріле й консервативне. Я за абстрактний ташизм!

Товариш директор, задивлений на ноги, не стримався. Нагнувшись уперед, він запитав:

— Ташизм, якщо я правильно почув, що це таке?

Господинина родичка повернулася до нього, і вони зашепотіли про щось. Господар кілька разів підходив до полиць з книжками й, короткозоро приглядаючись, довго гортав сторінки, аби довести, що все те, про що тут сьогодні говорилося, він стверджував ще років п'ятнадцять — двадцять тому. Він намагався перекричати гостей своїм скрипучим голосом, аж дружина мусила смикнути його за рукав, щоб трохи втихомирити.

Запала тиша; гостям треба було перепочити. І, щоб зрушити розмову з мертвої точки, обізвався хтось невидимий з кутка:

— Погана погода. Весна, а сніг падає!

На нього подивилися докірливо, ніби він сказав щось непристойне, якесь лайливе слово, що мимоволі зірвалося йому з вуст у порядному товаристві. Той зіщулювся весь і ще глибше втисся у крісло, а господинина родичка, та, що сиділа на підлозі з оголеними ногами, шепнула товаришеві директору — досить голосно, щоб і інші чули:

— А в мене, бачите, весна вже нуртує в крові. — І тихіше, тільки для нього, додала: — Я сьогодні вся палаю в чеканні когось.

Директорові здалося, що саме час вимовити справжні, вирішальні слова: «Ось я коло тебе!» — але йому забракло упевненості, і він ніяк не міг зважитися. І раптом, збуджений, насилу тамуючи в собі бажання сказати це, відчув, що йому холодно, і затремтів.

Зима, яку щойно згадали, не давалася, щоб її викреслили з порядку денного. Усі відчували, як їх пронизує легка хвиля холоду, хоч груби були ще теплі і всі вікна зачинені. Господиня встала, щоб увімкнути електричний камін, а хтось сказав:

— Треба придумати щось.

— Справді, треба було б щось придумати,— погодилися й інші.

Господинина родичка запропонувала з підлоги:

— Відбуксувати б нашу країну кораблями на кілька паралелей нижче, туди, де Африка. Тільки там було б мені посправжньому тепло й приємно.

Господар проскрипів:

— Потрібне центральне опалення світу!

Але його вже не слухали, і голос його потонув у загальному гаморі.

Минула північ. Усі частування були подані; чекати більше не було чого. Розмова зробила повний круг, і тепер усі говорили голосно, не слухаючи один одного й ледве розрізняючи обличчя в густому диму. Співбесідники вставали, проходилися по кімнаті і потім, як співаки, що відспівали свою арію, поверталися на попередні місця. Господинина родичка, не підіймаючись з підлоги, проголосила, що російські ракети скоро полетять на Марс.

— Так,— додала журналістова дружина, вже трохи захмеліла,— куди ж їм іще? Вони — груба сила. Зате американці подадуться на Венеру.

Вона захихотіла, а її чоловік уже підхопив далі:

— Що вони там робитимуть? Там, як підказує мій досвід, якраз найбільше потрібна груба сила. Наскільки мені відомо, Венера зарезервована саме для наших, тутешніх чоловіків.

Хтось, проте, був думки, що скоро винайдуть прилади, які дадуть змогу розглядати найвіддаленіші предмети,— тоді не треба буде летіти на Місяць, щоб побачити, що там є. За допомогою спеціальних окулярів можна буде бачити крізь будь-яку стіну, а за допомогою слухавок — прочитати будь-яку думку.

— Чудово! — хтось пустив шпильку в бік присутнього тут радника посольства.— У такому разі стануть непотрібними дипломати. Їх замінять біноклі й телефонні трубки.

Гості поділилися на блоки і, коли, озираючись довкола, почали шукати союзників, помітили насупленого поета, який,

схрестивши руки і вперши погляд кудись у стелю, непорушно сидів у кріслі.

— А що ви думаєте про це, товаришу Бабич? — звернувся до нього. — Як, по-вашому, ми скоро вийдемо в космос?

— Скоро зустрінемося з марсіянами? — поцікавилася голонога родичка з підлоги, а журналістова дружина взяла подушечку й підсіла до неї, щоб краще бачити поета. Він тим часом стрепенувся, мов пробудився зі сну.

— Навіщо? — запитав він, здвигнувши брови. — Навіщо? — повторив він, розводячи руками. — Навіщо нам летіти в космос і шукати марсіян? Хіба тут, на землі, ми вже з усім упоралися? Навіщо нам шукати марсіян, коли ми ще самих себе не знайшли?

Він замовк на хвилину. Запала тиша, всі другорядні розмови обірвалися. Ще одна жінка впала на підлогу біля тих двох, що вже сиділи там, і, обійнявши їх, втупила очі в поета. І всі інші повернули до нього голови, знаючи, що він зараз скаже щось дуже колоче, демонічно злобне й оригінальне. У цю мить високоінтелектуальної тиші, напруженості й уваги нервові волокна всіх дрібно вібрували в солодкому чеканні чогось надзвичайного, і здавалося, що то пронизливо бринить натягнутий дріт, видаючи одноманітний безперервний таємничий звук, подібний до завивання віхоли й шерхоту снігу, коли він падає.

— Ми говоримо про технічну революцію і суспільний прогрес, мріємо про освоєння космосу, про ракети й супутники, про космічне проміння й атомні електростанції, а я питаю: а як почуває себе людина в цьому світі? Як почуває себе людина? — питаю я. Це для мене основна проблема!

Питання впало, як важкий великий камінь у глибоку воду, і всі, замислені й вражені, зирили поетові в рот, мовби раптом опинилися над виром, намагаючись розгледіти, де той камінь потоне, і, вдивляючись у кола на чорній поверхні, запитували себе, чи й їх не потягне він у каламутні й грізні води.

— Як почуває себе людина? — утретє повторив поет фатальне, суворе питання, і всі відчули себе винними, як у това-

ристві, коли марно шукають загублену, зниклу дрібну коштовність і на кожного мимоволі падає підозра.— Для чого нам той технічний і суспільний прогрес без людини? Без вільного, повного й нічим не скутого розквіту кожної людської особистості? Здійснюємо революції, створюємо нові суспільні порядки, а людину й її особистість обплутуємо дедалі більшою кількістю законів, наказів і вказівок, суспільних обов'язків, моральних кодексів і етичних правил. Розвиваємо промисловість, транспорт і зв'язок, але забуваємо про людину, яку завалили всякою всячиною й притолочили, мов траву, не даючи їй піднятися й рости. Що буде, коли ми вийдемо у всесвіт і зустрінемося з марсіянами: як і чим ми себе відрекомендуємо? Чим себе покажемо? Ми не посміємо навіть назвати себе людьми. Тому людину треба передусім відкопати, віднайти, доки ми її не втратили на віки вічні. Цю справжню, споконвічну людину в собі, викопну людину, яку треба знову оживити. Повернути людину її власній природі, її людській, людяній сутності. Потрібно взятися за повторне олюднення людини. А це вимагає розгрібання, копання вглиб, знищення всіх пут, а не вознесення вгору, у космос, у сталевій броні ракет і супутників.

Поет скинув окуляри й білою хустиною з верхньої кишеньки піджака витер обличчя. Усі мовчали. Їм потрібний був час, щоб прийти до тями. Товариш директор навіть трохи розгубився перед цим водоспадом слів, якого він не зовсім розумів і за яким не міг встежити.

— Так! — підтвердив він, відчувши себе в центрі загальної уваги, і, випивши подану йому чарку коньяку, повторив: — Так, людина — це головне. Треба їй приділити увагу. Треба їй обов'язково приділити належну увагу.

А поет підвівся і, наче побоїщем, усіяним трупами, пішов поміж тими, що сиділи на підлозі. Супроводжуваний поглядами всіх гостей, він пробився до стелажа навпроти і щось узяв із полиці. Потім, повернувшись до всіх обличчям, підніс над головою те, що тримав у руці, ніби простягав хрест для присяги. Це була статуетка жінки з розпущеним волос-

сям й оголеними повними грудьми, на яких, мов на сосочках у суки, висіло двоє голих дітей.

— Ось,— сказав він,— первісна людина з доби льодовиків та вічного снігу. Ще не придавлена тягарем нашої культури. Вільна від усіх суспільних норм. Людська людина, гола й нескута. Погляньте, яка в ній сила виразу! Яка сила відчуття! Скільки справжньої, могутньої краси!

Він повертав у руці статуетку, яка виблискувала в променях ламп. Потім обережно поставив її знову на полицю.

— Наївно, примітивно й широко,— сказав він.— Це набагато цінніше й людяніше від мистецтва сьогоднішньої, механізованої, дисциплінованої, поневоленої і, пробачте, оскопленої зблідлої людини. Відчуженої, знелюдненої людини.

І поет, ображений і лютий, повернувся на своє місце. Губи його зімкнулися, мов запечатані. Він сів, склавши руки, і всі знали, що тепер не промовить ні слова, хоч би як його про це просили. Мовчатиме до кінця вечора, і, почуваячись у чомусь винними перед ним, гості, щоб підняти його настрій, загомоніли:

— Справді чудово!

Дехто навіть підійшов до стелажа й почав розглядати статуетку, але поета вона ніби вже більше не цікавила. Генеральний директор кілька разів обернув її в руках, не в силі збагнути, чому така дрібничка, холодна на дотик, явно крихка й неміцна, до того ж неприємно потворна, так високо цінується. Ніяк не міг відкрити в ній розкріпачену цільну людину, про яку з таким запалом говорив поет, і що більше вертів між пальцями, тим звичайнішою й потворнішою видавалася статуетка, яка до того ж була холодна, по-ескімоськи холодна, і він зрештою поставив її назад на полицю. Але суперечити поетові остерігся. Замість того сказав:

— Гарна, справді гарна річ. Де ви її купили? У комісійному? І скільки коштує?

Проте й це було недоречне. Господиня ображено запротестувала:

— Та що ви! Де ви тут таке купите? Ця статуетка з-за

Полярного кола, нам її подарував один канадський дипломат.

— А й справді! Холодна, навіть у руках не зігрівається. Ніби з льоду й щойно з півночі сюди принесена.

Поет і далі сидів насуплений і таємничо, по-пророчому зловісно мовчав, а мала фігурка, щось середнє між чаклунським талісманом і шаманським амулетом, мовби раптом охолодила атмосферу в кімнаті. Настрій так і не піднявся, розмова згасла. Зробилося холодно, усіх пройняв дроз. Гості почали вставати. Була вже друга година ночі, і час було розходитися.

Першим, як годиться, став прощатися товариш директор.

— Чого ви поспішаєте? — запитала господиня, проводжаючи його в передпокій. — Ми такі раді, що ви завітали до нас. Сподіваюся, що тепер ми будемо частіше бачитися й наступного разу ви приїдете не сам.

— Ще раз красно дякую! — уклонився директор.

Господиня зійшла кількома сходинками до надвірніх дверей, відімкнула їх і поклала руку на клямку. Господар саме в цей час виткнув у передпокій свій смішний шпичастий ніс і лисувату голову. Господиня натиснула клямку, але двері не піддалися. Вона повернула ще раз ключем, двері були незамкнуті, проте не відчинилися.

— Що там? — запитав господар скрипучим голосом.

— Не знаю, мабуть, замок зіпсувався. Може, подивитися?

— Ех! — переможно промовив господар: мовляв, навіть тут без нього не можуть обійтися і йому треба ще й таким займатися. Він спустився вниз і, короткозоро припавши до замка та впершись у дерево тендітними плечима, аж вони зігнулися й захрустіли, спробував сам відчинити двері. Але нічого з того не вийшло.

— Дивно! — визнав він, тим часом товариш директор поспішив йому на допомогу.

— Дозвольте-но робітникові, колишньому металістові. Я кілька дверей, за якими сидів, відкрив силою. — І він спочатку перевірів замок, потім підставив плечі, двері заскрипі-

ли й трохи піддалися. Не більше, ніж на товщину пальця. Та навіть він не зміг їх відчинити.

— Не замкнені,— констатував директор.— Але щось тримає їх. Так ніби знадвору якась маса на них навалилася.

— Що б це могло бути? — губилися в здогадах усі троє, повертаючись до вітальні, де гості, вже звівшись на ноги, чекали, коли господарі проведуть товариша директора, щоб і самим попрощатися й піти.

— Що сталося? — істерично зойкнула розлучена дама, побачивши, як вони поспішно повернулися назад і подалися до вікна.

— Нічого, щось навалилося на двері,— заспокоїла її господиня.

— Ой! А що ж навалилося? — допитувалась та, доки господар і його гості покvapно розсували фіранки та відчиняли внутрішні рами.— Може, там хтось. Будьте обережні, може, це п'яний чоловік або якась тварина.

Нарешті відчинили вікно, і всі жінки злякано скрикнули. Щось ніби влетіло до кімнати, розмахуючи великими чорними крилами, захитало люстрою, заметляло фіранками на вікнах, поспішно перегорнуло сторінки в розкритій книжці, зрушило навіть важкі рами на стінах. Пройшлося по обличчях людей, обдало їх крижаним подихом. Поет, демонічно всміхаючись, простягнутою рукою показував кудись на полицю. Істерична дама зойкнула й схопилася за горло; серце їй мало не вискочило з грудей.

— Що це, ради бога? — викрикнула вона.— Скажіть же!

Господиня вслід за нею й собі закричала, мов сама не своя:

— Зачиніть! Зачиніть!

Але вітер, який увірвався до кімнати, не давав зачинити вікно, а коли вони нарешті впоралися з цим, зима була вже тут, між ними, і всі вони, запорошені сніговою сипучкою, умиті нею й протверезені, мерзлякувато дрижали.

— Сніг! — сказав, побілівши, директор.— Нападав до самих вікон і присипав двері.

Гості переглянулися. Зловісний, похмурий поет знову показав рукою на полицю, і всі подивилися туди. Фігурка ескімоски, вихоплена пучком світла, блищала, мов була витесана з крижини, випромінюючи із себе якесь таємниче й холодне фосфоричне сяйво. І обличчя її при цьому ніби по-звіриному сміялося.

— Ми засипані! — заверещала істерична дама.

— Відрізані! — прошепотів журналіст.

Усі подивилися на директора, який опинився в центрі.

— Що нам робити?

А він, кремезний, широкоплечий, у пальті, яке тісно охоплювало його, ступив уперед і, повернувшись до кухонних дверей, сильним голо́сом, наче командував військовою частиною, наказав:

— Шофери й інша прислуга! І всі, хто є тут! Лопати! Сокири! За мною! Будемо відкопуватися!

2

Сніг лежав на землі.

Лежав скрізь: на дахах і деревах, на вулицях, у парках, дворах, на будовах і полях навколо міста. Засипав дорогу на Гроцку, підходи з півдня і заходу, гребені далеких гір, береги річок і рівнину на тому боці, скільки оком сягнути. Білий, рівний, безмежний.

Від його білизни люди раніше прокидалися і, дивлячись в освітлену стелю над собою, втрачали спокій. Їх проймав страх, що вони проспали й запізняться на роботу, схоплювалися з ліжка, дивилися на годинник і не вірили йому, думаючи, що він зупинився десь перед ранком, і, тільки виглянувши у вікно, починали розуміти, що сталося.

Той, хто перший вийшов із дому, не знайшов навіть натяку на будь-яку стежку і мусив, брѳохаючись по коліна в снігу, сам прокладати собі дорогу. Після холодних затяжних весняних дощів, які падали на чорні безлисті віти дерев та брудні вулиці, місто тепер здавалося свіжим і чистим, ніби його

наново побілили вапном. За ніч дерева завітчалися гірляндами снігу, вузькі вулички на околицях посвітлили, мороз був невеликий, близько нуля, і люди, забуваючи про всі клопоти й незручності, які несла їм зміна погоди, віддавалися першому безпосередньому приємному враженню. Вони відчували себе раптом бадьорими й налитими здоров'ям, розігрілися й зарум'янилися, і багато хто, знаючи, що зима вже довго не триває, сприйняв цей сніг з радісною усмішкою як приємний жарт неспокоїної мінливої природи.

— Який свіжий, здоровий ранок! — казали перехожі, хукаючи в долоні і, наче паровози, випускаючи легкі, веселі клубки пари над собою. — Менше хвороб буде! І для землі корисно: краще вродить!

Віталися голосно одні з одними через вулицю і, хоч це були часом уже старші, поважні люди, чиновники, ледве стримували себе, щоб не набрати в жменю снігу, стиснути його в сніжку й не запустити в першого-ліпшого знайомого, який зустрінеться їм по дорозі. А дехто зачерпував його з поверхні й довго розглядав та пробував у руці. Білий і холодний, як звичайний сніг, він, проте, якимось особливо й приємно пахнув свіжістю та сосною хвоєю, мовби потрапив сюди прямо з гір, обминувши задимлену атмосферу міста. Сніжинки були великі й міцні, і руки від них вкривалися червоними й білими цятками, як від кропиви.

На вулицях, особливо на околицях міста, було тихо й порожньо. Ні вантажні, ні легкові машини не ходили, не кажучи вже про автобуси, тролейбуси й трамваї. Хто хотів не запізнитися на роботу, мусив налягати на власні ноги. Стежки в снігу ближче до центру були трохи ширші й краще втопані, але все одно не могли пропустити силу службовців, які з усіх сторін поспішали в свої установи. На білому снігу виділялася нескінченна вервечка людей у темних пальтах і капелюхах — потік чорної крові міста, яка пульсувала до його серця і випаровувала з себе спочатку нетерплячку, а потім і поганий настрій. У тисняві, обганяючи один одного, хтось когось випадково штовхав або пхав у сніг. Тоді вибухала сварка, у неї

встрявали найближчі супутники, підходили інші — і всі починали кричати, вже не знаючи, на кого і за що.

Тільки в центрі зустрілися перші чистильники вулиць у сірих каптурах, схожі на ченців.

— Звичайно, як завжди, починають звідси! — пробурчав один з ранкових пішоходів.

— А як ви хотіли? — обізвався інший. — Не будуть же починати з околиці. Так бодай трохи всі пройдемо по чистому.

І далі, вже йдучи разом, обидва взяли за ранкове обмовляння порядків, яке, мов чорна кава й потягання після глибокого сну, розганяє хандру, розбурхує застиглу кров і, як чарка оковитої, зігриває тіло.

— Досить, щоб хто-небудь чхнув, як уже вимикається електростанція й зникає струм; хтось трохи сильніше натиснув на спуск у клозеті — і вже в цілому місті нема води; а ось у березні на день-два випав сніг — і весь транспорт зупинився.

Стиснуті в натовпі, вони видихували слова один одному в обличчя.

— А куди дивляться там, в управлінні? Статистика, цифри в них завжди справні, а хай тепер тою статистикою розчистять дороги, — казав другий першому.

А перший не забарився додати:

— Вони? Та ніколи, доки сніг сам не розтане. Вранці сьогодні двері в будинках не можна було відчинити, у сусідньому будинку справжня паніка зчинилася. Розбудили нас, щоб ми їх відкопали. — Він хотів ще додати щось на «захист» статистики, але його співрозмовник зупинився й глянув на нього відсутнім поглядом.

— Пробачте, мені сюди! — сказав він.

Вони саме підходили до великої будівлі, вхід до якої чорнів, як піч крематорію.

— Ви тут працюєте? — Біля входу було прикріплено кілька чорних вивісок. — У якій установі, смію запитати?

— У міській управі. Недич, начальник відділу чистоти, — відповів другий, повертаючи до входу.

— Так? Пробачте, я не мав на увазі вас особисто, коли говорив про безпорядки. Томич, із Статистичного управління! — вклонився перший, ледве уникнувши, щоб людський потік його не затягнув, наче в лійку, у великий чорний отвір чужої установи.

Нарешті й він пірнув у двері свого управління, наче в могилу. Стрілка на годиннику показувала вісім; Томич запізнився на цілу годину, більше ніж на чотирнадцять цілих і дві десятих процента робочого часу. Проходячи повз вахтера, він побачив, як той натиснув на кнопку, наче важкі двері зачиняв за ним; і вахтер вів свою статистику тих, хто запізнюється. З портфелем, що тягся мало не по землі, Томич поплентався сходами нагору, охоплений якоюсь незрозумілою тривогою.

Він, очевидно, останнім прийшов сьогодні на роботу.

Саме в цей час генеральний директор, втомлений ніччю, яку йому довелося провести у кріслі, марно намагався визволити з-під снігу свою машину. Нарешті махнув на це рукою й вирішив добиратися на роботу пішки. Закутана в зимове пальто, заспана й ще не прибранна господиня стримувала його, цвіркочучи з порога:

— Куди ж ви? Хіба не бачите, що робиться? Загрузнете в снігу. Держава, я гадаю, не пропаде, якщо ви один день не з'явитесь на службу.

Товариш директор і сам знав, що нічого не станеться, коли він не прийде в свій кабінет, але не міг відмовитися від бажання показати господині та її гостям, хто він такий і на що здатний. Перехилив ще дві чарки на дорогу, заправив холоші штанів у шкарпетки й рішуче ступив у сніг.

— Як бачите! — промовив він, відсапуючись від зусиль та випитої горілки, і завернув за ріг, раніше ніж міг розчутити, що пані Квакич сказала про нього своєму чоловікові, який вистромив довгий шпичастий ніс із вікна.

Однаке директор швидко зморився: надто великий темп узяв спочатку. Його облив піт, і сорочка прилипла до тіла. Розходілося серце в грудях. Завтра-таки, як тільки зійде

сніг і випогодиться, він почне робити піші прогулянки й зарядку. Директор зупинився, щоб перепочити й хлебнути трохи повітря. Перехожі поспішали більше, ніж він, і кілька разів його штовхнули. Якась жінка, повертаючись з крамниці з покупками, турнула генерального директора сумкою ще й нагримала на нього:

— Чого тут каменюкою став, як пам'ятник! Подумаєш, велике цабе!

Що робити? Хотів їй сказати: «Я таки справді великий начальник!» — але зрозумів, що отак, на снігу й без машини, він нічим не відрізняється від інших і тому не варто йому вступати в суперечку та з'ясовувати стосунки. Щоб зійти з дороги й віддихатися, він завернув у корчму зразу на розі вулиці. Там було, на диво, багато людей. Якись похмурі чоловіки в пальтах з піднятими комірами, у капелюхах, кепках і смушевих шапках, насунутих низько на очі. Неголені, зарослі чорною щетиною, якої не хотіли й не мали часу сьогодні вранці зішкребти, товклися вони біля стойки, поширюючи навколо себе кислий запах поту й промоклого одягу. Усі пили горілку. Простягали чарки господареві, той наповнював їх, не рахуючи, кому й укотре наливає. Переважно мовчали або говорили тихо, упівголоса. І директор узяв чарку й простягнув її. Господар налив, навіть не глянувши на нього, і він випив дві підряд. Горілка була міцна.

— Сніг! — сказав один з чоловіків приглушеним басом. — Завіяло дорогу на Панчево. Жодна машина сьогодні не пробила.

— І дорогу на Авалу. Навіть тарадайки з молочниками не змогли пройти.

— А електрички? Сьогодні вранці не було чого купувати. Директор вихилив третю чарку і почувся бадьорішим. Простягнув гроші господареві, але той не взяв їх. Навіть не глянув на нього, а далі, похмурий і мовчазний, наповнював порожні чарки.

— Платити не треба! — сказав директорові один з чоловіків, що стояв поруч.

— Чому? Як це не треба?

— Гроші скасовано. Бо вони нічого не варті. Бачите й самі, що не можна нічого купити.

І чоловік показав через засклені двері й вітрину кудись на другий бік вулиці — там був ринок. Ті, що зібралися в корчмі, були скупниками. Один з них, високий, нахилившись до директора, пояснив йому розчулено:

— Поминки по господаревому синові. Батько пригощає постійних відвідувачів. І тих, хто випадково сюди загляне.

— А коли він помер? Що з ним сталося? — запитав директор, сам не знаючи навіщо.

— Минулої зими. Замерз у дорозі в хуртовину. А ти, хто ти? — запитав добродушний скупник, але товариш директор раптом відчув, що його чогось морозить, і поспішно став пробиратися до дверей. Навпроти, на ринку, столи були порожні, їх встелювали тільки снігові скатерки. Під задубілим настобурченим брезентом випиналося кілька куп змерзлої капусти. Поміж порожніми рядами, щось винюючи, ніпали два руді собаки. Людей не було.

Директор подивився на годинник, і його здивувало, що дорога забрала в нього стільки часу. Раніше місто не здавалося йому таким великим. Ще вчора ввечері він проїхав по ньому, але відтоді воно ніби розсунулося в усі боки. «Ти бачиш!» — буркнув він сам до себе й подався до свого управління, яке вже виднілося в кінці вулиці.

3

Ковзаючись, з наліпленим на підошвах снігом, директор став підійматися сходами нагору, коли з невидимого віконця, ніби звідкись зі стелі, як божий голос із неба, обізвався вахтер, грубо стримуючи його:

— Гей ти! Куди прешся? Вернись!

Директор, не обертаючись, ішов далі й тільки чув, як хтось біжить за ним і гукає:

— Чуєш, ти, селюку!

Він зупинився нарешті й повернув голову; коротконогий вахтер ледве не наскочив на нього.

— Пробачте, товаришу директоре! Хто б міг подумати, що ви прийдете в таку негоду. І машини вашої я не бачив, а то б відразу упізнав!

Вахтер дивився кудись йому вниз, генеральний директор теж перевів туди свій погляд і побачив, що на його черевиках повно снігу, а холоші штанів заправлені в шкарпетки, як у селянські вовняні чуні. Але йому було незручно нагинатися перед вахтером, і він рушив до ліфта. Збентежений вахтер тільки вклонився йому.

— Сніг! — сказав він так, наче сам його насипав по вулицях.

І ліфтер, ніби вибачаючись, безпорадно розвів руками й стенов плечима, а на поверсі одна з секретарок застала генерального директора, як він, зігнутий до самої долівки, з червоним від напруження обличчям, висмикує штани із шкарпеток. Сконфужена, вона теж пробурмотіла:

— Сніг!

Директор, гордий, сповнений гідності, мовчки рушив до свого кабінету.

Ох, ці перші приємні години в затишних світлих кабінетах! Пальто чіпляється на вішак, портфель з паперами й газетами кладеться на стіл, а погляд ковзає по знайомій кімнаті, у якій учора ввечері навели порядок руки невидимих прибиральниць. Теплінь, приємним жаром дихають радіатори, розтираються замерзлі руки і хустиною протираються скельця окулярів. Після цього крісло з м'якою спинкою підсувається до письмового стола, розгортаються газети і читаються з останньої сторінки. Тихо, тільки коли-не-коли хтось пройде коридором або долинуть голоси із сусідньої кімнати чи засигналить на вулиці машина швидкої допомоги. Відкинувшись на спинку крісла, простягнувши ноги, сидять чиновники, вслухаючись, як їхнім тілом струмує приємне тепло, і, склепивши повіки, надолужують ранішній перерваний сон.

Генеральний директор подивився на безлюдну площу за вікном, на бронзового вершника, якому сніг насунув на голову баранячу шапку і на плечі поклав нові білі погони. Потім перевів погляд на порожні, з широкими сидіннями крісла, які бездумно й байдуже зирили на нього з середини кабінету. Офіційно холодно й по-діловому строго блищала поверхня письмового стола. Треба було чимось зайнятися, щоб і почувати себе при ділі, і заспокоїтися. Механічно натис кнопку. Секретарка просунула голову в двері.

— Заступника! — коротко за звичкою кинув він, ще сам не знаючи, навіщо той потрібний йому. Глянув собі на ноги: під ними по килиму й паркету розлилася калюжка талої води. Оправдовуючись, устиг подумати: «Сніг!» — і тут зазвонив спеціальний телефон, яким настирливо й пронизливо, наче докори нечистого сумління, яких не можна ні притишити, ні заглушити. Отже, невмолимо починався справжній, нудний і втомливий робочий день. Ніби хтось раптом стер вогкою ганчіркою все приємне й світле; залишилася тільки чорна поверхня письмового стола, на якій нескінченний канцелярський день виписуватиме бліді замітки й холодні розрахунки.

— Що сталося? Що ви там робите? Чи вимерли всі в управлінні? — запитував знайомий голос, глухий від ледве стримуваної люті.— Що діється сьогодні з транспортом? Від мене вимагають пояснень, а я їх не можу дістати від свого власного відомства.

— Є певні труднощі. Непередбачені ускладнення,— відповів генеральний директор, пригадуючи те, що почув у корчмі біля ринку.— Вживемо всіх заходів. Зробимо все, що в наших можливостях. Але що подієш? — запобігливо додав він.— Сніг! Сніг!

— Сніг? — запитав сухо той, на другому кінці проводу, мов досі не бачив його на вулицях і щойно вперше довідався про нього.— Сподіваюся, що ви його скоро усунете з усіх шляхів сполучення.— Це прозвучало як наказ, розмову було закінчено, на другому кінці трубку поклали. Ледве директор

знову прибрав холодного, офіційного вигляду, як до кабінету зайшов заступник.

— Жоден поїзд не прибув сьогодні до міста?

— Сніг! Ми зробили все, що могли, але поки що безрезультатно.

— Отже, так! — Директор відчував, як йому кров припливає до голови.— Сніг, значить? І в мене засипало машину, а я все-таки прийшов, як бачите. (Заступник подумав: «На жаль!» — але в нього вистачило глузду, щоб не сказати цього вголос). А ви були на залізничній станції? — запитав він тим особливим тоном, від якого заступникові ставало не по собі і той втрачав дар мови.— Незважаючи ні на який сніг, я прийшов сьогодні в управління, а звідси до залізничної станції нема навіть п'ятої частини тої дороги, що до мене додому. Невже ніхто не міг піти туди, щоб на місці з'ясувати обстановку і вжити заходів? Послухайте, треба раз і назавжди покінчити з такими методами роботи. І ще одне,— він показав у вікно,— як бачите, настало загальне похолодання, і ми не можемо більше ні прикриватися своїми колишніми заслугами, ні розраховувати на дружні стосунки. Цінність кожного працівника тепер визначається тим, яке він місце посідає в суспільстві і що дає суспільству.

Директор замовк і трохи підвівся — це означало, що розмову закінчено, а заступник поспішно промчав повз здивовану секретарку, на ходу кинувши їй сердито:

— Завідувачів! Негайно! — І хряснув дверима.

Через десять хвилин завідувачі відділів уже розпікали референтів. Телефони не вгавали; на залізничну станцію полетіли розпорядження. Кур'єри виходили й приходили, але справа не зрушувала з місця, доки десь близько обіду, коли канцелярська нудьга досягла кульмінації і всі крадькома позирали на пальга, один із службовців здогадався виступити з пропозицією, щоб допомогти залізничникам.

— Вийдемо всім колективом і покажемо, на що ми здатні! — сказав він.

Домовилися відрядити делегацію до директора. Той, сонний, ледве прибрав належну позу, коли секретарка прийшла доповідати йому про це.

— Ух, усі мене тут закаляють! — буркнув він, потягуючись, і відразу, як тільки ввійшла делегація, підвівся, широко розставивши ноги, і, мов підіймаючи батальйон в атаку, простягнув руку вперед і вигукнув: — На сніг, товариші! На сніг!

За хвилину всі кімнати спорожніли. Шухляди залишилися не засунуті, папери не зібрані, друкарські машинки не накриті. Не було часу навіть двері в кімнатах зачинити як слід. Усе ринуло вниз сходами. Лише директор ще встиг сказати секретарці, щоб вона повідомила пресу й викликала на залізничну станцію кореспондентів та фоторепортерів. Потім він зішов у вестибюль, де його чекали підлеглі.

І тут знову директор випнув груди і ще раз гукнув:

— Уперед! На сніг, товариші!

Потім загорнувся в пальто, як у військову шинель, і сів у службовий автомобіль, який уже стояв біля під'їзду, — вулицю до залізничної станції було більш-менш розчищено. Машина з директором поїхала, а колона чиновників рушила за ним.

4

Газети наступного дня вийшли з запізненням, десь близько сьомої години, перед самим початком робочого дня. Змерзлі продавці, яким упливав із рук денний заробіток, кинулися вулицями в усі боки, мов хто їх із жмені сипонув, щоб зігрітися й розпродати газети, перш ніж запізнілі службовці й рідкі перехожі поховаються в теплих канцеляріях та квартирах. Вони голосно вигукували заголовки статей, щоб привернути на себе увагу, і, справді, люди почали зупинятися, перестрівати їх, очікувати й купувати газети, проймаючись відчуттям, що вчора й уночі сталося щось надзвичайно виняткове й значне.

Заголовки й справді були різні й захоплюючі: «Запущено

нову ракету на Місяць!», «Вибух атомної бомби в Неваді!», «Над Японією збільшилася радіація!», «Близько сотні людей загинуло в залізничній катастрофі в Лондоні». Повідомлялося, що вчора сильний шторм викинув на наш берег якийсь корабель; що внаслідок ожеледі на дорогах зіткнулося кілька автомашин; що в селі Рипні під час бійки загинули два місцеві жителі й що касир одного підприємства розтратив п'ять мільйонів динарів. Усе це продавці подавали в короткій інтригуючій формі: «Ракета вибила Місяцеві зуби!», «Японія не хоче плутонію!», «Завади з Невади!» і так далі, але поступово, мабуть, під впливом холоду, який постійно нагадував про себе, вони почали переходити на повідомлення про погоду, і це скоро витіснило всі інші новини. «Сніг!» — вигукували продавці. «Сніг!» — мовби ніхто його не бачив і не відчував під ногами. «Сніг! — репетували вони.— Снігопади по всій країні!»

Справді, як писали газети, сніг випав скрізь. Навіть у Примор'ї. З Бара повідомляли, що там товщина снігового покриву сягає п'ятнадцяти сантиметрів, чого тут не траплялося останніх п'ятдесят років, а в цій порі року і взагалі ніколи не було. Збитків от цього ще не підраховано, але вони, безперечно, великі: сніг поламав і поморозив молоді апельсинові сади. Таке становище спостерігається по всьому узбережжю, так що цієї весни населення, очевидно, залишиться без ранніх овочів та й без фруктів теж, бо мороз ще в цвіту все побив. Найгірше довелося птахам, які, обмануті теплою погодою, доточно повернулися з вирію й тепер тисячами гинуть від холоду й снігу. Деякі ще туляться на підвіконнях і гілках дерев. Громадяни, намагаючись врятувати їх, ловлять і відносять до приміщень, а вони, задубілі від холоду, спокійно даються людям у руки. Як тільки буде відновлено повітряне й залізничне сполучення, читачі дістануть змогу побачити фотографії цього наскільки трагічного, настільки й незвичайного явища.

У центральних районах країни, особливо в північній і гористій частинах, ситуація ще важча. У Плевлях, Дельницях

і Купресі снігу випало більш як на метр. Сполучення перерване на всіх дорогах, а, за ще не перевіреними даними, чимало поїздів, автобусів, вантажних та й легкових автомашин у Лиці, Боснії й Чорногорії завіяні снігом. Створено спеціальні лижні загони із спортсменів та військових для рятування засипаних. Один француз, відкопаний з-під снігу на автошляху перед самим Загребом, сповнений вдячності до своїх рятувальників, заявив: «C'est formidable!»¹ — і пообіцяв, що всім у Франції розповідатиме про самопожертву й гостинність наших людей.

Далі йшли вісті з занесених снігом аеродромів, повідомлення про пошкоджені телефонні лінії, про трудовий ентузіазм молодіжних і громадських організацій, «як і всього населення, виявлений під час розчистки найважливіших шляхів сполучення». Інформація про погоду повторювала, по суті, те саме, що, якоюсь мірою перебільшуючи, повідомляли й кореспонденти, але, крім того, в стислому формулюванні містила також наукове пояснення цієї метеорологічної аномалії, яку спричинило «раптове вторгнення холодного арктичного повітря, викликане пониженням тиску в районі Паннонської низини і північної частини Балканського півострова». Тут же наголошувалося, що йдеться про короткочасне погіршення погоди і скоро, можливо, навіть завтра, слід чекати значного потепління. Була опублікована й досить докладна стаття науковця-метеоролога під заголовком «Звідки сніг у березні?», у якій автор, спочатку пояснивши некомпетентним читачам, що снігопади настають внаслідок зіткнення великих мас теплого й холодного повітря, далі робить висновок, що похолодання, яке зараз спостерігається, має місцевий тимчасовий характер і, з огляду на пору року, триває не довше як до кінця тижня. Під статтею стояв підпис — Мате Улюбленець.

Але це ще не все. Внизу на першій сторінці була досить велика фотографія, так заляпана друкарською фарбою, що

¹ Це чудово! (Фр.)

на ній мало що можна було розібрати. Над нею напис жирним шрифтом: «На трудовому фронті», а під нею замітка: «Службовці Управління громадським транспортом, солідаризуючись із залізничниками, сьогодні добровільно вийшли на роботу на залізничну станцію, щоб спільними зусиллями сприяти якомога швидшому й успішнішому розчищенню залізничного полотна від снігу. На фотографії нашого фоторепортера, який випадково виявився на станції, ви бачите, як товариш Стоян Плечистий, генеральний директор Управління, встромлює першу лопату в сніг, символічно кладучи початок боротьбі з сніговими заносами».

Радіо звичайно повторювало повідомлення газет, доповнюючи їх останніми вістями закордонних агентств. Із них випливало, що в Скандинавії дуже впала температура. Снігові хуртовини охопили Британські острови, Польщу, Німеччину і всю Середню Європу. Занесені снігом шосейні дороги й залізниці; літаки, крім військових, не підіймаються в повітря. Снігопади сягнули далеко на південь: зараз сніг укриває всю Францію, випав навіть на Лазурному березі, і туристи, відрізані від своїх готелів, змушені були провести всю ніч у барах та гральних будинках; снігові заметілі, як свідчать останні повідомлення, спостерігалися також в Іспанії та Італії, навіть на Сіцилії сніг заполюшив пальми й апельсини.

Усе це мало тривожило людей, які сиділи в теплих приміщеннях перед грубами й щедро тепер, наприкінці зими, підсипали останні запаси вугілля в огонь. Не тривожило й тих, хто тремтів у своїх неопалених комірках: звиклі до холоду, вони тепер не відчували себе самотніми в своїй біді, і від того їм було мовби тепліше. І ті, і ті були впевнені, що скоро потепліє, і тому вели розмови про інші, нагальніші повсякденні справи.

В одній з низеньких хатинок у дворі на Скопській вулиці кочегар Ристо Мацюра, сидячи в своїй кімнатці-кухоньці й розпарюючи замерзлі ноги в тазу з гарячою водою, розповідав дружині:

— Жоден поїзд за цілий день не прийшов. Спробували ми, як у війну, прорватися з оточення. (Але що ти знаєш про війну й про оточення?) Вивели ми з депо снігоочишувачі, лили гарячу воду на рейки, сипали розжарений попіл. П'ять локомотивів пхали перед собою плуги, навантажені свинцем, щоб були важчі й не сходили з рейок. Усе депо допомагало: підсобні робітники, кондуктори, прибиральниці. Але що поробиш, коли снігу навалило хтозна-скільки і він поприлипав до рейок. Перед обідом прийшло на допомогу управління. Чиновники, але й вони взялися мітлами та лопатами розчищати сніг. Їхній головний махнув лопатою раз, другий, третій, засапався, спотів, усе кинув і пішов у станційний буфет нібито поговорити з начальником, а там сів у машину й поїхав. Інші працювали по-справжньому, тільки й вони скоро втомилися, покідали мітли й лопати, ми потім збирали та знісили їх.

Він у сорочці, штани закочені вище колін, білють волохаті ноги з набухлими жилами. Діти за столом більше пустують і граються, ніж вчать уроки, а над усім здійсмається клубами пара від грубки, від мокрого одягу, який сушиться на шворці, і від тазика, у якому батько парить ноги.

Дружина не дуже прислухалася до чоловікової мови; знала, що це він сам для себе говорить: так йому швидше минає час і краще відпочивається. Вона штопала шкарпетки і просто собі, між іншим, засилюючи нитку в голку, стала розповідати, як тут, на їхній вулиці, весь день намагалися відкопати чийсь машину, яку минулої ночі замело перед Квакичевим будинком, коли там на вечірку зібралися.

— Мабуть, якоїсь великої птиці машина, бо ще й зараз вовтузяться коло неї,— показала вона у вікно, яке вже затягував вечірній морок. Там, у кінці вулиці, саме Томич, службовець Статистичного управління, махнув замерзлою рукою й сказав своїм сусідам:

— На сьогодні досить! Підклали дошки під колеса. Завтра витягнуть трактором.

Сусіди, попрощавшись, розійшлися по домівках, а Томич ще раз обійшов довкола машину і теж подався додому.

— Нарешті! — зустріла його дружина.— Я думала, ти вже й заночуєш там. Тричі підігрівала вечерю.

— Та я недалеко був, машину відкопували. Ти ж могла бачити мене з вікна. Не в корчмі ж сидів.

— Ну й що з того? Уже б краще в корчмі сидів, як мав півдня біля чужої машини промарнувати. Думаєш, подякує тобі? Чи, може, колись підвезе додому? Промчить повз тебе і навіть не оглянеться. А чому пани Квакичі не вийшли допомогти? Це ж їхній гість, через них і машина застрягла. Але не бійся, ті вміють! Дивляться на тебе звисока, з погордою, як ти надриваєшся коло тої машини, і потім ще й дорікатимуть, що ти мало зробив, ніби вони тобі платять і ти найнявся до них. А ти догоджаєш їм, гнеш перед ними спину. Так уже по-рабському принижуєшся, що де тобі чогось сподіватися від них. Ні людського ставлення, ні простої навіть вдячності. Невже тобі було мало, що тебе вночі підняли з постелі й ти промерз, відкопуючи їх? Ні, ще й тепер, після роботи, весь час заглядав коло тої проклятої машини, і мені доведеться цілу ніч розтирати тобі спину й лікувати від ревматизму.

Вона й ще говорила, як і всяка жінка, яка не розуміє, що і день, і чоловікове терпіння мають свій кінець. А він, стягнувши з ніг мокрі черевики і тримаючись руками за спину та крекчучи, став поволі випростовуватися. Потім довго шукав капці, щоб уникнути сварки з жінкою, але вона ніяк не вгамовувалася, і він осмілився зауважити:

— Я не їхне, а державне майно рятував. І нікому не прислужувався, лише виконував свій громадянський обов'язок.

Більше не встиг нічого сказати. Тільки застогнав голосно, так штрикнуло йому в крижах, й повалився на ліжко.

А тим часом у будинку навпроти пані Квакич, дивлячись, як на вулиці сутінки огортають машину, яку цілий день відкопували, казала невдоволено:

— Ну й робітники, ні машину не витягли з снігу, ні вулиці не розчистили. Так усе й покинули на півдорозі, а якби

хто-небудь їм пригрозив та гримнув на них, то швидко б справилися з усім.

Її чоловік підвів голову від книжки й подивився на неї колючим, насмішуватим поглядом.

— А що тобі до того? — сказав він. — Нехай Плечистий розімне свої плебейські ноги. Він, безперечно, колись щодня по сім кілометрів пішки тьопав до школи, і нічого йому не сталося. Не станеться й тепер. Якби довше побув без машини, то це тільки на користь йому пішло б. Врятувало б його від атрофії м'язів нижніх кінцівок і відсунуло б на деякий час підвищення кров'яного тиску та стенокардію, які йому неминуче загрожують.

— Пробач,— перебила вона його. — Але я не можу спокійно дивитися на чужу недбалість. Крім того, якби відкопали машину, я сьогодні поїхала б нею до міста. І Матичевих відвезли б додому,— додала вона тихіше,— а то невідомо, скільки вони ще сидітимуть у нас.

— Та гаразд,— примирливо сказав він,— найдалі як до завтра все з'ясується. Або розчистять вулицю, або сніг сам розтане.— І він повернувся до своєї книжки.

Трохи пізніше, перед сном, служниця винесла помиї на подвір'я й пішла замкнути ворота. Повернувшись, вона витерла ноги й заглянула до кімнати, щоб запитати господиню, чи їй чого не треба. У волоссі дівчини, освітленому лампочкою, заблищали срібні іскри. Кілька крапель збігало вниз по обличчі.

— Що сталося? — строго запитала господиня. — Ви плакали?

— Ні,— відповіла дівчина. — Я виходила надвір. Сніг знову став падати.

— Знову? — здивувалася пані Квакич і підійшла до вікна. Відсунула фіранку й подивилася на вулицю. Проти ліхтаря було видно, як густо летять одна за одною великі лапаті сніжинки, а трохи далі білів ще недавно чорний верх напіввідкопаної машини.

Снігу тієї ночі випало рівно півметра й занесло те, що люди за день встигли відкопати. І знову сніг перестав іти.

Усе було біле. Кілька днів підряд стояла напрочуд тиха погода. Мовби нічого особливого й не трапилося. А сніг, здавалося, обтрусив руки після завершеної роботи і, схрестивши їх на грудях, простягся по землі, чистий, лагідний і заспокоєний, не звертаючи ані найменшої уваги на тривогу й нетерпіння натовпу глядачів. Так настав початок квітня.

Небо вже не сіріло по-зимовому, а голубіло, наче скляне, мовби його наново покрили емаллю або вогкою ганчіркою, старанно витерли порох. Здавалося, з нього щойно зняли чохол, і воно стало ближчим, можна простягти руку й занурити в нього, набрати його в жменю, поплюскатися ним, і рука від цього стане вимитою, чистою, злегка підсиненою в його свіжій блакиті. Сонце йшло своїм шляхом, уже досить високим, як це й належало йому об цій весняній порі. У його променях виблискували кристали сніжинок, до нього тягнулися листочки кімнатних квітів та батоги в'юнкого плюща, але сніг не танув, і шибки у вікнах не теплішали. Сонце було зубастим і, замість того, щоб гріти, кусалося. Над обличчями перехожих здіймалася хмарками пара, личка й руки в дітей червоніли від морозу, сніг під ногами рипів сухо, мов не змащений, птахи нагороїжилися на деревах, а з телеграфних та електричних дротів звисав кошлатим павутинням іній. Як у давні часи, коли ще не було асфальту й тротуарів, між хатами лежали снігові перелоги, а по їхніх краях від хати до хати звивалися брудними струмками втопані стежки. Усю техніку: трактори, самохідні плуги, снігоочишувачі, бульдозери,— а також робочу силу було кинуте в центр, на основні магістралі, як це писали й говорили офіційною мовою в міських повідомленнях. Але навіть там не змогли повністю очистити місто від снігу. Тільки позсували його з вулиць, і тепер він лежав на тротуарах високими кучугурами, за якими нічого не було видно. Навіть рослі чоловіки тепер не могли вітатися один з одним через вулицю, а жінки,

йдучи цими сніговими шанцями, не бачили, що виставлено у вітринах магазинів на другому боці.

Люди, проте, звикли й до цієї халепи. І швидко заспокоїлися після першої несподіванки. Вони сприйняли цей вибрик природи як щось неминуче, змирилися з тим, чого не можна було уникнути.

— І природа повинна колись відвести свою душу й вивернути кожуха,— казали люди.— Те, чого вона недодала взимку, тепер надолужує.

Учні в початкових класах повторювали напам'ять, що правда не дуже впевнено, рядки з вірша:

Боятися зими не гоже —
зима ж не лев, що з'їсти може.

Тим часом батьки розтирали їм ніжки й хукали в замерзлі долоньки. Із шаф діставали уже сховані пальта, шарфи й теплі чоботи. А дехто знову затуляв подушками вікна. І так далі. Ті, у кого в підвалах був ще запас палива, не дуже тим переймалися; а ті, у кого паливо вийшло, стискували зуби, щоб не цокотіли, й лягали раніше спати, накрившись товстими ковдрами. І ті, і ті намагалися жити, як і досі, відповідно до своїх звичок і можливостей, не дуже клопочучись снігом,— так само, як люди не надають великого значення першому серцевому приступові. Вони сподівалися, що все це лихо скоро минеться і з настанням весни само собою прийдуть тепло та краща погода. І ця надія додавала їм сили перетерпіти все — і тим, що мали більше, і тим, що нічого не мали.

І все-таки різке похолодання не перешкодило людям розкривати рота. Богові й природі, як сильнішим, вони не могли нічим дошкулити, тому шукали ближчих винуватців своїх нещастя.

— Досить було якогось там снігу, щоб ми опинилися майже в доісторичній добі, в льодовиковому періоді. А що було б, якби ота завія потривала два-три місяці?

Скаржилися на великі черги в крамницях і біля дров'яних складів, на високі ціни й низький заробіток:

— То повінь, то посуха, а то град, то сніг! Завжди знаходимо виправдання нашим бідам. Ми хотіли б, щоб і природа пристосовувалася до нас, а не ми до неї.

В одного через сніг родич або просто гість із провінції досі сидів на шиї й ніяк не міг вибратися додому. Інший марно день при дні виглядав листоношу й раз по раз зазиравав у поштову скриньку, чекаючи важливого листа або ще важливішого грошового переказу. Бурчали господині, яким обридло вже готувати на обід змерзлу картоплю. Безробітні шофери таксі марно тупали ногами на порожніх зупинках, а в холодних барах страйкували стриптиз-дівиці, не роздягаючись нижче пупа. Селяни скаржилися, що нема корму для худоби і через те в корів пропало молоко, а міщани, навпаки, казали, що молока не стало, бо замерзли криниці і молочарі не мають чим його розбавляти. Насправді ж, усіх розбирало нетерпіння. Усім хотілося, щоб сніг якнайшвидше розтанув і всі проблеми одразу відпали.

На столі в генерального директора Управління громадським транспортом Стояна Плечистого, або просто Стоя, безперервно деренчав телефон.

— Пробачте, товаришу,— майже гнівно запитували Квакичі,— ви можете нам сказати, коли нарешті підуть поїзди? Митичі застрягли в нас, коли випав сніг, і ніяк не можуть тепер дістатися додому. А вони вже так скучили за своїм помешканням!

Дара, господинина родичка, що того вечора сиділа з оголеними ногами на підлозі, цікавилася, чи не варто б тепер, наприкінці зими, податися в гори на лижі:

— Сама їхати боюся. А ви не хотіли б трохи відпочити й розвіятися?

Навіть його знайомі знаходили привід, щоб дорікнути йому снігом, ніби він його вигадав: кінорежисер злився, бо йому притьмом був потрібний літній пейзаж; його колега був невдоволений, бо не проводилися футбольні матчі; дипломатові треба було виїхати за кордон, та й його власна дружина сердилася на нього, що не може вирватись із провінції.

— Звертайтеся до синоптиків, я погодою не відаю! — марно радив їм директор, захищаючись від нападок. Але відтоді, як центральна газета вмістила його фотографію з залізничної станції, преса не переставала звертатися саме до нього. Мовби вирішивши, що обов'язок синоптиків сипати сніг, а генерального директора — приборати його, газетярі не давали йому спокою, все вимагаючи пояснень і безперестану пишучи про нього, його управління, транспорт і взагалі про сполучення, ніби йшлося про питання життя і смерті і саме він був зобов'язаний лопатою очистити всю землю від снігу. «Поїзди хронічно запізнюються», «На Унській залізниці досі не відновлено руху», «Очікується, що не пізніше як за два дні підуть перші поїзди на Сараєво». Або: «Рух на лінії Фоча — Гацко припинився», «Автострада Загреб — Рієка знову під снігом». Генеральному директорові здавалося, що газети це пишуть йому на зло, і кожна така замітка колола його, наче голка. Але тільки він відкладав газети, як його починав шматувати спеціальний телефон своїм неприємним деренчанням.

— Так, — відповідав директор, — зрозуміло, неодмінно, обов'язково, ще сьогодні, що б то не стало, докладемо всіх зусиль.

Проте там не задовольнялися його обіцянками. Грубо перебивали його:

— Це ми вже чули. Може, скажете, щось новіше! — І далі ще більш різко й категорично: — Ви знаєте, що зараз діється? Як ви могли таке допустити? Ви усвідомлюєте всю свою відповідальність? Вам ситуація зрозуміла? Як ви можете вести себе так байдуже в даних обставинах?

І він знав, що там між собою, коли покладуть трубку, вживуть ще й інших, грубших для вуха і неприємніших слів та висловів, на які така багата наша барвіста й соковита мова, звинувачуючи його в усьому, що принесли з собою холод і сніг. І хоча він обливався потом, проводячи наради й відповідаючи на телефонні дзвінки, поспішаючи з одного засідання на інше, проте відчував як від усіх тих пояснень,

дедалі коротших, стриманіших і офіційніших, його серце все більше сковує холод.

— Ти читав газети? — запитувала пані Квакич свого чоловіка, який, утиснувшись у крісло та закутавши теплим пледом ноги, сидів біля вікна й дивився на засипаний снігом сад і вулицю.

— Сьогоднішню? А вона вже вийшла?

— Так, трохи раніше, ніж учора.

— Та як я міг її читати, коли ти перша запопала її?

— Там знову фотографія Плечистого. Майже щодня щось пишуть про нього. Він піде високо.

— Плечистий? Та він уже й так піднявся, наскільки міг, навіть набагато вище, ніж треба було. Надто вже він широкоплечий і безпосередній, а потрібно бути трохи гнучкішим й еластичнішим. Крім того, не зовсім добре, що так часто в газетах друкують його фотографії.

— Чому? Чим це йому заважає?

— Йому? Може, йому й не заважає, але іншим буде заважати й колоти очі. Скажуть: «Чого це все Плечистий та Плечистий у газетах, наче якась кінозірка? Краще б він своїми справами займався і прибрав нарешті той сніг з шосе та залізниць». Та й, взагалі, яка радість бути генералом, коли програється битва, міністром постачання під час засухи й голоду, так само директором громадського транспорту, коли сніговиця? Знімуть його, якщо найближчим часом не потепліє. Бо якщо не можуть змінити погоди, то змінять його.

— Ти так гадаєш? — запитала задумливо пані Квакич. Саме задзвонив телефон, і вона взяла трубку.

А тим часом, обмітаючи віником черевики й оббиваючи лід з каблуків, заходив до свого будинку Томич. На порозі ще раз оглянувся туди, де кілька днів тому завіяло машину Плечистого. Вона стояла все ще на тому самому місці, під білою пеленою снігу.

«Знову?» — запитав його докірливий жінчин погляд. «Більше не буду!» — відповів він винуватою посмішкою.

— Нарешті ми підбили баланс, — розповідав він, скидаю-

чи пальто, роззуваючись і шукаючи капці.— Склали звіт! — додав він.— Усе зійшлося до сотої частки процента.

— Бачу,— сказала вона, перегортаючи газету, яку дістала в нього з кишені.— Знову фотографія Плечистого. А про тебе нічого. Ти хоч розмовляв із ним?

— Авжеж,— збрехав він.— Двічі був у нього. Щойно я почав пояснювати йому все, як заступник перебив нам розмову повідомленням про стан на південних залізницях. Не міг же я лізти попереду зі своїми особистими справами.

— Знаю, знаю! — погодилася вона, і її очі стали мокрими.

— Слухай, не муч мене хоч ти. Не буде ж це довго тривати, Квітень уже. Через день-два сніг розтане, він буде вільніший, і ми тоді спокійно поговоримо з ним. Якщо ми терпіли стільки, то й ще потерпимо трохи. Якийсь там день усього.

— Коли розтане сніг, то почнеться повінь. Або ще яка халепа вирветься — і знову тобі буде ніяк пхатися зі своїми болячками. Бачу, що нам ніколи так і не вибратися звідси, з цієї діри.

— Виберемося, виберемося! Побачиш, попрошу його знову, він втрутиться, накаже, якщо треба буде,— і все нарешті владнається. Як-не-як, а ми ж давні друзі. Зрештою, нам ще не найгірше. Он як тим, що зараз на залізниці працюють: машиністам, кочегарам, стрілочникам та всім, хто бореться зі снігом.

— Я так і знала! Знала, що будеш себе з ними порівнювати. Похнюпиш голову і більше нічого, крім того, що в тебе під ногами, не бачитимеш. Чому ніколи не глянеш через вулицю? Там знову горять усі люстри, ніби в них вечірка чи бал. Двоє сидять у семи кімнатах і гадки не мають, щоб економити електрику.

Нарешті вона поставила їжу на стіл. Сіли обоє за вечерю і, схилившись над тарілками, мовчки сьорбали юшку при тьмяному світлі лампочки. Наче зірки в ясну морозну ніч, то тут, то там довколо спалахували вікна й тремтіли від хо-

лоду. І в інших будинках, квартирах та кімнатках, гріючись, розмовляли й, ключучи носами, нудилися цілий вечір такі самі представники людського роду.

6

Нічого нового, нічого особливого. Тільки вже скоро половина квітня, а сніг усе ще лежить і не збирається танути.

І в світі все йде своїм трибом. Звичайно, буденно. «Холодна війна триває. Як і холодна погода», — повторюють радіокоментатори. З «Новин» кожного вечора можна довідатися про авіаційні катастрофи, страйки, арешти, розшуки злочинців і вбивства, а з «Політики» вранці, натщесерце, — про атомну бомбу, війну, переворот і революцію. І хоча таких повідомлень, незвичайних і тривожних, не бракувало, газети, проте, від якогось часу почали, на зразок англійських, дедалі більше уваги приділяти погоді. Метеорологічні вісті з підвалу останньої сторінки поволі, поступово, майже непомітно й для читачів, і для журналістів стали пересуватися все вище й перейшли нарешті на верх третьої сторінки. І в статтях на зовнішньополітичні теми міцно запанувала метеорологічна термінологія — «Льодяні гори у відносинах між державами», «Холодна атмосфера в Женеві», «Знову крижані вітри над Кореєю» і так далі. Повідомлення про погоду розрослися і тепер разом із статтями, які їх супроводили, зайняли більш як половину сторінки.

Статті були різні. Про сніг, який рівно п'ятдесят років тому випав першого квітня, і ніхто не хотів вірити, що це справжній сніг, а не першоквітневий жарт, і про той, який випав десятого квітня на самому початку війни й паралізував дії ворожої авіації. Були також серйозні наукові дослідження метеорологів і кліматологів, у яких розглядалися зміни клімату протягом останніх п'ятдесяти років у зв'язку із знищенням лісів, забрудненням атмосфери промисловими викидами, утворенням штучних морів для гідроелектростанцій. Лікарі

писали про користь вітамінів у цей перехідний період, коли їжа стає однонамітною і обмежується в основному хлібом та картоплею. Інші писали про ревматизм і туберкульоз, азійський грип і подібні інфекційні захворювання, які найбільше поширюються навесні, коли сира погода, і доходили висновку, що цей невчасний холод може навіть бути корисним. Садівники були тої думки, що пізній сніг затримає надто раннє цвітіння дерев, а мороз повбиває спори парші й личинки різних шкідників. Сільськогосподарські спеціалісти в своїх оцінках поділилися. Одні вважали, що сніг добре зволожить землю і влітку не буде засухи, а інші боялися, що можуть вимерзнути сходи ярих культур. Були також попередження про можливі повені під час танення снігу, а гідрологи твердили, що вода в річках цього року буде вища, ніж завжди, і, отже, гідроелектростанції навіть серед літа зможуть працювати на повну потужність.

Проте найцікавіше в ці дні, коли погляд мимоволі звертався до неба, термометра й барометра, було читати статті метеорологів. Цілком розходячись у своїх прогнозах, вони то передрікали тривалий холод, то обіцяли, що сніг уже наступного дня розтане. Особливо виділялися двоє: один, офіційний метеоролог, який давав райдужно оптимістичні прогнози, і другий, любитель, неофіційний, який постійно передбачав погану погоду. Громадяни більше читали першого, але, в основному, вірили більше другому, хоча б тому, що його передбачення, принаймні досі, на перших порах, були точніші, і це, зрештою, не дивно в житті, яке дає більше підстав для смутку й сліз, ніж для задоволення й радості. У кожному районі міста можна було прочитати на стендах їхні імена. Обидва вони, як і їхня галузь науки, стали несподівано популярні, особливо метеоролог Улюбленець серед чиновників, які, за характером своєї роботи, більше зважали на офіційні повідомлення й більше цікавилися думкою компетентних осіб, звідки віє холодний вітер.

У ці дні Белград, як ніколи досі, заслуговував на свою назву білого міста. Якщо вдень осідала кіптява на сніг, то

вночі на неї випадав іній, покриваючи те, що забруднив день. Замерзли річки, і лід засипало снігом, не можна було навіть розібрати, куди вони текли. Навколо міста лежало тільки одне безкрає біле поле.

Першими залементували ті, від кого найменше можна було сподіватися такого вияву слабкості,— різні спортсмени та їхні вболівальники. Температура останні десять днів не підіймалася вище нуля, стадіони лежали під глибоким снігом, навіть уболівальникам розмовляти про футбол було надто холодно. Перукарі позбулися тем для розмов зі своїми клієнтами, а чиновники не мали чим убивати нудьгу й починати партію преферансу. Для ходіння на лижах, катання на санках і ковзанах та інших видів зимового спорту були чудові умови, але люди, як це не дивно, втратили до них охоту і не виявляли ані найменшого бажання займатися ними в цю пору року. Навіть діти не виходили з санчатами на вулицю, а якщо хто-небудь проходив з лижами, то дивилися на нього як на неробу й шалапута.

Але що один втратив, то інший знайшов. І зима — одному слізки, а іншому смішки. Склади палива жваво торгували своїм цінним крамом, а магазини готового одягу без клопоту розпродавали пізно завезені зимові костюми та пальта. Повні були театри, кіно й кав'ярні. Люди, придавлені нудьгою довгих зимових вечорів та гнані холодом з неопалених квартир, тут знаходили теплий затишок. Їх тягло, туди, де палав вогонь у грубах, пашіли щоки й можна було перехилити чарку міцного напою. Від теплих розмов розпогоджувалися обличчя. І відтавали душі.

Через місяць після того, як випав сніг, у другій половині квітня, якраз напередодні наступного прийому в Квакичів, господиня й її родичка Дара розмовляли по телефону.

— Знаєш,— казала родичка,— учора на вечері в Протичів я познайомилася з однією інтересною людиною. Улюбленцем, метеорологом. З тим, що про нього стільки пишуть газети.

— Ти бачиш. А як він потрапив до Протичів?

— Та, зрозуміло, Рацина робота. Аби тільки хто-небудь

чимось прославився, вона його неодмінно затягне до себе додому.

— Чудово! Але невже він така знаменитість?

— Та звичайно ж. Або скоро буде нею. Крім того, він молодий, елегантний. І зовні гарний. Я подумала, що було б добре, якби ти і його запросила. Він міг би нам багато чого цікавого розповісти.

— Ти так вважаєш? Не знаю тільки, чи Душко погодиться. Бачиш, це ж усього-на-всього тільки метеоролог. Почекай, запитаю його. Душко! — гукнула вона до чоловіка.— Дара каже, що може привести метеоролога Улюбленця. Радить запросити його.

— Метеоролога? Господи, а навіщо він нам? Ми на ревматизм не хворіємо, гірським спортом не займаємося. І сільським господарством теж. Це знову когось вона підчепила! — додав він, але цього вже не було чути по телефону, бо господиня швидко затулила трубку рукою й поспішила обізнатися до своєї родички на протилежному кінці проводу:

— Слухай, Душко не хоче. Про що, каже, розмовлятиме з якимось метеорологом?

— Гаразд, не буду вам його нав'язувати. А то ще подумайте, що в мене якийсь інтерес до нього.

— Іншим разом,— намагалася заспокоїти її пані Квакич.— Іншим разом, може.

— Може, але я не впевнена, чи іншим разом він сам захоче прийти. Місяць — надто довгий час для людини з майбутнім.

На тому їхня розмова й закінчилася. А через три чи чотири квартали далі, в ресторані «Під трьома зеленими листками», сидячи недалеко від груби й гріючись горілкою, товариство ремісників та дрібних чиновників від нічого робити слухало пояснення вже підпилого метеоролога-любителя Різницького.

— Отже,— запитував один з товариства, перехиляючись через стіл і відсуваючи чарки, щоб не перекинути їх,— отже, завтра знову буде сніг?

— Е, ні, я так не казав,— заперечив Різницький, одягнутий в чорний заяложений костюм, мовби цілий рік носив жалобу, і худючий, неголений, зжовклий, наче зібрався в дорогу на той світ.

— А як?

— Ще цієї ночі, кажу! — поволі, підкреслюючи кожне слово, промовив він. І повторив: — Ще цієї ночі випаде. Почнеться без десяти одинадцята і досягне максимальної густини о третій годині чотирнадцять хвилин. У цілому кількість опадів становитиме п'ять кубічних сантиметрів.

— Тю! Усього п'ять сантиметрів! Це не багато. Шкода й заходу заради такої мізерії.

— Я не казав, що снігу. Я сказав: опадів. А це, якщо враховувати пористість снігового покриву та його малу густину, становитиме не менше двадцяти сантиметрів.

— Пробачте, ще одне запитання,— обізвався Томич, відомий нам чиновник із Статистичного управління, одягаючи пальто й пояснюючи тим, хто був ближче до нього: — Мушу йти. Дружина чекає вдома. Ви можете мені сказати, коли потепліє? Бо в нас уже паливо кінчається.

— Бачите,— відкашлявся Різницький,— я не бог, щоб творити чудеса, і, на жаль, не офіційний метеоролог, щоб виступати в ролі пророка. Ви зверніться до товариша Улюбленця. Він, можливо, і на завтрашній день пообіцяє вам сонце, якщо його дуже попросите.

Чиновник тільки зітхнув, підняв комір пальта й рушив до дверей.

— А ви все-таки купіть палива,— гукнув йому навздогін Різницький.— І то ще вранці, якщо зможете.

Сказавши це, він висувив чарку і, взявши в руку наступну, яку підсунули йому, повів далі розмову з тими, що сиділи за столом. А чиновник, уже в дверях, тихо промовив, чи, точніше, видихнув собі під ніс:

— Купив би, якби мав за що.

І зачинив за собою двері.

Була шоста година вечора, і в залізничному депо друга

зміна збиралася додому. Одні скидали з себе робочий одяг у теплом приміщенні, інші милися під гарячим душем, милом і мочалками здираючи з себе сажу та вугільний пил. По радіо саме передавали останні вісті, які закінчувалися повідомленням про погоду. Басистий голос переконливо й заспокійливо повторював офіційний прогноз Улюбленця: «Зважаючи на минулий день, тривалу відсутність опадів і загальну тенденцію до нормалізації погоди по всій Європі, можна з упевненістю сподіватися наступної доби на території нашої країни значного поліпшення погодних умов і підвищення температури».

Залізничники одягалися мовчки, непоквапно й ґрунтовно. Лампочка ледве жевріла. Чутно було тільки, як говорив диктор, та хто-небудь, взуваючи чоботи або черевики, іноді при-тупнув ногою в підлогу. З душової долинав плюскіт води, голоси та сміх молодших робітників.

— Нагадує вісті з фронту,— сказав кочегар Мацюра, здіймаючи пальто з вішалки.— «Готуючись до наступу, наші війська відійшли на зручніші позиції».

Двоє вийшли на порожній, тьмяно освітлений перон, Пасажирів було мало, й начальство економило електроенергію. Ні криків носіїв, ні гудків локомотивів. Тільки звідкись із-під даху обіззався репродуктор: «Поїзд номер один Загреб — Белград запізнюється на двісті сорок п'ять хвилин».

— Що там скоїлося? — поцікавились вони, заглядаючи в двері освітленої диспетчерської.— Невже знову сніг?

— Нічого особливого,— відповіли їм звідти.— Як звичайно.

Вони подалися далі, розмовляючи між собою,— так було веселіше. Раніш у цю пору перон був напхом набитий людьми. Кожної хвилини по два-три поїзди прибувало на станцію.

— Що б це могло бути? — запитав один з них.— Сьогодні ж вранці пройшли снігоочишувачі. І сніг не падав.

Другий мовчав.

— Поїзди йдуть повільніше,— сказав він нарешті, дивлячись під ноги. Вони переходили саме колію, щоб скоротити

собі шлях. — Не можуть швидше. Три дні тому знову один із рейок зійшов.

— Троє людей загинуло. Десять вагонів розбилося. Але чому? Сніг розчистили, на залізниці не було нічого.

Вони зупинилися під ліхтарем. Другий став уважно розглядати щось у себе під ногами. Потім носком черевика вдарив по рейці.

— Ось чому! — сказав він. У світлі електричного ліхтаря рейки блищали, мов змащені мазутом, та були слизькі, наче вугор.— Через те він і зійшов!

Вони нагнулися, і перший помацав рукою рейку — холодну й горбкувату.

— Лід! — сказав перший.— І звідки він узявся? Адже сьогодні вранці зчистили його.

— Лід! — підтвердив другий.— Він і скидає поїзди з рейок.

Рушили далі. Десь далеко загуло щось, ніби локомотив, коли наближається до станції. Але то був вітер, незабаром він уже гойдав станційними ліхтарями. І знову затих. Вони пройшли повз митницю до великої брами.

— Ми його двічі зчищали з рейок,— обізвався перший.— Вранці і в обід, і після того ніщо ж не падало.

Другий, старший, якийсь час мовчав. Потім став і подивився на свого товариша.

— І я себе це саме запитую,— сказав він.— Уже кілька днів. І ти знаєш, скажу тобі, мені здається, що лід низу росте. Із землі підіймається.

Вони вже вийшли на вулицю, і кожен повернув у свій бік. Обидва — опустивши голову, дивлячись собі під ноги, поринувши в свої невеселі, тривожні думки.

І так дні минали за днями. Був уже й кінець квітня, а сніг, як і раніше, лежав на землі, вкриваючи її своїм одноманітним білим покривалом, і хоч не падав із неба, проте здавалося,

ніби він і справді росте знизу, сам із себе, як біле, добре замішене на дріжджах тісто.

Метеорологічні прогнози професора Улюбленця й далі були оптимістичні. Через радіо й газети він запевняв людей, що в тому, що діється, нема нічого особливого чи надзвичайного. Зима почалася пізно і тепер закономірно надолужує прогаяне. Якщо порівнювати температуру й кількість опадів за цей рік з відповідними показниками за минулі роки, то можна побачити, що цього року снігу випало навіть менше, а морози були, можливо, й трохи сильніші, ніж досі. Зрештою, це не вперше так довго затримується сніг. Подібний випадок трапився шістдесят три роки тому в Нижній Саксонії, сто сім років тому в горах Туркменії сніг лежав ще й у червні, а з одного середньовічного запису невідомого літописця про те, що «велми холоден дождь і мороз бил днесь, на святого Віта», можна зробити висновок, що таке в нас спостерігалось й раніше. І нарешті, той факт, що вже двадцять днів не йде сніг, як і те, що за останні три дні температура піднялася на дві десятіх градуса, дає всі підстави для найоптимістичніших прогнозів на наступний тиждень. Тому не слід вірити різним чуткам, що їх, сіючи паніку, поширюють всілякі невігласи, дилетанти й шарлатани від метеорології.

Останнє, безперечно, стосувалося Різницького. Тим часом, хоча на боці першого була вся преса і всі компетентні метеорологічні установи, проте люди радше слухали, запитували й цитували того другого, який в незмінному поношеному чорному пальті обходив ресторани й кав'ярні, худий, пожовклий, зарослий, і розносив похмурі вісті та пророчив невеселу перспективу. Що поробиш, усі жили в тривозі, а тоді люди більше люблять, щоб їх лякали, а не заспокоювали. І це зрозуміло, бо вже сам неспокій мобілізує сили для опору, у той час як заспокоєння розслаблює. Крім того, офіційне, як правило,— це старе й відоме, і тому воно не приваблює так, як неофіційне, таємне, покрите найчастіше серпанком новизни.

Через те, доки перший, професор Улюбленець, панував

на сторінках газет і хвилях радіостанцій і навіть був обраний академіком та професором університету, другий, Різницький, дедалі більше завойовував те, що називається якщо не громадською, то загальною думкою. І то не тільки на вулиці та в кав'ярнях, де він переважно проводив час. Спочатку соромливо, а потім дедалі палкіше й відвертіше почали згадувати його вечорами в своїх товариствах і колах навіть ті, хто вдень присягав на вірність Улюбленцеві. Перший був офіційно визнаний, але другий став модою, що значно більше, а часто й набагато важливіше. З'явилися і його фотографії в газетах, а деякі жінки, приглянувшись до нього, визнали його навіть вартим уваги. «Схожий на Распутіна!» — казали представниці старшого покоління. Молодші, тим часом, вбачали в ньому інтелектуала, щось середнє між клошаром і екзистенціалістом.

— Він мовби вийшов із Бекетових п'єс, — казала Дара пані Квакич, розповідаючи про нього. — А знаєш, справді жаль, що ти не прийшла до Раци, щоб побачити його. Він набагато інтересніший від того Улюбленця; я впевнена, що ти зуміла б переконати Душка, аби він його запросив. Які в нього палкі, гарячково блискучі очі! Це живе втілення віруючого, борця й фанатика. Він каже, що причина всіх цих нещасть із снігом та холодами криється в самих нас: ми втратили здатність радіти й любити, терпіти й жертвувати собою. Наша байдужість і холод передалися природі; лід наших сердець став тим кристалом, навколо якого виростає крига, як навколо ракової клітини розростається злоякісна пухлина. Ми замкнулись у собі, не вміємо відверто й вільно сміятися, вічно чогось боїмося, щось підозрюємо, нікому не віримо, усього уникаємо, стали егоїстичними, дбаємо тільки про власну шкуру, керуємося лише своїми найближчими інтересами, а все інше для нас неважливе або другорядне. І так далі. Добряче нас вилаяв: сказав, що ми гірші від його знайомих з вулиці й кав'ярень. Вони бодай не лицемірять, та й нема чого їм лицемірити. Ми ж, тим часом, огортаємо себе пишними людинолюбними фразами, а насправді ще гірш нечулі, ніж

той лід навколо нас. Ми все торочимо про наше інтелектуальне сумління й відповідальність, покликаємося на нашу чесність і розумову свободу, самочинно присвоюємо собі право виступати в ролі моральних суддів над цілим світом, а насправді нас самих треба судити, бо ми самі морально нечисті, звичайнісінькі пристосуванці, найжалюгідніші й найубогіші слуги, і якщо його приятелі догоджають комусь одному, то ми плазуємо перед усіма, навіть перед самими собою та власним своїм марнолюбством. І він пішов. Раптом схопився розлючений, як артист із сцени, закутаний у чорний плащ. «Не буде в нас тепла, доки ми самі не відтанемо! — сказав уже в дверях, ступаючи в ніч.— Але ми так обросли льодом, що, боюся, для цього потрібно нам буде двадцять тисяч років!»

— Що? — перепитала її пані Квакич.— Скільки він сказав?

— Двадцять тисяч. Щонайменше.

— Слухай, а ти не помилилася? Ти впевнена? Це ж безглуздо, це неможливо. Двадцять тисяч — чого?

— Ні, я не помилилася. Я в цьому впевнена. Кожне його слово я запам'ятала. Уже давно ніщо мене так не хвилювало. «Двадцять тисяч років снігу й льоду!» Саме так він сказав. Хіба це не дивно? Захоплююче! Так ти вирішила? Запросити його?

— Так, так, вирішила. Двадцять тисяч років, кажеш? Багато! Хто це витримає?

— А на коли його запросити?

— Кого?

— Таж його, Різницького, а кого ж іще? Вирішила, кажеш?

— Та ні. Ми не зрозуміли одна одної. Я про інше думала, але зараз поспішаю. Мене кличуть. Я тобі подзвоню пізніше.

Поклала трубку й пішла на кухню.

— Зузо! — гукнула вона до служниці.— Скільки я тобі казала сьогодні купити?

— Два кілограми. Як учора й позавчора і кожен день. Комора забита. Нема вже куди класти.

— Так? Слухай, іди негайно в крамницю й купи ще двадцять. Це щонайменше. Тільки швидше, доки не зачинили.

Зуза прийшла вчасно. Хоча було вже близько восьмої години, проте в крамниці товпилося ще стільки народу, ніби завтра свято, а крамницю щойно відчинили. Ніби всі сусіди змовилися одночасно прийти або із кожного будинку, з кожної квартири послали по делегатові на конференцію в крамницю.

— Добрий вечір, Зузко! — віталися з дівчиною ті, хто її знав.— Ти уже вп'яте сьогодні, та й ще так пізно. Щось забула купити?

— Нічого. Тільки трохи солі, забракло на вечерю.

— Солі? — перепитала дебела блондинка.— Ви думаєте, що треба купувати сіль?

— Яке там треба? Це не обов'язково. Залежить від того, чи вона вам потрібна.

— А все-таки,— промовила задумливо пофарбована під блондинку дама.— Може, ви й маєте рацію. Я прийшла раніше від вас! — накинулася вона на чоловіка, що стояв перед нею, і відіпхнула його вбік.— Чого ви штовхаєтесь? Чого вам так спішно? — І до продавця: — Скажіть, будь ласка, сіль у вас ще є?

— Є. А чого б їй не бути? Скільки вам?

— Кілограм. Можна взяти кілограм?

— Можна, а чого б ні? Ще щось? А вам? — звернувся продавець до наступного покупця.

— Та,— розгубився той,— дайте й мені кілограм солі.

— Мені — два! — зажадала бабуся, яка йшла слідом. Нарешті до прилавка протиснулася Зуза.

— Печемо. Знов у нас буде багато гостей,— пояснила вона тим, що стояли біля неї, вкладаючи пакети цукру в торбу. А потім, подумавши хвильку, звернулася до продавця: — І дайте ще мені солі. П'ять кілограмів! Щоб не бігати всякий раз за нею.— І, проштовхуючись зі своїм вантажем між цівкавим народом, пішла до виходу.

Зачинивши за останнім покупцем крамницю, продавець

підбив підсумки й склав список проданих товарів, а тоді набрав номер телефону центральної бази:

— Пришліть мені обов'язково цукру. І солі, скільки зможете. Сьогодні продав більше, ніж за весь місяць. Не знаю, що з ними. Ще ж не літо й не осінь, щоб джеми та варення варити, та й свят поки що ніяких нема на підході.

Потім він подивився на рахунки сім'ї Квакучів. Коли побачив, скільки вони взяли всього за місяць, то аж жахнувся. П'ятдесят, сто, двісті, п'ятсот кілограмів — як чого. Навіть перцю накупили стільки, що могли б ним ціле місто забезпечити.

— Боже мій! — розгублено розвів руками продавець.— Чи вони гадають двадцять тисяч років прожити, чи хочуть мою крамницю до себе додому перенести?

8

— Добре! — сказав диктор телебачення.— Підійдіть трохи ближче, товаришу Улюбленець, щоб вас краще бачили наші глядачі. Чудово! Ви казали, отже, що в зв'язку з тим, що зима затягнулася й насипало багато снігу, літо цього року передбачається прохолодне. А це означає, що купатися в Саві й Дунаї ми зможемо тільки в серпні. Чи не так?

— Цілком правильно. Полуниці й черешні цього року будемо їсти тільки в липні, але від того вони нам здаватимуться ще смачнішими. Нагріємося як слід тільки в серпні, зате в липні будемо милуватися чудовою весною.

— Добре! — знову сказав диктор.— Замість малин — ожина, замість груш — горобина. Замість літа — весна, а замість осені — зима. Чому так, товаришу Улюбленець? Чому і з цієї вини?

— Різні науковці пояснюють це по-різному,— почав свій виступ професор Улюбленець.— Існує кілька теорій з цього питання.

Теорії в основному були такі. Частина вітчизняних і зарубіжних вчених причиною кліматичних змін на планеті, зокрема в північній півкулі, вважала великі темні плями, що

з'явилися на Сонці й перекрили шлях сонячним променям, від чого Земля стала одержувати менше тепла. Але як тільки ці плями, викликані вибухом, розвіються і вогняний сонячний небосхил знову проясніє, можна буде з повною впевненістю чекати, що температура круто підніметься і сніг швидко розтане.

«Це все одно, що людина впаде в немилість і раптом потрапить у холодну тінь,— для більшої образності пояснював один професор,— або залишиться в біді сама, без друзів, або її притисне якийсь великий біль, а потім найгірше мине — то їй здається, що її несподівано обігріло сонечко; зрештою, відомо ж, що найсильніше гріє сонце з-за хмар. Або на чомусь, у що ми безмежно вірили, чим незмірно захоплювалися, зненацька, неждано з'являться вади, плями, яких ми не чекали; чи на якомусь нашому ідеалові, на який ми молилися, раптом виступить іржа й пліснява, і ми нагло протверезіємо, охолонемо й, остиглі, залишившись без вогню, який нас грів і рухав нами, заніміємо й скам'яніємо, втратимо активність, зануримося в себе й омертвіємо. Тим часом, і т. д.»

Інші вчені менше задирали голову до неба, а більше шукали причин на землі. На їхню думку, люди самі собі заступили сонце. Вони так закоптили небо димом, сажею та іншим брудом, що сонячні промені вже не можуть пробитися до нас на землю. «Усе запаскудили, навіть небо над собою,— писав один молодий учений.— Між собою й усім навколо нас поставили таку стіну, таку щільну завісу, байдуже яку: залізну, димову чи льодяну,— що крізь неї сонце не може пробитися й розігріти нас у нашій крижаній ізоляції».

Треті твердили, що причиною зла є атомні вибухи, внаслідок яких земна вісь зсунулася з місця і тепер сонячні промені лише ковзають по Землі, а не падають на неї прямо. Були й такі, які в усіх нещастях звинувачували росіян, що своїми атомними випробуваннями за полярним колом збурили земну атмосферу й холодне заполярне повітря розігнали по всій північній півкулі. А дехто, навпаки, винуватив американців, які, проводячи атомні вибухи в теплому поясі, створили

тут зони низького тиску і тим сприяли доступові сюди холодних мас повітря з полярних областей. І тих, і тих критикували треті, доводячи, що в усьому винні великі держави, які, бездумно розтринькуючи енергетичні запаси землі, зменшують таким чином її теплові ресурси. Не треба бути такими марнотратними. Адже відомо: навіть багате суспільство, коли воно живе неощадливо, нарешті зубожіє. Так само, коли гасять великі нафтові пожежі вибухом, після нього на місці пожежі залишається товстий шар льоду. Нарешті, коли ми емоційно, психічно вичерпуємо себе, то внутрішньо остигаємо і стаємо холодними навіть до жінок, яких ми колись пристрасно кохали; це казалось, звичайно, для порівняння й кращого розуміння теперішньої виняткової геофізичної ситуації.

Траплялися й такі, які вважали, що всі неполадки в природі викликані надто частими запусками ракет у космос, в його холодні простори. «Це так само,— пояснював один науковець, виступаючи з лекцією в первинній профспілковій організації,— якби хтось постійно відчиняв двері надвір у напаленому приміщенні, де ви сидите. Це так, якби міль зрешетила ваш одяг і він наскрізь світився або якби ви безперестанку стріляли у власну стелю з пістолета і потім дивувалися, що в хаті холодно й протікає дах. Навколоземна атмосфера — це, коли хочете, оболонка, яка захищає нас від космічного холоду, а якщо її постійно шматувати, то чи буде вона справно виконувати свою захисну функцію? Ми ж настільки втратили глузд, що власну стелю дірявимо, як швейцарський сир. Нам стало тісно на Землі, як дитині в пелюшках, тож чи дивно, коли наші ноги й руки висувуються назовні, на мороз?»

«Найдовша зима в пам'яті людства» — така була загальноновідома й загальноприйнята, навіть трохи вже заяложена назва того, що відбувалося. У великих європейських містах зимовий сезон усе ще тривав: театри, концерти, нічні кабаре — одним словом, так зване культурне життя в Парижі, Лондоні, Брюсселі, Мюнхені, Відні, Римі, Нью-Йорку напри-

кінці квітня було в повному розпалі. Підтверджувалася та істина, що люди найбільше читають і споживають надбання культури саме взимку. Візьміть північні країни, особливо Ісландію, де вже давно нема неписьменних і де на душу населення прочитують найбільше книг у рік. Тим часом Швейцарія, незважаючи на всю свою грандіозну й вигадливу рекламу, марно намагалася зацікавити грошовиту публіку своїми санаторіями, мальовничими горами й чистим повітрям. Заможні люди, яким обридла довга зима у власних краях, радше обирали лагідніший, тепліший, але не дуже жаркий клімат Італії, Іспанії та Французької Рів'єри. Ранні овочі з тих країв на ринках північних міст коштували надзвичайно дорого. Значно збільшився попит на паливо, у багатьох країнах було введено суворі обмеження на його продаж, тим часом як інші, навпаки, інтенсивно позбувалися своїх надмірних лишків вугілля. Таким чином, усе с'як-так вирівнювалося за правилом, що поки один не загубить, то інший не знайде, а всесвітня статистика ніколи не враховувала окремих дрібних людських прикрощів і нещасть.

9

На початку червня люди не на жарт занепокоїлися. Прогнози й обіцянки метеоролога Улюбленця вже нікого не переконували й не задовольняли. Красномовніше й вагомніше за них свідчив метровий пласт снігу, який ще лежав на землі в понеділок п'ятого червня. Було очевидно, що порушення в кліматі цього разу надто серйозні, щоб можна було сподіватися скорого потепління, а якщо й настане нарешті літо, то воно, враховуючи те, скільки багато снігу має розтопити сонце, не буде ні гарячим, ні довгим. Адже до осені й нового снігу залишалось щонайбільше п'ять-шість місяців.

Зрозуміло, повідомлення та прогнози метеоролога Улюбленця й далі передавалися по радіо та друкувалися в газетах, і оскільки вони все менше підтверджувалися дійсністю, то ставали все оптимістичніші і саме в ці дні міцно утвердилися

на першій сторінці газет, на місці передової статті, зовсім витіснивши з неї зовнішню політику, так що в одній з передовиць справедливо зазначалося, що метеорологія тепер замінила зовнішні відносини і сама замість них стала вирішальним чинником нашого життя.

На друге місце висунулася економічна рубрика. І навіть ті, що досі перескакували через неї й читали тільки репортажі про вбивства, комікси, судову хроніку, спортивні новини та роман з продовженням, з якогось часу стали звертати на неї пильнішу увагу. А рубрика, ніби відчувши інтерес до себе й бажаючи його підтримати й зберегти, сповнилася раптом якоїсь дивної сенсаційності, повідомляючи про такі фантастичні підвищення цін і такі падіння виробництва, що читачі почали стежити за нею, мовби там йшлося про результати футбольних матчів або про долю головної героїні любовного роману.

Зрештою, футбольних матчів уже давно не було, і людське захоплення боротьбою, яку ведуть інші без найменшого ризику для того, хто її спостерігає, треба було чимось замінити. Футбольні канікули, які звичайно припадають на січень, лютий і березень, коли сніг вкриває землю й заважає грати, уже минули, і саме повинен був початися весняний сезон, як раптом новий сніг перервав підготовку до нього і футболістів, і вболівальників. Матч на першість спочатку відклали на наступну неділю, а потім переносили з неділі на неділю відповідно до метеорологічних прогнозів. Так і залишилося нез'ясованим, хто ж переможе — «Вележ» чи «Мачва», і люди, які не мали чим зайнятися після обіду в неділю, чоловіки, які рвалися від своїх дорогих половин на волю, і ті, хто хотів заглушити гнітючі думки, якийсь час задовольнялися менш популярним хокеєм на льоду, і крики з Ташмайдана замінили рев, який колись линув з футбольного стадіону на протилежному кінці міста. Але чи тому, що хокейні змагання менш захоплюючі, чи тому, що вони відбуваються на холоді, який остуджує пристрасті, чи водночас з обох причин, тільки люди, позбавлені своїх звичних розваг і певної кількості збуджен-

ня, раптом відчули якусь порожнечу. Футбольний спортивний тоталізатор не діяв, тому дехто пропонував, оскільки було обмаль коштів на розвиток економіки й бракувало іноземної валюти, випустити економічну лотерею, а з приватних джерел стало відомо, що чимало футболістів, які залишилися без платні та премій, як люди, що ніколи не розгублюються, влаштувалися комерційними агентами на договірних засадах — а це в сьогоднішній ситуації було дуже цікаве й прибуткове заняття. Та й деякі працівники народного господарства, за сумісництвом голови спортивних клубів або їхні палкі вболівальники, з якогось часу почали відходити від спорту й більше цікавитися своєю основною роботою, відкриваючи в ній для себе більше захоплюючого й хвилюючого, ніж у футболі.

А в економіці, й справді, творилося щось дивне й на перший погляд незрозуміле. Наприклад, одного дня без видимої причини різко збільшився попит на сірники, і це тривало доти, доки вони не зникли зовсім з крамниць. Потім так само різко зросло споживання спирту, гасу, бензину, навіть кремінців для запальничок, ніби раптом усі громадяни вирішили стати паляями. Зненацька підскочили ціни на всі вовняні вироби, особливо на грубе селянське сукно, гетри й панчохи, і, навпаки, значно подешевшали нейлонові, орлонові, перлонові і навіть шовкові товари, мовби всі хотіли знову стати селянами. На холодильники, пилососи й подібне домашнє начиння ніхто навіть не дивився; електрогрівки та електроплитки ще купували, а от електролампочки вже мало хто питав, зате газові лампи, свічки, каганці та й звичайні надгробні лампадки вмиль розібрали. Що це? Що сталося? Від чого чи від кого залежали ці дивні повороти в смаках покупців? І хто зна, можливо, ота незбагненність і таємничість і надавала цим переминам особливої привабливості. Усі намагалися вгадати, на який наступний предмет упаде вибір.

— Незрозуміло! — дивувався також пан Квакич. — Піднялися різко ціни на вугілля й кріпильне дерево. Перше я ще розумію, а чим пояснити друге?

Короткозоро припавши до газети, розстеленої на столі, ніби годинникар до годинника, він щось писав і підкреслював червоним олівцем, схожий на домашнього стратега-любителя, який прапорцями позначає пересування військ на далеких фронтах. Пані Квакич тим часом не відходила від телефону.

— Грубого сукна! — давала вона замовлення. — Що тут дивного? Так, звичайного селянського сірого сукна. На два, ні, на чотири костюми. Але негайно, прошу вас. У всякому разі ще сьогодні.

І відразу подзвонила в кравецьку майстерню, щоб замовити теплу вовняну білизну, у шевця замовила чоботи, на вино-горілчаному заводі — очищеної горілки, в аптеці попросила відпустити їй більшу кількість риб'ячого жиру.

— Так, — підтвердила вона, — п'ятдесят літрів, вам не причулося. А що тут дивного? Ні, помилки нема, це не дитячий садок, це квартира Квакичів.

— Точно! — сказав пан Квакич, рвучко підвівши голову. — Очищена горілка й риб'ячий жир. Давай далі.

— Я й сама знаю! — відповіла пані Квакич сердито. — Не заважай мені. Калорії і вітаміни, пальне й відповідні харчі, — додала вона й знову стала крутити диск на телефоні. — Товариш Марич? Алло! Добрий день! Ви відправили мені другу партію? Тільки, прошу вас, товсті підпори, справжні шахтарські. Що вдієш, ми не винні, що за такої холоднечі не можна використовувати бетон. Товариш генеральний директор Плечистий, наш добрий друг, напевно, вас уже попередив? Він вам пошле відношення і все владнає. Отже, чекаю сьогодні.

Вона поклала трубку. Пан Квакич знову щось підкреслив у газеті, підвів очі на дружину й став сміятися — голосно, на все горло, тримаючись одною рукою за живіт, а другою — за стіл.

— Ха-ха-ха! — не вгавав він. — Хи-хи-хи! Тепер мені зрозуміло! Чудово! Тепер усе мені зрозуміло!

Пані Квакич було не до жартів; вона ще не охолола від ділового азарту.

— Чого реготиш, як дурень? Що тут смішного? — запитувала вона, але пана Квакича вже ніщо не могло стримати.

— Чудово, чудово! — повторював він. — Вугілля, крипильне дерево, грубе сукно, очищена горілка й риб'ячий жир. Точно! Усе сходиться. І хто б міг подумати! Аж просто не віриться! — І повів далі, захлинаючись від сміху: — Ти розумієш, у чім річ? Ти ж і є той чинник, від якого лихоманить нашу економіку. Ти викликаєш у ній струси. Ти підіймаєш і зрізуєш ціни. Ти створюєш паніку на ринковій збуту. Ти, Неда Квакич! Ти, а не генеральний директор Плечистий! Ти, а не директор Марич! Під твою дудку танцює статистика і вистрибують усі цифри офіційних зведень. Bravo! Bravo! — Він схопився на ноги і, наче дитина, плещучи в долоні та притупуючи ногами, обійшов довкола стола й зробив перед дружиною глибокий реверанс. — Новому директорові нашої економіки низький уклін! — І, втомлений, знову плюхнув у крісло.

Пані Квакич не встигла відповісти йому, як задзвонив телефон. Дзвонила її родичка Дара.

— Що там таке, з ким ти стільки розмовляла? Півгодини набираю твій номер — і все занято. — Дара говорила так голосно, що навіть пан Квакич у своєму кріслі міг чути все.

Пані Квакич, не спускаючи очей з чоловіка, відповідала в трубку:

— О, привіт! Чому так довго не давала знати про себе?

— А як я дам тобі знати про себе, коли ти цілу годину розмовляєш? З ким це? Хто це був?

— Я розмовляла? Нічого подібного. Може, ти набирала не той номер. А, вже знаю. Це Душко вимкнув телефон. Задрімав після обіду й забув увімкнути.

— Ну, гаразд. А що нового? Що чути?

— Нічого. Нічого особливого. Що ти робиш?

— Я? Мерзну. Тремчу і ніяк зігрітися не можу. А у вас, у вас тепліше? Паливо ще є? Чи варто мені тепер, перед літом, купувати вугілля?

- Як хочеш. Вирішуй сама. Намовляти тебе не буду.
- А ви? Ви купили?
- Ще думаємо. Та й зараз його не так легко дістати.
- А генеральний директор не міг би допомогти?
- Він? Сумніваюсь. Ти ж бачиш, що зараз діється.

У нього стільки неприємностей, що сам собі ради дати не може.

— Он воно як! А я думала, що це з ним ти стільки розмовляла. Ну, бувай! На добраніч! Іду спати. Може, в ліжку трохи зігріюся.

Якийсь час чоловік і дружина дивилися одне на одного.

— Відверто кажучи,— почав він поволі,— якщо по-чесному, то ти ганебно вчинила. Чому ти їй правду не сказала? Таж вона твоя, а не моя родичка.

— Саме через те, що вона моя родичка, тобі нема чого втручатися в наші стосунки. Зрештою, ще зовсім недавно ти ж дорікав мені, що я створюю нелад на ринку.

— Я дорікав? Боже борони! Я тільки дивувався й захоплювався. Але ж вона побачить, коли будуть розвантажувати вугілля. Все одно ти цього не приховаєш.

— Це вже моя справа. Не журися, і це я продумала. А якщо генеральний директор буде всім діставати вугілля, то що нам залишиться? Ти ж бачиш, які зараз часи настали. Холод, мороз. Ніхто не думає про родичів, кожний дбає сам за себе. Хай і вона сама викручується, як може й уміє. Ти мене зрозумів?

— Зрозумів! — сказав він, пильно дивлячись на неї, і показав їй язик.— Ось тобі! Ось тобі за те! — повторив пан Квакич і знову висунув язик, скільки міг.

Гострий, тонкий і довгий, він смішно стримів на пристаркуватому худому обличчі під шпичастим, задертим угору носом, осідланим масивними окулярами і підпертим найжаченими, пофарбованими в рудувато-жовтий колір вусиками.

«Чоловік сидів на лавці, закутавшись у пальто, й дивився кудись поверх огорожі. У долину. У безбарвне небо над далеким обрієм. Комір мав піднятий, капелюх насунутий на самі очі, щоб не зірвала буря. Сухе листя шелестіло над ним, зривалося, падало й, гнане вітром, мчало висохлою землею, щоб і собі вирватися за огорожу.

Його товариш стояв: у такий холод довго не всидиш на дворі.

— Куди ти задивився? — запитав він того, що сидів на лавці.— Ніби марне виглядаєш когось, з ким давно розстався?

Глибоко внизу вирувало й кипіло блідо-сіре море. Вітер, проносячись над ним, зривав гребені хвиль і розбивав їх на білу піну. Низьке небо вдалині затяглося наче імлюю. Ні вітрил, ні диму на морі. Тільки вітер кружляв сухе листя й кидав його між чайок, що линули в повітрі.

— Останніми днями ніби послабшав. А тобі так не здається?

— Ні,— сказав той, що сидів,— не здається. Це ми звикаємо. Скільки днів уже не вгаває вітер?

— Не знаю. Цілу вічність. Я вже й забув, коли його не було. Через те й думаю, що пора йому перестати.

— Не перестане. На жаль. Я впевнений, що не перестане. Було б добре, якби на якийсь час хоч трохи притих.

— Чому так думаєш? Так тривати далі не може.

— І все-таки триватиме. Знаю з того, як літають чайки. Я за ними спостерігаю.

Підвівся й він. Вітер шарпонував дужче, і вони обидва схопилися за кам'яну огорожу. Чайки шугнули вгору назустріч вітрові і знов опустилися на ту саму висоту, а листя все летіло й летіло до моря.

— З того, як літають чайки,— повторив він.— Так за давніх часів довідувалися віщуни. Недаремно вони стежили за чайками. Вони знали щось, що давно забуто нами. Те, що

людина не одна на землі. Що й вона може вчитися від інших, менших за себе істот. І люди зі своїх кам'яниць спостерігали за льотом птахів і з нього вичитували, що буде. Я теж уже кілька днів намагаюся визначити за польотом чайок, що нас чекає. Тому й кажу: вітер не вщухне.

Вони пройшли кілька кроків, зупинилися, і той, нижчий, зазирнув в обличчя товаришеві.

— І нам батьки розповідали, коли ми ще були малими, що ластівки перед дощем літають низько над землею. За тим ми вгадували, яка наступного дня буде погода.

— А що тобі тепер кажуть ластівки?

— Нічого. Нічого не кажуть. Нема їх. Як відлетіли минулої осені, то й не верталися.

— Ще є час. Повернуться, коли потепліє і вляжеться буря.

— Ні, вони вже давно повинні були звити собі гнізда. Тепер в'ють їх десь в іншому місці, пізно їм летіти сюди. Хто зна, чи й наступного року прилетять. Вони теж передчувають, що вітер не затихне.

Два пенсіонери, два давніх товариші, які цієї неділі по обіді вирішили провідати могили своїх рідних, друзів та знайомих, тепер, опустивши голови, подалися назад додому, пильно дивлячись собі під ноги, щоб не перечепитися через відчахнуту гілку та великі сухі пальмові листки, які лежали скрізь по землі і яких ніхто більше не прибирав».

У середині червня можна було прочитати в газетах цей репортаж із Дубровника. У ресторані «Під трьома зеленими листками» відвідувачі сиділи за столом, що стояв ближче до груби, і замість вина пили горілку. Була дешевша й краще зігрівала.

— Ще по чарці! — замовив один з них. — Вина все одно цього року не буде. Ви тільки подивіться! — сказав він, показуючи у вікно.

Всі повернули голови за його рукою. Крізь велике ресторанне вікно було видно частину парку. Він був засипаний товстим шаром снігу. Повиті легким зимовим туманцем,

заціпеніли дерева й телеграфні стовпи. З дрота на дріт, з гілки на гілку перевисали павутини інею. Дрімали закутані в сніг сосни й низькі кущі, а дерева, що скинули на зиму листя, марно простягали свої скуті морозом довгі руки й тонкі шиї до сірого неба.

— Ось,— сказав той самий відвідувач,— я сьогодні вранці відламав, коли йшов сюди.— Він дістав з кишені тонку гілочку й поклав на стіл. На ній ще блищали дрібні кристалики льоду. Усі нахилилися над столом, розглядаючи її, мов щось незвичайне й рідкісне.— Дикий виноград, але жодного пуп'янка нема,— сказав той і кінчиком пальців легко натиснув гілочку, а вона з хрускотом так і переломилася, наче скляна.— І не буде. Ні пуп'янків, ні листя. Усе перемерзло.

— Ні цвіту на дереві, ні зела у полі, ні квітів у садах — нічого не буде. Ні ластівок під стріхами.

— Ластівок? І лелек не буде. Вони в такий мороз не прилітають.

— Ні співочих птахів! І для них надто холодно. Тільки одні борсуки в своїх грубих жирних хутрах та глибоких норах під землею холоду не бояться.

— Авжеж,— погодився інший,— тільки вони та ще ті, що з них приклад беруть. На Скопській вулиці вже почали землянку рити.

— Де? Я не бачив.

— У Квакичів. Цілу купу землі нарили в саду.

День хилився до вечора, треба було йти додому, але розходитися їм не хотілося, отож вони шукали приводу, щоб залишитися, і знайшли його.

— Навіщо їм землянка, коли мають такенний будинок?

— Не знаю навіщо. Їм видніше. Бачу тільки, що робітники вже четвертий день копають, нагребли цілу гору землі.

— Може, у них водопровід прорвало, то ремонтують. І в нас прорвало, але вже п'ятий день не можемо дочекатися слюсаря. Сидимо без води, сніг топимо, як у давнину.

— Ні, у них не те. Моя жінка у вікно дивилася. Ми сусіди, і нам усе видно, що в них робиться. У підвалі риють.

Ми думали спочатку, що то скарб шукають, закопаний у війну, але ні, їм на санях якісь мішки привезли. Борошно — твердить моя жінка, а я — цемент. Щось ховають у підвалі — каже моя жінка, а я — щось будують у ньому.

— Байдуже, що там. Але такі не пропадуть, викрутяться. Буде повінь — вони на пліт і попливли, налетить ураган — зачинять віконниці і спокійні, зупиниться поїзд — вони в інший пересядуть, а вдарить мороз — у землю перші зариються, як ховрахи.

Груба холонула. За дальніми столами вже давно не було нікого. Хоч-не-хоч, а треба було йти додому. Підводилися знехотя, застібали пальта, піднімали коміри й натягали глибше капелюхи.

— Ну, до побачення! — прощалися один з одним. — До завтра. А завтра знову добре погріємося.

Виходячи, втягували, як пси, носами повітря й виставляли руки, ніби мацали його.

— Сьогодні наче тепліше? — питали один одного, бо їх зсередини гріла випита горілка. Але ніздрі відразу почали злипатися, і всі, знаючи, що це означає, поспішали до своїх домівок.

Хукаючи собі за комір, щоб не замерзнути, вийшли на Скопську вулицю. Вікна в Квакичів були щільно затулені шторами, а перед будинком, у саду, височіла велика купа свіжої землі.

— І справді зариваються, — сказав один.

— Землянку копають. Як у льодовикову добу! — уточнив інший. Усі нараз зупинилися й глянули на нього. Подумки повторили останні його слова. І вони зазвучали так, наче далеко, дуже далеко хтось їх вигукнув. А той, що їх сказав, мовби злякавшись власних слів та своїх приятелів, вирвавсь перший уперед і щодуху подався додому.

III

Winter's not gone yet...

Shakespeare. "King Lear"

In the bleak mid-winter
frosty wind made moan,
earth stood hard as iron,
water like a stone;
snow had fallen, snow on snow,
snow on snow,
in the bleak mid-winter
long ago.

Christina G. Rossetti.
"Mid-winter"

Зима ще не минула...

Шекспір. «Король Лір»

У розпал лютої зими
Морозний вітер завивав,
Земля затвердла на граніт,
Вода зробилась, як метал.
І сніг стелився, сніг на сніг,
Стелився сніг

У розпал лютої зими
Давно колись.

Крістіна Г. Россетті.
«У розпал зими»

1

Невідомо, хто перший сказав ці слова. Було таке враження, що вони споконвіку чи принаймні віддавна існували між людьми, всі знали про них, але ніхто не наважувався вголос привселюдно їх вимовити. Затискували їх у собі, соромилися їх, як перед другом чи знайомим, хворим на важку паскудну смертельну хворобу, яка вже ясно проступає на його обличчі і яку він сам, можливо, бачить у дзеркалі й боляче відчуває своїм нутром, але якої ніхто не сміє назвати. Одні — вважаючи її ганебною, інші — безповоротним і остаточним присудом, треті — забобонно лякаючись її злих чарів. Здавалося, якщо хтось уголос вимовить ці слова, то їхнє зловісне значення неодмінно матеріалізується.

Переходили вони якийсь час із думки в думку, потім від

вуха до вуха, далі з уст в уста, але тоді, коли їх уперше голосно й привселюдно вимовили, вони, звільнившись від тиску, полетіли, як з жерла гармати,— із злим завиванням і жаским гуркотом. І почали ширитися, наче гул великого дзвона, ніби перший зойк сирени чи звук сполоху, на який відгукуються інші, з усіх вулиць, з усіх передмість. А потім від їхнього передзвону та завивання місто аж гуде й тріскають усі барабанні перетинки.

І все-таки не можна сказати, що ці два слова з'явилися несподівано, хоч які вони були сенсаційні, здатні здійснити завірюху — як би тепер написали журналісти, звиклі до снігу. Давно вже про них можна було прочитати дещо в газетах, у популярних статтях і наукових дослідженнях, у метеорологічних прогнозах товариша Різницького, між рядками, де вони були добре й глибоко приховані, але ясні й зрозумілі для тих, хто вмів читати й хотів бачити. І тепер, коли цю звістку підтвердили також компетентні органи, виявилось, що вже й раніше завуальовано, нелегально вона кружляла між людьми, а ряд науковців, спеціалістів та й журналістів непрямо, послуговуючись езопівською мовою, висловлювали її, але до офіційного повідомлення не наважувалися відверто це сказати.

Було цікаво перечитувати давніші газети, адже, зрозуміла річ, траплялися люди, які навіть у той час, коли всім, і їм також, загрожувало велике незбагненне лихо, якому не було видно кінця, але природа й розміри якого вже вгадувалися, не могли втриматись, щоб не сказати: «Ми давно це знали», «Ага, а чи не казали ми?» або «Коли ми говорили про це, то ніхто не хотів нам вірити», «А що ви тепер?»

Тим часом у газетах приблизно ще місяць тому насправді писалося таке:

«Сніг, який у травні затримується в такій кількості, ясно показує, що літо цього року, незалежно від можливого поліпшення погоди, буде холодним, у найкращому випадку таким, як вєсни попередніх років».

«Багатьом теперішні холоди здаються дивними й несподіваними. Тим часом тривалі спостереження за змінами клі-

мату показують, що середня річна температура навколоземної атмосфери постійно й неухильно падає».

«Попередні снігопади, які час від часу на початку чи в середині весни спостерігалися в наших краях, істотно відрізняються від теперішнього похолодання. Цього разу порівняно товстий шар снігу випав майже в усій північній півкулі, навіть там, де його взагалі ніколи не було. Похолодання захопило також найпівденніші райони Середземномор'я аж до самих тропіків, через те марно сподіватися, що найближчим часом звідти зможуть прорватися теплі потоки повітря. Отже, йдеться не про випадковий і тимчасовий розлад погоди, а про стійке, закономірне явище й особливий кліматичний період, добре відомий метеорологам, геологам і палеонтологам із давньої історії нашої планети».

Цю статтю написав відомий вчений, але з'явилася вона на сторінці, відведеній науці, отже, там, де найменше читають, проте саме вона перша викликала негативну реакцію й серйозний переполох. Невідомо, що було причиною цього. Може, її полемічний пафос, який свідчив про незгоду автора з офіційними метеорологічними прогнозами? Може, його твердження про те, що погіршення погоди має не тимчасовий, а стійкий характер? А може, те про геологів, палеонтологів та певний кліматичний період в історії нашої планети, що в загальних рисах збіглося з думкою компетентних органів? З думкою, а не заявами — це слід підкреслити, — бо ніхто з нас не любить, коли те, що ми потаємно думаємо, але не сміємо або не хочемо публічно висловити, раптом висловлює хтось інший. Тоді нам здається, ніби в нас украли нашу власну думку, а відомо, що думки не ростуть на дереві і не плодяться в кишені. Крім того, чого це має бути комусь дозволено те, у чому ми самі собі з різних причин, а найчастіше через брак відваги й мужності, відмовляємо? Нарешті, який би вигляд мала влада без права першою висловлювати думку, адже, як відомо, ми й самі у власній хаті гримаємо на дітей: «Цить, коли старші говорять!», охороняючи тим своє право на перше й останнє слово.

Деякий час після того редактори були обережні. Перечитували свої рубрики в газетах й уважно прополювали рукописи. У таку холоднечу нікому не хотілося втрачати роботу. Але, на щастя чи нещастя, світ влаштований так, що пильність з часом видихається і, як алкоголь, втрачає свою гостроту. Службовці знову віддаються приємному відчуттю самозаспокоєння, одного дня забувають перевести стрілку, і поїзд, зрозуміла річ, сходить із рейок. «Нещасний випадок»,— кажуть про розбиті вагони й покалічених людей. Але коли б цього не було, коли б не було чужих помилок і недоглядів, які ми стільки критикуємо й засуджуємо і так запопадливо та радо використовуємо, як би ми посувалися по службі? Нам залишалося б тільки чекати, коли хтось із старших і старших помре, то хіба не гуманніше скористатися з їхніх промахів? У редактора наукового відділу, того нового, що став на місце звільненого, певний час не проскочила жодна помилка. Він був пильний і не тільки не пропускав у свій відділ нічого, що б суперечило офіційним метеорологічним прогнозам, а й, щоб бути спокійнішим, просто викидав із своєї сторінки все, що пахло тою наукою,— хай, мовляв, морочаться з нею інші. Але, оскільки ми не вміємо вчитися на чужому досвіді, як і дитина, яка не вірить, що вогонь пече, доки сама не попробує, грім цього разу вдарив у сусідній відділ. Саме в той, у якому найменше можна було сподіватися помилки і який, принаймні до останнього часу, з метеорологією не мав нічого спільного. У відділ економіки.

Редактор в «Економічному огляді» пропустив статтю про динаміку споживання. Черговий матеріал, який давався щокварталу. У ньому відмічалось зростання цін на одні товари й падіння на інші, що певним чином відбивало стабільність економічної ситуації в цілому. Але біда в тому, що авторові статті заманулося зіставити ці дві категорії товарів і все доповнити своїми висновками, до яких такі скорі деякі надміру честолюбні журналісти, хоч ніхто від них цього не вимагає й не просить їх. Отож якщо вони помиляться і їх за це покарають, то так їм і треба. А в згаданій статті стверджувалося: «Як

видно із зіставлення з відповідним періодом минулого року, ціни зросли на всі вовняні вироби, тим часом як на нейлон і шовк різко впали. З електротоварів досі великим попитом користуються електрогірлянди й каміни, а холодильників і вентиляторів ніхто не купує. Щодо продовольчих товарів, то й далі зростає споживання всіх видів висококалорійних продуктів, тоді як попит на спеції й делікатеси зовсім упав. Ціком очевидно, що знову входять у моду старі, патріархальні види одягу й спосіб харчування. Водночас на основі даних про кількість куплених товарів можна зробити висновок, що населення готується до тривалої й холодної зими».

Редакторів відділу й головному редакторові газети було зроблено зауваження, що такі статті викликають небажану, шкідливу реакцію, створюють нервозну обстановку, сіють паніку й неспокій на ринку збуту; але тому, що навіть ті, хто про це говорив редакторам, не сміли назвати речі справжнім іменем, яке в них було на гадці й просилося на язик, трапилося так, що ця сама газета, тепер уже в зовсім куцій спортивній рубриці, помістила замітку про альпіністів, на перший погляд зовсім невинну й наївну, яка, проте, викликала незмірну лють у компетентних колах. Знову йшлося про ляпсус. Замітка була коротка, і в ній писалося:

«Як повідомляють із Сараєва, група молодих відважних альпіністів, незважаючи на надзвичайно важкі погодні умови, туман, вітер і сніг, перша успішно піднялася на Романійський льодовик».

Гнів, який упав на редакцію газети, як це часто буває в нас, не міг уже нічого ні стерти, ні зам'яти, а тільки привернув увагу до цієї замітки, у якій навіть самі редактори ніколи нічого особливого не добачили б.

— Слухайте, ви, доки ви там, у своїй газеті, будете писати, що вам заманеться? — звернувся до них, більше погрожуючи, ніж запитуючи, відповідальний працівник.

— А що ми зробили не так? — здивувався головний редактор.— Що поганого в цій замітці? Ми радіограмою перевірили й одержали підтвердження, що повідомлення точне:

молодим альпіністам справді вдалося покорити льодовик, а це не легко зробити в таку погоду.

— Так ви й в ефір про це розтрубили! — застогнав той, на протилежному кінці проводу. — Гаразд, ми ще поговоримо з вами! — погрозив він і, обернувшись до свого колеги, здвигнув плечима. — Вони ніби з неба впали, нічого не розуміють. І не стрельне їм навіть у голову, щоб запитати себе, а звідки ж узявся той льодовик на Романії, їм це байдуже. Невже редактори наших газет найменш інформована публіка? Чи вони, може, навмисне вдають із себе дурніших, ніж є насправді?

Але те, що сталося кілька днів пізніше, перевершило всяку міру. У рубриці «Громадське життя» все було сказано відверто, відкритим текстом, без жодних прикрас. Там писалося:

«Генеральний директор постійно відмовляв у проханні, з яким до нього не раз звертався його давній близький друг. Власне кажучи, той просив не багато і не хтозна-що. Треба було лише подзвонити в офіційні й компетентні інстанції, викласти суть справи й попросити, щоб там прискорили її розгляд. Або написати коротеньку записку. І тільки! Від директора, отже, не вимагалось, ні щоб він ручався, ні щоб давав рекомендацію, ні тим більше, щоб добивався чогось для нього. А він навіть цього не хотів зробити, хоч ішлося про здоров'я й життя його друга, і не тільки друга, а й його дружини.

Марно! «Треба самому шукати виходу із становища! — відповідав йому він на всі благання. — Не можу я допомогти. Невідомо ще, як усе це може повернутися і які неприємності можуть вийти з цього. Зрештою, може, й мені доведеться скоро просити щось для себе, і тоді б мені було важче вдруге звертатися до них. Що поробиш? У кожного свої клопоти. Усі дбають про свою шкуру й захищають свої інтереси. Такий час настав: холодний, суворий, нещадний. Льодовиковий період! Справжній льодовиковий період, коли кожний намагається зберегти для себе власне тепло. Зберегти свою пару,

щоб нею зігріти себе, а до чужої біди нікому діла нема».

«Які часи! — коментувала далі газета.— Невже й справді ми настільки внутрішньо охололи, затвердли й скрижаніли, як мертві зірки, й стали нечуйними, бруталними, жорстокими? Невже й справді в нас умерли всі людські почуття? Невже й справді нами оволодів грубий, черствий, холодний, розважливий, замкнутий у собі егоїзм? Може, ми й справді переживаємо якийсь льодовиковий період? Справжню льодовикову добу!»

Уся ця нещасна стаття не була ні дуже приємною, ні тактовною й мудрою. Але в ній було повно знаків питання й оклику, які свідчили, що в даному разі маємо справу з певним різновидом вільного, художнього тексту і його не слід сприймати буквально й надто серйозно. Тому стаття ще могла якось пройти. Але редакторові здалося, що цього мало. І він, аби допекти, під статтею окремим рядком повторив: «**ЛЬОДОВИКОВИЙ ПЕРІОД!**» Це саме, набране крупним шрифтом, було винесене й у заголовок, а всю статтю обрамлено орнаментом, який нагадував брили льоду. Це вже було занадто.

Негайно задеренчав телефонний дзвінок, і відбулася крута розмова. Після консультацій з професором Улюбленцем газету вилучили з кіосків і в продавців. Зібрані примірники спалили у великій грубі, і всі, хто був при цьому, добре погрілися, потираючи задоволено змерзлі, пограбілі руки. А метеоролог Улюбленець навіть скинув пальто, підставляючи вогневі спину й крижі. Так було тепло й приємно.

— Дурниці! — казали присутні.— Який там льодовиковий період!

Проте був уже червень, а надворі все ще лежав метровий пласт блакитного снігу, й не було ніяких ознак, що він колись розтане.

Все-таки слово впало на землю, прилипло до неї, і його не можна було вже ні віддерти, ні приховати. Адже слово, як і діло, має свою вагу і там, де воно впаде, залишає після себе відбиток.

Було ще кілька безпорадних, незграбних спроб усе зам'яти, прикрити. Бо що залишалось? Метеоролог Улюбленець і далі обіцяв «ясну свіжу прохолодну погоду», роблячи веселу міну при поганій грі, і це нагадувало ситуацію, коли корабель тоне, а музика не перестає грати бравурний марш. Потім по радіо, через пресу й усно, на різних нарадах, було зроблено кілька попереджень про поширення безвідповідальними особами й спекулянтами чуток, які мають на меті посіяти паніку на ринку, збурити громадський порядок і підірвати довір'я населення до заходів, що вживаються для подолання виниклих труднощів. Було згадано також недостатню зрілість преси і мимохідь зазначено, що найзлісніших і найзапекліших поширювачів таких чуток притягнуто до суворой відповідальності. Але названо було тільки одне прізвище: якийсь Ненад Різницький, самозваний метеоролог, освіта незакінчена середня, без певних занять, кілька разів судився за пияцтво та хуліганські вчинки в громадських місцях.

Водночас населення було заспокоєно, що нема жодних підстав для хвилювання. Потрібно зберігати цілковитий спокій і вірити тільки офіційним повідомленням, які стверджують, що нема й не може бути ніякої небезпеки. Бо, якби вона була, про це б знали метеорологічні установи, які мають усе потрібне устаткування для її вчасного виявлення.

Це була остання заява такого роду, і датувалася вона двадцять сьомим червня. Чотири дні пізніше, першого липня, усі радіостанції країни передали таке офіційне звернення:

«Громадяни й громадянки!

Високо цінуючи свідомість і зрілість нашого населення, його багато разів виявлену здатність сміливо дивитися в очі будь-яким труднощам, ми, виходячи з даних, одержаних на основі багаторічних спостережень, та спираючись на висновки найвидатніших наших та світових вчених, вважаємо за потрібне повідомити, що теперішні кліматичні аномалії не є тим-

часовими, як це, незважаючи на наші застереження, твердилося раніше.

На думку цілого ряду вітчизняних та зарубіжних вчених, літо цього року буде дуже холодним, воно нічим не відрізнятиметься від наступної осені та зими, становлячи разом з ними безперервний ланцюг надзвичайно суворих кліматичних умов. Хоча наприкінці липня і на початку серпня можна сподіватися деякого потепління, температура в центральних і північних районах країни, очевидно, не підійметься вище мінус п'яти градусів, танення снігу можливе тільки в долинах південних рік, куди проникає тепліше морське повітря. Відносне потепління спостерігатиметься лише на вузькій смузі південного узбережжя, але й тут воно триватиме не більше місяця і температура досягне щонайвище плюс п'яти градусів на сонці. Осінь і зима супроводжуватимуться великими морозами.

Оскільки, як уже було сказано, теперішні кліматично-метеорологічні явища мають не тимчасовий, а затяжний характер, то пора холодів, за передбаченнями вчених, цим не закінчиться. Навпаки, можна сподіватися, що вона встановиться на невизначений час і погодні умови дедалі гіршатимуть, особливо в північних та гірських районах.

Через те потрібно до останку зберігати спокій, який, як відомо, допомагає долати знегоди й легше переносити холод, а також не піддаватися паніці й уникати зайвих хвилювань, бо вони забирають багато калорій. Відповідні установи підтримуватимуть постійний тісний зв'язок з науковцями, що вивчають причини й можливі наслідки становища, яке склалося, і будуть своєчасно інформувати громадськість про їхні висновки та рекомендації. Буде все зроблено для того, щоб полегшити становище населення в цій ситуації і щоб суспільство як єдина цілість могло успішно протистояти труднощам, а якщо виникне така потреба, то буде вжито й відповідних заходів.

З усього судячи, ми перебуваємо на початку нового льодовикового періоду».

Це досить лаконічне офіційне повідомлення Центральної метеорологічної станції, складене професором Улюбленцем, кілька разів протягом дня передавалося по радіо з тої самої стрічки, тим самим голосом, а потім було опубліковане також у пресі.

Люди слухали й читали його без особливого хвилювання, як це, зрештою, й вимагалось від них, тільки з відчуттям у грудях слабкого уколу від остаточного присуду, як тоді, коли ін'єкцією прямо в наболіле серце припиняють муки невиліковного хворого. Переводили погляд у вікно, на снігові замети, які ледве виднілися крізь намерзлі, крижаним квітом заклечані шибки. Холодна пустеля, і серед неї білі примари будинків. Потім роздивлялися по власній кімнаті, зупинялись на обличчях своїх домашніх і сідали на найближчий стілець.

— Так,— сказала дружина, пораючись у кімнаті.— Тепер бодай знаємо, що нас чекає.

— Не журися,— відповів чоловік,— переживемо й це. І з цим якимось упораємося. Що всім, те й нам. Гірше, ніж іншим, нам не буде. Гайда, хлопці, за мною! — гукнув він двох синів і з ними вийшов надвір. Тут усі троє скинули піджаки й сорочки, розставили ноги, розмахнулися руками, нагнулись і стали натиратися снігом. Батько тер себе по широких грудях, таких волохатих, що сніг ледве торкався шкіри. Потім вони гралися в сніжки, бігали по снігу і нарешті знов одяглися та пішли до хати. Поволі. Спокійним, упевненим кроком.

— Добре їм! — сказала сусідка, яка дивилася на них із будинку навскіс через дорогу, притискуючи ніс до шибки, щоб краще розгледіти, що діється надворі.

— Кому? — запитав чоловік, зав'язуючи шнурки на черевиках.— Про кого ти говориш?

— Про Мацюрів. Гасають по подвір'ї, граються в сніжки, натираються снігом.

— Ну й що тут такого? Загартовуються люди. Пристосовуються. І нам би краще цим зайнятися, ніж ото бідкатися та плакати.

— Ах, добре їм! — повторила жінка.— Вони не знають і не розуміють, що загрожує нам.

— Чому не знають? Ти думаєш, у них радіо нема чи вони ще газет не читали? Та про це давно було всім відомо й без того звернення. Говорив про це й Різницький у «Трьох зелених листках».

— Байдуже. Все одно вони нічого не знають і не розуміють. Не усвідомлюють, що відбувається. Простим людям завжди легше. Вискочать вранці на сніг й розітруться до пояса.— Вона відступилася од вікна, посеред кімнати розкинула руки долонями вперед, наче розіп'ята на хресті, і зі сльозами в очах, втомлена, постаріла, казала чоловікові: — Хіба тут щось можна? Хіба можна щось зробити? Хіба можна й варто боротися з льодом? Хіба ми своїми грудьми можемо зупинити його? Ах! — зітхнула вона і, як було одягнута, впала на ліжко. Вся її постать, розслаблена, знеможена, розпростерта на покривалі, ніби промовляла: «Не можемо! Ах, не можемо!»

Товариш Томич збирався на службу і слухав радіо. Одягався, зав'язував шнурки на черевиках, а жінка тим часом пиляла його.

— Ти знову! Знову за своє! — відбивався він.— І чого ти все дивишся на будинок Квакичів? Яке це тепер має значення? Що з того, що в них великий будинок? Якщо, як кажуть, починається льодовиковий період, то чим вони опалюватимуть такий палац? Як обігріють стільки кімнат?

— Вони? За них нема чого боятися. І в льодовиковий період не всім буде однаково холодно. Вони зуміють і тут влаштуватися, як і за будь-якої пори та погоди. Таким завжди тепло. Ти гадаєш, вони сиділи склавши руки й чекали, як ти, хоч ти ще раніше від них знав, що насувається, і я тобі казала, що прогнозам Улюбленця вірити не слід. Гадаєш, вони справді фундамент підправляли й ремонтували водопровід? Віриш, що в мішках вони носили цемент у підвал? Ех ти, тюхтій, не такі вони простаки і не даремно стільки землі навергали. Знаєш, що це вони робили? Розширювали

підвал, щоб було де складати вугілля, що його навозили в мішках, і борошно та інші припаси, яких не мали де розпихати, бо вже ними забили всі комори й усе горище.

— Гаразд! Гаразд! — застогнав Томич, так і не затягнувши як слід шнурків на черевиках. — Мені ніколи. Я запізнююся! — І, накинувши на себе пальто, вискочив за двері в сніг. Сповільнив крок й оглянувся на снігову гірку, яка вросла над машиною генерального директора. Йому було шкода, що пропадає така дорога річ, і він не міг пройти байдуже повз неї.

Пані Квакич зацікавило, що він шукає тут, і вона, сховавшись за фіранку, чекала, що він робитиме. Але Томич тільки двічі обійшов гірку, обнюхуючи її, як собака дерево, й подався своєю дорогою на роботу.

— Чого той Томич вічно нишпорить коло директорової машини? — звернулася пані Квакич до свого чоловіка, який у червоному оксамитовому халаті й товстих вовняних шкарпетках сидів у кріслі біля радіоприймача.

— Та облиш, прошу тебе, нащо воно тобі здалося і чи воно тобі заважає? Яке нам діло то того, що люди роблять на вулиці? Якщо я не помиляюся чи, точніше, якщо ти мене не обманюєш, ми себе солідно забезпечили.

— Щонайменше на десять років. На двадцять, коли будемо ошадливі. Але саме тому треба вважати, що роблять люди на вулиці. Той, хто винює щось біля чужої машини, може винювати й біля чужого будинку.

Вони глянули одне на одного. Він хотів щось сказати, але пані Квакич випередила його.

— Настав льодовиковий період! — сказала вона багатозначно, і він уперше за хтозна-скільки років промовчав.

Погано настроєний радіоприймач хрипло, глухо повторював офіційне повідомлення:

«Оскільки, як уже було сказано, теперішні кліматично-метеорологічні явища мають не тимчасовий, а затяжний характер, то пора холодів... цим не закінчиться. Навпаки, можна сподіватися... на невизначений час... дедалі гіршатимуть...

З усього судячи, ми перебуваємо на початку нового льодовикового періоду».

Небо того дня було затягнуте сірою зимовою пеленою, і сонце, мандруючи по її зворотному боці, наскочило на якийсь грубий рубець і за мить потемніло. У кімнаті смеркло, і пан Квакич, дивлячись на дружину перед собою та слухаючи радіо позад себе, затремтів у своєму кріслі й тісніше загорнув поли халата. Його дружину теж пройняв дроз. Вона стрепенулася, плечі заходили ходором, наче від беззвучного плачу, і з її відкритого рота, справді, вирвався якийсь писклявий звук.

— Льодовиковий період! — сказала вона.

— Льодовиковий період! — підтвердив він, а радіо повторило своїм нелюдським, металевим голосом:

— Льодовиковий період!

3

Отже, почався льодовиковий період!

Тепер це було всім ясно в снігом заметеному Белграді, наприкінці липня. Тепер це було всім ясно, і ніхто цього більше не заперечував. Навіть повідомлення й метеорологічні прогнози директора Центральної метеорологічної станції Улюбленця.

— Звідки взявся цей льодовиковий період? — запитували люди.— Чому так раптово настав? Які сили викликали це обледеніння? Чи хтось знав чи бодай передбачав, що таке може статися? Яких заходів було вжито, щоб запобігти цьому або хоч своєчасно підготувати до цього людей? І на решті,— питалися люди,— яким буде цей льодовиковий період? Чи таким, як у школі вчили, чи якимсь іншим, символічним, у переносному значенні? Як довго триватиме — рік, два чи, може, цілих три? Чи буде дуже холодний цей льодовиковий період і що ще нас чекає чи, точніше, загрожує нам?

Одна за одною вийшов добрий десяток книг, присвячених

льодовиковому періоду, миттю розходилися також книжки про дослідників Північного й Південного полюсів Нансена, Амундсена, Скотта й Росса. Розкуповувалися всі товсті книги в твердих палітурках незалежно від їхнього змісту, але все-таки першість тримали ті, в яких описувалися життя й побут ескімосів, лапландців, сибіряків, жителів Вогняної Землі та найвищих, покритих вічним снігом і льодом гірських районів Земної кулі. Студенти, та й звичайні громадяни, раптом зацікавилися такими, раніше майже забутими науками, як палеонтологія, кліматологія, доісторична археологія, і, очевидно, в зв'язку з цим наповнилися гомоном досі завжди порожні, припалі пилом, нудні природничі та доісторичні відділи музеїв. Таким чи іншим чином льодовикового періоду стосувалася майже кожна лекція, де б вона не читалась — у народних університетах чи в профспілкових, ветеранських та інших організаціях районного, вуличного й будинкового рівнів.

З усього того, що говорили й писали про льодовиковий період, можна було зрозуміти, що він для Землі не первина і за свою історію вона вже пропустила через себе кілька таких блідих коханців. Тільки ми, люди, в своїй зарозумілості й марнославному чванстві собою та своїми мізерними успіхами, забули про це, гадаючи, ніби ми перші й єдині, беззаперечні й необмежені господарі її та власної долі, готові й спроможні навіть підкорити собі космос. Особливу сенсацію викликала заперошена й пожовкла від часу, видана тридцять з гаком років тому книжка, яку один журналіст, шукаючи чогось незвичайного, відкопав десь у букіністичній книгарні й уривки з якої надрукував у кількох номерах своєї газети.

«Як ми можемо пам'ятати про льодовиковий період двадцятитисячолітньої давності, — запитував він, — коли ми легко забули наукові праці нашого видатного вченого, які прославили його на весь світ заледве тридцять років тому?»

Виявилось, що найближчий до нас льодовиковий період був приблизно 20 000 років тому. Попередній перед ним — 70 000 років. А ще попередніший — 115 000 років. І так далі

в глибину земної історії, у якій одна за одною накочувалися хвилі холоду, і найсуворішим з них був льодовиковий період 650 000 років тому.

«То були, як свідчить уже їхня назва, страшні періоди,— писалось у цій книзі.— На вершинах гір, вищих за теперішні, білили вічні сніги. Спочатку непомітно, а потім дедалі швидше сніг почав розширювати свої володіння, спускаючись уже нижче додолу. З року в рік літо ставало коротше й прохолодніше, льодовики розросталися, захоплювали долину за долиною, дихаючи холодом і знищуючи рослинність.

За тисячу років льодовики вкрили всі Альпи, Північ Європи, весь Скандинавський півострів; теперішня Англія, Данія, частина Німеччини й Радянського Союзу, велика частина Північної Америки були поховані під шаром снігу й льоду завтовшки приблизно в тисячу метрів. Здавалось, уся Земна куля промерзне наскрізь».

Журналіст твердив, що наш видатний вчений склав також календар кліматичних змін, на основі якого можна було розрахувати, коли накотиться нова хвиля холоду, й передбачити прихід теперішнього льодовикового періоду, якби ж то хто-небудь був здогадався заглянути в його працю. Але хто тепер читає книги? Кому потрібна їхня мудрість? Від цього, можливо, не було б нам легше, але принаймні терпиміше. Ми хоч би психологічно підготували себе, якщо б уже не могли нічого іншого зробити. Запаслися б паливом і харчами, пошили б зимовий одяг, а якби й це не допомогло, то переселилися б у теплі, тропічні краї. І так далі.

Було видно, що журналіст намагався роздути справу і заодно зводив якісь свої порахунки з метеорологами, а можливо, й із самим директором Улюбленцем. І справді, перша реакція читачів, викликана цією статтею, була така, що професор Улюбленець мусив особисто виступити із заявою, у якій твердження амбітного журналіста були спростовані, а сам він засуджений і викритий.

«Як впливає з цитованого тексту,— писав Улюбленець,— льодовикові періоди в далекому минулому встановлюю-

валися поволі. Літо майже непомітно з кожним роком коротшало й холоднішало, а, як можуть пригадати люди, ще минулого року серпень був такий жаркий, що в деяких кварталах Белграда забракло навіть питтєвої води. Отже, не було ніяких ознак, які б давали змогу метеорологам передбачити наближення льодовикового періоду. Раптове, несподіване похолодання, безперечно, має свої причини, які наша метеорологічна наука тільки ще досліджує. Твердження журналіста М. Н. нічим не обґрунтовані й по суті зловмисні, вони не містять ніякої вірогідної інформації, крім намагання посіяти непевність серед населення й викликати недовір'я до метеорології. До речі, у нього вдома знайдено великі запаси вугілля й дров, кілька електричних грілок, камінів, електроплиток, кип'ятильників, прасок та інших предметів, і це свідчить, що цей нібито друг народу вже давно відкрив книгу, на яку посилається, але замість того, щоб одразу донести до широких мас її зміст, підступно приховав її, а сам тим часом спекулятивним шляхом забезпечував себе на довгий період зимівлі».

І все-таки, при всій переконливості цієї заяви, освіченіші люди знайшли в бібліотеках згадану книгу нашого вченого, а також ряд інших праць, з яких можна було довідатися про різні теорії настання льодовикового періоду як наслідку «зменшення опромінення поверхні Землі, періодичних відхилень її осі та навколосонячної траєкторії», «поступового переміщення полюсів і базальтових плит, які плавають на магмі», «змін у напрямку теплих морських течій, зумовлених таненням полярного льоду й підвищенням рівня води в світовому океані», «впливу сонячних плям на клімат Землі» і так далі. Серед іншого й таке:

«Минали століття, Землю опановував холод. Тварини залишали свої замерзлі пасовища, переселялися в тепліші області або пристосовувалися до нових умов. Людина сховалась у печери, залишивши там свідчення про ті часи у вигляді наскельних малюнків мамонтів та інших тварин льодовикового періоду.

Сніг і лід, поширюючись по Землі, стерли й поховали під собою всю рослинність, що трапилася їм на шляху, і якби цей період повторився, то можна собі тільки уявити, яку б пустилю на місці наших найбільших і найкращих міст залишив би після себе лід, захопивши північні й частково південні райони Європи».

Звичайні люди, яких більшість, не розуміли цих складних наукових пояснень і, покладаючись у своїй невченості більше на долю й на те, що буде, менше піддавалися страхові. Вони знаходили прості, а часом і марновірні, але в усякому разі ненаукові пояснення своїх бід та нещастя і по-своєму намагалися пристосуватися до них або боротися з ними. Тихо, без метушні й галасу.

— Та воно зрозуміло,— казали вони, збираючись у кав'ярнях біля груби, у пральнях, пекарнях та інших теплих місцях.— І так уже надто довго був спокій і мир. Ледве стали трохи краще жити, як відразу носи позадирали й так знахабніли, що мусило щось статися. Щойно закінчилася війна, а вже в газетах тільки й читаємо про «похолодання у відносинах між колишніми союзниками», про «холодний прийом пропозицій щодо мирного врегулювання спірних питань», про те, що «холодна війна загрожує поширитися на весь світ». Не було майже такого дня, щоб по радіо не передавали про «холодну атмосферу, яка панувала на зустрічі», про «залізні й льодові завіси», про «льодові нагромадження холодної війни», про великий несподіваний інтерес великих держав до льоду Північного й Південного полюсів. А ми самі хіба не скаржилися і то не раз, що нас дуже холодно прийняв якийсь начальник, що нас холодно зустрів наш знайомий, до якого ми звернулися за допомогою, холодно відвернувся друг, на якого ми найбільше розраховували? Ми охололи один до одного, нема тепла в стосунках не тільки між чужими людьми, а й між рідними братами. Боїмося тісної дружби, товариської довірливості, щирої розмови. Відгородились один від одного своїми званнями й посадами, ставимося один до одного офіційно холодно і не допускаємо ніякої безпосередності

та панібратства в службових стосунках. Власні душі ми за-
пхнули в темні крижані льохи, а скрізь навколо себе, в кабінет-
тах, кінотеатрах, магазинах і квартирах, поставили холодиль-
ники, вентилятори та інші охолоджувальні прилади. Великі
холодильні установки заморожують харчі, які ми потім їмо,
дістаючи з льоду, та й лікарі від якогось часу лікують хворих
за допомогою штучного заморожування. Тож хіба дивно, що
від такої кількості льоду Земля почала охолоджуватися й
настав оцей теперішній льодовиковий період.

Люди сиділи в ресторані «Під трьома зеленими листками»,
гомоніли й розмовляли про все. За товстими шибамі біля
нагрітої груби було порівняно тепло. Над ними витав кисло-
ватий запах мішанини різних напоїв і тютюнового диму,
незвичайний і таємничий, як у бакалійній крамниці, подраз-
нюючи ніздрі й збуджуючи нашу первісну звичку за допомо-
гою нюху знаходити й розпізнавати речі.

— Я так і знала, що трапиться щось. Що вирветься якась
нова халепа, — зітхнула бухгалтерова дружина. — Обставили
квартиру, дочку заміж видали. От би ще тільки вийти на пен-
сію та й жити собі спокійно в своїх чотирьох стінах.

— Тож-бо воно й є! Усі ці лиха й пішли від того, що кож-
не замкнулося в собі та в своїх чотирьох стінах. Тільки знає
себе та своє кубло. А відомо ж: самій людині навіть у ліжку
під периною холодно. Треба, щоб хтось інший, близький
зігрівав її.

— Правильно! Саме так! От я й питаюся: коли ми раніше
так зустрічались, а як-не-як, ми ж найближчі сусіди і друзі.
Хай це нам буде наука на майбутнє. Могли б ми частіше на-
відуватися сюди й грітися разом.

З цим усі погодились. Домовилися, що кожен принесе
свою частку палива й усі збиратимуться тут бодай двічі на
тиждень — раз увечері та в неділю вдень. Поки що. Доки не
з'ясується, що буде далі з тим льодовиковим періодом.
Столяр, якому з його професією не залишалося нічого іншо-
го, тільки проповідувати, вірив, що ця напасть не потриває
довго. Це свого роду випробування, покара й покута за гріхи

наші. І, сповнений благоговіння та покори, він запевняв присутніх, що не для того сніг, щоб знищити світ, а щоб кожен звір показав свій слід. Тепер виявиться, хто яка людина, хто кому друг і чого вартий. У цьому й уся суть льодовикового періоду. Кремезний токар, навпаки, вважав, що годі чекати манни з неба та погоди від метеорологів, склавши руки. Треба щось робити, треба боротися. Уже завтра він натягне на ноги грубі вовняні панчохи, взує чоботи й знову подасться ловити рибу. По-північному, по-ескімоськи. Якщо лід не хоче сам розтанути, то треба його силою розбити; проб'є ополонку ломом і так ловитиме. Кочегар Мацюра заявив, що завтра вирушає на полювання. У верболозах і замерзлих плавнях на тому боці з'явилися великі стада диких свиней та всякої дичини. М'ясо тепер дороге й нема його, то, якщо пощастить, усім буде з цього користь.

Жінки підвели на мить голови й знову повернулися до своєї розмови. Говорили про чоловіків і дітей. А мимохідь обережно випитували одна одну, як хто запасся харчами й паливом. Та бідкалися, чи вистачить їм усього до кінця льодовикового періоду. І не знаходили відповіді.

4

Увечері в Квакичів знову зібралися гості в господаревій бібліотеці. Тільки цього разу було не так затишно й не так тепло. Вікна були затулені великими подушками, а рами дошка обклеєні папером — за російським звичаєм. Прийшли ті самі, що й завжди, але тепер не треба було чекати генерального директора Плечистого. Він прибув вчасно, хоч і не мав машини. Зате довелося чекати директора Головного управління державними запасами, який приїхав на санях.

Пригощались теплим чаєм, а розважались холодними розмовами про погоду. Тільки про погоду, і то відразу, без зволікань і вступів.

— Отак,— сказав хтось,— прийшли. У самісінький

льодовиковий період утрапили. Нічого не скажеш, їй-богу. Справді, яка розкіш!

— Не в самісінький,— поправив його пан Квакич.— Це ще тільки початок. Справжній льодовиковий період ще буде.

— О господи! — зойкнула Дара.— Що ви? Та й це вже нестерпно.— Тепер вона сиділа на софі, бо на підлозі було холодно, й підібгала ноги під себе, бо звідкись дуло.— Дозвольте притулитися до вас,— звернулася вона до нового директора.— Мені холодно, а тільки ще ви маєте запас вогню. Хіба не так?

Пані Квакич підсіла до директора Плечистого.

— Бачите, як ми живемо,— пошепки скаржилася вона.— Як погорільці! Та ні, бо звідки візьмуться погорільці в таку холоднечу? Я хотіла сказати, як біженці, як емігранти. Тиснемося в трьох кімнатах, від решти задля економії мусили відмовитися. Хіба ви б не могли ще якось допомогти нам? Зрештою, держава не повинна так байдуже дивитися на те, як бідують її громадяни. Легко тим, хто звик до холоду й нестатків. Вони витриваліші, та й у роботі можуть зігрітися. Через вулицю проти нас мешкає сім'я залізничника. Так вони щоранку вибігають надвір голі до пояса й натираються снігом, як ескімоси. А ми, люди розумової праці, повинні сидіти й витрачати власні калорії. Заради інших.

Товариш генеральний директор, слухаючи її, тільки кивав головою, але коли нарешті відкрив рота, то мусив визнати, що він уже більше нічим не може зарадити.

— На жаль,— сказав він.— Я вам більше допомогти не можу.

І тільки коли директор утретє повторив слово я, пані Квакич нарешті збагнула, що він каже. Вона розгублено й якось холодно подивилася на нього.

— Ви не можете? — запитала вона, наголошуючи перше слово.— А чому ви не можете? — повторила вона виклично й майже грубо.

— Тому,— пробурмотів він, запинаючись,— тому що це вже не в моєму віданні.

— Не у вашому? А чому?

— Тому що я вже не маю відомства. Ліквідували його. У зв'язку з льодовиковим періодом. Розпущено Управління громадським транспортом. Уже кілька місяців транспорт не діє, усякий рух завмер.

— То чому ви мені про це раніше не сказали?

— Пробачте, не встиг. Мене тільки сьогодні вранці повідомили про це.

— Гаразд, а кому передано склади? Наприклад, вугілля?

— Вони тепер належатимуть Головному управлінню державних запасів,— сказав він, кинувши заздрісний погляд на свого щасливішого колегу, який сидів навпроти на софі.— Я поки що без посади. Повірте, я гірше замерзаю, ніж ви. Тільки у вас відігрівся.

— Так,— сказала вона, подивившись йому в обличчя. Справді, колишній директор видався їй змерзлим, посинілим, занедбаним, виснаженим, як людина незначна, без становища й відомства. Він був ніби зайвий тут, у цьому товаристві, та й у кріслі, яке захопив собі. Пані Квакич встала зі свого місця, не сказавши ні слова, підійшла до софи, прощбетала: — Дозвольте біля вас! — і сіла майже на коліна директорів державних запасів.

— Як вам подобається тут, товаришу генеральний? — запитала вона.— Адже ви вперше в нашому товаристві.

З цим було важче. Не знала, з якого боку приступитися до нього, на що зловити. Почала розмову про мистецтво, але це не цікавило його, хіба що картини, та й то насамперед рами. Тільки коли вона показала йому стару ікону, він підвівся зі свого місця, потримав її в руці, мов зважував та вимірював товщину, подивився ззаду, стукнув двічі нігтем і кивнув головою.

— Дуже добра! Чудова! — похвалив він ікону.— Сухе горіхове дерево без червоточин. Бережіть. Скоро на неї підскачить ціна.— Потім, ніби проводячи огляд військ, обійшов усю кімнату, розглядаючи меблі, постукуючи по них і мацаючи, як торговець худобою — коней та корів. Носком черевика

загорнув ріжок килима й схилився, придивляючись до паркету. Наче посередник по продажу меблів і нерухомого майна, який при живих господарях хоче продати комусь їхній будинок.

— Ви, мабуть, були столяром або паркетником? — розсердилася господиня, але, злякавшись, що перебрала міру, поспішила виправитися: — Пробачте, я маю на увазі — раніше, за старих часів.

Та це його не збентежило.

— Так, — сказав він, ніби між іншим. — Щось у тому роді. — І став далі оглядати й мацати меблі.

— Гарна річ! «Бідермайєр»! — пояснювала господиня, супроводжуючи його. — Крісло, на жаль, не в цьому стилі. Надто громіздке й важкувате. Я ще не встигла замінити його.

— Це добре! Добре, що не замінили! — зауважив він, помацавши й крісло, а потім біля груби побачив звичайний ящик з ялинових дощок.

Господиня почервоніла.

— Ах, не звертайте уваги, бога ради, тут ніякої краси. Ми поставили його тимчасово. Для дров та вугілля, доки зима мине й трохи потепліє.

— Доки зима мине? — перепитав він, глянувши на пані Квакич. Потім нагнувся низько, роздивляючись ящик, мовби кланявся йому з глибокою повагою. — Ні, пробачте. Це мені подобається. Надзвичайно подобається. Хотів би я мати більше таких речей. Байдуже, що нема краси, основне, що він міцний, масивний. А це врешті-решт важливіше й цінніше.

І він, такий же неприступний, повернувся на своє місце.

На другому кінці кімнати, проти стелажа з книжками, не зводячи очей із статуетки білої ескімоски, сидів худий, злий і роздратований поет Бабич.

— Ось! — показував він рукою. — Бачите, до чого ми дійшли. Ще трохи, й станемо схожі на цих дикунів. А з язика не сходить слово людина. Людина? Що таке людина? Скажіть мені, прошу вас, що таке людина? Чи це тільки біологічне поняття? Те, з чого ми зроблені, чи те, що ми робимо? І чо-

му суспільство, яке твердить, що воно дбає про соціальну справедливість, дозволяє, аби матеріальні блага, які створили одні, привласнювалися й розтринькувались іншими. Давно вже нема сенсу говорити про робітничий клас як творця всіх благ нашої цивілізації. У час конвейерів, автоматів, роботів і повної механізації роль фізичної праці зведена до мінімуму. Майже до нуля. Сьогодні ми маємо право заявити, що некультурна, відстала маса живе за рахунок здібностей, зусиль і праці духовної еліти, що більшість визискує освічену меншість, а це набагато гірше, ніж коли меншість визискує більшість, як це було раніше. На жаль, при нинішньому стані речей, саме ми є ті, кого нещадно визискують, і час уже повстати проти цієї несправедливості. Настав льодовиковий період, і відповідно до обставин нам треба діяти холоднокровно, продумано. Досить екзальтацій і романтики. Геть віру в розхлябану людяність, у тепло так званого людинолюбства, адже в холодних морях вижили тільки холоднокровні тварини. Чи варто заради людяності жертвувати людством, зводити нанівець зусилля кількох сотень поколінь протягом десяти тисяч років, щоб повернутися знову до вихідної точки? Фізіологічно ми мало просунулися вперед і майже не змінилися за час від минулого льодовикового періоду. Ось, візьмімо товариша директора, хіба він багато чим відрізняється від тодішніх людей? Я сказав би, майже нічим. Досить тільки роздягнути його.

— Ні, бога ради! — вигукнула господиня.

— А чому б і ні? Було б цікаво! — вихопилася господинина родичка Дара, але директор Головного управління державних запасів тісніше стягнув поли піджака й притиснув їх руками до себе, мовби боявся, що й справді хтось може таке вчинити.

— Досить тільки, щоб він роздягся, і ми легко переконаємося в цьому. Зате духовно від них ми відійшли на десять тисяч світлових років. На десять тисяч років олюднення людини. Духом! Нашим інтелектом! І тому справедливо буде матерію й матеріальні блага поставити на службу духа. В ім'я

розвитку техніки, науки й прогресу всього людства. Треба зважитися на неминучі жертви. Як уражений гангреною хворий погоджується на ампутацію руки, щоб урятувати голову. Чи не так, товаришу директоре запасів? Нас, обраних, набагато менше, а це означає, що повільніше витрачатимуться запаси і ви довше залишитеся на своїй високій посаді. Та й чого варта буде посада без запасів та повних складів? Ви б опинилися в становищі колишнього директора Плечистого, з якого, при правильному розподілі благ, треба було б почати. Тому, дорога господине, дозвольте мені взяти його чашку чаю, щоб компенсувати калорії, які я витратив на мою промову.

Він перехопив з її рук чашку й підніс до рота, а колишній генеральний директор, товариш Плечистий, дивлячись собі під ноги, справді почував себе якимось відчуженим від інших, таврованим, зайвим і непотрібним, виставленим на посміховисько й беззахисним, як забовтане дитя.

У тиші, яка після цього запала, стало чути, про що розмовляли гості, які зібралися коло господаря.

— Ви чули, Стоїча перевели до Парижа?

— Чув. Це покарання йому. Щоб трохи охолов у цій напівмертвій пустці. Надто давав волю язикові і був упертий на своєму попередньому теплому місці в Хартумі. У холодній війні потрібні холодні голови, а не такі запальні, як його. Зрештою, йому ще поталанило. А міг же клацати зубами в Канаді чи Швеції.

— Ацкович перебрався в Йемен. Той уміє влаштуватися!

— Ще спритнішим виявився Татич. Так повернув справу, що, замість Нью-Йорка, дістав місце консула в Джібуті. Уявляєте? Там зараз у затінку щонайменше двадцять п'ять градусів тепла. Сиди собі надворі, грійся проти сонця, а люди вулицями ходять у легкому літньому одязі.

Дехто вважав, що взагалі треба порвати стосунки з тими старими, закам'янілими й охололими європейськими державами, а більше уваги приділити гарячим країнам Африки, Південної Азії, Екваторіальної Америки й Океанії, яким

належить тепле майбутнє. Дивувалися, чому досі не відкривають дипломатичних представництв у таких країнах, краях і територіях, як Аден, Кенія, Танганьїка, Родезія, Ньясаленд, Сахара, Уганда, Камерун, Руанда-Урунді, Мадагаскар, Таїті, Самоа, Туамоту, Раротонга, Фіджі та інші острови Океанії з їхніми багатими запасами нафти, деревини та кокосових горіхів і давніми культурами.

— Безперечно! — погодилися всі.— Це давні, великі культури, колиски людської цивілізації.

Нарешті обізвався й директор державних запасів, який досі мовчав.

— У Дагомеї, наприклад,— сказав він,— при дворі Каркаркарами Намбая Сарамандулаха товариш Бабич міг би з успіхом представляти нас. Слід було б туди послати також товариша й товаришку Квакичів. Його величність Каркаркарама був би від них у захопленні, а оскільки його країна мало заселена, то вони могли б домовитися з ним про переселення туди значної частини наших людей. Зрозуміла річ, тих найцінніших, про яких сьогодні так натхненно говорив товариш поет.

Усі подивилися на нього. З недовір'ям. Не могли збагнути, чи він говорить насправді, чи кпить із них. Було пізно, і господиня, цілком очевидно, не збиралася ще раз подавати чай.

— Ех! — зітхнув хтось, підводячись.— Гарно було! І добре погрілись у вас.

Не хотілося виходити на мороз і сніг. Але що вдієш? Господарі випроваджували їх так, мов виганяли, і скоріше зачиняли за ними двері. Гості розходилися поволі, один по одному. Але на вулиці рушили всі разом. Як череда. Попереду йшов колишній генеральний директор, за ним товаришка Дара, далі поет Бабич, журналіст, його дружина та інші. Кожен за звичкою глянув на небо, і тут до них долинув якийсь дивний зойк. Було тихо, густе холодне повітря чудово переносило звуки. Десь дуже далеко почулося щось ніби крик. Потім ще раз. Усі зупинились перед ворітьми й збилися в купу. Товаришка Дара схопила поета Бабича під руку й

відчула, як його кволі м'язи драглисто тремтять. Тієї ж миті другою рукою, мов тонула, вчепилася в Плечистого.

— Що це? — запитала вона, але ніхто не міг відповісти.

— Нічого! Нічого! — спробував заспокоїти її Плечистий.

— Проведіть мене! — наказала Дара, і він, охоче послушавшись її, рушив попереду, як пес-провідник. Порозводивши всіх, Плечистий побрів поволі додому. А далину знову розтяв той моторошний самотній стлумлений крик. Небо було безхмарне, прозоре, чисте, як лід на ополонці.

У Квакичів тим часом прибирали чашки й попільниці зі столів.

— Колишнього генерального директора більше запрошувати не будемо, — сказала дружина. — Він тепер нам без потреби. А якої ти думки про того з державних запасів? Як ти гадаєш, його можна буде прибрати до рук?

— Ні, марна справа. Зрештою, ще питання, чи в тих запасах бодай що-небудь залишилося. Очевидно, замість нього треба буде покликати когось іншого. Може, все-таки когось із метеорологів? Мені здається, Дара мала рацію: вони зараз роблять усю погоду. А замість європейських дипломатів слід запросити когось із південних країн, якщо вдасться, з екватора.

Пан Квакич підвівся й, дрібочучи, пройшовся по кімнаті.

— А все-таки добре нагріли нам квартиру. Із кожного чаєм вигнали стільки калорій, що нам на три дні вистачить тепла.

Нагнувшись, він доторкнувся до ящика біля груби, помацав ікону на стіні, стелаж і задивився на статуетку голої ескімоски. На неї падало світло, вона іскрилася, мов обсіпана дрібними кристаликами льоду. Взяв у руки: була холодна, ніби її щойно привезли з далекої півночі. Його погляд зупинився на малій білуватій плямі на стіні: було таке враження, наче тінь ескімоски залишила на стіні свій слід, і цієї миті статуетка вислизнула йому з рук і брязнула об підлогу.

— Що таке? Що сталося? — підбігла до нього господиня.

Пан Квакич не відповідав. Стояв німий, здерев'янілий і все дивився на те місце, де нещодавно стояла статуетка. Потім звільна підняв руку й наставив палець. Показував на ту малу пляму, яка нагадувала плісняву.

Жінка притулилася до нього.

— Що це? — запитала вона, хоч уже й сама розуміла, про що йдеться.

— Інй,— сказав він.— Мороз. І сюди проник.

Вони забули про статуетку, яка, розбившись на друзки, лежала в них під ногами. Стояли мовчки, мов заворожені, дивлячись на ту плісняву, яка поволі, але на очах, міліметр за міліметром росла вшир і ввись, як болячка, вкриваючи й пожираючи стіну.

Пані Квакич заплакала. Плечі її дрібно дрижали, а він притримував її за стан.

5

Далі чекати не можна було, треба було щось робити.

Відкрито чи таємно, але всі держави вжили заходів для самозахисту. Зміцнювали свою безпеку. З усіх боків. Чого одні не подумалися, те інші зробили, насамперед закрили свої кордони.

Мовби хотіли позатулювати всі вікна й двері. Заліпити їх папером ізсередины, щоб не проник до їхнього дому ззовні ані ковток свіжого повітря. Як прикордонники пильнують, щоб ніхто не прокрався через їхній кордон, як митники стежать, щоб ніхто не провіз контрабанди.

Передусім на шосейних дорогах — поїзди й так уже не ходили — було споруджено якісь смішні бетонні загороди, щоб жителям північніших країн, наляканим снігом і кригою льодовикового періоду, перешкодити проїзд на південь. Але оскільки втікачі знаходили обхідні шляхи, то такі ж загороди було поставлено і з сходу та заходу. З південного боку загороди будували вже інші, захищаючи себе зі своєї півночі, так що всі кордони були закриті.

Але незабаром все це виявилось марним і непотрібним. Дороги й так були настільки завіяні, що не можна було помітити, де вони пролягають. Кордони ледве вгадувалися під снігом, і тепер їх могли перетинати, де хто хотів. З неймовірними зусиллями і ціною великих жертв держави вздовж них ставили стовпи, переплітаючи їх у п'ять рядів колючим дротом і пропускаючи крізь нього струм високої напруги, який, зрозуміла річ, не грів, зате убивав на місці. Люди не могли пробратися крізь дріт, але деякі звірі, особливо вовки, що тікали з півночі, пролазили, і тому поряд з дротом було викопано глибокі вовчі ями.

Великі громадські роботи супроводилися в деяких країнах і великими аферами. Люди твердили, що єдині, хто мав користь з усього цього,— це підприємці й міністри. В інших країнах чулися нарікання іншого роду.

— Від кого і від чого ми захищаємо себе колючим дротом? — питалися люди.— По суті, ми самі себе замкнули в концентраційний табір. Який дурень прийде тепер до нас у гості, коли ми й самі радо втекли б куди-небудь. Чи не мудріше було б ужити якихось ефективних заходів проти холоду, який набагато небезпечніший, ніж небажані й непрохані гості? Розумніше було б негайно, замість цієї дірявої загорожі, спорудити високу щільну стіну, яка б і вберегла нас від зайвих відвідувачів, і водночас захищала країну від холодних вітрів.

Сказано — зроблено. У більшості держав, за прикладом стародавніх мудрих китайців, одразу почали будувати вздовж кордонів високі кам'яні й бетонні стіни. А перед стінами, точнісінько як перед середньовічними фортецями, викопували глибокі рови, щоб зупинити наступ льоду з півночі. Але в дійсності це давало тільки психологічний ефект. Рови, які заповнила вода, замерзли, вітер і далі дув, для нього не було перепон. Зрештою, холод ішов і зверху, з чистого незахмареного неба, й ширився без найменшого подуву вітру. Ішов просто з зірок.

Отже, треба було захищатися насамперед зверху.

— Але хто сховається від ока божого? Хто поставить стіну між нами і небом? — запитували старі віруючі люди.

— Варто було б спорудити над нами скляний дах, такий, як роблять над парниками взимку і ранньою весною,— пропонували молодші й винахідливіші люди.— Навіть у холодній Ісландії в оранжереях досягають виноград і помідори. То чому й ми не могли б грітися під велетенським скляним куполом, який би накривав усю земну кулю?

Справді, здавалося, що при теперішньому високому рівні техніки таке цілком можливе, проте відразу, ще перед початком робіт, реалізація цього проекту наткнулася на неподоланні труднощі, пов'язані з людським егоїзмом та розбратом. Як це буває й у наших поїздах, що пасажирів ніяк не можуть домовитися й дійти згоди, коли треба підняти чи опустити вікно, увімкнути чи вимкнути опалення, так і тут деякі держави, насамперед екваторіальні, негайно виступили з протестами, що, мовляв, вони століттями задихалися від неймовірної тропічної спеки і ніхто тоді не здогадався відчинити вікно та впустити до них бодай трохи свіжого європейського повітря. Тому тепер, коли вперше стало їм легше дихати, вони нікому не дозволять ставити над ними скляний ковпак, а якщо хтось посміє таке зробити, то каменяками поб'ють усе скло.

Доки про це велися довгі й всеохоплюючі розмови на різних міжнародних форумах, деякі реально мислячі люди спробували кинути в гру найновіші досягнення сучасної науки. На всіх високих місцях, уздовж кордонів і всередині країни, було поставлено великі радары, які своїм випромінюванням мали відганяти скупчення снігових, льодових і градових хмар, дедалі частіше з цією метою проводилися вибухи атомних та водневих бомб і ракет. Але холод і сніг лише переганялися з однієї країни в іншу, потоки повітря тільки посилювалися, а внаслідок вибухів у місцях пониженого тиску штучно утворювався лід. Таким чином, від технічних заходів було більше шкоди, ніж користі.

Ситуація на міжнародній політичній арені була не краща.

Внаслідок труднощів на шляхах сполучення різко зменшилася міжнародна торгівля, туризм і так званий обмін культурними цінностями. Дротяні загорожі, вовчі ями, рови й високі стіни на кордонах зробили неможливим особисті контакти. А що найбільше ускладнювало стосунки й загострювало холодну війну, то це посилення інтересу до колоній, які тепер являли собою не тільки джерело сировини та дешевої робочої сили, а й були територіями для можливого переселення сотень тисяч чи й мільйонів людей, готових світ за очі тікати перед навалою снігу та льоду. Кажучи політичною мовою, посилилася тенденція до нового розподілу колоній і навіть встановлення колоніальних порядків у справді або тільки формально незалежних країнах жаркого поясу.

Відстала й егоїстична частина населення в зв'язку з цим гостро нападала на нашу зовнішню політику.

— Ось до чого довела їхня принциповість! — казали несвідомі громадяни. — Так їм і треба! Вічно борються за якусь справедливість! Постійно таврували й таврують імперіалізм та колоніалізм, а інші держави тим часом влаштовують свої справи, як можуть та вміють. І чим тепер погано, скажімо, бельгійцям, що в них є Конго в Африці, і то в районі екватора? І яка територія — п'ятдесят Бельгій може вміститися в ньому! Доки бельгійцям було добре й тепло в їхньому Брюсселі, вони там собі розважалися, влаштовуючи різні виставки, і їм навіть на думку не спадало переселятися в джунглі. Вони дозволили дикунам жити, як ті звикли, танцювати, скільки їм хочеться, і смажити один одного на рожнах, але тепер вимагати від бельгійців залишитися в своїй Бельгії й чекати, доки їх живцем поховає лід, було б справжнім безглуздом. Усі вони переберуться в Конго, і їм буде добре, і неграм це не завадить. Матимуть більше роботи. Скільки годувальниць, няньок, служниць, офіціантів, чистильників взуття, ліфтерів, джазистів, боксерів та подібних спеціальностей потрібно буде багатим бельгійцям, коли вони там стануть жити. А нам що? Дуля з маком! Хоча

наші далматинці відомі мореплавці, але жоден з них не захопив і не відкрив для нас якої-небудь колонії, а коли й вирушали в якусь експедицію, то на Північний полюс, на Шпіцберген та на Землю Франца-Йосифа. Тепер мусимо викручуватися, як хто може. Льодовикова доба — крижані закони. Кожний про себе і кожний для себе.

І справді, усі так звані надзвичайні заходи не дали жодних позитивних наслідків. Холод, сніг, мороз, лід і далі робили свою справу. Один шквал вітру — і всі перепони на дорогах, стіни, рови та дротяні загорожі опинилися під заметами; такими ж безсилимися виявилися й усі технічні та наукові засоби. Отже, ті, хто сучасну науку й техніку вважав причиною цілого ряду нещасть, — таких як механізація й автоматизація, стандартизація мислення й конформізм поглядів, — ті тепер, зрештою зовсім марно, вимагали й чекали від неї допомоги, а ті, хто досі мав її за символ добробуту й прогресу, тепер проклинали й звинувачували її в усіх своїх лихах, намагаючись допомогти собі найпростішими й найпримітивнішими засобами, як той хворий, який роками лікувався в найславетніших лікарів, купував найновіші та найдорожчі ліки і нарешті плюнув на все й подався до звичайнісінької знахарки.

Менша частина людей, які були багатші й більш забезпечені, ще надіялася на себе, на своє майно й свої будинки, на забиті запасами комори й підвали, вірячи, що це, як і в подібних ситуаціях під час воєн та революцій, допоможе їм якимось перебути важкий льодовиковий період, принаймні не гірше від інших, а то й набагато краще. Інша частина, чисельніша, якій не було на що покладатися, рятувалася, як могла: люди збиралися разом, як вівці збиваються в купу, захищаючись від ворога й холоду. Гнані спільним лихом, люди почали шукати один одного, знайомитися, робитися друзями — навіть ті, які раніше не любилися. Спочатку стихійно збирались у ресторані «Під трьома зеленими листками» або в «Дорчолі», а потім організовано в чийсь теплий квартирі. Почали виникати нові колективи: об'єднувалося

кілька сімей, цілий будинок або й ряд будинків, люди приносили по черзі своє паливо, разом грілися вдень, а вночі в своїх квартирах спали у вовняних та пухових спальних мішках.

І це був один із способів пережити льодовиковий період.

6

Так було в середині липня, а через місяць, тобто п'ятнадцятого серпня, за колишніми середніми даними, найтеплішого дня в році, в повідомленні про погоду говорилося: «Ясно, без опадів, висота снігового покриву близько одного метра, температура повітря вдень на сонці від нуля до мінус двох, а вночі — до мінус 15 градусів». І найбільшим оптимістам було зрозуміло, що літня зима перейде в зиму осінню й зимову, вони лише потерпали, якою ж буде та справжня, календарна зима, котра ще має прийти.

А вже й тепер не було нічого втішного.

У Скандинавії й Радянському Союзі сніг сягав двох метрів висоти, а в гірських районах і ще більше — до десяти. Усі північні озера й Балтійське море були вкриті суцільним льодом. Сполучення між Ленінградом, Хельсінкі, Стокгольмом і Копенгагеном здійснювалося на санях, навіть Північне море від Данії до Великобританії взялося кригою, і недалекий був той день, коли Британські острови знову з'єднаються з європейським материком, не треба буде й тунелю під Ла-Маншем. Льодовики в горах північної Скандинавії почали розростатись, видовжуватися, розширюватись і з'являтися там, де їх досі не було. Хто хоч поверхово знав історію раніших льодовикових періодів, той легко міг здогадатися, що може ще бути. Точніше: що загрожує нам, бо саме це всіх цікавило. Адже, як кажуть, ніхто собі не ворог.

Сніг давно вже не падав, але це більше нікого не тішило. Його й так було багато, а в нас він лежав майже до самого моря. Восени й узимку можна було чекати нового, але й цей, старий, якимсь сам собою зростав. Ніби земля під

ним перетворювалася на сніг. Волога, яку виділяли за день люди й рослини, вночі осідала на сніговій поверхні у вигляді інею. Як пісок у пустелі, так сніг та іній проникали в усі пори, просочувались у герметично закриті приміщення, проходячи й крізь товстелезні бетонні стіни, які не пропускали навіть ядерного випромінювання. Спочатку вони нагадували волокна плісені, які танули під пальцями, але яких не можна було стерти: що б не робили, вони за ніч знову з'являлися ще товщі, а якщо й далі їх знищували, вони перетворювалися на льодові. Потім перша пляма починала розширюватися, сполучалася з іншою, і так льодові голки та кристали захоплювали одну, а згодом і всі стіни приміщення. Кімната з часом ставала морозильною камерою, обмерзлою льодом, і люди мусили залишати її.

Обледенілі поїзди вже давно стояли нерухомо на станціях та на коліях серед поля, де їх засипав сніг. Скоро перестали літати й літаки. Кораблі навіть не вийшли з зимових стоянок, прикуті льодом до причалів, який був міцніший і товщий за мости на ріках. Єдиним моторизованим транспортом були кілька танків і гусеничних тракторів, спеціально переобладнаних для цього.

— Так! — зітхнув колишній генеральний директор, виходячи зі свого кабінету й несучи додому під пахвою те, що залишилося в нього: колишній розклад руху поїздів, колишній телефонний довідник, кілька своїх портретів великого формату, своє особисте службове дос'є, ніж для паперу, кілька календарів та карт — подарунки, які вручали йому його підлеглі на день народження та з нагоди інших подібних подій, коли узвичаєно давати щось керівникові установи.

«Так,— повторив він у думці, ковзаючись на засипаних снігом сходах, супроводжуваний поглядом коменданта будинку.— З усієї механізації залишилися нам тільки ноги. До Шабця або до Нового Саду знову добрих три дні ходу. Як у давній, справді льодовиковий період. А скільки часу минуло відтоді, коли останній поїзд промчав тими дільницями? Усього три або чотири місяці. Ось що може статися за

такий короткий час із нашою культурою й цивілізацією! За три місяці ми повернулися назад більше ніж на двадцять тисяч років».

Він став і оглянувся. Велика будівля мала сумний вигляд. Ніби ж нічого особливого з нею не скоїлося. Ні авіабомба в неї не влучила, ні землетрус її не зруйнував, ні пожежа її не обсмалила. Більшість вікон ще цілі. І все-таки вона мовби раптом постаріла на кілька десятків років. Потемніла, зблякла, поникла. Відчувалося, що порожня, покинута. Що за її вікнами нема життя, як за осклілими зіницями вмерлої людини. Тільки з вікон на другому поверсі, з двох виставлених угору, наче руки потопельника, труб сочився жовто-бурий дим. Він знав: у тих кімнатах останні чиновники ліквідованого управління, гріючись, спалюють у залізних пічках письмові та інші столи, полиці, шафи разом з актами й картотеками, настінні графіки, товсті реєстри, коментарі законів, збірники наказів і комплекти відомчої газети, крісла, вішалки, подвійні, оббиті ватою й дерматином двері, добуті з підлоги паркетини, навіть дорогі дерев'яні світильники з залу засідань. «Так,— подумав він сумно.— Ось так воно буває, коли людина чесна!» Особливо стало йому жалко довгого, масивного стола для нарад. А можна ж було перетягнути його до себе додому нібито для роботи, і тепер би грівся місяців зо два коло його дерев'яних кісток.

Зітхнув ще раз. Гарна урочиста вивіска біля входу «Управління громадським транспортом» була замальована фарбою, і поверх неї вуглиною невправним дитячим почерком доісторичної людини було написано: «Головсобакрух» — Головне управління рухом за допомогою собачих упряжок. Справді, перед будинком стояло дві чи три собачі упряжки з низькими саньми, які щойно розвантажили. «Було б добре, якби підвезли»,— подумав колишній директор. Але не наважився попросити. Боявся, що відмовлять. Адже він уже не був генеральним.

Притискуючи папери під пахвою, товариш Плечистий пішов поволі снігом. Повз нього вулицею промчало кілька

собаких упряжок — єдиний транспорт у місті, а тому, що він був дефіцитний, то ним могли користуватися лише директори щасливіших, ніж його, установ. Для рядових громадян були втоптані стежки.

Колишній директор дістав із кишені уже вивчений напам'ять лист від дружини, відправлений з останньою кур'єрською поштою, і, підіймаючись нагору, став ще раз читати кінець: «Отже,— писала дружина,— я залишаюся тут, у своїх, з ними мені приємніше й по-людському тепліше. З твоїх листів, дедалі коротших, рідших і холодніших, я відчула, що діється щось недобре, а твої постійні нагадування, щоб я не поспішала з переїздом до Белграда начебто тому, що в квартирі є ще різні недоробки (ніби колись ми двоє не були щасливі в нашій єдиній тісній кімнатці), підказували мені, що ти, можливо, взагалі не хочеш, щоб я приїжджала. Тепер, коли мені сказали, що тебе часто бачать з якоюсь Дарою (вона, часом, не розведена?), мені нарешті стало все зрозумілим. Розстаємося, отже, назавжди й безповоротно. Мабуть, треба було за все це покинути тебе з холодною зневагою, мовчки, без жодного теплого слова. Треба було, кажу. І все-таки наприкінці не можу не побажати тобі знайти в іншій ту любов і душевне, дружнє тепло, яке я тобі так щедро дарувала і яке тепер таке рідкісне й таке потрібне в цей суворий льодовиковий період».

«Отже,— подумав він, важко зітхнувши,— і з тим доведеться змиритися. І з тим, значить, покінчено. Навіть відповісти їй не маю змоги». Він хотів покласти лист до кишені й перейти вулицю, весь поринувши в думки та спогади, як повз нього промчала собача упряжка, мало не збивши його. Не міг добре розібрати, хто сидів у санях, бо в очі сипонуло сніговим пилом. Усе-таки йому здалося, що попереду сиділа пані Квакич, хоч вона й відвернула голову, щоб часом не довелось його підвезти.

Електричний струм ще був: ішов підземними кабелями. Але ліхтарі на вулицях давно вже не горіли, і це не з міркувань економії. Один за одним обривалися в місті дроти,

так що припинився й телефонний зв'язок. Ніщо не витримувало ваги інею, який до всього чіплявся. Тому офіційні повідомлення та розпорядження ще передавалися тільки по радіо, але було очевидно, що це теж довго не потриває — вежі й антени радіостанції могли ось-ось упасти під вагою снігу та льоду. Приватні вісті поширювалися з вуст у уста, зрештою, як і в давні часи, дуже швидко та оперативно, а один кмітливий чоловік навіть додумався організувати своєрідне бюро приватного телефонного зв'язку. У місті панувала тиша, машини не сигналили, тролейбуси не торохтіли, не двигтіли мотори, не вигукували продавці газет. Густе, важке, холодне повітря добре проводило звуки, і винахідливий підприємець з приватного сектора найняв десяток горластих і з добрим слухом хлопців, розставив їх по дахах найвищих будівель міста, і вони у великі рупори викрикували вісті, забезпечуючи таким чином зв'язок з усіма частинами міста. Таких ліній було небагато, а плата за послуги була висока. Але найгірше було те, що все передавалося відкрито й голосно і його міг чути будь-хто, а не тільки таємні донощики. Через те траплялося так, що на призначене якоюсь красунею побачення приходило відразу кілька її залицяльників або, ще гірше, і її власний чоловік. Тому за більшу плату можна було передати зашифровану звістку, а пізніше було введено й інші способи далекого зв'язку: знаки димом, прапорцями, свистом, сонячними зайчиками і найдавніший та найпростіший — через кур'єрів-лижників. Перед обідом, коли діяльність у місті найбільше поживавлювалася, Белград за кількістю лижників нагадував місце лижних змагань.

— І ось ми повернулися в доісторичні часи льодовикового періоду, — зітхнула пані Квакич. Сумно подивилася на мертвий, непотрібний телефонний апарат. — Добре, що хоч може горіти, — сказала вона жалісно, показуючи чоловікові на телефонний столик. — Тепер забирай собі його. Він трохи втамує твою манію палити все, а я залишуся без своєї останньої розради.

— Ну-ну! — заперечив чоловік. — Не будемо перебільшу-

вати. Ваша милість і сьогодні каталася в місто. Невже ти цих запряжених четвернею щенят маєш ні за що?

— Каталася, так. Ради тебе, задля твоїх справ, щоб ти міг спокійно сидіти в своєму кріслі. Але соромно й казати як і чим. Убого. Як жебрачка. Упряжкою одного нашого сусіда, кочегара, який зглянувся й підвіз мене. Якби й ми замість дорогих такс, доbermanів та пінчерів своєчасно були придбали звичайних дворових псів, то тепер би й біди не знали. Їздили б своєю власною упряжкою й не принижувалися б дурно перед тим колишнім твоїм приятелем Бабичем тільки тому, що він виявився спритнішим і вибив собі державну упряжку для особистих потреб. А він коло тебе, чорт би його взяв, добряче нагрів руки.

— Ради бога, Недо! Що це значить — «чорт би його взяв», «нагрів руки»? Що за слова? Чи личить тобі так висловлюватися?

— Пробач, мій дорогий, але коли йдеться про власну шкуру, тоді й дамам чхати на правила доброго тону. У льодовиковий період нема місця для етикету; для шахрайства, краді й пограбування ще не придумано гарних слів. А також для того, який ти маєш тепер вигляд. Не зумів добитися для себе навіть однієї звичайної коростявої державної сучки. Коротше кажучи, ти виявився справжнім лайном. Une merde, якщо по-французькому, можливо, тебе це менше шокує.

7

Потім не стало електроенергії. Першою, зрозуміла річ, вийшла з ладу Белградська електростанція, це багатьох розлютило, але нікого особливо не здивувало. Становище на якийсь час врятували гідроелектростанції з периферії. Але скоро й вони зупинилися. Річки замерзли не тільки на поверхні, а й до самого дна і вже не текли, а повзли, як льодовики. Води не було. Вона перейшла у твердий стан. Зледеніли не тільки притоки, а й усі джерела. Нарешті

під вагою снігу та інею пообривалися високовольтні лінії — і електрики як не було.

Усе це, звичайно, сталося не відразу, але за короткий строк, усього за кілька місяців. Спочатку було заборонено варити вдома їжу на електриці, щоб зберегти її для промисловості й комунальних служб, але коли до людей дійшла ця постанова, то електроенергії не стало ні для промисловості, ні для домашнього господарства. І так само для комунальних служб. Погасли останні ліхтарі на вулицях, якийсь час ще тільки світилися неонові трубки реклам на Теразіє: «Купуйте холодильники «Тобі», «Вітасік» — освіжуючий напій у літню спеку», «Користуйтеся послугами белградського холодильника!», «Тропічний костюм для белградського літа». І так далі. Потім одного вечора й вони сумно погасли разом з більшістю вікон. Осліпли зовсім або частково майже всі міські будинки, ще лише зрідка блимаючи слабкими тремтячими вогниками газових ламп, свічок та каганців. Світло залишилося тільки в лікарнях та в окремих громадян, які з певних поважних причин мусили працювати і вдома.

Дві пари очей, жовтих, холодних і незмигних, як у нічних хижих птахів: сичів, сов чи дрімлюг, — якимось блиснули зі свого темного сховку. Притиснувшись лобами до холодних шибок, дві печерні людини дивилися в глупу ніч, на розкішні дивні вогні, які рівним світлом освітлювали вікна в будинку напроти. Дивилися, не кліпаючи, як приворожені, як звірі, приваблені світлом, які не сміють підійти до нього й не можуть відірватися. Першим обіззався жіночий голос.

— Ти бачиш? — звучав він тихо й жорстоко.

— Бачу! — признався винувато чоловічий голос.

— Знову вони!

— Знову!

— Єдині на всю вулицю.

— Як працівники мистецтва й культури. Відповідно до параграфу третього, статті п'ятої надзвичайного розпорядження.

— Ось як! А в скількох кімнатах вони працюють зараз?

Як робітники-ударники на кількох верстатах одночасно? Скільки лампочок повинно горіти в кімнаті одного працівника мистецтва й культури? Якщо я не помиляюся, колись цю роботу виконували набагато краще й доладніше при світлі звичайної свічки чи навіть каганця. Хіба Шекспір або Данте запалювали всі люстри в усіх семи кімнатах, коли писали свої твори? А цей Квакич — теж мені геній. На те, що він нашкрябає, й світла одного звичайного сірника було б досить, — рівно стільки, скільки треба, щоб підпалити всі його папери з тими телячими думками, що їх він надряпав як курка лапою. Але, бачиш, домігся, щоб його внесли в список тих, кому залишено світло, бо вони нібито творять, а насправді обігривають кімнати лампочками. А ти? Навіть не наважився показати комусь ті віршики, які мені присвячував до весілля. Та й тепер міг би якийсь вірш витиснути із себе, чиновницького сухаря, й надрукувати, аби й тобі дозволили світити світло.

Вона зупинилася, щоб передихнути, і тоді несподівано в будинку напроти спалахнула лампочка на горищі, у восьмій кімнаті, та вуличний ліхтар над Квакичевими ворітьми. Вони не чекали цього і, раптом освітлені та злякані, відсахнулися обоє від вікна.

— Бачиш! — сказала вона, вчепившись йому в руку вище ліктя. — Бачиш. Ех, ти, макуха!

Він тихо засичав і спробував вирватися, як дівчина з чужих неприємних обіймів, але жінка стиснула пальці, мов кліщі.

Коли вони знову повернули голови до вікна, на протилежному боці раптом погасло все світло. Усі вісім яскравих прямокутників вікон в одну мить. Упала темінь. Густа, непроникна, така чорна, що їм здалося, ніби від блиску вуличного ліхтаря вони раптом осліпли. Піднесли руки до очей — були розплющені. Оглянулися позад себе — і там нічого не було видно. У кімнаті панував цілковитий морок. Їм стало лячно, і вони подивилися одне одному в очі — в їхній глибині плавали малі, жовтаво-зеленкасті, крижано-

холодні вогники злоби й ненависті. Ні, вони не осліпли. І знову припали до шибок вікна, витріщуючи очі в чорну ніч.

Серця в них поволі заспокоїлися й рівномірно стукали в холодній темряві їхніх тіл.

— Ну що,— сказав він тихо,— тепер тобі краще? Стало видніше від того, що й у сусідів погасло світло?

Вона мовчала.

— Ні, тобі не краще й не видніше,— вів він далі.— Ті, в кого нема світла, могли бодай по чужому орієнтуватися. А тепер нема ніякого. Ні в кого й ніде!

Над містом лежав густий, непроглядний морок. Він поховав його й притиснув своєю чорною вагою.

Того вечора ще раз востаннє на мить змигнуло десь світло, як спалах блискавки, й назавжди погасло. Так не стало електрики в другий за час існування людства льодовиковий період.

8

Хоч би було полярне сяйво. Хоч би десь низько над обрієм виставило воно свій рожевуватий прапор, щоб він тріпотів на нічному морозному вітрі. Хоч би північне полярне сонце описувало над скрижанілою землею своє низьке коло і бодай трохи розганяло нічний морок, якщо вже не може розігнати полярного холоду. Або хоч би блідий холодний місяць викотився на нічне небо. Але навіть його не було. І він мовби сховався в теплішому місці.

День починався неприємним пробудженням. Виповзанням із спальних мішків, підбитих хутром та утеплених пір'ям. Теплої води для бриття не було, електробритви не працювали, і чоловіки знову почали запускати бороди. Кошлаті, нечесані, брудні, занехаяні. Особливо молоді, які не мали потреби вдавати з себе молодших, ніж були насправді, а, навпаки, хотіли видаватися старшими. Ця паризька мода разом з морозами льодовикового періоду поширилася по всьому світі, змусила дівчат носити вузькі штани й

чорні товсті вовняні светри, а хлопців бородою закривати обличчя й довгим нестриженим волоссям — відвислі вуха.

У Бабиців вранці ще пили чай. Як тільки вони вилазили з мішків, дружина починала роздувати вогонь у жаровні посеред кімнати, доки Бабиц, сонний і змерзлий, сидів, похнюпившись, на краю ліжка й дрижав, аж йому тряслися звішені ноги.

Потім довго й поволі пили ту гарячу, ледве забарвлену незасолоджену воду, голосно сьорбаючи, насолоджуючись, забувши про правила доброго тону. Обоє на своїх мішках, ноги замотані в онучі й обв'язані мотузками. Ніби сиділи на печі в далекому заполярному поселенні, тільки в їхніх руках бряжчали срібні ложечки та дзвеніли блюдця й чашки з тонкої мейсенської порцеляни.

— Матріархат! — промовив нарешті Бабиц, спостерігаючи за тим, як його дружина пореється коло жаровні.— Примітивна родова община льодовикового періоду! Виходить, соціологи мали рацію.

Вона не почула його добре. Або не зрозуміла.

— Що ти сказав? — запитала.

— Нічого, нічого! Просто мені пригадалася одна книжка. Але її вже нема. Спалена як жертва твоєї інквізиції.

— Книжка, кажеш? Добре, що нагадав. Відбери мені дві на завтра. Останні були зовсім погані. Майже нікудишні. Чиї це?

— Чиї? Квакичеві! Його творіння.

— А, он як! Це й не дивно. Така холодна людина й не могла створити чогось теплішого. Навіть вода від них не хотіла закипати.

Бабиц оглянувся на стелаж із книгами. Одного ряду вже не було, тільки світліше місце на стіні в цьому місці залишилося. Та й інші книжки вже були добре проріджені.

— Ну? — підігнала вона його.— Дві книжки. Сам вибери. Я в це не втручаюся. Залишаю тобі повну свободу вибору, але якщо хочеш, щоб завтра був чай, то не підсовуй мені ні його, ні своїх віршів. Вони навіть на розпал не годяться.

— Свобода вибору! Красно дякую! Справді, чудова свобода! Навіщо вона мені? Скоро вона буде зовсім непотрібна. Не матиму що і з чого вибирати.

Усе-таки підійшов до стелажа й почав ритися в книгах. Вибрав нарешті дві та й знову поставив на місце. І, прихиливши голову до стіни, голосно заплакав.

— Перестань! — гримнула на нього дружина.— Це нічого тобі не допоможе. Тільки зайву сирість у кімнаті розводиш, а й сам добре знаєш, що від цього буде на стінах. Через твої поетичні сльози ми вже три кімнати втратили.

Усе-таки їй було жаль чоловіка, і вона пішла по їжу. Знала, що це його найшвидше заспокоїть і втішить.

— Яке ти хочеш? — запитала вона.— Перекручене чи рубане?

Він подивився на знаки, зроблені вуглиною на стіні.

— Учора було рубане,— сказав він,— позавчора перекручене, а ще перед тим по-татарському, відбите під сідлом. Отже, сьогодні давай звичайне, природне. *A la nature!*

Вони сіли одне проти одного за малий металевий столик. Усе було сервіроване якнайкраще: скатерка, тарілки, серветки, виделки, ножі і все інше. У вазі ялинові гілки замість квітів.

— Дозволь прислужити тобі,— сказала вона й поклала з миски в його тарілку більший шматок сирого м'яса. Потім узяла й собі.— Смачного! — побажала вона.

— Смачного! — відповів він і, схопивши обома руками шматок м'яса, встромив у нього зуби. М'ясо було тверде, він розтягав його та рвав зубами й руками, дружина напроти робила так само. Потім вони долонями витерли вимазані кров'ю губи, а руки обтерли в штани, такі замашчені й блискучі, мовби вони були шкіряні.

— Смачне? — запитала вона.

— Чудове! — сказав він.— Ще багато залишилося?

— Днів на п'ятнадцять вистачить. Як ти гадаєш, може, трохи Квакичам занести? Останнім часом вони живуть бідненько.

— Квакичам? Ні, моя дорога. Тепер льодовиковий період. Не час для всяких сентиментальностей. Хто винен Квакичу, що він надто довго вдавав із себе принципову людину і вчасно не міг прилаштуватися. А, думаєш, мені легко й приємно в мої роки міняти теми та стиль і від хмарин та зірок переходити до м'ясника Йована й оспівувати його мисливські подвиги?

— Ні, дорогий, я цього не хотіла сказати. Я тільки не впевнена, що ці холоди довго триватимуть. А якщо знову погода зміниться? Як нам тоді буде зустрічатися з Квакичами?

— Про це й мови нема. Я завжди добре відчуваю, звідки вітер віє. У нас, поетів, на це чудовий нюх. А вірш, правда ж, гарний? Ти тільки послухай:

У наші квартири прийшов льодовиковий час,
Посунули гори льоду, щоб розчавити нас,
І людина самотня лишилась, усім до неї байдуже,
О де ти, великий мисливцю на мамонтів дужих?
Де ти, могутній, що їсти даси?
Червоного теплого м'яса нам принеси!
Ти, великий, могутній наш брате,
Ти, хоробрий мисливцю, чорний, волохатий!

Сильно! Чи не правда?

— Так! Це найкращий вірш із тих, які я останнім часом чула.

— Знаєш, і м'ясникові теж сподобався. Тільки трохи збентежило його в останньому рядку оте: «чорний, волохатий». Злякався, чи я, бува, не глузую з нього, але потім заспокоївся. Важливо, щоб у наших віршах завжди було щось туманне, щоб читачі ніколи до кінця не зрозуміли нас. А то не цінуватимуть як слід. Наше поетичне ремесло їм здається надто звичайним, буденним, легкодоступним, і вони подумують, що й самі могли б складати вірші, а якщо так — то що в цьому особливого, цінного? Крім того, потрібно, щоб вони хоч трохи боялися нас, хай їх лякають наші поетичні фігури, як віруючих лякали колись

таємничі, незрозумілі заклинання й молитви чаклунів та священників. Це єдиний спосіб зберегти хоч якусь незалежність. Зрештою, ти ж бачила, як він заплатив за це.

— Чудово! Двадцять кілограмів ведмежого м'яса. Стільки б ти не одержав за один вірш і раніше, у давні теплі часи. За старими цінами, розуміється. А що він робитиме з тим віршем? Де його збирається опублікувати?

— Опублікувати? Звичайно, не в газеті. Викарбує на льоду. Біля дверей свого магазину.

— На льоду? А хіба лід годиться для цього? Наскільки я знаю, лід ніколи не вважався тривким матеріалом.

— Дорога, треба вже нарешті звикнути до нових мірил. Лід сьогодні найтривкіший з усіх матеріалів. До речі, вчені підрахували, що вік його на полюсах становить кілька десятків тисяч років і зберігся він ще із часів першого льодовикового періоду. Який папір може витримати стільки? У льоду тисячоліттями зберігалися тіла мамонтів та інших давно вимерлих тварин, як і екземпляри рослин, яких уже нема. Геологи й палеонтологи кажуть, що лід — найкраща книга земної історії, що в ній записано найбільше відомостей з минувшини. А яка книжка могла б так довго витримати? Адже й сам знаєш: *habent sua fata libelli* — і книги мають свою долю.

— Знаю, знаю. Проте, наскільки мені відомо, є й такі рядки: «Так де ж торішній сніг?» Те, що ти кажеш, гарне й добре, але й про сонце не треба забувати.

— Байдуже. Якщо умови зміняться і все, що було написано в льодовиковий період, розтане й попливе у ріки та океани, не зоставляючи після себе й найменшого сліду, то це буде безпечніше й краще від того, що сталося після минулої гарячої війни, коли все залишилося записаним чорним по білому і потім через це було стільки неприємностей та ускладнень.

Дружина прибирала зі стола. Склала скатерку, серветки, винесла посуд і швидко повернулася, одягнена в шубу. Чоловік подивився на неї здивовано.

— М'ясникова дружина пошле за мною упряжку. Ми домовилися, що сьогодні після обіду я загляну до них. Вона шиє нові шуби, але ще не має достатнього смаку. Усього ж якихось чотири місяці минуло, відколи вони цим стали займатися, то треба якось їй допомогти. А ти що робитимеш?

— Я? Напишу кілька віршів. На честь майбутнього полювання м'ясники Йована. Крім того, щось до його дня народження. Отже, чекатиму тебе. А до Квакичів, значить, заходити не будеш?

— Не знаю. Я непевна, що витримаю, щоб не вступити до них. Так хочеться, щоб вони побачили мене на санях і в новій ведмежій шубі.

— Я розумію! Але краще було б не робити цього. Тільки зайвого клопоту можеш набратися. Вони хотіли бути серед панів, а залишилися без штанів. Чому сідали не в той поїзд і не того класу? Або коли вже помітили, що не туди потрапили, то чому вчасно не пересіли? Не треба завжди і за будь-яку ціну приндиритися. Хотіли вести дружбу з генеральним директором, а він ось залишився без директорства, почали з тим із державних запасів загравати, а він виявився холодним і обережним, крутилися біля голови товариства мисливців, а не знали того, що це тільки почесна посада, насправді ж він навіть зайця вполювати не годен. Дорога моя, одна справа мисливець-спортсмен, а зовсім інша — мисливець льодовикового періоду. Перше — це розвага і мода, питання престижу, а друге — це промисел і боротьба за існування.— І коли вона виходила, додав: — Отже, домовилися? До Квакичів — ні кроку!

9

Газети ставали дедалі тонші й убогіші. І не тільки через хронічну нестачу паперу, до цієї хвороби нашої преси давно вже звикли редактори та співробітники, та й самі читачі, яким особливо тепер, у льодовиковий період, більше

ніж будь-коли досі бракувало паперу для розпалювання, протирання вікон та інших гігієнічних потреб.

Преса, по суті, хворіла на перманентне недоїдання, висловлюючись медичною мовою. Перестали надходити живо-дайні соки, якими вона раніше жила, і журналісти сяк-так назбирували матеріал, аби якось заповнити ті кілька сторінок, що ще залишилися. Через те що телефонний, телеграфний і радіозв'язок припинився, новин ставало дедалі менше. А правду кажучи, й передавати не було чого. Непереборні труднощі з транспортом унеможливили всякі міжнародні зустрічі, візити, обмін дипломатичними нотами, сніг і мороз перервали міжнародну торгівлю, не було міжнародного туризму, міжнародної контрабанди, міжнародного криміналу і навіть міжнародного шпіонажу. Та й міжнародні метеорологічні зведення перестали бути цікавими: снігу, льоду й морозу скрізь було стільки, що вже й нікого не обходило, що в одній країні його на п'ять сантиметрів більше, а в іншій — на десять міліметрів менше. Як відомо, з газет зовсім випали захоплюючі репортажі про недільні футбольні матчі, про змагання з боксу, баскетболу та обох видів атлетики, тим часом лижварство безповоротно перейшло в рубрику громадського транспорту, а мисливство — у галузь натурального господарства. А якщо врахувати ще й те, що із зникненням автомашин із вулиць на сторінках газет не стало повідомлень про нещасні дорожні випадки, а із зупинкою трамваїв та автобусів припинився потік скарг громадян, зникли сварки між пасажирами, то легко можна зробити висновок, що тепер газети справді втратили дев'ять десятих свого колишнього матеріалу. Навіть рекламні фотографії оголених дівчиць не запалювали: було настільки холодно, що читачі, дивлячись на них, починали дрібно цокотіти зубами.

Газети скоротилися до чотирьох сторінок учнівського зошита і поміщали ще вперто метеорологічні повідомлення місцевого характеру, приватну інформацію («Такого й такого дня не будемо приймати друзів і знайомих у зв'язку з

настанням льодовикового періоду»), а також дрібні оголошення про обмін квартир, купівлю і продаж предметів домашнього вжитку. Наприклад:

«Купую всі види картин на дереві, дерев'яні скульптури, ікони, масивні рами й подібне. Любитель мистецтва».

«Старовинні меблі в стилі Biedermeier і Alt Wien, чудово збережені, міняю на звичайні сухі дубові або на відповідну кількість букових і ялинових дров. Гасло: Добра угода».

Оголошення про обмін квартир були ще частіші, і серед них можна було натрапити, наприклад, на такі:

«Гарний, великий будинок з усіма вигодами й гаражем у прекрасній частині міста міняю на однокімнатну квартиру в центрі. Пропозиції надсилати під шифром: К-ч».

«Окремий будинок на сім кімнат, з доглянутим садом міняю на однокімнатну квартиру готельного типу ближче до центру. Пропозиції надсилати в редакцію газети під шифром: К-акич».

«Чудову комфортабельну віллу міняю на кімнату для прислуги в комунальній квартирі. Додаю частину бібліотеки (книги надруковані на доброму, висококалорійному французькому папері). Пропозиції надсилати під шифром: Квакич».

Незважаючи на деякі стилістичні відмінності, з усього було видно, що принаймні три останні оголошення дала та сама особа, яка опинилася в скрутному становищі і тепер ставила все менші вимоги, пропонуючи дедалі більше на заміну.

Ті, хто раніше надавав перевагу пагорбам на околиці міста, де була менша густина населення й більше зелєні, тепер прагнули потрапити в самий центр і то не в новітні багатопверхові споруди із скляними стінами, а, навпаки, у невисокі старовинні будиночки. А тому що пристрасті з розумом не радяться, то знайшлися й такі нестримні люди, які, аби домогтися свого, ладні були поселитися навіть у спільних, комунальних квартирах, яких раніше всіляко уникали й висміювали.

Серед канцелярської нудьги й дозвілля можна було почути такі розмови:

— Ви питаєте мене про Марковича? О, йому просто поталанило. Ще від попередньої, теплої доби залишилася в нього мала тісна квартира, внизу, майже під Душановою вулицею, у старому приземистому будинку.

— Справді! Він у сорочці народився. П'ятнадцять років стояв чоловік у черзі на нову квартиру. Цього року нарешті мав одержати, коли ось пропало літо, настав льодовиковий період і все залишилося по-старому.

— Чудово, їй-богу! Три сім'ї в одній кімнаті з кухнею. Дорослих і дітей разом дванадцять душ. Як зберуться до купи, тепло їм, не треба й палити. Власним духом гріються.

Новому підходу до житлового питання була присвячена передова стаття в одному з недавніх номерів газети. Під заголовком «Житлова проблема в місті нарешті розв'язана» редакція писала:

«На початку льодовикового періоду, тобто значно раніше наміченого строку, нарешті успішно розв'язано проблему з житлом у нашому місті. Навіть більше, план, можна сказати, перевиконано. Сьогодні в нас є лишки житлоплощі, про що свідчать оголошення в газетах, де пропозиції набагато перевищують попит. Це тим більш знаменно; що саме тепер у зв'язку з несприятливими погодними умовами було припинено всяке будівництво. Не менших успіхів досягнуто й у забезпеченні установ службовими приміщеннями. Лишки площі у відомчих будинках тепер такі великі, що перед владою постало питання: що робити з ними? Правда, відповідно до одного наукового проекту, якого ми поки що не маємо змоги опублікувати, ця проблема, сподіваємося, буде скоро розв'язана й лишки площі будуть належним чином використані».

Що то був за проект, читачі так ніколи й не дізналися, бо цей номер газети виявився таки останнім. «Внаслідок нестачі паперу й електроенергії газета припиняє своє існування»,— було надряпано великими буквами на замерзлому вікні редакції.

Так ранки в різних канцеляріях та конторах без газет

стали зовсім нецікавими й сірими. Не було більше грілок і електроплиток, на яких варилася кава, а тепер ще й не стало газети, яку можна було розгорнути і, по-домашньому випроставши ноги під столом та продовжуючи ранкову дрімоту, роздивлятися не читаючи або читати не розуміючи. І начальники тепер сиділи в загальних кімнатах біля груби або теплуватого радіатора, а рідкісного відвідувача, якщо такий траплявся, відразу заводили до канцелярії, брали притьмом у нього з рук папери і, тут же розв'язавши питання, клали їх замість холодних архівів прямо у вогонь. Ні, не було тепер ніякого задоволення бути чиновником. Кому свою владу покажеш і перед ким похизуєшся? А чиновницька платня, й без того мала та недостатня, тепер зовсім нічого не була варта. Паперові гроші годилися хіба що на розпал та на самокрутки, а з металевих можна було робити гудзики та грузила для вудок.

Товариш Плечистий, колишній генеральний директор, залишившись без посади й кабінету, спробував був обміняти квартиру через оголошення в газеті, а коли це не вдалося, то спочатку натяками й стримано, потім дедалі відвертіше став напрошуватися на квартиру до Квакичів, а ті все відмовлялися таким самим способом, як він нав'язувався. Нарешті Плечистий вирішив написати листа до родичів.

«Дорогий дядьку Мило! — писав він у Бієлу біля Ново-го.— Нарешті я зібрався написати вам. Може, ви й ображаєтеся на мене, що я за тих п'ятнадцять років, як пішов од вас, ні разу не обізвався, навіть не відповів на ваші неодноразові листи. Я сподіваюся, що ви розумієте, що так склалося не з моєї вини, а через мою надзвичайну завантаженість важливими державними справами, які не залишали мені жодної вільної хвилини, щоб я міг присвятити її собі та своїм близьким. Тому я вірю, що ви не образилися на мене й не витлумачили це так, нібито я зрікся й цураюся вас та свого рідного краю. Насправді, я весь час думав про вас і завжди мріяв знову зустрітися з вами, побути серед вас, серед своїх рідних і близьких, як тільки мої обов'язки

й державні справи дозволять мені. Ви собі й не уявляєте, як мені було жаль, що я не міг прийняти нашого дорогого Бранка, за якого я так переживаю, знаючи, який він добрий і здібний хлопець і що йому треба вчитися й закінчити інститут. Може, ви мою відмову неправильно зрозуміли, бо я з деяких вищих державних міркувань не міг вам відверто сказати про справжню причину моєї негативної відповіді. І все-таки, наскільки я пригадую, передаючи вам через дядька Перу, що «настав холодний час, коли кожен дбає сам за себе», я тим натякнув вам, про що йдеться, і скоро виявилось, що я правильно зробив, а то б льодовиковий період захопив і нашого дорогого Бранка тут у місті. Зрештою, я цим листом хочу повідомити вас, що і я сам збираюся скоро покинути Белград, у якому зараз стоїть нестерпна холоднеча. Повірте, у цьому місті мене вже давно втримує лише почуття обов'язку й усвідомлення того, що я тут потрібний і корисний, а не особисте задоволення й власна кар'єра. Не раз я вже думав покинути цей вавілон і втішатися рідним спокоєм і теплом домашнього вогнища.

Хоч тепер, у льодовиковий період, і до вас, над море, досягають крижані бурі, але у вас усе-таки нема такого холоду. Ви хоч можете відкривати уста, не боячись, що видихнете власне тепло, яке ми змушені берегти кожен сам для себе. Можете вільно й широко всміхатися, вітаючись із сусідом, тоді як ми, задубілі й холодні, ледве наважуємося кивнути один одному головою, аби вона не відломилася від затверділої змерзлої шиї.

Тому, дорогі мої, раз моя колишня служба через той проклятий льодовиковий період стала непотрібна й зайва, то я вирішив нарешті вдовольнити свої давні бажання та мрії і повернутися назад у нашу теплу затоку, між наших сердечних людей. Мене вже наперед гріє думка про зустріч з вами і тепло огортає моє серце від згадки про те, що я скоро зможу сидіти біля розпечених каменів нашого вбогого, але чесного вогнища. І, милуючись нашими

чудовими приморськими вечорами, в теплому вашому колі за скромною, небагатою вечерею буду слухати ваші розповіді, мій дорогий дядьку Мило, ваші жарти й соковиті відповіді тітки Даниці. Тому я вирішив якомога швидше, незважаючи на всі можливі перешкоди, дістатися до вас і там постійно поселитися.

Сподіваюся, що у вашій старій хаті знайдеться місце й для мене і я не заважатиму вам, а ви, я впевнений, зустрінете й приймете мене з усією вашою незмінною сердечністю, такою рідкісною в цьому місті, у якому я досі був змушений жити. Чекаю від вас позитивної відповіді, шлю вам велике гаряче, палке й сердечне вітання

Стою Плечистий».

Він перечитав ще раз листа — усе було добре. Задумався лише над останніми словами. Якийсь час він так і сидів — із піднятим у руці пером. А потім закреслив спочатку «гаряче», далі «палке» й нарешті «сердечне».

Ніби ці слова він зберігав лише для себе, щоб вони гріли тільки його.

10

У ці дні в театрах давали останні вистави.

— Не підуй! — сказав пан Квакич, розглядаючи вхідний квиток.— Цього не можна більше терпіти! Заверни того кур'єра! — гукнув він до дружини.— Хай віднесе це за прошення тому, хто дав його.

— Я не бачу тут нічого поганого,— здивувалася дружина.— Нам дали найкращі місця. Чим тобі вони не до вподоби? Перед нами тільки один ряд, а раніше ми сиділи у сьомому або восьмому ряду.

— Оце ж бо й воно! Дали нам найнижчі місця! Там, де збирається все холодне повітря з партеру й зі сцени тягне. Коли перший ряд цінувався, то нам давали заледве сьомий, а тепер дали другий, бо найкращим став третій ярус. Можу битися об заклад, що Бабиц забезпечив собі

тепле місце принаймні на першому, а то й на другому ярусі.

— Ти так думаєш? А як він зумів?

— Як? Відомо як. Пише тепер вірші про льодовиковий період. І присвячує мисливцям та головним метеорологам. Я вже минулого разу помітив, що він сидів в амфітеатрі й весь час оглядався та голову задирав до третього ярусу, де тепер, під самим плафоном, куди, як відомо із законів фізики, підіймається тепле повітря, сиділи Улюбленець, перший метеоролог, мисливець Йован та інші знаменитості. А як ти думаєш, з ким би ми сиділи в другому ряду партера? Зі студентами, дрібними чиновниками та секретарками, які колись були щасливі, якщо мали стояче місце на третьому ярусі. Ні, моя люба, такого задоволення я їм не зроблю! Краще сидітиму вдома. І край!

— Гарзд. Може, ти маєш рацію. А як ти дивишся на те, щоб я сама пішла? В усякому разі, приглянуся, де хто тепер сидить, щоб ми могли краще орієнтуватися. Заради цього можна навіть трохи змерзнути в перших рядах. Зрештою, може, мені вдасться пробитися ближче до тепліших місць. У Зузи візьму вовняні селянські панчохи й кожуха — і не буде мені дуже холодно, і буду гарно, модно одягнута. За модою в стилі ескімо, як тепер кажуть. Дорогий мій! — Вона хотіла ще чимось похвалитися, але побачила, що чоловік уважно роздивляється вхідний квиток і не слухає її.

У самому низу квитка, де вказується, як одягатися і яка має бути краватка — чорна чи біла, було написано дрібними буквами: «Одяг: вечірній кожух. Зал надзвичайно нагрітий, температура не нижче +5 °С».

— Де мої чоботи? — звернувся пан Квакич до дружини.

— Навіщо вони тобі? — здивувалася вона.

— Взуюся. І я піду.

— Чого це раптом? Ти ж вирішив, що це тобі не з руки.

— Я вирішую, я й міняю рішення. Хочу бути разом

із звичайними простими глядачами, які заради театральної вистави готові змерзнути на бурульку, бо вони справжні цінителі мистецтва, а не сноби. Хочу покарати тих, що з третього ярусу бачитимуть мене на цьому невідповідному місці; навіть запеклим розбійникам неприємно дивитися на жертву свого злочину. Хай же їм буде неприємно!

— Гаразд,— сказала пані Квакич.— Воля твоя.

Через п'ятнадцять хвилин вони, у шубах і чоботях, вийшли з будинку. За звичкою оглянулися довкруг. Ліворуч від воріт здіймалася снігова гірка, під якою була похована машина колишнього генерального директора. Підвели очі до зірок, і саме тоді почувся звідкись — і не зблизька, і не здалеку — дзвінкий пронизливий крик. Він пролетів, пронісся повз них, наче куля, й зник у темряві за їхніми плечима.

Вони зупинились на мить у воротах, прислухаючись. Виття повторилося, холодне й різке, як лезо ножа, а з усіх боків, ніби якась згряя когось оточувала, йому у відповідь обізвалися інші голоси. Протяжні, дикі, безумні. Ау-ау! У-у-у-у-у! Квакичі, мовби хто їм раптом спутав ноги, не змогли зрушити з місця, подих перехопило їм у горлі, наче щось стиснуло його зубами. Вони підняли руки до шиї, щоб захиститися, насилу відірвали ноги від землі і, як збожеволілі, щодуху побігли до будинку, стали гамселити кулаками в двері.

— Зузо, відчини! — кричали вони.— Ради бога, відчини!

IV

The ice was here, the ice was there,
the ice was all around:
it cracked and growled, and roared
and howled
like noises in a swound!

Coleridge. «*The Ancient Mariner*»

Лід був справа, лід був зліва,
Лід був скільки оком кинь:
І тріщала, і гриміла, і стогнала,
і ревіла
Люта крижана глибінь!

С. - Т. Колрідж. «*Старий моряк*»

I

Лихо не без добра. Цю відому думку, яку ми згадуємо найчастіше, коли нам погано, і забуваємо, коли добре, і яку через те, мабуть, краще й точніше було б висловити так: усяке лихо шука собі втіху,— часто повторювали в ці дні, очевидно, скоріше з потреби знайти якусь розраду, ніж для того, щоб зайвий раз нагадувати про свою біду. Наприклад, ще на самому початку, доки виходили газети, у них писали, що льодовиковий період добре вплине на здоров'я людей. Особливо на хвороби, породжені сучасною цивілізацією. Люди будуть змушені більше рухатися. Замість того щоб їздити автомобілями, автобусами та іншим транспортом, ходитимуть пішки, а це розворушить застою й надто густу кров. Заразні хвороби за короткий строк будуть ліквідовані. Адже відомо, що вони найбільше лютують у жаркому поясі і рідко трапляються в арктичних районах, бо низькі температури, очевидно, не сприяють розвиткові й поширенню хвороботворних мікробів.

В одному з медичних бюлетенів за червень було наведено статистичний огляд захворювань і смертних випадків у місті. З нього випливало, що кількість інфекційних захворю-

вань зменшилася на третину, значно рідшими стали раніше дуже поширені хвороби бундючності й розм'якшення хребта. І справді, з деякого часу люди на вулицях почали триматися рівніше, а службовці в установах природніше, сердечніше й привітніше. Наступного місяця картина була ще краща, тільки рубрика «Різне» трохи зросла. На третій і четвертий місяці, відколи випав сніг, ця рубрика розрослася настільки, що вже дорівнювала всім іншим, разом узятим. Може, навіть була більшою. А наприкінці календарного літа, коли було офіційно повідомлено про початок льодовикового періоду, вона вдвічі перевершувала всі інші, разом узяті.

Автомобільних катастроф та інших дорожніх нещасних випадків тепер не було, а собачі упряжки виявилися тим вигідні, що рідко на кого наїжджали. Натомість в останніх номерах газет можна було прочитати, наприклад, такі повідомлення: «Василь Попадич, який мешкав на Ниській вулиці, 7, п'яниця й порушник громадського порядку, сьогодні вночі, повертаючись із корчми, заснув у снігу. Вранці його було знайдено замерзлим і відправлено до моргу головної лікарні». Або: «Ідучи пізно вночі додому, Панта Оцоколич, помічник м'ясника, заблукав у темних вулицях і, знесилений, замерз під парканом». Або: «Сусіди, помітивши, що з квартири вдови Катич уже кілька днів ніхто не з'являється, запідозрили злочин. Довго стукали в двері, але ніхто не відчиняв, і вони виламали їх. Вдова лежала мертва на ліжку. Викликаний лікар не знайшов на ній ніяких тілесних ушкоджень і після докладного огляду трупа встановив, що смерть настала внаслідок звичайного замерзання. Припускають, що старій жінці стало погано і, через те що не було кому розпалити вогонь у грубі, вона замерзла ще кілька днів тому».

Згодом такі повідомлення стали простішими. Спочатку писали: той і той, скажімо Мирко Митрович, замерз. Потім, тому що кількість замерзлих збільшилася, а сторінки в газетах меншали, редакції згадалися завести окрему рубрику «Замерзлі» і в ній друкували лише прізвища в алфавіт-

ному порядку спочатку боргесом, далі петитом і нарешті, щоб вмістилося на малій площі якнайбільше прізвищ,— нонпареллю.

Першого вересня прізвищ набралось цілих три колонки. По сто в кожній.

Статистики твердили, що загальна кількість замерзлих не перевищує сумарної кількості померлих від інфекційних хвороб, від раку, серцевих захворювань, нещасних дорожніх випадків, старості, самогубств та всіх інших можливих причин. Змінилися тільки причини смерті, а закони відбору й зміни поколінь залишилися, кажуть, ті самі: помирали насамперед старі, слабкі й непристосовані. Дехто навіть твердив, що холод для людського роду біологічно корисніший, ніж інші причини смерті. Зрештою, смерть для нас завжди десь в іншій кімнаті, ніколи не в нашій власній, навіть тоді, коли вона, для нас невидима, заносить над нами косу. А хіба когось хвилює смерть чужих, незнайомих людей? Якби це було так, то ми б мушили постійно переживати й ніколи, жодної миті, не могли б заспокоїтися, бо люди вмирають весь час і нема такої хвилини, щоб це не ставалося десь у світі, та й у нашому місті теж. Смерть — це людська доля, і ми настільки мудрі, що не думаємо про неї. Отже, все одно, від чого людина вмирає, від хвороби чи від холоду, аж доки смерть не постукає в наші двері. Прочитаємо в газеті або нам скажуть: «Замерз той і той». А ми підніmemo брову й зауважимо: «Так?», «Був уже старий», «Воно й не дивно: хворів стільки», «Коли я його востаннє бачив, у нього був такий поганий вигляд. Я так і знав, що не довго залишилося йому ряст топтати». Дехто здвигне плечима: «Що поробиш? Ніхто від цього не втече». Або розсердиться: «Ну й люди! Поберегтися не може!» І ми не дуже переживали! Тільки найближчі родичі проводжали своїх мерців, та й то намагалися триматися холодно й спокійно, щоб не заплакати, бо це було вкрай небезпечно: сльози притьмом замерзали й могли вичавити очі з орбіт.

Пан Квакич, закутавшись у плед, сидів у своєму глибокому, утепленому ватою кріслі й читав список замерзлих минулого дня.

— Антич, Бакотич, Башич?

Дружина, підсунувшись ближче до вікна, розглядала свої руки й не озивалася.

— Ти їх знаєш? Блажевич, Бркович, Васич, Векич?

— Ні, звідки? Уперше чую.

— Боже мій, скільки незнайомих прізвищ! Вуїч, Гаврич, Гаїч, Груїч, Дам'янович? Я й не підозривав ніколи, що є стільки людей. Деанович, Докич, Дракич, Еракович? Зрештою, воно й не дивно. Надто багато їх було. Що ти там робиш цілий день?

— Нічого, дивлюся на нігті. Не можу зважитися.

— Жаркович, Жунич?.. А яке відношення до цього мають нігті? На що не можеш зважитися? Зарич, Зекич, Зонич. І нічиєї професії не зазначено. Одні незнайомі. Не знаєш навіть, для чого вони жили. Чи й вони коли-небудь задумувалися над цим.

— Навряд. Якби задумувалися, то й стільки не прожили б. У мене великі нігті вирости, а я ніяк не можу зважитися, щоб обрізати їх. Може, вони мені ще будуть потрібні.

— Іванович Милан. Здається мені, що я його знав. Якийсь начальник у якомусь міністерстві. Не велика втрата.

— Гаразд,— сказала дружина.— Усе-таки я вирішила залишити їх. Можуть мені пригодитися в льодовиковий період. А ти довго збираєшся сидіти над цією газетою?

— Хіба не все одно? Це зараз найцікавіше. Кросвордів, як бачиш, нема, тільки це замінює їх. Катич Душан, Лукич Стефан, газетний писака, Манойлович Тадия, університетський черв'як. Нінкович Даринка.

— Дара! Що з нею?

— Поклали в лікарню. Відморожені обидві ноги.

Дружина уважно подивилася на нього, очі в неї розширилися.

— Душко! — вигукнула вона. — Душко, бога ради! — Манікюрний набір упав їй з колін на підлогу й дзвякнув, ніби об лід.

— Ну й що такого? Чого ти розхвилювалася? Так їй і треба. Постійно їх підіймала, оголювала й показувала. Ось і допоказувалася. Зрештою, це й тобі наука: не треба так часто розкривати рота й давати волю язикові. Може мороз і його прихопити.

Але пані Квакич не слухала більше чоловіка. Вона підвелася й почала підходити ближче, не спускаючи з нього очей, з ножицями в руках, мовби шукала чогось на його обличчі й хотіла щось заподіяти йому. Він, злякавшись, що вона йому виколе очі, підніс руки до обличчя. І відчув під ними щось випнуте, чуже, тверде, холодне, як бурулька.

— Ніс! — крикнула дружина. — Ніс! Він зовсім побілів у тебе. — І доки пан Квакич відбивався від неї, не розуміючи, що сталося, вона вигукувала: — Не заважай, дурню! Я тобі розітру його. Це тому, що ти його всюди тикаєш і скрізь наставляєш.

Доки вони смикали та шарпали одне одного, газета зсунулася на підлогу. І вони так і не прочитали, що було написано внизу рубрики. Не помітили невеликої замітки, в якій повідомлялося, що кількість померлих цього місяця перевершила середні показники за останні п'ятдесят років. Автор замітки запитував: «Що ми невдовзі будемо робити з трупами, якщо смертність і далі буде зростати такими темпами і в таких розмірах?»

Це питання з деякого часу стало тривожити не тільки автора замітки.

Сніг лежав глибокий. Земля настільки змерзлася, що тяжко було копати і майже неможливо було приготувати досить могил для такої кількості покійників. Хтось із громадськості висловився за крематорій, але відразу з'явилися й протилежні міркування, і так із цієї пропозиції й цього разу нічого не вийшло. «Хто буде в такий час витратити

дорогоцінні залишки вугілля на покійників, коли його не вистачає й для живих?» — казали одні. Інші вважали, що було б справедливо, аби ті, хто стільки мерз за життя, хоч би раз, після смерті, добре погрілися тих десять хвилин, доки триває спалювання. «Від такої перспективи багатьом і сама смерть видається легшою й кращою», — твердили вони. Пропонували також тіла мерців виносити за місто й залишати їх диким звірам, як це роблять деякі релігійні секти в Індії, годуючи своїми покійниками птахів небесних. Але виявилося, що це небезпечна справа. Звірі, яких і без того назбиралося повно навколо міста, стали зводити до людського м'яса, і їм теж більше смакувало тепле м'ясо, а не холодне, тому вони радше нападали на тих, хто привозив трупи, ніж на самі трупи. Через звірів стало небезпечно виходити навіть на вулицю, і скоро від цього способу відмовилися.

Вихід із становища було знайдено цілком випадково, як це часто буває з надзвичайно важливими винаходами. Міська управа не мала достатньої кількості собачих упряжок, щоб швидко й своєчасно вивозити мертвих на кладовища.

— Це й не дивно, — кепкували громадяни. — Вона ніколи не могла як слід організувати транспорт для живих, то що там казати про мертвих?

Покійників, і справді, могли поховати лише через кілька днів, а тому що їх ставало дедалі більше, вони почали накопичуватися в квартирах. Це були, щоправда, тихі, ненабридливі, зовсім мертві трупи, які скромно, без забаганок лежали на своїх місцях, не здуваючись, не розкладаючись і не засмерджуючись. Вони були зовсім холодні й не завдавали неприємностей своїм живим співгромадянам. Покійники, таким чином, могли спокійно чекати своєї черги, набагато терпеливіше, ніж їхні живі родичі й друзі. І все-таки, щоб вони не дуже заважали своїм ближнім, трупи виносили в підвали й на подвір'я, туди, де раніше стояли баки з відходами, а щоб захистити від пацюків, їх поливали водою, яка відразу перетворювалася на лід. У такому закон-

сервованому вигляді мерці лежали доти, доки приходила їхня черга бути відправленими на кладовище.

Це й підказало рятівну ідею.

Навіщо їх закопувати в землю? Адже зараз льодовиковий період, і лід, яким обмерзали мертві, очевидно, не швидко розтане. Нема, отже, загрози, що вони стануть вовкулаками і так чи інакше, нагадуючи про себе, почнуть псувати веселе й чудове життя живим. Досить вивезти їх на якесь чисте місце і там, у їхніх льодових саркофагах, гарненько поскладати по секторах і за номерами. Таким чином з якнайменшими затратами праці й матеріальних засобів буде досягнуто того, чого століттями прагнули єгипетські та інші фараони і що, по суті, вдавалося тільки справжнім, рідкісним, найбільшим угодникам, яких пізніше проголошували святими. Покійники будуть надійно законсервовані й у своїх прозорих льодових трунах збережуться краще від будь-якого дотеперішнього святого. А їхні близькі, якщо схочуть провідати їх на кладовищі, зможуть побачити, як лежать вони, мов живі. Ніхто не буде плакати й голосити, бо тим, у льоду, буде добре, може, навіть краще, ніж їм, живим. Принаймні здаватиметься, що вони байдуже, без тіні задрощів дивляться, як відвідувачі хукають у задубілі долоні й пританцьовують на місці, щоб зігріти свої скрижанілі ноги. Настільки були очевидні переваги цієї пропозиції, що цього не треба було нікому доводити. І управа поспішила піти назустріч і мертвим і живим. Щоб забезпечити і тим, і тим якнайкращий комфорт, вона надала в їхнє розпорядження просторі приміщення міського холодильника, який у теперішній ситуації був зайвий, а потім і павільйони ярмарку. Як книжки й документи в бібліотеках або в архівах, так і покійники, кожний під своїм ім'ям, прізвищем та порядковим номером, віднині зберігатимуться в боксах на полицях, а коли треба буде, їх привозитимуть у спеціальне, належним чином обладнане приміщення, де їхні друзі й родина, сидячи в кріслах, зможуть дивитися на них, слухаючи відповідну музику,

а мертві з'являтимуться перед ними в своєму найкращому одязі й з усіма золотими зубами, яких ніхто вже не зможе непомітно вирвати.

Цю пропозицію прийняли на першому ж засіданні міської управи. Проблему мертвих було розв'язано. Вона вже більше не допікала людям. У своїх льодових домовинах мертві непотривожено спочиватимуть тисячі років і тільки, може, якась відлига в далекому майбутньому знову порушить їхній спокій.

Але де вона? Поки що скрізь довкола нас тільки лід.

2

На початку осені, зрозуміла річ — календарної, число замерзлих зростало в якійсь льодовій, байдуже арифметичній чи геометричній, прогресії і, за всіма ознаками, уже на початку наступного місяця могло потроїтися.

Але ми ще холодно ставилися до цієї проблеми. Якби в цей час існували газети, у них би обов'язково з'явився знаменитий вислів: «Тривоги не викликає». А так лише на рідкісних засіданнях медичинського товариства приходили до такого самого висновку. Зрештою, було сказано, що мова цифр стає зрозумілою лише тоді, коли порівнюються дані не за одне десятиліття. Тільки в такому разі можна говорити про справжні тенденції, а те, що спостерігається тепер, може виявитися частковим випадком. Як епідемія грипу, наприклад. Можливо, це поширилася якась невідома хвороба, як свого часу поліомієліт чи рак, а коли епідемія мине, все стане на свої місця. Та й що б робила медицина, якби бодай час від часу не виринали нові хвороби. Ця, якщо навіть усе врахувати, забрала ще набагато менше життів, ніж, наприклад, колись іспанка, не кажучи вже про чуму чи холеру, про дві останні гарячі війни й атомні бомби, скинуті на Хіросіму та Нагасакі. Медицина й проти цієї хвороби знайде якісь ліки або, що імовірніше, сам

час принесе розв'язок на тарілці. Ми пристосуємося до нових умов і звикнемо до снігу та холоду.

Зрештою, казав дехто, може, це й краще. Людство останнім часом стало так швидко розмножуватися, що виникла серйозна небезпека захащення всієї земної кулі. Уже й тепер від нього нікуди не втечеш. Навіть на лоні природи не можна було й кроку ступити, щоб не натрапити на людські покидьки або не зустрітися з чийось поглядом. Скоро нас буде стільки, що не матимемо навіть де стояти. Хіба що на одній нозі! «Зате перепинемо шлях жовтій небезпеці»,— казали інші. «Врятуємо білу расу, яка виникла в льодовиковий період; як білі ведмеді і білі полярні лисиці, вона породження холодної білизни. Тепер ми будемо чисто нордичною расою й уникнемо різних кольорових небезпек, які нам стільки загрожували»,— твердили євгеніки. Але ті, хто в ці дні уважніше глянув на себе в дзеркало, злякано сахалися. «Стаємо волохаті!»— казали люди, проводячи рукою по тонких волосках, які пробивалися скрізь— по обличчю, на лобі, шиї та на інших, досі незарослих частинах тіла. «Що це діється з нами?— питали стурбовано самих себе.— На що це ми знову перетворюємося?»

— Як ви гадаєте? Скільки людей було на нашій території під час льодовикового періоду? Можете сказати?— запитував товариш Бабиц, коли востаннє був після обіду в Квакичів.— Щонайбільше кілька сотень. Ви розумієте, що це означає? Усього кілька сотень на території, на якій ще недавно жило майже двадцять мільйонів людей.

— Це так, якщо вірити сумлінності тодішньої нашої статистики й точності перепису населення. Але що з того? Яке це має відношення до нас?

— А таке, що скоро нас залишиться стільки само. Навіть менше. Тоді хоч було достатньо лосів, бізонів, мамонтів та іншої дичини, якою годувалися люди.

— А навіщо нас більше?— запитав Квакич.— Навіщо зараз стільки людей? Нам стільки не треба. Інша річ колись, у теплі часи. Тоді тільки ми тут, у своєму домі,

забезпечували роботою щонайменше три особи: постійно брали дві дівчини — кухарку й служницю — та ще кочегара, садівника або електрика. А тепер у нас тільки одна Зуза. І більше нам не потрібно. Що робитиме зараз стільки людей? Вони зовсім зайві. Тільки їдять, займають простір, а нічого не роблять.

— Справді так! Маєте рацію! Промисловість не працює. Шахти й рудники закриті. Шофери й електрики ні до чого. Навіть перукарі зайві — люди не стрижуться й не голяться.

— Не потрібні нам більше робітники. Хай забираються к чорту! Можуть вимерти хоч усі до одного. Досить вони ошчасливлювали нас своєю присутністю, за що ми повинні бути вдячні їм.

— Це так, але мої дані, на жаль, свідчать про зовсім протилежне.

— Дані? Які дані? Хто ще тепер до них звертається? А про що вони свідчать?

— Свідчать про те, що ви глибоко помиляєтеся. Вони не вимруть.

— Не вимруть? Ну, гаразд. А хто ж тоді помирає? Ви можете нам це пояснити?

— Помирають, звичайно, і ті, і ті. Але якщо вони помирають, то ми вмираємо. Вмираємо! Розумієте?

Запала тиша. Бабич дістав із кишені статистичне повідомлення за місяць. Виходило, що половина померлих були службовці, адвокати, лікарі, художники та інші представники так званих вільних професій, переважно з центру міста.

— Якщо це співвідношення збережеться й далі, то за рік нас не стане,— підсумував невтішно Бабич.— Не ми залишимося без них, а вони без нас.

— О боже! Хто б міг подумати? Раніше мені таке й на гадку не спадало,— залементувала пані Квакич.— А вони? Вони це розуміють? Чи їм ясно, яка втрата їх чекає і чим це загрожуватиме?

— Здичавіють,— сказав Бабич.— Опустяться до рівня пе-

черних людей. Людство повертається в доісторичні часи. До примітивізму й дикунства льодовикового періоду.

— Страшно! А вони не здатні цього збагнути. Вони цього ще не розуміють і не уявляють, що їм загрожує. Треба їм якнайшвидше відкрити очі, щоб вони це побачили, усвідомили.

— Треба щось робити, і то негайно! — погодилися всі троє.

— Заснувати комітет громадського порятунку! — запропонував Бабич. — Оголосити надзвичайний стан, вжити репресивних заходів! — сказав він і підвівся, щоб іти додому. Смеркало, а з деякого часу стало небезпечно ходити вулицями затемна навіть групами.

Пан і пані Квакичі залишилися самі й сиділи замислені на своїх місцях; у кімнаті почало темніти. Мовчали. Не промовили ні слова. Уже не бачили одне одного, коли відчинилися двері. До кімнати зайшла Зуза.

— Є тут хто живий? — запитала вона і, не дочекавшись відповіді, внесла до кімнати каганець. — Навіть світла засвітити собі не здатні. Сто разів уже замерзли б без мене. А дайте-но мені книжку, вечерю буду готувати.

Пан Квакич навіть не поворушився, дівчина підійшла до стелажа, взяла найтовщий том і зважила його в руці.

— Яка це книжка? Що ти взяла? — запитав похмуро Квакич.

Вона при світлі каганця намагалася прочитати заголовок. Складала слова по буквах.

— Ти стільки вже книг спалила, а ще й досі не навчилася як слід читати, — дорікнув їй пан Квакич. — Ех, знаєш ти, що з тобою буде? Чи усвідомлюєш, якою дикункою ти станеш без нас? На яку убогу, темну, печерну, примітивну істоту перетворишся, якщо ми замерзнемо?

— Треба добре нас берегти, — додала пані Квакич і хотіла сказати: «Як зіницю ока!», але, пригадавши, що в льодовикову добу цінності змінилися, швидко перевела мову на інше: — Як тепло в кімнаті. — І найлюб'язнішим

тоном відразу ж запитала: — Чи ви, Зузо, не проти, якби ми ще сьогодні ввечері перебралися до вас на кухню? Бачите, і тут, у цій кімнаті почав з'являтися лід, а у вас на кухні тепліше. Та й вам буде краще й культурніше з нами. Ми б перенесли на кухню нашу бібліотеку й віддали б у ваше розпорядження.

— Для розпалювання! — додав Квакич, благально подивившись на дівчину.

3

Зимовий ранок наставав поволі. Далеке бліде сонце безсило котилося краєм затуманеного обрію. Людський рід, змерзлий, почорнілий від холоду, одягнутий у вбоге дрантя, поволі виповзав із своїх печер на білий сніг.

Волохаті, розпатлані збиралися люди на перехрестях і, тупаючи змерзлими ногами, читали оголошення, вивішені на парканах і колишніх телеграфних стовпах.

У тексті без назви, виведеному однаковими, рівними буквами, писалося:

«1. Оскільки, за всіма даними, які має в своєму розпорядженні наука і які підтверджуються дійсністю, ми вступили в тривалий період великого холоду, у спеціальній літературі названий льодовиковим періодом, і оскільки, за тими ж даними, потепління настане не раніше 21 960 року, отже, тільки через двадцять тисяч років, що, як відомо, далеко перевершує максимальну тривалість людського життя, перед людством у цілому постала проблема забезпечення себе потрібними засобами для свого дальшого існування й відтворення. Теперішній рівень населення Землі відповідно до умов, які виникли, виявився надзвичайно високим, а наявні матеріальні ресурси недостатні для підтримання життєдіяльності такої кількості людей. Тому в їхніх власних інтересах, як і в інтересах людства в цілому, вкрай потрібно тверезо оцінити теперішню ситуацію й холоднокрівно визначити заходи, яких слід негайно вжити. Смертність, що різко

зросла останнім часом, сама по собі вже свідчить про важливість і невідкладність таких заходів і водночас дає найприроднішу основу для їхнього здійснення.

2. Усі дотеперішні спроби зберегти теплий клімат і відвернути обледеніння, на жаль, незважаючи на великі капіталовкладення, не дали бажаних результатів, зрозуміла річ, з об'єктивних причин, які перевершують наші фізичні можливості. Нічого не дало ні нагрівання електричним струмом колючого дроту на кордонах, ні глибокі рови та вовчі ями, ні радари та інші радіовипромінювальні пристрої на вершинах гір, ані намагання втримати попередній рівень видобутку вугілля та виробництва продуктів харчування.

3. Тому перед обличчям навислої загрози залишається в нас тільки єдиний, останній вихід, який, хоч як це тяжко, треба шукати між нами самими. Оскільки нам не вдалося змінити зовнішні умови, то що ми можемо зробити ще, крім як, скорившись законам льодовикового періоду, холодно, безжалісно визнати, що слід якнайскоріше прорідити людство.

4. Зрештою, природа це робить уже сама, про що красномовно й переконливо свідчить кількість померлих в останні місяці. Але сліпа природа вершить цю місію стихійно, нерозумно, як це чинила вона й у попередні льодовикові періоди, підпорядковуючи нас своїй волі й грубій силі: винищує найрозвиненіших і найодухотвореніших представників людського роду і щадить найвідсталіших та найтемніших. Отже, ми вмираємо примітивним, негідним і ганебним для сучасної культурної людини способом — так, як умирали ще в доісторичні часи. Саме тому інтереси людства як цілого змушують нас, коли ми вже не можемо нічого іншого зробити, енергійно втрутитися в цей процес і надати йому осмисленого й цілеспрямованого характеру. Якщо ми вже мусимо вмирати в такій кількості, то робити це треба організовано, по-людському.

Потрібно насамперед виробити план. Не можна більше

допускати, щоб умирали, коли кому заманеться. І смерть у сучасному розвиненому суспільстві стала соціальним, колективним, громадським фактором, а тому ми повинні відповідним чином керувати нею. Інакше кажучи, ми повинні вмирати осмислено, з почуттям свого суспільного обов'язку. Треба посилити й поліпшити облік, завести й удосконалити спеціальні картотеки, що б дало нам змогу тримати смерть у полі нашого зору, а це вже своєрідний контроль. Статистика нам би показувала, скільки яких людей умирає за колишніми, а скільки за новими природними законами льодовикового періоду, ми ж за допомогою наших, людських постанов підправляли б природу, як ми це робили і в інших випадках, визначаючи, наприклад, коли кому підвищувати зарплату чи коли кого посилати на пенсію. Бо, врешті-решт, і смерть не менш важливий чинник суспільного життя, ніж штатний розклад чи пенсія. Нагадаємо, що й раніше, за теплих часів, у деяких країнах визначалася максимальна квота народжуваності, а в окремих сім'ях давно вже встановилася така практика. Ми холодно й розсудливо вирішуємо, народимо одне чи двоє дітей, наприклад, то чому не можемо з таким самим, якщо не більшим правом встановлювати, хто й коли помре?

Ми свідомі того, що на перших порах окремі анархічні й антисоціальні елементи чинитимуть цьому опір. Вони заявлятимуть, що нові заходи закріпачують людську особистість і зазіхають на індивідуальну свободу, але ми таким типам відповімо відомою цитатою, що свобода — це пізнана необхідність! Будуть, очевидно, й такі, хто демагогічно твердитиме, що ці заходи суворі, холодні й негуманні, а ми їм скажемо: кожному своє! Які часи, такі й звичаї! У льодовиковий період — усе суворе, холодне й негуманне. Нарешті, знайдуться, мабуть, і такі несвідомі та недостатньо дисципліновані індивіди, які, можливо, будуть неправильно реагувати на це і, порушуючи громадський порядок та лад, не схочуть виконувати наказів і відмовляться вмирати у визначений їм час. Таким елементам треба спочатку лагідно

й дохідливо пояснити, що цього вимагають від них інтереси людства, народу, людської гідності і, зрештою, їхні власні. Тільки тоді, як усі засоби переконання буде вичерпано й вони не дадуть ніяких позитивних наслідків, до таких недисциплінованих індивідів та невеликовно хворих антисоціальних типів буде вжито крайніх заходів.

5. Прийняття смерті здійснюватиметься як індивідуально, так і групами за формою, як добровільно, так і примусово за змістом.

Ті, хто вирішить померти добровільно, повинні подати у відповідні органи заяву встановленого зразка і точно заповнену анкету не пізніше як за тиждень до бажаної смерті. Після того як спеціальна комісія вивчить анкету і встановить, що прохач відповідає всім вимогам і належить до категорії тих, хто планується до вмирання, його в триденний строк буде письмово повідомлено про рішення комісії і, щоб не створювалися черги та непотрібна тиснява, буде вказано йому точний час прибуття на смертний пункт.

Якщо не набереться відповідної кількості добровольців, решту кандидатів буде відібрано на основі спеціальних квот таким чином, щоб було забезпечено правильний розподіл і співмірне охоплення всього населення за статевими, віковими, професійними, соціальними та іншими ознаками. Щоб створити умови для правильної роботи комісій й уникнути можливих помилок, самочинств, упередженості, блату, протекцій, буде розроблено левні правила й інструкції, згідно з якими відбиратимуться кандидати на вмирання і то насамперед усі старі, хворі й немічні особи, усі безпорадні, непристосовані, невмілі й надто теплокровні індивіди, як і всі суспільно шкідливі та непотрібні елементи.

Рішення комісії остаточне. Скарги не прийматимуться й не розглядатимуться. Відібраних кандидатів про рішення комісії буде повідомлено звичайною повісткою з вказівкою точного часу смерті, а також місця збору для колективного прийняття смерті.

Якщо хтось із відібраних не з'явиться в призначений строк, його буде доставлено в примусовому порядку.

6. Окремим указом буде затверджено склад спеціальних комісій, визначено умови оплати праці її членів (ставка чи від виробітку), а також місця для індивідуального й колективного прийняття смерті, церемоніал, форму одягу і так далі. Про все це громадян буде повідомлено оголошенням.

7. Особлива увага звертається на потребу правильного роз'яснення й пропаганди цих заходів. При цьому корисні будуть посилення на приклади героїзму наших предків. Треба також звертатися до сумління й почуття патріотизму громадян. Нарешті, слід всіляко підкреслювати вигоди, які матиме від цього кожний індивід. Смерть, зрештою, завжди неминуча, а в даному разі вона супроводитиметься особливим, спеціально для цього створеним церемоніалом і здійснюватиметься з усіма вигодами, зручно, вишукано й безплатно, за рахунок суспільства.

Бажано розвивати змагання в цій справі.

Засоби прийняття смерті ще остаточно не визначені, але припускається, що вони здійснюватимуться способом, який найбільше відповідає льодовиковому періоду, — замороженням, як найекономнішим і найгігієнічнішим.

Наведені вище положення наберуть чинності через десять днів після їхнього обнародування, а за цей час буде приготовлено бланки, обладнано смертні пункти, навчено кадри службовців, відпрацьовано відповідний церемоніал, визначено квоти за професіями, статтю, віком і так далі, а також розроблено докладний план прийняття смерті населенням, як щоденний, так і перспективний, розрахований на кілька років.

Такого й такого дня, Белград.

Від імені Комітету громадського порятунку власноручно — Бабич, Улюбленець та інші».

— Зрештою,— сказав агітатор,— навіщо вам таке життя? Чесно кажучи, я на вашому місці ні за що не погодився б так далі жити, навіть коли б мене просили про це. Я вважав би можливість померти полегшенням і був би глибоко вдячний тим, хто так піклується про мене й виявив готовність узяти на себе весь труд, пов'язаний з цим, та всі можливі витрати. Справді, рідкісна нагода! Не розумію, як ви досі не збагнули цього. А справляєте враження зовсім пристойної й розсудливої людини.

Агітатор був рум'яний, міцної будови кремезень, у хутряній шубі й шкіряній шапці, яку навіть у кімнаті не скидав. Своєю новизною й кроєм одяг нагадував уніформу, а чоловік, що його носив, від цього набував поважності, яка всім була в очі й заповнювала весь простір навколо нього. Говорив аргументовано, переконливо, але холодно й стримано, як це й личить офіційній особі, котра не терпить близькості й панібратства, бо, як відомо, близького ми не шануємо, тому що не відчуваємо перед ним достатнього страху. Дивився довколо себе з погордою й неприхованою гидливістю. Було видно, що йому не подобається застоєне повітря в цій убогій халупі і він хотів якнайшвидше вийти звідси, ні до чого й ні до кого не доторкнувшись, щоб не вимазатися й не заразитись.

— Животієте в цій запущеній підвальній кімнатці, яка й до льодовикового періоду мала нікудишній вигляд, а тепер від сирості та гнилі вся обросла льодом. Вікно ваше дивилося на чужі ноги й брудне взуття перехожих, а тепер і цей малий отвір замуrowаний снігом. Як бачу, меблі свої ви давно вже спалили, хоч навряд, чи було щось путне.

Чоловік, до якого були звернені ці слова, товариш Томич, референт статистики Управління державних запасів, стояв перед агітатором, як злочинець, який давно вже визнав свою вину і тепер ще тільки сподівався на пом'якшення

вируку. Руки в нього звисали вздовж блаженного зношеного пальта, голова впала на висохлі груди.

— Палива не маєте, їжею теж не зуміли заpastися, хоча працюєте в державних запасах і бакалійний магазин у вас під боком. А чого ви досягли на службі? Нічого! Або, іншими словами кажучи, становища референта з мізерною платнею. А де ви знайдете тепер роботу, якщо й ваше управління розформують? Чого ви варті? Кому потрібні? Якби ви хоч були здогадалися перейти на роботу в метеорологію або стати агітатором, як я. Але навіть на це ви не здатні. А потім, скільки вам років? П'ятдесят. Це не мало, але вигляд у вас такий, наче вам усі шістдесят. Занедбані, виснажені. І що ви можете ще чекати від життя? Чого сподіватися? Кому від вас яка може бути користь? Ні, справді, милий чоловіче, справді не розумію вас, чому ви проти смерті? Та й так вам її скоро не минути, тільки буде вона жалюгідною. Холод, голод, нужда, хвороби, біль, принизливе відчуття, що ви нікому не потрібні, зайві. Хіба заради цього варто жити? Чи ви можете ще чогось досягти в житті? Нічого. Нічого в житті, але якби ви мене послухали, то могли б ще досягти чогось у смерті. То як, заносити вас до списків? Є ще кілька вільних місць у першій партії.

— Та,— тягнув товариш Томич,— знаєте, я й сам розумію, що ваша правда. Тільки мені ще треба подумати. Я ще не приготувався як слід. І з дружиною треба було б порадитися. На жаль, вона кудись вийшла, і то саме тепер, коли тут найбільше потрібна.

— Це не має значення. Я можу вас записати і для неї залишити одне вільне місце. Одразу ж біля вас, щоб ви не розлучалися всі наступні тисячоліття. Знаєте, є люди, які все своє життя докладають неймовірних зусиль, терплять муки, аби стати славетними, аби їхнє ім'я залишилося для вічності, а ви, подумайте тільки, маєте можливість досягти цього за яких-небудь п'ять хвилин, і то тоді, коли ви вже проциндрили своє життя і втратили всяку надію. Зрозумійте, ви будете серед перших десяти тисяч добровольців — як

сорок християнських мучеників з церковного календаря — навіки записані в історію. І все це з найбільшими почестями! Вас відвезуть звідси десятірною собачою упряжкою, гарно причешуть, поголять, напахтять, одягнуть за останньою передльодовиковою модою, почеплять кілька найвищих відзнак, якими вас нагородять у зв'язку з цією подією, а потім будуть численні промови, музика та інші церемонії, і вас урочисто заморозять у найчистішій воді, якої ви ніколи не пили з белградського водопроводу. Лід навколо вас двічі на місяць будуть чистити, так що ви, безперечно, гарно бачитимете, що зовні діється, по суті, набагато краще, ніж кризь ваші замерзлі шибки. Ось ці вигоди, які ви можете мати, не кажучи вже про те, що ваше громадянське сумління повинно підказувати вам, щоб ви зробили саме так, як я вам раджу. Ви й самі бачите, що нас забагато. Ми задихаємося, мов у надто тісній кімнатці. То чому ви не хочете вийти, коли й самі розумієте, що заважаєте іншим? Так би зробив на вашому місці будь-який добре вихований і чемний громадянин, а ви ж були активістом кількох громадських організацій, отже, у вас повинна бути висока суспільна свідомість, розвинене почуття обов'язку. Невже вам не жаль інших людей, які в цій тісноті давлються й задихаються? Де вона, бога ради, та ваша хвалена гуманність? Я вже не кажу про те, що своєю згодою ви й мені особисто зробили б малу послугу, яка, по суті, нічого б вам не коштувала. Я, щоб знали ви, назбирав уже стільки добровольців, що з вами, останнім, якраз би виконав норму, потрібну для одержання спеціальної нагороди й підвищення по службі. Тому сподіваюся, що ви не відмовите в моєму проханні і не будете таким безсердечним, щоб відповісти злом на мою доброту до вас. А якби я попросив вас про щось більше, чи ви б відгукнулися? Отже, домовились? Тоді, прошу, підпишіться!

— Авжеж, авжеж, звичайно! — запинався нещасний чиновник. — Обов'язково підпишуся. Тільки спочатку розрахуюся на роботі. У мене ще не всі папери в порядку, а

що б подумало про мене моє начальство, якби, не дай боже, побачило, що я чогось не доробив? — І він заховав руки за спину та сплів пальці у вузол, аби часом вони самі не потягнулися до паперу й не поставили підпису.

— Гаразд! — сердито мовив ображений агітатор.— Як хочете! Але вважайте, щоб потім не залишилися без місця. Чекатиму найбільше три дні. Проте майте на увазі, ви, як службовець управління, яке підлягає ліквідації, не належите до захищених законом потрібних суспільству людей і, отже, все одно скоро підете під лід. На основі закону і плану про прорідження людства вам, безперечно, одному з перших вручать повістку. Це вам і я обіцяю. Можливо, навіть через тиждень, а може, ще й сьогодні після обіду у відповідному кабінеті ваше прізвище буде занесено до списку визначених.

І він пішов. Швидко, навіть не попрощавшись.

А нещасний чиновник, як тільки агітаторова офіційна шкіряна шапка зникла йому з очей, так піднісся духом і посмілішав, що підбіг до дверей, щоб гукнути йому вслід: «Пробачте, пробачте! Це не так просто. Знаємо й ми дещо, не марно тридцять з гаком років над паперами гнемо спину. Тільки через десять днів, коли постанова набере чинності!»

Але й на те не зважився. Повернувся від дверей і, ввібравши голову в плечі, став ходити з кутка в куток. І хотів подумати: «Чому саме я? Чому саме від мене вимагають цієї жертви? Невже я один з перших став непотрібним і зайвим? І чим я винен? А чи таке пропонували, наприклад, панам Квакичам напроти? Чи вони належать до категорії захищених законом людей, украй потрібних для дальшого розвитку людства? Ні він, ні вона, наскільки я знаю, нічого ж не роблять. Або товариш Плечистий, хіба його відомство не розформоване і він сам не став зайвим? І чи моя в цьому вина, що я живу так бідно, не маю нормальної квартири, не запасся їжею, не піднявся по службі? То по якому праву від мене вимагають, щоб я пожертвував собою, саме ті, хто від суспільства найбільше бере?»

Хотів, сильно прагнув так подумати, але вчасно схаменувся. Він зрозумів, що так думати не гоже. Це було б неприпустимо. Такі погляди з повним правом можна було б назвати егоїстичними, корисливими, міщанськими, дрібно-буржуазними, а тикання пальцем на інших — наклепом, місництвом, заздрістю, підсиджуванням, недалекоглядністю, нехтуванням інтересами суспільства, нерозумінням дійсності, як цілком справедливо кваліфікував би це й товариш агітатор.

Ні, він такого нізащо не посмів би сказати, і йому стало соромно, що в хвилину слабкості він був готовий щось подібне подумати. Томич попросив пробачення в себе й у товариша агітатора, докоряючи собі, чому відразу не підписав того, що йому підсовували, і чому допустив, щоб такий добрий товариш марнував стільки слів і стільки часу на нього. «Боже мій,— картав він себе,— що товариші подумают про мене? Це я, я винен в усьому. Трапилася чудова нагода проявити себе, показати свою готовність до самопожертви, і знову я пропустив таку можливість. Покрив себе ганьбою. Хто зна скільки ще часу доведеться чекати такої нагоди і чи коли-небудь дочекаюся її».

І він захотів померти! Відразу, тут же — від муки й сорому. «Ох!» — зітхнув він, не перестаючи ходити по кімнаті, і вперше бозна-відколи пожалкував, що дружини нема вдома, аби порадила щось, вилаяла його або навіть побила, якщо треба.

5

Бланки й потрібні картотеки, проте, не були своєчасно приготовлені. І вся робота була організована на досить низькому рівні. Перша група добровольців урочисто замерзла, певна кількість непотрібних і зайвих щезла тихо й без шуму. Потім усе знову на якийсь час зупинилося, й люди вмирили неорганізовано, як кому заманулося. А смерть, яка виявилася спритнішою від адміністрації, й далі безборонно скошувала найдобріші квіти.

Треба було знову щось робити. Треба було притьмом, невідкладно вжити заходів, щоб урятувати від безповоротної втрати бодай якусь частину найцінніших кадрів, цю категорію людей, яка на шкалі людських цінностей найвище стояла, найбільше важила і, власне, людину робила людиною. А саме цій категорії було важко пристосуватися до нелюдських, примітивних, суворих умов існування в льодовиковий період, і через те саме їй найбільше загрожувала небезпека. Дані статистики, яка не здала своїх позицій навіть тоді, коли всі інші суспільні служби занепали («Статистика, як риба: вона холоднокрровна, може жити й під льодом, і настільки слизька, що її не схопиш ні за хвіст, ні за голову»), недвозначно це підтверджували.

Серед представників деяких категорій панувало цілком зрозуміле занепокоєння. Можна було почути справедливі нарікання на нашу загальновідому балканську розхлябаність і лінь. «Ми так і знали, що з цього нічого не вийде,— скаржилися найуїдливіші.— Як тільки справа дійшла до бланків та складання картотек — так і пиши все пропало. Нема мови, вони ще й досі сперечаються про те, які там повинні бути колонки та рубрики». Багато хто лаявся й запитував спересердя: «І що собі той народ думає? Чому він нікуди не дівається? Чого ще чекає? Якого дідька йому треба? Ось полюбуйтеся, який у нас рівень свідомості. В інших країнах, безперечно, уже все як слід уладнано і всіх зайвих давно вилучено».

А добровольців і тих, що відгукнулися на повістки, справді, ставало на смертних пунктах дедалі менше після того, як бучно пройшла перша хвиля потенційних самогубців. «Якщо вам потрібні добровольці, то давайте, покажуйте приклад,— говорив звичайний, не захищений законом люд, киваючи на представників захищених категорій і дотримуючись нашого святого правила: «Коли дають, біжи перший; коли беруть, тримайся останнім. І від того і від того скоро втомляться й махнуть рукою». Люди десятою дорогою обминали смертні пункти, а тим часом на неофіційних кла-

довищах льодова смерть громадила все нові і все добірніші жертви.

І саме тоді представники цієї найкращої й найнещаснішої частини людства, самозречено продовжуючи багаторічні дослідження, зробили надзвичайно важливі наукові відкриття, які давали людству змогу пережити цю несподівану кліматичну катастрофу. Після того як люди сотні років постійно і вперто лікувалися грілками, гарячим чаєм, підігрітим вином, аспірином та іншими потогінними засобами, парилися в лазнях, вигрівалися овечими шкурами, закопувалися в гарячий пісок улітку на пляжах, оберігалися від протягів і переохолодження («Спітнілий не пий холодної води!»), вважаючи тепло джерелом життя,— медики, далекоглядно передбачаючи майбутній розвиток подій, якраз напередодні льодовикового періоду дійшли до ще геніальнішого висновку: що, насправді, холод — найкращий друг здоров'я. «Загартовуйся щодня!» — казали вони, спонукуючи людей серед зими купатися в крижаній воді, спати в неопаленому приміщенні, легко одягатися, провітрювати кімнати, не лякаючись протягів, і якнайбільше рухатися на холодному свіжому повітрі. Усе це в теперішніх умовах, коли люди й без лікарських порад загартовувалися щодня й ніколи не могли зігрітися та досить тепло одягтися, мало, кажучи мовою лікарів, велике психотерапевтичне значення. Як великий Ньютон відкрив закон всесвітнього тяжіння тільки тоді, коли йому на голову впало яблуко чи грушка, так і один лікар (а це ще раз доводить, що безпосередній досвід — найважливіше джерело наших знань про навколишній світ) зробив нове відкриття лише після того, як випадково зачинив у холодильнику свого кота. Повернувшись через місяць додому, лікар знайшов його замерзлим і, оплакавши, гадаючи, що він мертвий, викинув його на смітник, але яке було здивування лікаря, коли кіт через якийсь час збудився з льодового сну, прийшов до нього і, потершись біля його ніг, майже людським голосом попросив їсти. Таке не вдавалося навіть найдосвідченішим індійським факірам,

тому не дивно, що з цього випадку з котом розвинулася нова галузь медицини, яка всі хвороби стала лікувати холодом. І не тільки це. Було доведено, що за допомогою заморожування й льоду можна зберегти життя протягом довгого часу, хоч двадцять тисяч років.

Двадцять тисяч років! Це ж було тепер найпотрібніше й найнагальніше. Двадцять тисяч років! Якраз стільки, скільки, як передбачають, триватиме теперішній льодовиковий період! Оповісники стародавнім способом, надриваючи горло й б'ючи у бубон, рознесли цю сенсаційну звістку, повідомляючи, що вченим пощастило холод і лід, які відібрали життя в стількох тисяч людей, використати для подовження життя. Тільки всього й нічого більше. Усе інше було покрите льодовим покривалом наукової таємниці. А ця таємниця, єдина попри всі морози ще плинна й незамерзла, почала поволі просочуватися в усі шпарини.

Стало відомо, що, справді, лікарі щось винайшли, але воно не подовжує життя, а віддаляє; це якісь ліки чи спосіб лікування, які дають змогу якщо не подовжити життя, то принаймні відсунути смерть, тобто в цей критичний час зменшити кількість живих, не збільшуючи кількості мертвих. Живі люди, насамперед, зрозуміла річ, найдостойніші й найнеобхідніші із захищених законом категорій, розподілять час свого життя на двадцять тисяч майбутніх років. Точніше, ті, хто тепер живе, чи бодай частина їх відкладуть своє життя на пізніше, не відмовляючись від нього назавсім.

— Усе тримають у таємниці, бо, очевидно, нема ліків для всіх,— припускали ті, які вже не раз мали з цим справу.

— Уколи даватимуть чи пілюлі? Чого вони чекають? — запитували нетерпеливі.

— Де там уколи й пілюлі! — пояснювали ті, які думали, що знають багато.— Ідеться про засіб, гідний льодовикового періоду: лід перемагають льодом.

Справді, старші люди пригадували, що коли вони були дітьми, то від запалення легень і гарячки їх лікували

холодними компресами, до забитого місця чи осиногу укусу прикладали холодне лезо ножа,— це втамовувало біль і зменшувало опух, а при менінгіті й апендициті ще й тепер застосовують мішечки з льодом. Холод, як відомо, заспокійливо впливає на нерви. Холодні душі ще й тепер найнадійніші ліки в неврологічних клініках, та й нам часто резонно радять: «Зберігайте спокій, не гарячкуйте», «Зважте все на холодну голову й даремно не хвилюйтеся». Хіба нам не доводилося читати в газетах вислови на зразок: «Він холоднокровно зустрів його й відбив удар»; «Тільки цілковита холоднокровність, яку він зберіг у цю хвилину, допомогла йому врятуватися, тим часом як усі інші загинули»; «Він холодно відмовив йому в допомозі» — і хіба всі ці приклади не свідчать про перевагу холоду й холоднокровності над юнацькою запальністю й гарячковитістю? Хіба, нарешті, і в зовнішній політиці холодна війна, як винахід нашого століття, не виявилася гуманнішою від усіх попередніх гарячих воєн? До речі, коли вже мова зайшла про війни, хіба могутнього Наполеона не притисли російські морози, а генерал Зима в минулій війні хіба не допоміг розгромити фашистську військову силу? Якщо ж звернутися до прикладів з нашого повсякденного життя, то хіба нам не допомагало не раз те, що ми, опинившись у скрутному становищі, холоднокровно, не кліпнувши оком, брехали або, холодно все зваживши, з холоднокровним спокоєм трималися осторонь палких пристрастей і таким чином оберігали себе від різних можливих неприємностей? Хіба життя не навчило нас, як часом буває небезпечно запалюватися довір'ям до когось, віддавати комусь тепло своєї душі, і хіба, нарешті, культурні англійці, наприклад, не здобули назву джентльменів саме за свою загальновідому холоднокровність і холодну витримку?

І потім, хіба не холодна спостережливість навчила нас, що тепло тільки збільшує тертя й опір, що, протиставивши себе течії, ми лише витрачаємо енергію, даремно й безглуздо нагріваємось, але не посуваємось уперед, і, навпаки, холод-

нокровно віддавшись на волю течії й використовуючи свіжий попутний вітер, ми можемо далеко піти? Хіба це випадковість, що саме на найвищих самотніх вершинах панують вічні сніги та лід? І навіщо марно опиратися льодовиковому періоду протилежними засобами — вогнем і полум'ям, коли цілком ясно, що одним сірником не розтопиш усіх льодовиків Арктики та Антарктиди? Хіба в такому разі не краще схилитися перед сильнішим, пристосуватися до нього і собі користуватися холодом, як це пропонують лікарі?

Один медичний трактат, який у ці дні в багатьох списках ходив по руках, так пояснював цей метод:

«Пропонований спосіб збереження життя подібний до того, яким і ви раніше, за теплих часів, користувалися, кладучи курку на ніч у холодильник, щоб вона не зіпсувалась. Або, щоб бути ближчим до дійсності, візьмемо для прикладу ескімосів чи наших мисливців льодовикового періоду: вони, коли вполюють якогось великого звіра, закопують його м'ясо в сніг і накривають льодовими брилами, що дає змогу зберегти його свіжим протягом кількох місяців. У цьому зв'язку для науковців особливий інтерес становить те, що трупи волохатих мамонтів, пролежавши в сибірському снігу та льоду від попереднього льодовикового періоду до наших часів, тобто приблизно двадцять тисяч років, так добре збереглися, що, відкопані, вони, здавалося, могли підвестися й піти крижаною тундрою.

Перші досліди проводилися на тваринах, а потім і на хворих. Наголо роздягнуту людину клали в корито з льодом. Коли температура її тіла падала нижче нуля, проводили складну операцію, а потім знову її поволі розігрівали й будили. Тварин тримали в льоду кілька днів, а тепер це буде повторено з людьми з тою лише різницею, що їх триматимуть замороженими вже не кілька годин чи днів, а цілих двадцять тисяч років льодовикового періоду. Таким чином певна частина відібраних людей перебуде цю зиму, водночас даючи змогу іншим втриматися в житті. Буде більше продуктів харчування й життєвого простору, коли одна частина піде

на лід, а інша — під лід. Передбачається також, що ті з льоду час від часу будуть розморожуватися і, як в'язні в сучасних тюрмах, випускатися на якийсь час на волю, щоб вони могли трохи відвести душу й розважитися. Живучи так, «в розстрочку», з перервами в сто або й тисячу років, вони перебудуть льодовиковий період, не докучаючи одні одним. Ті, які не люблять одне одного, можуть взагалі не зустрітися або в крайньому випадку зустрітися раз на кілька тисяч років, а це, власне кажучи, не так і часто.

Звичайно, при цьому будуть певні труднощі та незручності. Деякі з них зовсім дрібні та несуттєві, хоч, може, декому й неприємні, як, наприклад, занурення в крижану воду під час заморожування, а також різні правові, квартирні й майнові питання, що можуть виникнути після розмороження. Але в усякому разі найбільшу проблему становитиме розміщення кількох мільйонів заморожених людей і в зв'язку з цим — реєстрація їх, облік, визначення й затвердження дати розморожування і таке інше».

Новизна й переваги цього проекту, — який приваблював, по правді кажучи, не стільки можливістю звільнити місце для інших, скільки тим, що давав надію розтягнути, наче гармошку, власне життя і хоч краєм ока заглянути в далекі майбутні століття, — викликали жвавий інтерес і різні, часто протилежні коментарі.

Відразу дала себе знати природжена людська консервативність і нехоть до всього нового, а також недовір'я, бо досвід вчив, що майже завжди перші коти за плоти, то краще хай спочатку інші на власній шкурі спробують нові методи. Потім хтось пустив чутку, що це ніяке не тимчасове заморожування, а підступний план обманом усунути з життя на віки вічні якомога більше людей, мовляв, не вдалося з добровольцями, то тепер є добра нагода позбавитися бодай тих, хто клює на цю приманку.

Пристрасті найбільше розпалилися тоді, коли постало питання, хто кого буде заморожувати, бо для заморожування і особливо розморожування потрібні люди. Хтось повинен

обслуговувати тимчасово заморожених, стежити, щоб вони не прокидалися достроково, щоб їх будили в певний, бажаний для них і зазначений на спеціальних етикетках час, а це, коли йдеться про століття й тисячоліття, немала проблема і не те саме, що обов'язки готельного чергового або провідника спального вагону. Бо одна річ, якщо провідник забуде вчасно розбудити пасажирів і той замість Загреба вийде в Любляні, а зовсім інша, коли хтось проміне кілька століть і не зустрінеться в домовлений час, наприклад, зі своєю дружиною. Звідти, з Любляни, пасажир може повернутися найближчим поїздом і, можливо, ще навіть встигне на побачення, а що робити замороженому, якщо він з чужої вини проспить зайвих три століття,— як йому вернутися назад на триста років?

— Пробачте! — дипломатично ввічливим голосом запитав колишній радник посольства.— Я деякий час працював за кордоном, після чого зіткнувся з великими труднощами, коли постало питання про повернення мені квартири. Речі мої погубилися на складах, а що б сталося з ними, якби я погодився на замороження, скажімо, на тисячу років, уже не кажучи про гроші, які мало не щодня знецінюються?

— Що буде з моїм гардеробом? Чи збережеться та сама мода через три століття? Тепер у моді плаття мішком і трапецією, а що буде модне, коли мене пробудять з льодового сну? Я б не хотіла мати смішний допотопний вигляд,— заявила його дружина.

— Не переживайте,— заспокоїв її в'їдливий Бабиц.— Вам тоді буде триста сорок п'ять років щонайменше. А в такому віці вже не має значення, як одягатися. Втім, після трьохсот років, проведених у льоду, вас це мало хвилюватиме. У вас буде одне бажання — якнайскоріше в що-небудь щільно загорнутися.

Запитували також, за яким принципом відбиратимуть, кого заморожувати, а кого ні. Знали, що навіть у льоду не для всіх знайдеться місце, і тому вимагали наперед

скласти списки громадян відповідно до суспільної важливості окремих осіб і категорій населення.

— Треба діяти холодно й немилосердно! — пропонували вони.— В інтересах людства й людяності! До першої «А» категорії повинні ввійти інтелектуали: вчені, митці й висококваліфіковані спеціалісти. Зрозуміла річ, зі своїми родинами!

— А державні діячі, політики, директори, начальники? — запитав Протич.— Я буду тільки з ними, хай би там що. Вони ніколи собі нічого поганого не виберуть. Хотів би хоч кілька їх мати коло себе — для гарантії.

Почали кожен записувати свої побажання, хто в якому році й столітті хотів би збудитися. Виявилось, що всі вибрали різний час і в майбутньому не зустрінуться.

— Зрештою,— погодились вони,— ми й так обридли одне одному. Ні слухати, ні дивитися одне на одного вже не можемо.

І почали розходитися.

У своїй колишній вітальні сидів пан Квакич, похмурий, занепокоєний.

— Як ти гадаєш? — запитав він дружину трохи гугнявим голосом (ця вада з'явилася в нього відтоді, коли обморозив ніс).— Чи не надто ризикована справа — оте заморожування?

— Чому? Відіб'ється на здоров'ї? Тебе турбує твій ревматизм, чи боїшся, що метод ще не досить досконалий?

— Можливо, й метод ще не перевірений як слід. Але не про нас ідеться, а про тих, що залишаться жити в льодовиковий період. Хіба це не небезпечно?

— Небезпечно? Може. Очевидно. Але чого це має обходити нас? Яке наше діло до того, що станеться з незахищеними категоріями в льодовиковий період?

— Ти не зрозуміла мене. Питаю тебе, чи нема небезпеки в тому, що ми віддаємося в їхні руки? На їхню милість і немилість? Непорушні, беззахисні, замерзлі в брилах льоду.

Їхні погляди зустрілися, і вона почала розуміти.

— А якщо вони вирішать, що ми їм більше не потрібні? Що ми їм ні до чого? І постановлять не будити нас із льодового сну? Просто виволочуть із льодових складів і разом з етикетками викинуть на смітник десь за містом.

Вони дивилися одне на одного. Від цієї думки їх пройняло тремтіння. Спочатку повільне. А потім сильніше.

6

Наступного дня вони стояли в павільйоні Ярмарку біля низької металевої загорожі, яка відділяла галерею для глядачів від робочих приміщень. Дивилися мовчки й уважно. За ними товпилися інші — аж на сходах і попід стіною. І всі тамували подих, щоб не пропустити чого-небудь.

А внизу, на арені, звиваючись змією й поволі посуваючись уперед, повз безмовний тонкий ланцюжок людей. Чулося тільки човгання підшов по підлозі, голосні запитання й тихіші відповіді, і ті, і ті відлунювали під високим склепінням павільйону, наче військові команди. На другому боці галереї, де стояли родичі й найближчі друзі, час від часу хтось сором'язливо й полохливо махав хустиною і відразу ж затискав її між зубами, щоб не зойкнути або не заридати надто голосно.

По троє підходили до столів, які стояли посередині, і простягали свої повістки. Інші чекали. Терпляче й дисципліновано. Не тислися. Подія була надто серйозна, та й байдуже було всім, коли дійде чия черга і скільки ще треба буде чекати. Порівняно з тим, що мало бути, це було мізерно дріб'язковим.

Підійшла наступна трійка. На столах стояли таблички й прапорці, як на важливих міжнародних форумах. Простягли свої повістки.

- Ваше прізвище й ім'я?
- Ісакович Стоян.
- Професія?
- Продавець морозива. Колишній. Тепер безробітний.

- Вік?
- Шістдесят два роки.
- Сімейний стан?
- Удівець. Живу сам. Діти одружені.

Було чути, як скриплять пера. Писарі працювали, не підводячи голови. Той, кого запитували, був посивілий худий чоловік у благенькому весняному пальті. Мабуть, йому було холодно, бо голос трохи тремтів.

- Категорія? — запитав голова комісії, звівши очі.
- Третя. Зайвий! — сказав перший член комісії.
- Безперспективний! — підсумував другий член.

Хтось голосно зігхнув, хтось тихо, приглушено скрикнув між публікою.

— Будь ласка! — сказав службовець в уніформі, подаючи йому номер. Другий службовець причепив йому білу стрічку до рукава. Третій подав великий аркуш паперу, на якому друкованими буквами було виведене його прізвище та ім'я. Зайвий, безперспективний, третьої «В» категорії пішов направо й поволі, не оглядаючись, подався до білих дверей, обережно несучи аркуш паперу в руці, як офіціант велику тацю, заставлену стравами й коштовним посудом.

Двері автоматично, безшумно зачинилися за ним. Уся процедура була організована ефектно й діяла безвідмовно. Це помітили й глядачі і не могли стримати захоплених вигуків. До столів підходив наступний, а з задніх рядів найцікавіші зацитькали на інших, щоб не шуміли.

Подав свою повістку. Був малий, щуплий, короткозорий. Обличчям перебігала судома, лівий кутик рота постійно поскикувався.

- Ваше прізвище й ім'я?
- Марко Стоянович.
- Професія?
- Працівник культури й громадський діяч.
- Конкретно чим займаєтеся?

Він почав перераховувати свої посади й доручення. Від шуму на галереях мало що можна було почути: «Голова...

керівник... консультант... член комісії... журналіст, літератор, публіцист». Перелік ще не закінчився. Обличчя йому зсудомило, блиснули скельця окулярів. Голова комісії підвів очі й люб'язно всміхнувся, мовби хотів сказати йому: пробачте, що я відразу не впізнав вас. Потім його обличчя знову набрало офіційного виразу.

— Вік?

— Тридцять чотири роки.

— Сімейний стан?

— Одружений, дітей нема. Подав заяву про розлучення.

— Категорія? — запитав голова членів комісії.— Потрібний?

— Важливий і необхідний! — доповнив його перший член комісії.

-- Найвища категорія! — вигукнув другий член і підняв руку.— Перша «А».

— Двадцять тисячоліть! — погодився голова й показав свою білу долоню.

— Павільйон «Один-А!» — сказав перший член, теж підіймаючи руку, як черговий по станції свій жезл, відправляючи поїзд. Якийсь час усі троє тримали руки вгору, нахиливши їх до шапок, немов віддавали честь, а зарахований до найвищої категорії працівник культури взяв свою етикетку і, несучи її перед собою та показуючи публіці, щоб усі бачили, пішов гордо ареною по колу, як учасниці конкурсу краси або як цирковий борець перед початком вистави, а потім повернув до позолочених дверей.

— На лід! На двадцять тисяч років! До кінця льодовикового періоду! — заздрісно промовив хтось із публіки.

— Саме стільки йому треба, щоб дозрів,— додав хтось саркастично.— І ще стільки, щоб визнали його писанину.

Знову на них зацитькали. Підходив третій. Студент, уже в літах. Просив дві тисячі — на стільки йому потрібна була академвідпустка. Дали йому відразу, навіть більше, ніж просив: половину льодовикового періоду. Четверта була

жінка, розведена, сорока п'яти років. Просила всі двадцять тисяч років і ще десять понад те, щоб, коли розморозять, була на десять років молодша від своїх ровесниць. П'ятим підійшов худий бородатий чоловік. У його постаті було щось незвичайне, і публіка мимоволі нашорошила вуха, щоб почути бодай кінець його розмови з членами комісії за столом посеред арени.

— Професія?

— Не маю.

— Чим займаєтеся?

— Нічим!

— Гарзд, чим ви раніше займалися?

— Метеорологією. Метеорологічними прогнозами. Не-офіційно, як любитель.

— Так! Пробачте, а як ваше прізвище й ім'я?

— Ненад Різницький.

— О!

Не можна було розібрати, хто вигукнув: публіка чи чиновники, які схопилися на ноги. Глядачі й так стояли. Члени комісії розгубилися й перестали запитувати.

— Безперспективний і непотрібний, раз і назавше! — виніс рішення сам Різницький.— Замороження. Повне й безповоротне! — зажадав він, підносячи голос.

— Ви змінилися. Ми вас спочатку й не впізнали! — чиновники спробували по-панібратському заговорити з ним, мовби й не чули, що він сказав. Один усе-таки додав:

— Не треба так згарячу. Подумайте. Може, не варто.

Але Різницький підійшов саме до його стола й без слова взяв білий аркуш паперу. Підняв його вгору, наче прапор, і показав усім. Глядачам, чиновникам і тим, що чекали в черзі.

— Разом з усіма! — вигукнув він і рішуче подався до білих дверей, крізь які, доки вони безшумно зачинялися, на мить зблиснула снігова білизна.

Пан і пані Квакичі, скориставшись із загальної розгубленості, пропхалися крізь натовп до виходу.

— Бачив? — сказала вона.

— Чула? — промовив він.

Схвильовані, знічені, вони заблудили і, наче налякані пташки в клітці, тикалися сліпо в стіни павільйону. Нарешті опинилися перед дверима, на яких великими блакитними буквами було написано: «Тимчасові. Категорія III «В». Не могли втриматися, щоб не заглянути всередину. Від льоду, який переливався молочним блиском, тут було світліше, ніж надворі. Здавалося, що вони ввійшли в серце кристала або в велетенську крижану гору. І, мимоволі озирючись на двері, аби не загубити їх, підступилися до льодових рядів і стали читати написи, ніби висічені на кам'яних плитах катакомб. Читали:

«№ 60. Петар Дракулич. Керуючий белградським і річковими пляжами. Заморожений — 3.IX.1960. Розмороження — ?»

Вони не знали його, а за написом не могли роздивитися обличчя. Було видно лише наставлені до них стоптани підшви вже зношених черевиків. Очевидно, або йому поталанило, або мав протекцію. Давно пора було це зробити з ним. Наступний був:

«№ 2597. Митар Митрович, професор. Заморожений — 4.IX.1960. Розмороження — коли буде потрібний».

Його добре знали. Їх здивувало те, що ще кілька днів тому вони бачили, як він ішов вулицею коло їхнього будинку. «Поглянь, цей старий дурень ще повзає по землі!» — сказав тоді Квакич, а тепер уважно розглядав його реєстровий номер. Понад дві тисячі заморожених тільки протягом одного дня!

У павільйоні другої «Б» категорії вони виявили кілька журналістів і кінопрацівників: сценаристів, режисерів, операторів та всіляких помічників, чий імена вишиковуються колонами в титрах, роблячи їх довшими за сам фільм. Далі були редактор радіо і телебачення, музиканти духових оркестрів, співаки, хористи, виконавці відповідальних ролей — усі старанно розсортовані, складені рядами за номерами,

датами й професіями. Начальники, старші референти, лікарі-терапевти, художники, футболісти, стоматологи, інженери. Своїх колег, письменників, пан Квакич не міг знайти й у наступному павільйоні.

Вони зупинилися, обоє збентежені, й глянули одне на одного. Не знали, радіти чи тривожитися. І не розуміли, що це може означати.

— Де ж вони? — запитав пан Квакич, йдучи з дружиною вузьким проходом.— У якому павільйоні? — майже вигукнув він.

— У цьому! — відповіла втомлено пані Квакич, показуючи на великі білі двері найближчого павільйону. На них великими буквами було написано: «Навічно заморожені».

7

Колишній генеральний директор Плечистий нагло зупинився, щойно відчинив свою хвіртку, і швидко оглянувся. По глибокому снігу від хвіртки до дверей його будинку йшли свіжі сліди. Дивно, кому він ще потрібний і навіщо? Плечистий нагнувся низько, розглядаючи слід, і навіть помацав його пальцями. Ледве втримався, щоб не тицьнутися в нього носом і не обнюхати. Сліди, без сумніву, були свіжі; невідомий залишив їх десь із півгодини тому, саме тоді, коли він звичайно сидить удома. Отже, той стежив за ним і знає його звички.

Сліди вели прямо до дверей, а там біля замка був устромлений лист чи записка — шматок паперу, який він нерішуче розгорнув тремтячими руками. Це було саме те, чого він боявся. Йому наказували негайно під загрозою кари й примусового припрывадження з'явитися у відділ регуляції народонаселення.

Він зайшов до будинку. Обережно крадучись, мов залазив до чужого. Остерігався засідки й неприємної несподіванки. Але ніде нікого. Порожньо й пусто. Власне, не було

за чим шкодувати: усе давно він спалив. Меблі, картини, кімнатні двері, паркет і нарешті віконні рами. Будинком гуляв вітер, заносив снігом кімнати, а зі стелі, як єдина прикраса, звисали, наче білі сталактити, бурульки й такі самі виростали їм назустріч з підлоги. «Отже,— подумав він сумно,— і звідси мене витурили».

Нічого не взяв, навіть тих лахів, на яких спав біля вогнища. Обережно зачинив надвірні двері і знову встромив повістку туди, де вона була. Ніхто не помітить, що він приходив. Ніхто не знатиме, що він бачив повістку, і, отже, не зможуть притягнути його до відповідальності. Вони й поняття не матимуть, що з ним сталося,— може, кудись поїхав, а може, й сам, без їхньої допомоги, десь замерз — і так він гарненько й тихенько зникне, щезне, мов його ніколи й не було. Без найменшого сліду.

І йому нараз полегшало. Він звільнився від постійного страху й невизначеності. Від цього гнітючого чекання й перечікування, чи й до нього дійде черга. Чи й він нарешті залишиться без будь-якої служби, без роботи й становища. Чи отак і він стане справді непотрібним та зайвим і чи одного дня і його, колишнього генерального директора, назвуть ні до чого не придатним і безперспективним. Тепер йому не треба тремтіти за своє становище й репутацію в суспільстві. Нарешті вільний і незалежний, він не матиме більше потреби вдавати із себе поважного, надиматися й дерти голову, щоб здаватися вищим, ніж він є, соліднішим і важчим, ніж будь-коли був, ні на хвилину не розслаблюючись. І весь час маючи неприємне й прикре відчуття, що всі бачать, як він приндиться, як обманює їх, і давно зрозуміли, що насправді він більше нічого не значить і нічого не являє собою. То навіщо марно робити із себе посміховисько? Стане він знову звичайним, безтурботним, до нього повернеться нормальне травлення й сон, і не треба буде клопотатися цією руїною, від якої й так залишилися тільки одні обледенілі бетонні стіни.

Ступаючи обережно протоптаними вже слідами, він по-

вернувся до хвіртки і ще раз, востаннє, на розставання, оглянувся. Сад, засипаний глибоким снігом, без єдиного деревця і навіть кущика (він усе вирубав), скидався на прибране капустище. І йому ще пригадався той час, коли він засаджував і доглядав його, намагаючись обладнати щось на зразок дендрарію, але це вже було останнє його таке почуття. Весело й легко спускався він до міста, і вперше йому здалося, що він нічим не відрізняється від більшості інших перехожих і що зовсім злився з ними. Він подумав, що тепер ніхто не зможе впізнати його й затримати. І все-таки глибше насунув шапку на очі. Про всякий випадок.

День був ясний. Один з тих гарних, приємних і тёплих днів льодовикового періоду, коли ртуть у термометрі підіймається аж до десяти градусів нижче нуля. Повз нього шугнуло кілька молодих людей на лижах. Промчали собачі упряжки в напрямку міста: мисливці поверталися з полювання. Деякі навіть з доброю здобиччю. Йому стало шкода, що одного морозного дня він спалив і приклад своєї бойової гвинтівки. Хоч тепер вона все одно була б ні до чого: затвор і ствол давно б покрились льодом. І він згадав, як ще хлопчаком майстрував собі зграбні рогатки, луки та стріли, влучав із них пташок, ставив сильця й ловив ховрахів. А якби знову взятися за це, хто зна, може, ще не забув, і тоді він став би мисливцем, годував би сам себе. Тільки ж чи він не надто постарів, не розм'як, не зробився гладким і неповоротким, щоб знову стати потрібним, корисним членом суспільства і — йому було приємно помріяти — можливо, навіть славним мисливцем, ватажком мисливського загону й ватажком мисливського племені. Ех, як би він тоді розплатився з усіма тими, хто оголосив його колишнім, зайвим і непотрібним. Вийшов би перед них у шубі з найкращого соболиного хутра, прикрашений разками іклів диких звірів, і виділяв би їм найгіршу, найбруднішу й найпринизливішу роботу шкуродерів та випотрошувачів. А вони б ще й дякували йому, бо це ж краще, ніж бути зайвим і приреченим на довічне замороження. Показав би своїм друзям, чого він ще

вартій, послав би Квакичу, Бабичу та іншим по добрячому шматку м'яса, а Дарі — ціле ведмеже стегно.

Задумавшись, він не дивився, куди ступає, посковзнувся і впав. І ледве не знепритомнів од нестерпного болю в нозі. Спробував встати. Але ліва нога відмовила, і йому ніяк не вдавалося підвестися. Марно він шукав очима якої-небудь опори. Пройшло повз нього кілька людей, кудись поспішаючи, але ніхто навіть не глянув на нього, розпростертого в снігу. Даремно він благав перехожих і простягав за ними руки, щоб допомогли йому. Вони вдавали, що не помічають.

— Не чіпай! — гримнула якась мати на свою дитину, коли та хотіла допомогти йому підвестися.— Хто зна, які неприємності ще можуть із цього вийти.

Кремезний чоловік, якого він встиг схопити за холошу штанив, грубо висмикнув ногу й подався далі до міста.

— Ти кинь ці штучки, дружок! — сказав той.— Тепер льодовиковий період. Кожен сам, як може, викручується.

— Лежи, лежи! — пригрозив інший.— Ось викличу службу громадського порятунку. Приїдуть живолупи й відправлять у морозильню.

Йому стало страшно. Ще раз, зібравши останні сили, спробував підвестися, але тільки відкотився вбік і вгризся зубами в сніг од болю. Підійшов і зупинився над ним мисливець з луком та стрілою в руці. «Ой! — подумав Плечистий.— Він мене зараз уб'є. Пристрелить тут, посеред вулиці в снігу, як шолудивого, кволого, зайвого й непотрібного пса. Прикінчить, відтягне зі стежки, кине в рів у глибокий сніг».

— Караул! Караул! Рятуйте, рятуйте, люди! Я генеральний директор. Я ваш тутешній, я не собака!

Так хотів крикнути. Що було сили. Але страх перехопив йому горло, і з вуст вирвалося тільки якесь собаче скавуління. А виряченими, розширеними очима він закликав: «Ні! Ні! Ні!» Проте мисливець й далі погрозово насувався на нього. Плечистий заплющив очі, щоб бодай не бачити, коли той убиватиме його своєю гострою стрілою. І відчув, як щось його підіймає з землі, він лине невагомо вгору, мовби він уже

мертвий, а душа його, відділившись від тіла, летить до блискучого неба. «Та воно,— подумав колишній генеральний директор,— не так уже й страшно померти!» Смерть — це своєрідне прекрасне забуття, чудесне, всемогутнє, бо він навіть не відчув того сильного болю, якого завдав мисливець, пробиваючи його своєю стрілою. Плечистий розплющив очі, щоб побачити той, інший світ, у який він потрапив. «Рай чи пекло?» — запитав він подумки, і відразу ж забажав опинитися в другому, теплішому місці.

Але перше, що він тут побачив, були сніг та лід. Отже, не варто було вмирати. І на тому світі, очевидно, панував льодовиковий період. Потім над собою помітив чийось довгу, грубу й чорну, диявольську, звичайно Люциферову, шерсть. У носі залоскотало від ведмежого запаху та дотику гострих волосин, і він мусив чхнути, хоч як намагався стриматися від того непристойного жесту при першій зустрічі з іншим світом, хай і диявольським.

— Е, брате, ти ж зовсім розлізся! — почув він докірливий рипучий Люциферів голос.— Розм'як, розтовстів, опустився. Я за тебе й ламаного гроша не дав би.

«І то добре,— подумав колишній генеральний директор.— Хто зна, може, так краще для мене, хоча на пекельному вогні, мабуть, непогано б нагрівся. І, слово честі, не скаржився б, не скімлив, хай би як там боліло й пекло, тільки аби як слід було напалено. Але якщо я не вартий і ламаного гроша, то що мені залищається, крім як іти до блаженного холодного раю? Там саме таких, забутих, бідних, не вартих ні гроша, найбільше цінять».

— Ні,— вів далі Люцифер,— я б і дня не потерпів тебе в своїй ватазі. Хто ти за фахом?

— Я генеральний директор,— відповів Плечистий.— Генеральний директор Управління громадським транспортом.— Тут він пригадав, що ні на небі, ні у пеклі не годиться казати неправду, бо з неба і так усе видно, а в пеклі її легко розпізнають як продукт власного виробництва. Тому додав: — Колишній. Колишній директор управління.

— Невже? — здивувався той.— А як звати?

— Плечистий Стоян. Стойо Плечистий.

— Не може бути! Хто б міг подумати? Я б ніколи вас не впізнав. Доки ви були директором, то здавалися набагато вищим і соліднішим. Ніби я, чорти його бий, дивився на вас угору.

— Пробачте,— наважився поцікавитися колишній генеральний директор, широко розплющуючи очі.— Пробачте, а хто ви будете? — Йому здалося вже надто неймовірним, що Люцифер його знає і що він, Плечистий, міг навіть бути його директором. «Мабуть, тоді я був якимось богом,— міркував він про себе,— а управління займалося різними диявольськими справами. І все-таки, це вже занадто».

— Я? Хіба ви мене не впізнали, товаришу директоре? Ваш кочегар із підвалу управління. Маркович.

«Справді! Той завжди був засмолений, у сажі, як справжній Люцифер. Але хто б міг подумати? Як кажуть, не знаєш, з ким тебе доля зведе».

Плечистий стояв, прихилившись до колишнього ліхтаря. Перед ним була своя, земна вулиця, і тут же над ним височів велетенський, незмірно вирослий кочегар Милан у шапці-вушанці, у ведмежому кожусі, який робив його ще дебелишим. Кочегар підтримував колишнього генерального директора за плечі, а коли відпустив, той відразу болісно відчув у лівій нозі повернену власну земну вагу. І аж пожалкував, що це так.

— Чи ти ба! Хто б сказав? — дивувався мисливець, оглядаючи його.— Що може статися з людиною за якихось шість місяців! Ще вчора ви мені видавалися наче отакенна гора, а на що ви зійшли тепер!

І, перевалюючись, здоровенний та важкий, кочегар подався вниз по вулиці. А він, колишній генеральний директор, підпираючи стовп, наче п'яниця, каліка чи жебрак, не смів навіть поворухнутися і тільки простогнав услід йому:

— Почекайте, почекайте, прошу вас! Допоможіть мені дійти до мого друга Квакича. А може, й вам я міг би приго-

дитися у ватазі, скажімо, доглядати собак. Я не такий уже кволий і малий. Це вам тільки так здається, бо я без титулів і посади.

Але навіть той не схотів почекати.

— Гаразд, гаразд! Побачимо, спробуємо, не обіцяємо. Зайдіть до мене завтра або післязавтра! — сказав кочегар і кинув йому палицю.— Нате, обіпріться! — додав він і побіг за великими, навантаженими доверху мисливськими саньми.— Гей-гей! — загукав на собак, цьвохкаючи бато-гом.

8

Налягаючи на палицю й ховаючи обличчя від перехожих, Плечистий надвечір пришкутильгав на Скопську вулицю. У цю пізню пору, коли кожен поспішав сховатися під власний дах, тут уже було пусто. Ті, котрі йшли на Ярмарок з повістками в руках, давно були на пункті призначення. Кур'єри рознесли повістки ще зранку, мисливці зі своїми ватагами вечеряли, готували зброю та упряж на завтра і лягали, загорнувшись у шкури, біля своїх вогнищ. Не було більше вечорниць і танців, у місті всі лягали спати по-сільському, з присмерками, а вставали, коли робилося видно.

Усе було мертве. Над дахами ані цівки диму, у вікнах ані найменшого проблеску. Ні звуку, ні голосу у вічній тиші. Але коли Плечистий саме завернув на риг Скопської, його пронизав уже відомий протяжний звук, що долинав хтозназвідки, може, з самого Північного полюса. Це особливе моторошне виття, від якого застигала кров у жилах, це вовче завивання, яке починалося з темрявою і тривало всю ніч до зорі. А від деякого часу вовки стали озиватися ще за дня і підходили все ближче й більшими зграями оточували людей. З усіх боків. Вночі виття заповнювало вулиці, шастало навколо самотніх хат, зазірало у вікна, дерлося кігтями у двері. І таємничі холодні вогники, дивні пари світляків, танцювали в полярній ночі під ту арктичну, крижану музику.

Плечистий оглянувся. Йому здалося, що якісь розпла-
стані швидкі тіні підповзали до нього з-за плечей і тікали,
коли він обертався й замахував своєю палицею. Він по-
шкандибав швидше, і йому захотілося теж вити й кричати,
щоб заглушити це завивання і звільнитися від самотності
й страху. На одному подвір'ї сохли ще свіжі закривавлені
шкіри, і господар, міцний чоловік, якого вже важко було
розгледіти в сутінках, разом з двома хлопчачками здіймав
їх і заносив до хати.

— Пожеруть, якщо не заберемо,— казав він своїм си-
нам.— Жах скільки їх розвелось і стають усе нахабніші.—
Потім, помітивши чоловіка, який плентався вулицею, гукнув
до нього: — Гей, покваптеся! Це не жарти в таку пору са-
мому йти. Покваптеся, кажу вам, хіба не чуєте, як виють?

Але Плечистий і сам поспішав як міг. Перейшов на другий
бік вулиці, прокрався повз льодову гірку, під якою була по-
хована його машина ще того дня, коли випав перший сніг і почав-
ся льодовиковий період, і не втримався, щоб не поколупати
палицею коло неї. З'явився верхній край задніх дверцят
машини. Колись вона була гарна: велика, простора, оббита
шкірою, з м'якими зручними сидіннями. «Ціла квартира!» —
казали його гості, коли він підвозив їх.

Нарешті пройшов крізь ворота й постукав у двері до Ква-
кичів. Стукав досить довго і марно. Ніхто не обзивався, але
він своїм уже загостреним нюхом і слухом відчував, що тут,
за цими дверима, ще дихають якісь живі людські істоти. Став
гупати в двері з усієї сили, мов хотів розбити їх. Щось зашур-
хотіло, і двері трохи відхилилися. У шпарку визирнула пані
Квакич, бліда й налякана. З-за її спини виткнувся шпичастий
ніс пана Квакича.

— Що ви хотіли? — запитала вона.

— Я Плечистий, генеральний директор.

— Колишній! — додав писклявим голосом Квакич.

— Я заходив до вашої родички Дари,— сказав він.—
Її не було вдома. Боюся, що її заморозили.

— Знаємо про це. Ну то й що? Яке наше діло, що сталося

з нею? Ми давно не маємо з нею ніяких стосунків. Ми, щоб ви знали, перша, захищена законом категорія.

— Я хотів зайти. Але двері були замкнені, і я не міг їх відчинити. Я вже заходив до товариша Бабича.

— І він не цікавить нас. Може, скажете, що його теж заморозили?

— Та що ви! Він же складає списки й визначає категорії. Але його не було вдома, і я не міг зайти до нього.

— Дивно! Хто б міг подумати! А чому ви не пошукали його в Протича? Вони, здається, разом працюють.

— Був я і в нього, але не міг зайти.— Плечистий запнувся і, понуривши голову, підступив трохи ближче до просвіту в дверях. Потім додав: — Він не впустив мене. Сказав, ніби до нього в гості прийшла дама, і зачинив у мене перед носом двері.

Квакичі нічого не відповіли. Вдали, що не почули, хоч це повинно було зацікавити їх, а пані Квакич ще більше причинила двері. Тепер зсередини визирали тільки їхні носи.

— А хто вас змушує вештатися по хатах? Ви бачили, щоб хтось дозволяв собі таке тепер, у льодовиковий період? — запитувала вона.

— Що ви загубили в Протича? І чому ви завжди хочете кудись увійти? — питав Квакич з-за плеча дружини.

— Та просто так,— сказав неправду Плечистий.— Давно не бачилися. Дружньої розмови ради. Про сучасну поезію й модерне мистецтво, наприклад. А він, бачите, що зробив! Перед самим носом.

Він намагався говорити якнайприродніше, невимушено й безтурботно, як півроку тому, коли сидів у них на софі, але відчув, що голос його зрадливо дрижить і що вони помітили його нещирість. І ось знову, про всякий випадок, причинили двері ще на кілька міліметрів, так що тепер він бачив тільки їхні очі, які світилися в темряві. Поволі висуваючи здорову ногу вперед, Плечистий признався:

— Мені потрібно десь переночувати. Залишатися вдома я більше не можу. Сьогодні мені принесли повістку. Прихо-

дили за мною. Я хотів цю одну ніч перебути в когось із друзів. Тільки одну, доки все обміркую.

Двері зарипіли, причиняючись знов на якийсь міліметр.

— Та-ак! — почувся приглушений шепіт з-за спини пані Квакич.

— Повірте! — благально, жалісливим голосом промовив Плечистий, підступаючи до дверей.— Вони нічого не можуть мати проти мене. Усе-таки я був генеральним директором і раптом, за якусь ніч, став непотрібним і зайвим — це неможливо. Я впевнений, що це якась помилка. Мені б тільки десь цю одну ніч перебути, а завтра все з'ясується й уладнається.

Хотів зайти. Що б там не було, зайти. Мусив зайти, це був його останній шанс. Говорячи, він посувався міліметр за міліметром і, мовби ненавмисне, виставив уперед палицю, маючи намір у слухну мить встромити її між дверима й одвірком. Але не встиг він договорити останнього слова, як двері зовсім зачинилися. Без попередження. Встали перед ним стіною, холодні й німі.

Він ударив по них кілька разів з усієї сили. Але вони мовчали. Ні звуку не видали, ніби за ними не було ніякої порожнини. Мовби весь простір позаду них був уже заповнений льодом.

— І вас заморозять! — вигукнув він зловісним пророчим голосом.— І ви зайві. Непотрібні. Ви завжди такі були. Від самого початку. Льодовиковий період настав задля вас, щоб і ви показали свій справжній слід. Щоб усі переконалися, наскільки скрижаніли ваші душі й серця. Ще й на вас черга прийде. Завтра й за вами пришлють чиновника кликати на Ярмарок. Я цієї ночі змерзну на вулиці, й вовки мене розтягнуть до ранку. Але й вам уже довго не жити! Що з того, що, може, поживете на кілька годин довше від мене? Що з того?

І він пішов, шкутильгаючи й спотикаючись. Подався снігом через колишній сад по вкритих льодом грядках і квітниках.

Квакичі добре чули його з-за зачинених дверей. Вони стояли, втиснувшись у малий простір між дверима й льодовою стіною, яка заповнила й останній метр останньої кімнати й вигнала їх у коридор. А Квакич не міг стриматися, щоб не крикнути йому навздогін крізь замкнені двері:

— На кілька годин довше! Це не мало. Це не дрібниця. Врешті, якби ми так міркували, то було б нам все одно, чи кілька годин, чи місяців, чи років. Основне: всі хочемо якомога довше жити.

Колишній генеральний директор, який ішов геть, тільки махнув рукою. Йому більше не були потрібні навіть ті кілька годин. Він не мав сили боротися. Завивання чулося зовсім близько, а в приємних, освітлених блідо-жовтим великим здутих, мов лице потопельника, місяцем, він виразно бачив, як в'юнкі спритні вовки, наче тіні неприкаяних душ, скачуть, підкрадаються і вже витанцьовують навколо нього.

9

Виття стало чути вже давно, у ясні ночі, коли місяць вишочувався на небо й затихав міський гамір. Мешканці міських околиць нашорошували вуха й завмирили, коли, попрощавшись з підпилим товариством, поверталися додому або на світанку вставали й виходили на подвір'я вмиватися.

Спочатку це було ледве чутне, далеке квиління. Ніби крик сови в глузу ніч або плач дитини десь у безмежних просторах. Бувало, вітер подме із півночі і разом із сніговою порошею з полів доносить уплетений в неї цей таємничий уривок чийогось голосіння. Нічого у ньому не було незвичайного чи страшного, але люди від нього здригалися, залишали роботу й прислухувалися. Їх охоплювала якась невиразна тривога, як тоді, коли людина передчуває нещастя, але не має ні засобів, ні сили, ні волі боротися проти нього, і вони, мовчки зітхаючи, поспішали сховатися в хаті, нікому не кажучи, що чули, і не виказуючи своїх почуттів. «Вовкулаки, чума і мор», — шепотіли бабусі й хрестилися, а інші, жаліс-

лівіші, твердили, що там далеко стогне якась жива істота на краю загибелі. Може, це якийсь заблукалий мандрівник марно благає допомогти, запитували жінки, готуючи вечерю своїй сім'ї, або й справді чиясь душа розлучається з тілом. «Арктика!» — важко й скупо кидали чоловіки, як це вони роблять, коли, згнітивши серце, говорять про якесь велике лихо, і не можна було зрозуміти, що вони мають на думці: мороз і лід, сніг і північний вітер чи звуки, які він приносив у своїх холодних надрах. Тільки ще діти були спокійні. Спали в своїх ліжечках, з рум'яними личками, нічого не передчуваючи. Лише іноді кидалися вві сні, додаючи батькам ще більше тривоги.

Дивно, справді. Щось наближалось, дужчало й частішало, а ніхто про це вголос не говорив, мовчали офіційні органи, не писала преса. Люди ставилися до цього, як родичі й друзі до хвороби близької людини, яка все більше нівечить організм, дає себе явно знати, а вони не згадують її, наївно вірячи, що таким чином щось можна стримати й відвернути. Але як знахарі й шамани замовляннями не здатні відігнати смертельної хвороби, так і замовчування не могло затаїти цього жаского виття. Таємничі нічні голоси все важче було замовчувати. Увечері, як тільки смеркало, наче сирена, у небо здіймався перший, самотній голос. І мовби тим сигналом ватажок якихось нічних демонів оголошував про початок своєї влади над мороком, над полями й вулицями й усім простором, усе живе одразу ховалося за чотири стіни.

Але й тут ніхто не почувався в повній безпеці. Страхітливий поклик Арктики не залишав їх і в кімнаті. Здавалося, що від нього дрижать шибки, тремтить вогник каганця й хилиться полум'я над вогнищем. І вночі, навіть уночі не було спокою: люди потерпали, прислухалися, пильнували, а не відпочивали від усіх денних неприємностей та злигоднів. Люди так само не спали вночі, як і вся звірина.

Лягали ближче до вогню, доки він ще горів. Сиділи біля вікон і витріщалися в ніч, як звір із нори. Надворі панувала полярна темінь, кружляла заметіль, ліплячи снігові подоби

велетенських ведмедів, мамонтів, бізонів та оленів і знову розкидаючи їх.

Час від часу без жодного сліду зникав хтось. Вийде людина надвір, щоб принести із хлівця кілька полін дров, і не повертається. Зникне отак серед ночі, мов у воду канула, і нічого від неї не залишилося, навіть слідів у снігові. І їх до ранку вітер замете. Казали: морок її з'їв або холера забрала.

Одного дня десь пополудні, з цікавістю обнюхуючи все, по Теразіє пройшла пара білих ведмедів, і перш ніж люди отямилися, вони зникли у вулицях вище Славії. А щойно перший переляк влігся, містом промчало, форкаючи широкими ніздрами і збиваючи снігову куряву, стадо бізонів, про яких думали, що вони вже давно вимерли в Європі і збереглися лише в деяких зоопарках. Наступного дня на вкритому льодом березі Сави бачили пару тюленів, а цього самого дня ввечері, непоквапно й поважно ступаючи, пройшов у напрямі до Славії один старий, беззубий мамонт, весь облізлий від тривалого перебування під арктичним льодом. Але, як виявилось потім, це були тварини, що втекли із зоопарку, і люди на кілька днів заспокоїлися, проте однієї ночі знову зникло кілька городян, які необережно вийшли пізньої пори із своїх будинків. Одна жінка клялася, що сама бачила, як її чоловіка схопило впоперек за стан щось біле, зовсім схоже на людину. Підняло його від землі, мов узяло на руки, й понесло кудись, а вранці на подвір'ї вдова знайшла сліди якихось велетенських ступень, які справді скидалися на людські. Таємничу білу істоту бачили потім і в інших частинах міста. На її сліди пізніше натрапляли в різних покинутих приміщеннях. З колишніх театрів і кінозалів, магазинів і складів вона забирала всілякі цілком непотрібні речі: телефони, радіоприймачі, телевізори, вентилятори, пилососи, — а коли задовольняла свою цікавість, то викидала їх де попало — на вулицях, подвір'ях, і там наступного дня вранці їх знаходили здивовані громадяни.

— Ієті! Снігова людина! — чулися голоси. Нарешті після стількох суперечок було доведено її існування. Людина льо-

довикового періоду, яка із задимленої, отруєної, повної смороду й реву атмосфери цивілізації перебралася в тишу, свіжість та чистоту гірських вершин — на Алтай, Памір і Гімалаї — і там жила, уникаючи людей і тільки час від часу лякаючи альпіністів та буддійських лам, тепер, підбадьорена снігами й льодом льодовикового періоду, покинула своє колишнє пристановище й подалася до міст. Те, що людям, незвиклим до морозу й льоду, шкодить, їй, навпаки, корисне, і не треба дивуватися, якщо снігова людина знову заволодіє світом, замінить собою стару людську расу, яка, погрузла в пороках, звиродніла й не може пристосуватися до нових умов льодовикового періоду.

Усе це було, і все це справді траплялося. А від якогось часу щось вночі стало шкребтися в двері людських осель. Було чути, як воно легким і спритним собачим скоком оббігає довкола будинку, сопе, дзявкає й принохується. Від жовтих пар очей зарябіли ночі; наляканий змерзлий рід людський дрижав од страху в своїх норах. І саме тоді, — коли після довгої темряви над опустілими, покинутими будинками зійшов голий блідий місяць, — звідкись знизу, від покритих льодом Сави й Дунаю, прибившись, очевидно, із засніженої рівнини, вулицями вгору пробіг здоровенний сірий вовк. Він дістався на середину безлюдної Теразіє й вискочив на високий сніговий замет. Став тут, підвів важку могутню голову й розкрив пащу. Забілили великі ікла, витягнулася шия. Він наставив морду до місяця, і з неї вирвалось якесь жалісне тонке скавуління, і відразу ж після цього він випустив з грудей ненавистю й кров'ю проїняте, оскаженіле, войовниче, переможне виття. Перечекав трохи, спираючись на передні лапи, і повторив це трічі, а тоді, завиваючи й дзявкаючи, на його клич обізвалися з усіх сторін вовки. І з усіх вулиць та провулків посунули до нього зграї, наче йшли на останній, вирішальний штурм. Ось уже перші вовки, висолопивши довгі червоні язика, мчали до ватажка племені. Сірі тіла затопили всю площу, вторячи несамовитим виттям своєму ватажкові. Відбувалися збори і суд пере-

можців над поверженим містом, а залишки ще не заморожених людей умирали від страху в своїх обледенілих сховках.

10

Він не знав, куди рушити. Не було до кого. Було вже пізно вертатися додому, щоб узяти повістку, піти з нею добровільно на Ярмарок і сказати: «Ось я! Будь ласка! Робіть зі мною, що хочете. Я знаю, що я непотрібний, зайвий тепер, і на віки вічні, і назавжди!» Ні, там уже нікого не було — і там треба чекати своєї черги і звертатися в робочий час — та й навряд чи туди ще зможе докликати. Біля його ніг, мало не тручись об нього, шастали сірі тіні.

Він стояв, не знаючи, у який бік податися. Хтось покликав його тихо, ледве чутно шепнувши його ім'я, і він би навіть не поворухнувся — йому здалося, що він сам себе востаннє назвав — якби чиясь рука не торкнулася його плечей. Чісь лагідні, нереальні пальці обережно взяли його.

— Гаразд! — сказав Плечистий. — Я готовий. Не буду опиратися, — і повернувся поволі, а невідомий тягнув його й показував кудись тонкою рукою, ніби смужкою туману.

— Сюди! — кликав він. — Швидше! — І десь зник у темні й снігові, мов потонув. — Сюди, Стою! Сюди! — було чути звідти, ніби шепіт з могили. З його власної льодової.

З центру міста долинуло моторошне виття. Довге завивання, якого він ніколи не чув. Воно тяглося, і вгвинчувалося в повітря, і оберталося навколо себе, як звук металевої сирени. Йому відповіли інші завивання, з усіх боків, і повз його ноги замиготіли густі потоки сірих тіл.

Ступив крок, похитнувся, наче виття влучило його в груди. І щось боляче впалося йому в ногу, вирвало кусок м'яса разом з холошею. Він крикнув відчайдушно, по-вовчому, і почав падати в потік сірих тіл, віддаючись йому на поталу і чекаючи вже без страху, коли зуби вп'ються в горло.

— Гаразд! Беріть мене. Хай хоч вам пригоджуся! —

казав він, ринучи вперед і вже вдихаючи дикий, різкий, прокислий запах вовчої шерсті та шкіри.

— Пригнися! Не вдарся головою! — гукнув хтось йому над вухом, і саме в цю мить він з усієї сили луснувся лобом в щось темне, чорне й тверде.

«Оце воно! Це воно й є. Це та темінь, яка поглинає нас!» — подумав він і заплющив очі.

Але це було не те. Очевидно, ще ні. Він лежав. Лежав на чомусь м'якому й теплому, на чомусь знайомому й приємному. Ой, а може, це труна? Чи хмара, на якій лунуть душі на тому світі? Але ні, бо те, на чому він лежав, шепотіло йому якимось лагідним, заспокійливим голосом: «Стою, не бійся. Не лякайся. Це я. Це я!» Чиясь тепла рука легко пройшлася по його обличчю, стала шарудіти коло його покусаних ніг.

— Ух, що вони, гади, з тобою зробили! — буркотів глибокий теплий людський голос, і було чути, як чоловік рве якісь ганчірки і ними обмотує йому ноги.— Ох, ті bestії, ті оскаженілі звірі льодовикової доби!

— Хто ти? — запитав Плечистий, марно намагаючись хоч що-небудь розгледіти в цьому густому мороці.

— Томич! — відповів той.— Павло Томич.

Плечистий не здивувався. Анітрохи. Йому здавалося цілком природним, що саме він, Томич, помітив і сховав його. Вони ж давні друзі, і хто б інший міг йому допомогти? Хто б інший міг відчутти його рани й перев'язати їх? Ні, нікого іншого навіть пригадати не міг. І все-таки запитав:

— Ми не заморожені? Не зайві?

— Ні, Стою. Ще ні. І не будемо.

— Де ж ми? Нас не поїли вовки?

— Ні, не поїли. Ми в мене. В іглу. У моєму іглу, Стою.

— В іглу? Де, ти сказав, Томичу, ми є?

— В ескімоській хаті. У твоїй машині, вкритій льодом. Ти чуєш? Чуєш, як вони там, над нами, виють, шкребуть лід і біжать?

Справді, й тут, внизу, під льодовим накриттям, було чути, як вони гупають лапами й запускають кігті в лід, не пере-

стаючи мчати, мов шалена ріка. Десь там, угорі, змішувалося ричання й виття, якими зграї славили перемогу й своє майбутнє частування.

— У мене була — пригадуєш? — погана, вовка квартира. Зовсім нікудишня, у підвалі. Але мене й звідти вигнав лід. Тоді я подумав про твою засипану машину, прокопав хід до неї й побачив, що всередині, під снігом, набагато тепліше й краще, ніж надворі. Ескімоси знали, що робили! А це іглу обтягнуто шкірою, має дах, вікна й двері. Ти вже трохи перепочив? Уже краще почувашся?

— Так, мені краще. Адже тут не знайдуть нас?

— Вовки? Ні, сюди вони не зайдуть.

— Чиновники із смертного пункту. Мене вже шукали сьогодні вранці. Як зайвого й непотрібного.

— Ні, і вони теж. Чуєш, що діється нагорі? Завтра навіть смертних пунктів не буде.

— А вночі? Ми не замерзнемо тут?

— Не замерзнемо. Будемо гріти один одного. Власним диханням. Глибоким, із грудей і від щирого серця. При-сунься ближче, пригорну тебе.

І вони так зробили. Томич притулився до нього, грів йому задубілі руки своїми руками, дихав на них своїм теплом. Плечистий відчув, як його пальці тепліють і скрізь, скрізь по його тілі розливається тепло. Стало радісно на серці. І він теж простяг руку й пригорнув, притис до себе товариша.

А нагорі, над ними, скаженіла буря. Свистів арктичний вітер, немилосердно кружляючи снігом. У його свист впліталася завивання вовків, які десь над їхніми головами танцювали свій кривавий переможний танець. Міцнішав полярний, льодовиковий мороз; тріскали від нього й гасли зірки на небі, а їх двоє, внизу в їхньому сховку, притиснувшись один до одного, груди до грудей, голова до голови, хукали один одному в долоні і, ще тремтячи від страху й холоду, грілися й так захищали один одного від морозу й льоду.

Mais ou sont les neiges d'antan?

François Villon

Так де ж торішній сніг?

Франсуа Війон

У вікно вдарив новий порив вітру. Під його натиском піддалися половинки вікна і розчахнулися навстіж, перш ніж їх устигли схопити й притримати. Холодний вітер зі снігом увірвався в кабінет і миттю заповнив його великими сніжинками.

Це були аркуші паперів, які він підняв до стелі і їх обох засипав ними, наче снігом. Кинулися обидва разом до вікна, зловили половинки, зачинили і притиснули їх своїми спинами, щоб вони не розчахнулися. Потім, коли в кабінеті все вляглося, вони почали збирати аркуші паперів, шукали їх по кутках, здіймали з меблів і, повзаючи на колінах, діставали з-під столів та крісел. Майже стукалися головами і так близько підповзали один до одного, що їхнє дихання змішувалося. Томич поклав на стіл аркуші й рушив до виходу.

— Ні, я так не пушу тебе,— сказав генеральний директор, схопив його за плече й підвів до крісла.— Сідай. Почекай трохи. Куди ж ти підеш у таку негоду?

— Скоро випогодиться. Не потриває ж це довго. Я й так тебе затримав. А в тебе ж нарада!

— Ах! — махнув рукою Плечистий.— Не дуже важлива. І так їх маю щодня по кілька. А от з тобою ми вже давно не бачилися і як слід не розмовляли. Певно, років десять?

Сіли обидва в крісла, і генеральний директор простягнув коробку з цигарками.

— Бери! — запропонував він.— Стривай-но, замовлю чого-небудь теплого. Чай чи каву? Щоб трохи зігрітися.— Підняв трубку, викликав секретарку.— То що, кажеш, у тебе погана квартира? Чому ти раніше не здогадався розшукати мене? Тоді легше було допомогти. Але, може, ми самі це владнаємо. У мене квартира аж надто велика. Постривай,

постривай, ми ще про це подумаємо й поговоримо. Правда, далеко від центру і взимку холоднувато, але як ти гадаєш?

— Та ні, що ти! Власне, я передумав. Коли прикинув, то бачу, що ти мав рацію. Не так уже й погано нам і в цій квартирі. Признаюся, мені трохи муляв очі будинок напроти через вулицю. Але що б ми робили в такому палаці?

— Як вам краще. Я завжди до твоїх послуг. І без формальностей, прошу тебе. Не треба доповідати секретарці. Врешті-решт, ми ж друзі, а це все-таки не дрібниця, не мало значить у цей холодний час. У цей наш льодовиковий період! Хіба не правду кажу?

— Льодовиковий період? — здивувався гість, і в кабінеті раптом посвітлішало. Сонце пробилось крізь хмари й розколело їх. На дахах, дротах, на вулиці й на шибках, танучи, виблискували тонкі білі кристалики снігу.— Бачиш,— сказав Павло Томич,— уже випогоджуються. Я знав, що це довго тривати не може. Ну, бувай! — простягнув він руку.

Генеральний директор затримав її в своїй долоні. Рука була справді тепла й трохи вогка. «Від дихання, яким я нещодавно грів її»,— подумав він, дивлячись у вікно.

— Так,— підтвердив.— Хто б міг сказати? Потепліло.

А сніг, і справді, зникав на очах. Розтанув. Люди радісно поспішали вулицею, позираючи на блакитне, світле й свіже небо. Змиті тротуари блищали, наче морський берег, на який щойно накочувалися хвилі. Весняне сонце виманило на сусідній балкон kota, і він своїм довгим теплим язиком став збирати блискучі перлисті краплі розталих сніжинок, нанизані на огорожі.

Man is the sun of the world; more than the real sun. The fire of his wonderful heart is the only light, and heat worth gauge or measure. Where he is, are the tropics; where he is not, the ice-world.

John Ruskin

Людина — сонце світу; більше, ніж справжнє сонце. Вогонь її дивного серця єдиний дає світло й тепло, варте, щоб його оцінювати й виміряти. Там, де вона, бувають тропіки; де її нема, панує царство льоду.

Джон Раскін

Citi

Тенета розставили ті,
хто чатує на душу мою...

Псалми Давидові

Das verfluchte Hier!

G o e t h e. «*Faust*»¹

1

У свої п'ятдесят два роки Саша Корда — а якщо офіційно, то старший науковий співробітник академічного інституту, кандидат мистецтвознавства Олександр Корда — і з вигляду, і всередині був здоровий, міцний чоловік. Він належав до тієї породи колишніх спортсменів і вирослих у достатках людей, які, навіть будучи вже в літах, усе ще добре тримаються й, хоча в них густо засіюється сивина і стають різкішими риси обличчя, не товстішають і не лисіють, одягаються завжди елегантно, зі смаком і легко ще можуть приховати якийсь десяток років. Але ось цього літа,— після напруженого року, заповненого роботою на факультеті університету і в академічному інституті, а найбільше тими численними й різноманітними зустрічами та розмовами, які ми називаємо активною участю в громадському й культурному житті,— коли повертався з чергової міжнародної конференції з далекої європейської півночі, уже втретє цього року переживаючи весну і то щоразу, як на зло, сиру й дощовиту, він відчув себе раптом до краю виснаженим і смертельно змореним. І, втративши охоту до будь-яких розмов та зустрічей з людьми, не маючи сили навіть відповідати на найпростіші запитання, він усю дорогу додому або вдавав, що дрімає, і не звертав ніякої уваги на своїх супутни-

¹ Прокляте тут! Г е т е. «*Фауст*» (нім.).

ків, або, щоб уникнути й найменших стосунків з ними, втуплював погляд начебто з цікавістю у вікно літака, насправді нічого не бачачи й ні на що не дивлячись.

По суті, найбільше, як йому здається, його втомили саме вони — ті люди, які оточують його, з якими випадково зустрічається, з якими працює й живе. З якогось часу він ніяк не може позбутися враження, що всі вони заповзялися таким чи іншим чином забрати в нього час і, дедалі настирливіше та безцеремонніше втручатися у його життя, розпоряджаючись ним і використовуючи його як кому заманеться, постійно сплутуючи й руйнуючи його плани та наміри, відривають та відщипують від нього кожен якусь свою частку. Виходило так, що саме тепер, коли, як йому здається, час біжить надзвичайно швидко, вони з'їдають його життя — усі, усі! — починаючи від тих поважних і могутніх, які, покликаючись на «суспільні інтереси» та «високу мету», холоднокровно відкраюють собі найбільші кусні, і кінчаючи всілякою дрібнотою, домашніми, родичами і просто випадковими знайомими, які, наче ті бразільські піраньї¹, обгризають останні клаптики з кісток його часу. Старший науковий співробітник, кандидат мистецтвознавства, член наукової ради інституту й цілого ряду інших інституцій, постійний учасник міжнародних зустрічей та симпозіумів, неодмінно запрошуваний на офіційні прийоми і бажаний гість приватних віталень, коротше кажучи, перспективний вчений і помітна постать у громадському й культурному житті столиці, він, проте, підбиваючи свій життєвий баланс, як той доктор із середньовічної німецької легенди, почував себе дедалі менш задоволеним і дедалі важче мирився з таким існуванням, за яке платив, як йому здається, повним зреченням від власного життя для життя з іншими і серед інших. Він уже не брав до уваги того, що все — і це він добре

¹ Піранья — хижа риба, що водиться в річках Латинської Америки.

знав — зроблене ним досі: кандидатська дисертація, яка йому надто легко принесла славу знавця середньовічного мистецтва; кілька передмов до розкішно виданих художніх альбомів, які останнім часом видавці й державні установи, догоджаючи моді й з комерційних міркувань, так радо й з таким смаком випускають у світ; ряд принагідних статей та розвідок, написаних задля хвилиної потреби і скомпонованих із сяких-таких уламків знань,— усе, що по суті становить його дотеперішній науковий багаж, тримається тільки на зовнішньому блискі, який великою мірою завдячує і його особистій привабливості, і його красномовству, яким він однаково добре володіє, говорячи кількома мовами, і перебільшеній славі спеціаліста-ерудита. Гірше було те, що кожного разу, як тільки траплялася вільна хвилина і він залишався сам із собою або коли висував шухляду письмового стола, де лежали папки з нотатками й планами, його пронизувала болісна думка, що його доробок (якщо те, що він написав, можна так назвати) надто вже куций і рахітичний — і то через оточення, яке, завалюючи його різними громадськими дорученнями та обплутуючи нікому не видимими домашніми клопотами й чварами, вперто заважає йому працювати. І залишиться таким же куцим та рахітичним — назавжди й безповоротно, якщо він не вирветься з цього зачарованого кола причин і наслідків, з цих заборсаних суспільних тенет, у яких він марно б'ється, наче риба в сітях.

І тепер, їдучи з аеродрому, сам у машині, яка поволі рухалася запрудженою автострадою та кривулястими вулицями передмістя, у вечірню годину, коли люди повертаються з роботи до своїх домівок, і знаючи, що через день-два йому знову доведеться так само вертїтися в жорнах обов'язків, ділових розмов та зустрічей, він ясніше, ніж досі, відчув, що не витримає — упаде під цим тягарем чи посеред вулиці, чи в своїй квартирі, чи на якомусь прийомі, якщо не вирветься з цього коловороту, який загрожує захопити його й потягти за собою у вир. «Non posso piu! Non posso piu! Pietà, per l'amor di dio. Ma non vedete che sto moren-

do!»¹ — усе протестувало в ньому, переходячи у внутрішній безсловесний зойк. Йому здавалося, що його серце одного дня раптом розскачеться, ніби скляна посудина, якщо він найближчим часом не знайде способу сховатися, утекти кудись далеко, де б він мав спокій і не боявся, що зустріне когось, байдуже, знайомого чи незнайомого, з ким зобов'язаний буде розмовляти і кого повинен буде слухати. У якусь монастирську самотину, між ченців-мовчальників, для яких обітниця вічного німування — непорушний закон, в аскетичну келію, на білих стінах якої око не мало б на чому затриматися і де б він міг відпочити, як у могилі.

У квартирі панувала мертва тиша й морок, фіранки були засунуті, штори опущені. Не було нікого. Мухи, отруєні нафталіном, розсипаним по килимах і меблях, лежали непорушно на підвіконні, позадиравши лапки догори. Телефон мовчав на столику; радіо й телевізор були відімкнуті від мережі. Речі він залишив у коридорі і, відчинивши вікна, щоб у задушливі кімнати впустити трохи свіжого повітря, нашвидкуруч сполоснувся у ванні й простягся в себе в кабінеті на тахті.

Мимохідь на письмовому столі помітив купу листів та іншої кореспонденції, що йому залишила дружина перед своїм від'їздом до дочки на периферію. Серед цих паперів був, безумовно, й лист від неї для нього. Точніше, довгий список усіляких нагадувань, доручень та наказів: оплатити рахунки, а знайомим, друзям і родичам, яким вона не встигла написати чи подзвонити, передати вітання й вибачення; у кравчині забрати плаття, поздоровити того і того з днем народження, тим і тим висловити співчуття, а дочці й зятеві, яким вічно бракує грошей і взаємного порозуміння, обов'язково вислати певну суму. У нього у вухах ще стояв шум від моторів літака, надокучливий хрипкий голос стюардеси, оголошення дикторів на аеродромах, і якби він узявся перегля-

¹ Я більше не можу! Я більше не можу! Згляньтєся, на милість божу. Хіба ви не бачите, що я вмираю! (Іт.)

дати пошту на столі, усе це знову б завирувало в ньому і він би вже не зміг заспокоїтися й заснути.

По його тілі розлилася дрімота, коли раптом різко зазвонив дзвоник у коридорі. Двірникова дружина простягла крізь прочинені двері цілу пачку листів, рахунків, газет, бандеролей — усе, що прийшло йому, відколи дружина поїхала з дому, і вже не поміщалося в поштової скриньці. Вона побачила, що він приїхав і, гадаючи, що його цікавить це, негайно, тільки встигнувши одягнутися, принесла йому. Була в легкому платті, яке ледве сходилося в неї на грудях; молода жінка ще годувала дитину й пахла молоком. Він узяв папери через поріг і відразу ж, як тільки зачинив двері, сів за свій стіл, знаючи, що вже не матиме сну, і почав зривати обгортки та відкривати конверти. Затримався поглядом на власній статті в спеціальному академічному журналі; доки читав її, звечоріло, і він, голодний, не маючи чого робити, відкотив рукави сорочки, зняв із спинки стільця піджак і, зітхнувши, вийшов надвір.

Ліхтарі не горіли, щось зіпсувалось у міській електромережі. На вулицю падало світло тільки з вікон будинків. Отже, він міг спокійно прогулятися, не боячись, що хтось із знайомих помітить його. Не знав тільки, куди податися. У Белграді і взимку вибір не дуже великий, а влітку, особливо ввечері, коли народ з околиць, шукаючи розваг, рине в центр, залишаються тільки дешеві кав'ярні та переповнені ресторани, які винесли свої столи на вулиці, захопивши половину й без того вузьких тротуарів і заповнивши весь простір запахом цибулі та смаженого м'яса й надокучливими звуками народних та джазових оркестрів, пронизливий рев яких зливається з вищанням гальм та сигналами автомашин. На веранді одного закритого клубу, куди він звичайно заходив, було б приємніше й тихіше, але там могли бути знайомі. І тоді треба буде вітатися з ними, тиснути руки, вони стануть запрошувати його за свій стіл і йому важко буде відмовитися. Далі почнуть розпитувати, де він був, чи сім'я ще в місті, чому він не бере відпустки, адже всі, хто міг, уже

давно повтікали звідси. А хтось пригадає, що бачив у газеті повідомлення про його поїздку на конференцію, схопить його за гудзик і, не даючи йому встати й піти, більше від нудьги, ніж від справжньої цікавості, вимагатиме, щоб він розповів їм щось про ту далеку країну, з якої щойно повернувся, але ніхто не слухатиме, бо кожен думатиме своє.

Коли він дійшов до центру, спалахнуло раптом світло, на мить осліпивши його. Вулиці нараз ожили, наповнилися гамором. Пітні люди терлися об нього, штовхали, і він поспішив кудись сховатися від них. Не роздумуючи, завернув навмання за першу-ліпшу загороду, одну з тих, куди влітку заходять, щоб випити кухоль пива і, не присідаючи, з'їсти пару біляшів. У протилежному кутку надривалася змішана, напівциганська-напівджазова музика, а досить огрядна співачка, трясучись усім тілом, щосили витискувала з себе деренчливі, схожі на мекання звуки. Усе тут було вульгарне й брудне, гірше нікуди. І сісти як слід не було де; люди метушилися, заходили й виходили, мов на вокзалі. Парко, душно, навіть вітер, який війнув кілька разів, не вніс полегшення в цю застоюну атмосферу, тільки здійняв пилкуку, сипнувши нею в очі. Літо, як завжди, повернуло в місто його східну минувшину з мухами, мошкарою, розкиданими папірцями, зернятками й шкуринками кавунів, якими були всіяні столи й земля під ними. Він пошкодував, що вийшов з дому. Замовив готову страву, щоб не довго чекати, і відразу ж розрахувався, як тільки принесли.

Десь недалеко спорожнявався й наповнювався кінотеатр. Глядачі, які виходили, заскакували сюди, щоб випити чого-небудь і прийти до тям після задухи в залі. Інші завертали, щоб перекусити перед вечірнім сеансом чи тут же, у вуличних продавців, купити насіння, смаженого арахісу, мигдалевих горішків або цукерок, якими будуть забавлятися, дивлячись фільм. Студенти, робітники, школярі й просто хлопці в сорочках та дівчата в ситцевих платтях. Пари, для яких пригощання — нагода, щоб у темряві зустрітися руками, доторкнутися одне до одного. Смагливий високий

чоловік з тонкими вусиками й прилизаним, намащеним вако- сою для черевиків волоссям, якого привели сюди якісь сум- нівні справи; випадкова підтоптана пара, яка їсть з паперових салфеток біляші, остерігаючись, щоб не заляпатися ними; широкоплечий, спортивного складу молодик у картатому піджаку, що напихає кишені пакетиками з арахісом і, вже не маючи куди дівати, тикає їх молодій жінці в світлому ко- стюмі, яка тримає його під руку.

Зачіска в жінки не така, як завжди: скромний, канцеляр- ський вузол розпущено, і волосся, розділене посередині про- ділом, спадає майже до самих плечей. Вираз обличчя теж інакший: пристосований до супутника, з яким була. Знайо- мий йому і костюм, що на ній: матеріал він привіз з однієї із своїх закордонних поїздок, а пошитий, очевидно, недавно, бо він ще не бачив його. Зрештою, раніше й не могла вона його одягати, було холодно. Молодика досі не зустрів, та й звідки: той, безперечно, був з іншого кола людей, ніж він. Найімовірніше це колишній футболіст, а тепер чиновник від спорту, або представник зовнішньоторговельної фірми, або директор якогось невеликого підприємства. У всякому разі належить до тих молодих людей, які легко дістають гроші і ще легше тратять їх, носять модні картаті піджаки з розрізом ззаду, говорять якоюсь чужою, незрозумілою, зашифрованою мовою свого кола і весь час трусять руками, ніби перемішують гральні кості в пригорщах.

Ось чому ніхто не брав трубки, коли він дзвонив їй із дому. Зрештою, це ще й краще! І так його дедалі більше обтяжувало те, що колись надавало романтичної привабливості краде- ному коханню. Йому було шкода часу, змарнованого на побачення з нею, які перетворилися на безглузде, пустопорожнє перебування в незручній кімнаті, куди він заходив скоріше з обов'язку, аніж з потреби. Неприємно було й потім по- злодійському крастися від неї темними сходами, що аж ніяк не личило його вікові. Дедалі важче ставало йому вигадувати й різні приводи та виправдання для цих побачень, як і взагалі думати про них, забиваючи ними свою свідомість. Мар-

нував, отже, і час, і гроші на цей випадковий зв'язок з довгоноюю секретаркою академічного інституту, ще й потерпав, що одного дня в тій кімнаті — з усіма наступними скандалами й гидотою — його спіткає те, чого він, прислухаючись до перебоїв свого серця, з якогось часу став побоюватися.

Вони пішли. Притиснувшись одне до одного, загубилися серед відвідувачів першого, дешевого, вечірнього сеансу. Він не відчув ні туги, ні ревнощів, тільки сум примирення з неминучим охопив його; він поволі, втомлено підвівся й вишов на вулицю. Спалахували й гасли рекламні вогні на будинках. Продавці вечірніх газет вигукували останні вісті. Сюрчав у свисток регулювальник, і вищали гальма автомобілів. Якийсь хлопчина-спекулянт довго не відставав від нього, пропонуючи йому, як на сміх, два квитки в кіно.

Він прощтовхався крізь натовп і повернув у бокову, темнішу й майже порожню вулицю. Ступаючи дедалі швидше й упевненіше, гнаний ритмом власних кроків, які відлунювали між тихими неосвітленими будинками, він манівцями вишов на набережну річки і, спершись на перила, вступився у вогні протилежного берега.

Був нарешті вільний. Зовсім вільний! Дружини в місті нема, ніхто не знає, що він повернувся, доповідати нікому не треба, звітувати теж. Щойно розірвалася остання ланка ланцюга, який сковував його, а вся ота напруженість, ота дратівливість і смертельна втома, що пронизали його після повернення додому, були викликані головним чином саме внутрішнім опором проти поновлення зв'язків і обов'язків, для яких у нього не було вже більше сили, — тому раптом самі собою розвіялися і його недавній похмурий настрій, і гнітюче почуття самотності серед цього літнього вечора в місті, де кожен має своє товариство. Тепер його справді ніщо більше не зв'язує; і він, зовсім вільний, без будь-яких обов'язків, уперше за стільки років, аж десь від часів дитинства й ранньої молодості, відчув себе таким радісно легким, що, здавалося, розкине руки, мов крила, і підніметься в небо та й полетить.

Дивлячись на безбережне море темряви під собою, на освітлені пароплави, що, йдучи своїм шляхом, розминалися там, де сходилися Сава з Дунаєм, на далекі вогні, які, наче сигнали з маяка, то загорялися, то гасли; слухаючи скрипіння підйомних кранів, що вниз, в порту, розвантажували й навантажували баржі; вдихаючи вогкий болотний запах великої води, який долинав з вітром до його розширених ніздрів, він пройнявся бажанням і собі кудись податися. Не на конференцію чи ділову зустріч, а хтозна-куди, в якусь мандрівку без програми, строків і мети. Поїхати кудись у невідоме, точніше, втекти, і то якомога скоріше, відразу, хоч би завтра, доки не схопили його й не затримали. Сховатися, зникнути для всіх у якійсь забутій глушині, найкраще десь на морському березі, де б не треба було ні з ким знатися, ні розмовляти, крім як із вітром та птахами небесними, і де б, розслаблений, прогулюючись у самотньому мовчанні понад берегом і милуючись морськими просторами, міг думати поволі, без поспіху, що робити далі, як організувати й упорядкувати те, що ще залишилося в нього й називається життям.

2

Він виїхав через два дні.

Повітря після нічного дощу дихало свіжістю й прохолодою. На вулицях ще майже не було машин, і він без затримок вибрався з міста. При в'їзді на автостраду якісь туристи намагалися зупинити його, але він промчав повз них, навіть не оглянувшись. Потім дві дівчини в синіх комбінезонах, які чатували біля бензоколонки, вискочили перед нього; їм він лише махнув рукою й натиснув на газ. Тікав із міста, як арештант із в'язниці, як солдат від нещадної різанини, як змовник після невдалого пучку або як звір, цькований мисливцями, не сміючи ніде зупинитися, доки не відірветься на безпечну відстань від переслідувачів. Їхав швидко, швидше, ніж це дозволялося для нової, ще не об'їж-

дженої машини, весь час додаючи газу, мов пришпорював її і підганяв канчуком. Колись отак — чогось йому це згадалося — рано-вранці (тільки тоді був мороз і лежав довкола сніг), охоплений відчаєм, вислизнувши потай із власного дому, мчав тройкою в незнану далечінь уже старий, смертельно хворий великий письменник Толстой. І ось тепер він тікає, а все, що залишив за собою і від чого рятується: сімейні й громадські зв'язки, звички й інтереси,— усе те мовби кинулося в погоню за ним, хапало його й стримувало, тягло назад, як земне тяжіння не дає відірватися від землі кулі, що вилетіла з дула гвинтівки. Здавалося йому, що й шосе, наче якась стрічка конвейера чи потік розплавленого асфальту, тече насправді в зворотному напрямі, до міста, й відносить його з собою, хоч він усією силою мотора опирається цій течії, марно намагаючись вирвати колеса з чорного, смоляного місива й кинути машину вперед. Навіть тінь автомобіля, яка бігла за ним навздогінці, випередила його, сама будучи частиною того мороку, з якого він вихопився, висловлюючись іронічно поетичною мовою, до світла, що ось заливає навколишній пейзаж золотою барвою літнього ранку.

Він обминав малі і навіть більші машини. Проскакував повз селянські підводи, лякаючи коней, проносився через села, розганяючи живність, не зменшував швидкість на поворотах, аж заносило задні колеса, проїжджав біля самих перехожих, мало не зачіпаючи їх крилом. Якийсь час він ішов у хвості колони військових вантажних машин, а потім почав обганяти їх, і вони його мало не зім'яли. Нарешті відчув, що в нього затерпла шия, і, помітивши край дороги сільський заїзд, зупинив біля нього машину, щоб відпочити.

Два довгі, потемнілі від дощів букові столи і лавки з таких самих, грубих, негембльованих дощок були вкопані ніжками в землю; королевий цвіт вився по тичках і далі по мотузочках пнувся до гонтового даху. Простягнувши руку, він зірвав кілька слив. На них поналипав дорожній пил і мошка. Коли обтер їх об штани й надкусив одну, виявилось, що вони ще зелені й від них судомить рот.

Легкові та вантажні машини й далі мчали дорогою, а тут, під сливами та ясенами, усього за десять кроків од шосе, було тихо й спокійно, мовби на міцному, укріпленому березі й на безпечній відстані від розбуялої річки. Господиня, молода жінка з товстими ногами, які ледве вмещалися в розтопаних опанках¹, уже підходила до нього, витираючи руки об фартушок.

— Добрий ранок! — привіталася вона, очікувально зупинившись ще далеко від нього. — Будете снідати?

Він задоволено уминав гарячий корж із сиром та сметаною, їв яечню з кружечками нарізаних помідорів, а в нього під ногами метушилися курчата, збираючи крихти, які падали йому з рук. Жінка стояла на порозі будинку, взявшись у боки й спершись на одвірок, у білій блузці з короткими рукавами, вишитій корсетці й рясній коричневій спідниці.

— Ви з Белграда? — запитувала вона, відганяючи курей, щоб не докучали йому. — Відпочивати їдете?

— Так! — підтвердив він. — А як у вас справи? Гостей багато маєте?

— Та є; як і ви, зупиняються перепочити, підкріпитися. А деякі й затримуються. Обідають, вечеряють і, буває, ночують. За хатою в нас ставок — можуть скупатися, рибу половити, а кому заманеться нашої сільської роботи, той і косити пробує.

Справді, тихо, гарно, дешево й природно, мовби цей куточок навмисне створений, щоб заманути його до себе, але надто близько до Белграда, щоб він смів тут залишитися. Розплатився, подякував за сніданок, вивів машину на шосе — веснянкувата руда сільська Каліпсо махнула йому рукою — і рішуче влився в стрімкий потік.

Але скоро мусив сповільнити їзду, а потім і зовсім загальмувати. Десь попереду шосе, запружене машинами, перегородив шлагбаум. Під бортом грузовика, за яким він опинився, теліпалося синє відро, а з нього визирала мордочка

¹ Опанки — просте шкіряне взуття, що нагадує постолі.

щениці німецької вівчарки, заросла першим м'якеньким пушком. На кузові, навантаженому зеленим кукурудзинням, сиділи робітники, краяли ножом кавуна й насіння випльовували вниз, просто на його автомобіль. Колона поволі посувалася вперед, шлагбаум то підіймався, то опускався; коли він під'їхав ближче, то побачив, що це не залізничний переїзд. Люди в білих, лікарняних халатах стояли поруч шосе й перевіряли машини, мовби шукали якогось хворого втікача.

— Що таке? Що сталося?

Робітник на грузовику штовхнув ногою кавунову шкуринку, і вона, скотившись, лягнула на передок його машини.

— Карантин. Худоба хворіє на ящур.

— То чого нас затримують?

— Хіба я знаю. Шукають чогось.

Чоловікові, видно, нікуди було поспішати. Йому було добре й тут, на цій купі зеленого кукурудзиння, а він, Корда, уже не мав чим дихати в розпеченій сонцем машині. Опустив вікно з правого боку, але це мало що допомогло. Висунувся до пояса з машини, щоб роздивитися, що там діється. Циганча з шатра, розіпнутого біля самої дороги, торгувало запорошеними ожинами, зібраними на узбіччі; підійшло й до нього і мовчки простягло йому перед очі ягоди в пригорщі. Якийсь час вони розглядали одне одного, але хлопча не відходило; воно дивилося незмигнуто, серйозно, не відповідаючи на його посмішку, тільки руки трохи тремтіли від напруження. Корда дістав з кишені кілька дрібних монет і опустив їх між ягоди циганчати в долоні, але воно навіть тоді не поворухнулося, чекаючи, коли чоловік у машині забере свою добре оплачену покупку. Грузовик рушив, він подався за ним.

— Тварини везете з собою? — у вікно його машини заглянула пелехата голова ветеринара.

— Які тварини в легковій? Може, бика?

— Відкрийте багажник.

Мусив вийти з машини. Виконавши розпорядження, він так різко хряснув кришкою багажника, що ветеринар аж

відсахнувся, злякавшись, щоб той не відтяв йому голови.

— Провозять ягнят, поросят в машинах. Сьогодні вже трьох зловили,— ніяково виправдовувався ветеринар.

Коли проїжджав через молочну калюжу хлорного вапна, йому здалося, що й сам очищається від минулого, і за шлагбаумом відчув себе набагато безпечнішим, мовби вступив на територію іншої, чужої держави, де його вже не зможуть переслідувати за вчинений злочин.

Слухав якийсь час музику з радіоприймача і під її ритм то збільшував, то зменшував швидкість, насолоджуючись тим, що машина так безвідмовно скоряється його волі. Заводить її, коли хоче, зупиняє, коли заманеться; ворухне рукою — і вона мчить, натисне ногою на педаль — і вона стає. Він так захопився тими думками, що ледь в останню хвилину уникнув зіткнення з машиною, яка, зрізуючи поворот, ішла прямо на нього. Виявилось, що в нього зіпсувався сигнал. Знання його з механіки були надто скромні; він і далі їхав, проскакуючи між мотоциклами, вантажними й легковими автомобілями, але тепер ця неполадка, як людині, що усвідомила свою ваду, стала дедалі більше заважати йому.

Зауважив бензоколонку в центрі містечка. До неї в черзі стояло кілька автомашин. Налили йому бензину в бак і направили до місцевого слюсаря, який жив тут недалеко, біля торговиці. Шукаючи його, він заглянув і до бляхаря, і до кузні, де коваль-циган якраз підковував здорового коня з броварні, легко тримаючи під пахвою його ногу, наче руку дівчини. Слюсаря знайшов аж у перукарні. Той саме брився.

— Сідайте, ось вільне крісло! — запропонував йому перукар.— Доки чекаєте, челядник вас побриє.

Погодився. Вранці не встиг поголитися, а тут трапляється нагода покласти голову на подушечку й дати відпочити шиї. Челядник приставив йому до голого горла погнуту зачовгану тацю й почав намазувати його щоки неприємно холодною мильною піною, що залишилася від попередніх клієнтів.

— Приїхали сливи купувати? — поцікавився перукар з другого кінця кімнати, гострячи бритву об ремінь.

— Ні! — неохоче відповів Корда, намагаючись відгорнути піну, яка заліплювала йому ніздрі.

— Дозвольте! Я сам! — кинувся до нього челядник, намотавши на вказівний палець брудну ганчірку й намочивши її, а може, й плюнувши на неї в нього за спиною.

— То, може, горілку хочете сторгувати? Цього року добра буде.

— І це ні! Я не торговець.

— Ні? А що ж вас пригнало сюди?

Перечекав, доки челядник прийме бритву від губи.

— Я тут проїздом, — вирішив він пояснити все, щоб покласти край розпитуванням. — Іду відпочивати.

Перукар здивувався.

— Так чого ви поїхали через місто? Відколи проклали нове шосе, ніхто вже сюди не завертає.

Нарешті він звільнився і нерівною бруківкою, переступаючи через калюжі кінської та коров'ячої сечі, рушив услід за слюсарем, який, коли з нього зчистили мильну піну, виявився головастим здоровилом з фізіономією, всіяною прищами завбільшки як нарости на гарбузі. Слюсар завернув додому, щоб узяти інструмент, а тоді, розставивши ноги, втупився в автомобіль, ніби вперше в житті бачив таку звірину.

— Як тут відчиняється? — запитав він, обережно підступаючи до машини, ніби до бугая, якого мав каструвати. Засунув голову з інструментами під капот і став колупатися в моторі, прочищаючи йому горло й зуби, ніби доглядач зоопарку в пащі гіпопотама. Сирена, як не дивно, раптом заревла і то так сильно, що навіть слюсар здригнувся й кинувся вимикати її, а горобці, що порпалися в кизяках, пурхнули врозтіч, і занепокоїлися коні, прив'язані до огорожі на торговлиці.

Затримався. Було вже пополудні, коли знову подався на дорогу. Мчав назустріч грозі, яка насувалася з півдня. Хмари затягнули велику частину неба і заступили сонце, а птахи спустилися й літали низько, над самою землею. Це була

недобра прикмета — боги домашнього вогнища не благословляли його втечі. Усе-таки він зупинився в гірському містечку, щоб пообідати, бо від втоми вже ледве тримав ножа в руці. Якась жінка праворуч від нього вчила дитя, як треба поводитися за столом, мовчки щипаючи його за стегна, а воно тільки тихо плакало. Двоє літніх екскурсантів у спортивних костюмах, очевидно подружжя, пили пиво й розважались тим, що розповідали одне одному анекдоти. Якийсь місцевий чоловік, тримаючи в обох руках склянку, дивився кудись у стелю.

Далі! Далі! Він рвонув машину з місця, як на автомобільних перегонах. Але йому не щастило. Скоро почалася незаасфальтована, вибоїста ділянка дороги, а коли, переваливши через гірський хребет, виїхав на рівніше місце, щось його ззаду, ніби якась рука, потягнуло вбік, загальмувало і він мало не перекинувся в канаву. Спустило заднє праве колесо. Доки він ставив запасне, його перегнала ранішня колона військових грузовиків, а там і дощ уперіщив такий, що механічні «двірники» не встигали згортати воду, яка заливала вітрове скло. Мусив перечекати грозу, далі дві години мчав без якихось пригод, спускаючись до моря і вже здалеку відчуваючи запах лаврового дерева, що росло на березі, але коли вїхав у маленьке заповищене, збудоване з вапняку містечко і саме збирався зупинитися біля тамтешнього готелю, стукнув машину, яка стояла тут.

Галасу було чимало. Люди, які, не маючи куди діти вільного часу, теревенили за столами під навісом з рідкого, миршавого винограду, відразу посхоплювалися на ноги й кинулися до місця зіткнення. Він виліз із машини, боячись глянути на те, що наробив.

Але нічого страшного не сталося. Його машина була зовсім не ушкоджена, якщо не рахувати невеликого жолобка на передньому хромованому буфері. Та й машина з іноземним номером не постраждала, хіба що оранжеве скло лівого заднього підфарника лежало розбите на землі. З «опеля» важко вивалився його власник, опасистий, рум'яний і збуджений.

Корда поспішив заговорити перший, доки не обізався той іноземець. Мовляв, не розуміє, як таке могло трапитися; їхав ніби нешвидко і часу мав досить, щоб загальмувати. Мабуть, втомився й не оцінив як слід відстані. У всякому разі він готовий відшкодувати завдані збитки і, якщо пан не дуже поспішає, вони могли б сісти за найближчий стіл і тут же, за чашкою кави, все обговорити й владнати.

Іноземець ще не прийшов до тями, тільки то червонів, то білів, очевидно, ледве стримуючись, аби не вибухнути лайкою. Нарешті схопив ротом повітря й вичавив з себе:

— Яке, чорт забирай, відшкодування! Хто це мені тут поправить? Чого сідаєте за кермо, якщо навіть гальмом користуватися не вмієте!

Їх обступили цікаві, не даючи пройти до стола. Корда дістав гаманець.

— Це не забагато? — здивувався навіть сердитий іноземець.— А втім!..— передумав він, очевидно, вирішивши покарати телепня, вихопив гроші в нього з руки і, грубо розштовхуючи натовп, пішов до своєї машини.

У Корди пропала охота і до відпочинку, і до кави. Обминувши дебелого іноземця, який, зігнувшись, розглядав розбитий підфарник, він вивів машину на шосе. Від моря його відділяла остання гірська грядя; щоб подолати цю відстань, йому, втомленому, потрібно буде ще більше години. Побачив під собою морську гладінь, коли сонце саме тонуло в ній. Після цього стало швидко темніти, і зверху та знизу загорілися перші, ще бліді вогники зірок та освітлених вікон. І якби не світло від фар, яке вихоплювало перед ним дорогу, він у нічній темряві навряд чи відрізняв би, де небо, а де земля.

Останнім зусиллям волі ще тримав у руках кермо. Йому здавалося: якщо не доїде зараз, то ніколи вже не зможе доїхати. Забракне йому повітря, як плавцеві, який, переоцінивши свої сили, пірнув занадто глибоко, щоб впливти на поверхню.

Вогні наближалися. Ще трохи — і він буде між ними. Ззаду залишився ще один поворот. Раптом він випірнув із

темряви і, осліплений світлом, опинився серед чогось, що скидалося на поселення край дороги. Він устиг вихопити поглядом кількох пішоходів і праворуч від шосе, на забетонованій терасі, столи, за якими сиділи люди. До його вух долинули голоси і звуки музики, а в опущене вікно ввірвався подих вітру, просякнутий морем. Він натиснув на гальма, нога пішла вниз, а машина не зупинялася. Мчала просто на терасу. Тоді він потягнув ручне гальмо — машина стала, й він похилив голову на руки, складені на кермі.

3

На другому поверсі сільського заїзду місць не було; єдину кімнату, яку здавали рідкісним подорожнім, господарі тримали для своїх родичів, які мали приїхати з Новиграда.

— Попитайте внизу, у селі, якщо ви не дуже вибагливі. Там чисті, охайні люди, тільки нема електрики, водопроводу й інших вигод. Я радив би вам проїхати ще кілометрів з десять, у Новиград. Там ви могли б зупинитися в «Грандотелі», найкращому в наших краях.

Усе це пояснював йому служник, а може, й господар заїзду, миючи скляний посуд за прилавком й розставляючи його на полиці. Чорноволосий смагливий красень середземноморського типу, ще молодий, але вже розповнілий, у сорочці з засуканими рукавами і фартушку, зав'язаному на шиї та навколо пояса. У вузькому склепінчастому залі за одним столом сидів, прихилившись до стіни, ніби з учорашнього дня не вставав зі свого місця, якийсь нечупарний підпилий робітник у картатій блузі. За другим — шпакуватий літній чоловік з міською зовнішністю, який з неприхованою цікавістю розглядав Корду крізь окуляри, мов у бінокль. За третім був якийсь приїжджий, мабуть, шофер, він так низько схилювався над тарілкою, що не можна було розгледіти його обличчя. Пахло вином, смаженою рибою й маслинною олією.

Молодий чоловік за прилавком залишив роботу, вийшов кудись і повернувся з босоногим хлопчаком.

— Проведеш добродія до Стани. Скажеш, що я прислав; хай відведе йому горішню кімнату. Сподіваюся, ви там гарно відпочинете. Машину можете спокійно залишити за хатою, під виноградом. Її ніхто не зачепить, а завтра, якщо вам тут не сподобається, поїдете далі.

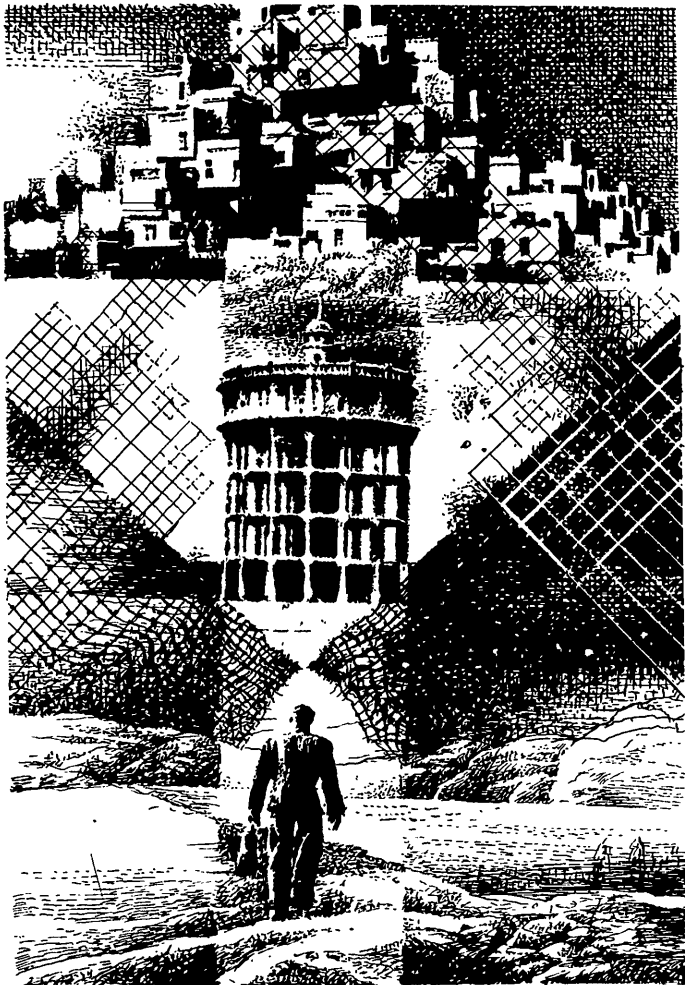
Попереду хлопець, а він за ним — спускалися вони глибокою й покрученою, як русельце струмка, вузькою стежиною між складеними з каміння огорожами та живоплотом. Для тутешніх людей це вже був, очевидно, пізній час: гучномовець мовчав, і не горіло світло перед трактиром. Хлопчина йшов мовчки, з опущеною головою, підводив її тільки тоді, коли оглядався, щоб упевнитися, що його супутник не відстав. Сюрчали цикади, й недалеко шурхотіло море; відчувався знайомий солоний запах застоюної води та гнилих водоростей.

Вони спустилися сходами й, повернувши праворуч, пішли піском.

— Уже недалеко, — сказав хлопець. — Будьте обережні, не заплутайтесь у сітях. Ідьте попід огорожею!

Як на свій вік, хлопець був надто поважний, неговіркий і навіть ніби сумовитий. Такої вимови, як у нього, Корда, хоч і міг за говіркою розпізнати людину, досі не чув. Хлопець якимось пестливо розтягував голосні звуки, піднімаючи голос на тон вище, немов збирався викрикнути, але в останню мить понижував його.

Вони брели в темноті, майже по кісточки вгрузаючи в пісок. Проминули якесь джерело: було чути, як жебонить вода. Ліворуч, очевидно, тяглася широка піщана обмілина; море хлюпало тихо в берег, але його ще не було видно, і тільки по шумові й човнах, витягнутих на берег, можна було судити, що воно недалеко. На довгих жердинах, покладених на розсохи, вбиті в землю, сушилися, наче білизна на околицях міста, рибальські сіті. Кілька мерехтливих світлих плям вказували на хати. Деся близько загавкав собака.

Вони зупинилися перед хвірткою в камінній стіні.

— Я зараз. Почекайте трохи! — кинув хлопчина й зник на подвір'ї.

Він залишився сам у темряві, загублений серед безмежного простору ночі. Високо в небі блимали зорі, мов через них перекочувалися хвилі, які раз по раз билися в берег. Не було видно, як далеко тягнеться обмілина і як глибоко врізується море в сушу; тільки відчувалося, що затока невелика. Десь серед неї вперто й непорушно світилися два човни, з яких ловили рибу. Далеко справа миготіло ціле гроно вогнів: там був Новиград з готелем, куди його нещодавно посилали і де зараз, у цю пору, вечерялі святково одягнені гості в залитих електричним світлом залах.

— Добродію, заходьте, будь ласка. Не стійте на вулиці! Я ось вам присвічу!

Жінка разом з хлопчиною спустилася сходами вниз і стала у хвіртці, захищаючи долонею полум'я газової лампи. Була в чорному платті, голову мала по-вдовиному запнуту хусткою, на взутих у великі чоловічі черевики ногах чорніли панчохи.

— Ступайте обережно, сходи слизькі! — застерегла вона його. І притримала хлопця.— Почекай, Стипо, проведеш добродія назад, якщо йому тут не сподобається. Він сам не знайде дороги в такій темені.

До другого поверху вони підіймалися камінними сходами, а далі пішли дерев'яними, які рипіли в них під ногами. На площинці вона зупинилася й відчинила двері.

— У кімнаті, на жаль, нема водопроводу. А ось тут ванна. Будь ласка, погляньте!

Було набагато краще, ніж він сподівався: кімната чиста, недавно побілена; тут йому відразу сподобалося, аж усмінувся від задоволення. На нього війнуло чимось давнім, знайомим, але захованим десь далеко в глибині дитячих спогадів. Приємний запах поточеного шашелем дерева, вимитої підлоги й чистої постелі. На вікні фіранки й вазон, посаджений у старій, що відслужила своє, каструлі. Барвистий,

зітканий з клаптів матерії килимок, розстелений через усю кімнату по шершавих корабельних дошках. Дерев'яне ліжко темно-жовтого кольору з високим матрацом і великою білою подушкою. Низька скриня для білизни, накрита вишитою скатеркою, металевий умивальник з кухлем для води і над ним у дерев'яній рамці дзеркала вставлено кілька пожовклих сімейних фотографій.

Жінка чекала терпляче, щоб він вирішить. Опустив сумку на стілець. І все-таки не була впевнена.

— Залишаєтеся? — запитала вона боязко.

— Залишаюся!

— Я вам оставлю ось лампу. Більше нічого не треба?

— Поки що ні. Завтра перенесу сюди речі. Хвилинку! — зупинив він її й дістав з кишені гаманець. — Це дайте хлопчині. Постригайте, я вам присвічу.

Узяв у руки газову лампу й вийшов на площинку.

— Не треба. Дякую! Я вже звикла, та й знизу, від кухні, йде світло.

Він чув ще, коли вона пошепталася з хлопцем, а потім зашурхотіли його кроки по піску, тихо плюскало море, і час від часу десь за хатою сюрчали цикади.

Він постояв трохи перед відчиненим вікном, вдихаючи на повні груди чисте морське повітря. Потім обернувся обличчям до кімнати, щоб іще раз оглянути її. На всьому лежав приємний, теплий відсвіт сімейного затишку, усе було закутане в м'яке покривало домашнього спокою. Ніби він, рятуючись від переслідувань, примчав нарешті до матері й сховався в неї на колінах, знайшов з першого заходу саме те, що шукав і що йому так на гвалт потрібне було. І, якщо завтра вранці, коли сонце освітить село й затоку, усе виявиться таким же по-сільському затишним і простим, як йому здалося з першого погляду, він одразу перенесе сюди речі й залишиться тут, скільки можна буде.

Обманув їх, отже! Перехитрив усіх! Вирвався з їхніх тенет, утік від усього, що сплутувало його — і, охоплений не-

сподіваною дитячою радістю, він став ляпати себе долонями по стегнах, голосно й від усієї душі сміючись.

Розкрив саквояж, дістав піжаму, рушник, мило і з лампою в руках пішов у ванну. Добре помився, витерся до пояса і, свіжий, повернувся до кімнати. Відразу погасив лампу та ліг і цієї ж миті глибоко потону в чисту, запашну постіль, яка гостинно огорнула його ніжними обіймами й понесла в темні, безмежні простори сну:

Ще якийсь час до нього долиняло шемрання моря. Крізь морок він бачив на стелі відблиск світла з рибальських човнів у затоці. А потім і цього не стало.

4

Мабуть, він довго спав. Коли нарешті розплющив очі, у кімнаті було вже видно. Ще раз роздивився по ній, обережно й уважно, мовби боявся, щоб якимось різким рухом не розірвати тонкого мережива власних уявлень. Проте все було так, як він побачив учора ввечері. Навіть краще. Стіни нерівні, грубо побілені вапном, наче в монастирській келії. Підлога з негембльованих сучкуватих дощок, ніби на старому рибальському судні. Фотографії давні, зроблені невмілими містечковими фотографами. На одній з них — вусатий чоловік років сорока, якщо вуса й фотограф не зробили його старшим, ніж він був насправді. Кілька фотографій з Австралії чи Америки: робітники-емігранти біля збудованої ними залізниці. Ще на одній — юнак у матроській формі, а біля нього за старовинну рамку увіткнута гілка розмарину.

Виглянув у вікно. І там, надворі, усе так, як йому бажалося. Вигнута підковою затока своєю вужчою частиною повернута у відкрите море. Перед сільськими хатами розкинувся широкий піщаний пляж, а посеред затоки стоїть самотня біла скеля, наче воша на голубій матросці. Кілька заякорених різнобарвних рибальських човнів застигли на синій воді. Два чи три старих, напівзгнилих, лежать, розвалюючись, на березі. На розсохатих кілках, повтиканих

у пісок один біля одного, наче племінні тотеми в індіанському селі, висять, мовби висушені кінські голови, вибілені на сонці тикви — ними рибалки позначають закинуті в море сіті.

Він зійшов униз. У просторій кухні вже поралася знайома йому господиня. Він став розглядати приміщення. Високу дерев'яну стелю підтримували товсті закіптюжені балки, долівка була вимощена великими зчовганими камінними плитами, на широкому столі, що стояв посеред кухні, чекав уже сніданок для однієї персони. Господиня почувла кроки. Обернулася.

— Доброго ранку! Відпочили, добродію? Виспалися? — Показала йому на стілець біля стола.— Будь ласка, сідайте. Зараз кава буде готова.

На тарілках лежав чорний хліб, домашній сир, солоні сардини й нарізана шинка.

Йому аж було незручно, що він сам їсть, а жінка стоїть по другий бік стола, спершись на мисник, і пильно стежить за кожним його рухом, щоб прислужити.

— Може, й ви сядете, перекусите трохи?

— Не турбуйтеся! Їжте на здоров'я.

Подобалося йому тут. Крізь відчинені навстіж двері через браму ллється світло з осяяної сонцем затоки. Тіні на кухні м'які, скрізь тиша і спокій з осугою якогось смутку, як на картинах давніх голландських художників. І зав'язана в хустку жінка з виразом величного болю на лагідному обличчі рано постарілої богородиці.

Він підвівся. Вона провела його поглядом.

— Піду принесу багаж. Скільки часу я можу у вас пожити?

— Скільки хочете, добродію. Я тільки боюся, що вам тут нудно буде. Розваг ніяких, приїжджі рідко бувають, і ніхто не залишається надовго. Сказано, село — тільки маслини в нас, худоба та риба.

Коли вийшов за хвіртку на піщану обмілину, зміг роздивитися селище. Десяток хат збилися в рядок одна біля одної так щільно, що їхні дахи нагадували зубці якоїсь велетен-

ської пилки. Перед кожною — вузьке подвір'я, огорожене камінною стіною, яка захищає їх від вітру та хвиль. Два собаки гасають по піску, перевертаючись, наче клоуни на цирковій арені. Високий літній селянин поганяє ослів, у яких по боках біля в'ючних сідел висять кошики, переповнені гноєм, а за цим малим караваном дрібоче, ледве встигаючи, хлопчєня з дожиною в руці. Жінки виходять із камінних хвірток, щоб вихлюпнути з відра залишок води в пісок і набрати свіжої з джерела. Тече поволі життя, готується їжа для людей та худоби, з димарів то тут, то там в'ються тоненькі струмочки диму. І рибалки вже повернулись з моря, їхні сіті сушаться на сонці, розтягнуті в кілька рядів на довгих жердинах уздовж лівої частини пляжу. А від них розтікається солоний різкий запах гнилих водоростей.

Він став підійматися нагору крутою стежиною, що йшла між складеними з камінних брил стінками. На терасах півколами, як в античному театрі, оточені камінними огорожами й помережані каналами, якими струменіла вода для поливки, зеленіли сади. Росли широколисті фігові дерева, гранатові кущі, ожина, сріблясті маслини з покрученими стовбурами, а між зеленню на березі проглядали червоні дахи сільських хат. Над морем невтомно кружляли дві чайки. Сонце пригрівало дедалі сильніше.

Перед заїздом за столом сиділо кілька селян, а молодий господар у фартушку, чорнявий і гарний, як італійський перукар, стояв біля свого закладу, спершись на одвірок.

— Доброго дня! — привітався він до приїжджого. — Відпочили?

— Так. Чудово виспався.

— Виходить, у Стани вам добре. Сідайте, випийте склянку вина.

Вино було домашнє, темне й густе, а гості тут, очевидно, рідкісні, тому він їх приймає не сухо; по-діловому, а з радістю, гостинно, як у старі часи.

— Потім розплатитесь, коли ще будете щось брати! — стримав його молодий господар, коли він сягнув за гаман-

цем.— Отже, вирішили залишитися в нас надовше, бодай на кілька днів. Це добре. Будете заходити сюди, бо тут більше нема чого робити. Особливо ввечері... Симо! Допоможи добродієві віднести речі!

Підвівся чоловік у виляючій картатій червоно-чорній сорочці, недбало пущеній поверх штанів,— той самий, що сидів тут учора ввечері,— і, згорблений, став перед ним, розгублено шкребучи сивувату густу щетину, якою заросло все його обличчя та шия аж до волосся на розхристаних грудях. Протверезілий, він чекав розпоряджень, дивлячись у напівнадпиту склянку на столі перед приїжджим.

Корда повів його до машини. Вона стояла за будинком у затінку під виноградом. Непогане місце, поки що! Не буде чіпати її, зараз вона йому ні до чого, а колись, пізніше, віджене до найближчої майстерні відремонтувати гальма. Дістав найпотрібніші речі, і чоловік, який наперекір своїй зовнішності виявився сильним, легко поніс їх поперед нього. Спускалися тою самою вузькою стежкою між камінними стінками. Важкий вантаж, проте, не заважав чоловікові раз по раз обертатися до нього з запитаннями.

— Мабуть, ви здалека?

— З Белграда.

— Аж звідти? А як сюди прибилися?

— Випадково. Зупинився переночувати й вирішив зостатися.

— Буває. І я сюди ненадовго приїхав... уже п'ятнадцять років буде... коли верхнє шосе почали прокладати, і ось до сьогодні затримався. А де ви зупинилися?

— У Стани. Знаєте її?

— Чом ні, найкращу хату ви собі вибрали. І їй буде веселіше. Вона сама. Син у неї загинув, коли закінчували верхнє шосе.

— Так? Він працював на шосе?

— Ні, ще дитина був. Розбирав стару бомбу... Хотів з неї грузила для сітей зробити.

— А чоловік її де?

— Не знаю. Я вже не застав його. Поїхав до Америки, і більше ніякої чутки не було від нього. І вона не знає, чи він живий.

За камінною огорожею раптом сильно й протяжно заревів осел, добуваючи з горла наддривисті несамовиті звуки. Йому обіззався інший, з протилежного боку затоки, і якийсь час усе село здригалося від їхнього могутнього лев'ячого рику. Двоє дітей, що гралися біля джерела, здивовано дивилися вслід невідомому і його валізам. Носій зупинився біля хвіртки й поставив їх на пісок.

— Ну ось! — сказав він. — А далі вже самі.

Не хотів затримуватися і грошей не взяв. Квапився.

— Залиште! Хай, ще маємо час. Колись поставите склянку вина, — відмагався він, віддаляючись, згорблений, по піску.

Піднявшись нагору, Корда став поволі діставати речі з чемоданів і, жадібно вдихаючи запах поточеного шашелем дерева, акуратно розкладати їх по шухлядах комода, мов збирався тут життя вікувати. Коли він упорався з цим, заледве минула дев'ята година. Час у селищі ніби застиг, необмежований берегами.

Ніщо тут не замикається, двері кухні й хвіртка в камінній стіні відчинені навстіж. І господині ніде не чути, мабуть, вийшла в якихось справах. Він спустився вниз. Сонце тим часом усе-таки піднялося; тіні вкоротилися, погустішали, стали різкішими. Переступив через kota, який грівся проти сонця, непорушно лежачи на порозі. За хвірткою зустрів Стану: вона йшла додому з оберемком хмизу в руках.

— Вирішили прогулятися? З того боку гарний краєвид. Але краще було б, якби ви одягли капелюха, сонце в нас пече немилосердно. Навіть ми, тутешні, влітку не виходимо без бриля або хустки.

— Як називається село?

— Дрібне. Назва від піску на обміліні. Чужі люди називають його по-італійському Porto Pidocchio, через оту скелю, схожу на вошу.

Носком босоніжка він прогорнув пісок. Був мілкий, наче порох.

— Гарно у вас!

— Та що з тої краси, добродію, коли ми бідні.

— Чому? Земля ж непогана, і клімат м'який.

— Хто його знає чому. Мабуть, така вже наша доля. Ми далеко від головних доріг. Землі мало, та й те, що вона вродить і що в морі зловиться, важко продати. Приїжджі рідко бувають у нас. І не маємо де їх приймати, електрику нам не проводять, а самим провести — надто дорого.

Коли він відходив, то ще бачив, як вона разом зі своєю тінню сховалася за хвірткою. Рудий собака з підібганим хвостом, принохуючись, тинявся пляжем. Старий рибалка в крилатому брилі здіймав сіті з жердин і складав їх на прибережному піску.

— Ловилася риба?

Той або не почув його, або не хотів відповідати. Корда повів рукою по розтягнутих сітях, вогких і теплих під долоною, наче круп спітнілого коня. Сперся на жердину; гудзик сорочки заплутався у вічку й затримав його, коли він хотів рушити далі. Спробував звільнитися, але зачепився ще й гудзиком від рукава.

— Будьте обережні! Хапає гірше від реп'яха. Стривайте, щоб не порвали сорочки.

Старий звільнив його. Спритно, двома-трьома порухами пальців — і знову взявся за свою роботу, складаючи сіті на розстеленому мішку.

— Це ваші сіті?

— Мої, добродію, та яка з них користь? А ви звідки?

— З Белграда. Приїхав відпочити.

— Із столиці. А де зупинилися? У Новиграді?

— Ні, тут, у селі. У Стани, як її називають.

— У неї? І скільки думаєте побути? Очевидно, днів кілька?

— Не знаю. Якщо мені сподобається, то, може, й довше.

— А не занудьгуєте ви тут, добродію?

— Не занудьгую, не ради розваг я приїхав. Туди можна пройти на пляж?

— Можна. Щасливої вам дороги й приємного відпочинку, добродію!

У цій частині затоки, краще захищеній од вітру й хвиль, був розташований скромний рибальський «док». Лежали розкидані по піску круглі поліна, за допомогою яких селяни витягували на берег човни, коли їх треба було ремонтувати або коли загрожував сирокко¹. Один, який, очевидно, постраждав під час останньої бурі і був наполовину пофарбований свіжою олійною фарбою, лежав на козлах, ніби каліка, підпертий з обох боків милицями. Другий, відтягнутий набік і залишений на поталу дощам та негодам, догнивав у бур'янах, наче труп коня, у якого крізь шкіру вже почали прозирати дуги ребер.

Доріжка бігла поза хлівами, а потім, стаючи дедалі м'якшою і сковзкою, повернула нагору, у невеликий сосняк. Солоні морські вітри здули з верхівки пагорба всяку рослинність, і тут, у камінній впадині, він натрапив на своєрідну дозорну площадку, з якої відкривалося все узбережжя.

Він піднявся вище, ніж гадав. Під ним круто обривалися скелі до самого моря і далі, в морську глибіню. Довкруг панувала тиша; знизу, від села і від затоки, не долинали ні голоси людей, ні мукання худоби з хлівів, ні навіть шум розбурханого ранішнім містралем моря, яке зараз билосся в береги, облямовуючи їх білою піною. Дві чайки невтомно кружляли над морським безмежжям, то здіймаючись, то опускаючись у потоках повітря, ніби гойдалися на невидимих хвилях, а білий корабель, байдужий до всієї цієї краси і цього блиску, поспішаючи до якоїсь своєї далекої мети на інших берегах, носом, ніби ножем, розсікав блакитну габу морської гладіні.

Він ліг на камінну площинку, закривши руки за голову й підставивши всього себе під щедрі струмені сонця. Роз-

¹ Сирокко — сильний гарячий вітер, що дме з Африки.

слаблюючи м'язи й прилагоджуючись до каменя, він відчував, мовби весь розливається по ньому. Зникала межа між ним і світом, і він, перестаючи бути самим собою, розчинявся в просторі, танув, щезав. Вільний від самого себе, від унутрішнього неспокою і зовнішнього тиску — цього виснажливого усвідомлення, що він як особистість повинен постійно стояти на сторожі своїх інтересів; прикутий до камінної брили, але без орла сумнівів і побоювань, який довбе серце й викльовує печінки, він мав таке відчуття, ніби з його розпростертих рук і ніг, точніше з усього тіла цюрком витікає втома, як брудна стічна вода з нагло відкупореного трубопроводу.

Спека дужчала. Незвиклий до сонця, він міг попектися. Зібравши всю свою силу волі й притримуючись за скелю, він підвівся. Обережно ступаючи, почав спускатися назад до невеликого сосняка і звідти, ковзаючись по м'якій підстилці, повернув до сусіднього порожнього пляжу, як людина, що врятувалася з потонулого корабля і тепер обстежує незнайомий берег, куди її викинула буря.

Натрапив на вузьку стежину, протоптану козами й всіяну їхнім послідом. Пішов нею, у якомусь дивному розчуленні поплескуючи долонями стовбури дерев, ніби пестив і перераховував своє стадо, далі пробрався між скелями вниз і спочатку галькою, потім піском пляжу, засміченого сухими водоростями, що їх викинув на берег шторм, вийшов до моря.

Тут він став поволі роздягатися, один за одним розстібаючи гудзики, а тоді, наче звільняючись від лускатої гадючої шкіри, раптом струсив із себе одяг на пісок і залишився голий серед порожнього пляжу, підставляючи тіло морському вітрові.

Нагнувся й зачерпнув у пригорщі моря. Воно притьмом вислизнуло поміж пальцями, зоставивши йому тільки сріблястий вологий слід на долонях. Та ще кілька камінчиків. Вони переливалися благородним полиском опалу й агату, але, як тільки висихали, одразу тьмяніли, вмираючи на очах. Він поспішно викинув їх назад у море.

Потім, відступивши кілька кроків від води, спочатку став на коліна, ніби збирався молитися, а далі простягнувся на всю довжину і, перекочуючись піском, шубовснув, як неживий, у море — воно заливало його, носило й гойдало, мов потопельника, доки йому не забракло повітря. Випірнувши на поверхню, він ще якийсь час залишався тут, біля берега, а потім, ніби п'яний, побрів пляжем, тягнучи за собою широко розставлені ноги й залишаючи на ньому видовжені сліди. Коли дійшов до середини, знову повалився ницьма в гарячий пісок і так, непорушний, залишився лежати.

Ніде нікого. Тиша й самотність. І доки він, розслаблений, нерухомо лежав у піску, з нього виливалася брудна вода втоми та нервового напруження і разом із солоними краплями моря, які, наче сльози, збігали йому по обличчі, з дзюркотом всотувалася в пісок під ним.

5

Коли підвівся, було вже пополудні. Шкіру стягувало, плечі пашіли. Він пірнув у море і цього разу поплив од берега. Але плавав недовго, виліз на берег і, ще мокрий, став одягатися. Поміж скелями вийшов на стежину. У лісі пахло живицею й дзижчала комашня, якою тут аж кишіло.

Він відкрив нову дорогу, що вела поза селом до шосе. Цикади славили обідню пору і, насолоджуючись спекою та своєю піснею, від сильного задоволення оглушували і небо, і землю.

Перед заїздом не було нікого. Сонце било прямо в облуплену стіну будинку. Порожні столи нудьгували на сонці. Нікого не побачив на терасі під маслинами, по той бік шосе. Тільки кухоль з-під пива свідчив, що хтось тут недавно сидів, але, не витримавши спеки, утік. Усередині ж, за товстими мурами будинку, було свіжіше і, як завжди, приємно пахло солоною камсою й вином.

— Добрий день! — зустрів його молодий красень за прилавком. — Як провели свій перший ранок у нас? Глядіть, не

попечіться на сонці. Це південь, тут небезпечно, особливо в обідню пору.

У залі нікого не було, навіть того миршавого чоловіка, що ніс йому вранці валізи.

— Усі пішли відпочивати. Тільки я ще залишився, але скоро замикаю. Ми звикли до післяобіднього сну, і вам би я радив задрімати трохи. А то день видасться надто довгим. Чого б ви хотіли? Чим би я міг пригостити вас?

Він був голодний. Особливо відчув це, коли зайшов і сів. У заїзді, на жаль, обідів не готують, вибачався молодий господар. Приїжджих нема, а свої всі обідають вдома — хто як. Може запропонувати хіба що бринзу свого виробництва, копчене м'ясо й маслини та ще, коли добродій бажає, банку сардин. Це, так би мовити, легка закуска до вина. Якби він раніше знав, то приготував би бодай яечню. Зрештою, на початок подасть йому те, що є, а потім, може, щось іще знайдеться.

Скаржитися не мав причин. Страва, яку поставили перед ним, була чудова, тим більше в таку спеку: довга миска з нарізаними шматками сиром та копченим м'ясом із маслинами, банка сардин та чорний хліб на гліняній тарілці. Неперебірливий, він часто навіть не помічав, що їсть, неуважно загрибаючи й жуючи те, що подавали. Але зараз їв поволі, мов на урочистому святі, смакуючи кожен кусень, вбираючи від їжі не лише її поживність, а й дух та запах землі і чарівність безпосередньої, неспотвореної природності.

Через відчинені двері було видно залите сонцем шосе. Він розглядав пляшки, розставлені на полиці за прилавком; кольорові фотографії кінозірок, вирізані із журналів і пришпилені до стіни, щоб їх міг бачити молодий господар, а поряд — ціла виставка автомобілів, мабуть, для того, щоб красуням на стіні не було так скучно. На прилавку стояли банки з маслинами та законсервованою городиною, а коло дверей висіли плакати з рекламою пива, кока-коли та заміників кави.

Молодий господар вийшов, залишивши його на якийсь

час самого; сонячні зайчики, які проникали знадвору, мерехтіли й переливалися в напівтемряві, наче в кінозалі, падаючи на полицю з пляшками й виграючи в них темно-червоними, рубіновими іскрами. Аж ось і розповнілий красень з'явився у дверях, на хвилину заступивши собою світло. Він поставив перед гостем старовинну тарілку з двома досить великими рибинами й кружальцями лимона, картоплі та помідорів.

Усміхався, прибираючи та міняючи посуд на столі.

— Це вдома знайшлося випадково. Дід Томо сьогодні зловив трохи риби й передав матері. Вона кланяється вам і сподівається, що вам не шкодитиме те, що риба смажена на домашній олії.

Кращого й смачнішого обіду він ще досі ніколи не їв. А молодий господар сидів навпроти за столом і задоволено спостерігав, як той апетитно їсть.

— Попросіть свою господиню Стану, хай вона вам готує їсти. Так зручніше: не треба буде підійматися сюди в найбільшу спеку. Звичайно, чогось особливого вона не запропонує, а щось наше, сільське. Але тут нічого кращого й не знайдете. Я думаю, вона повинна погодитися, все одно ж готує для себе.

Він спустився крутою стежкою, тепер вона видалася йому коротшою, як і все, що ми проходимо вдруге. Сіті з берега були прибрані. Кілки, з яких час та море злушили всю кору, стояли на сонці білі, наче обгризені косточками, і навіть не кидали тіней. І кіт, що вранці сидів на порозі, сховався кудись у холодок. Корда перетнув кам'янисте подвір'я і вступив у прохолодний коридор. На кухні, очевидно, господиня поралася, бряжчала посудом, але ніхто його не зупинив. У кімнаті панував морок, віконниці були зачинені. І знову це йому нагадало старовинні голландські картини: м'які тіні, напівтемрява, запах поточеного шашелем дерева, схожий на запах ладану. Він роздягнувся, ліг на ліжку і майже цієї ж миті заснув.

Три дні він влаштувався, приглядався, знайомився. Усе, що на перших порах здавалося йому дивним і незрозумілим, поступово проявлялося, світлішало й відкривалося, наче сувій пергаменту, який сам собою, незалежно від його волі й зусиль, розгортався перед ще сонними очима.

Він уставав рано, а прокидався ще раніше. Потім спускався в кухню снідати, оскільки першого ж дня вмовив господиню, хоч і з великими труднощами, щоб вона готувала йому їсти.

Господиня відмагалася, мовляв, не вміє варити, має сумнів, чи йому буде подобатися те, що вона зможе запропонувати. Вони ж бо селяни й рибалки, звиклі до простої, скромної їжі, село їхнє глухе, мало хто заїжджає сюди, і, крім цукру, солі, гороху та макаронів, у їхній крамниці нічого більше з того, до чого він, очевидно, звик у Белграді, купити не можна. Потім відмовлялася брати плату за те, що, на її думку, вона повинна робити відповідно до законів гостинності, і нарешті назвала таку малу ціну, що він мусив її подвоїти. Але, скільки він не просив її, вона так і не погодилася їсти з ним за одним столом. Коли б він не прийшов, уже все було приготовлене тільки для нього одного, а господиня стояла на тому самому місці, з другого боку стола, мовчазна й уважна, готова кожної миті прислужити йому. А якщо він десь довго барився чи їй потрібно було кудись піти, то їжа чекала його на кухні, накрита білим рушником від мух.

Ще відчуваючи в роті запах і смак свіжого домашнього хліба, він виходив перед хату на пісок, щоб привітати новий день, побачити, чи всі рибальські човни на місці, чи повернулися рибалки і чи сушаться сіті, а потім, проходячи пляжем, роздивлявся, що море за ніч змінило в його володіннях і що викинуло на ще мокрий піщаний берег.

Після цього йшов на прогулянку крізь чагарник у ліс. Він тут ще недовго, усього три дні, а вже почувається настільки бадьорішим і сильнішим, що може рухатися індіанським

кроком, то підбігаючи, то йдучи навпереміну, як, бувало, колись на доріжках спортивних майданчиків. Та й повітря вранці тут таке свіже, напоєне запахом моря і хвої, що самé, без його зусиль, вливається йому в легені. А коли він втомлювався від ходи, відчуваючи, як його застоюна лінива кров починає швидше струмувати тілом, розносячи до найвіддаленіших, уже зав'ялих, змертвілих клітин життєдайні соки, тоді він сідав десь у затінку під сосною і блукав поглядом по далеких морських просторах або дивився на хвилі внизу, які перекочувалися через каміння й скелі, гойдаючи довгі, наче волосся, стебла морських водоростей.

Він скидав із себе сорочку й сандалі, настільки загорілий, що вже не мав чого боятися сонця, і брів понад морем, шукаючи рябенькі, жовті, червоні й ніжно-голубі камінці. Спочатку його тонкошкірі чутливі підошви боліли й пекли, але потім ствердли й при звичаїлися. Він міг навіть бігти по гострих, подірявлених морем брилах і нерівному, розпеченому, як жар, камінні.

Один за одним підряд тяглися п'ять чи шість пляжів, більших і менших, ба, навіть сім, якщо рахувати й ту зовсім коротку обмілину, яку море наміло під велетенською скелею, що нависла над ним, мов печера. І кожен інакший. Не тільки протяжністю, а й своєю формою, пейзажем, глибиною моря, кольором і складом піску. На деяких сонце буває лише вранці, на інших з'являється тільки пополудні; ближчі — захищені від ранкового східного вітру, дальші — відкриті для післяобіднього містралю. Перед двома витикаються острівці — голі, з'їдені морем скелі, на яких збираються й гніздяться птахи: на одній голуби, на другій метушливі ластівки, котрі цілими днями кружляють довкола неї. На двох найвіддаленіших острівцях у заростях ожини й дикого винограду він знайшов руїни якихось старовинних кам'яних споруд і, досліджуючи їх з трепетом першовідкривача, який висадився на незнайомий пустинний берег далекого континенту, дійшов висновку, що це, очевидно, залишки колишніх укріплень, з яких давні жителі цих берегів захищали свої

поселення від піратських наскоків з моря. Двері й вікна в обох спорудах були прорубані з боку суші, а на море дивилися тільки вузькі отвори, схожі на бійниці. Стіни й тепер були понад метр завтовшки, а штукатурка від старості так зрослася з ними, що здавалося, ніби то мури випустили живицю із себе.

Кожного ранку він обирав собі новий пляж, як жінку в гаремі. Заходив у море поволі, щоб не збездікати й не осквернити його різким порухом; занурювався у воду, мов у священну купіль, і плив не розсікаючи, а гладячи долонями хвилі. На березі простягався горілиць, розкидав по обидва боки руки й лежав отак непорушно на гарячому піску. Тут, далеко від села, від доріг та від світу, чувся тільки тихий плюскіт моря, яке набігало на берег, і шурхотіння хвиль, що переполіскували пісок. Справа від нього і вище на скелі, яка нависла над морем, здіймалася в блідо-голубе небо темна сосна з непорушним гіллям. А по другий бік бухти, наче скам'янілий чорний струмінь, ринув угору стрункий кипарис. Полуденна, осяяна сонцем тиша без найменшого подиху вітру і гребінь далекого гірського хребта, величний у своєму спокої. Усякий порух — це безлад, що руйнує красу, це потворна судома, що нищить гармонію природи, це даремна боротьба з прагненням до рівноваги, яка властива всьому існуючому і яка є кінцевою метою будь-якого руху і справжньою досконалістю світу.

Потрібно було б зараз, негайно зупинити все: вітер і море, сонце і час — і самому залишитися вічно лежати без руху в піску. Між землею і небом. Злитися з ними. Не відчувати більше навіть власного бентежного серця в грудях. Втишити його так, щоб воно ледь не завмерло.

7

Він почувався, наче йог з якоїсь індійської притчі, що її чув колись чи десь прочитав.

Втомившись від життя і людей, від постійних тривог і

руху, одного чудового дня той чоловік покинув усе, чим досі жив: родину, друзів, знайомих, домівку, майно,— і, подавшись на безлюдний піщаний берег, з задоволенням простягнувся голий на піску, розкинувши руки догори долонями, і так залишився лежати, сповнений рішучості більше не рухатися й ніколи не вставати.

Пролежав отак непорушно місяць, два, три місяці. І більше. Минула весна, яка приємним диханням пестила йому лице й волосся. Настало спекотне літо, випило з нього всю вологу й висушило його, а він і далі лежав без руху на піску, поховавши під собою навіть власну тінь. Давно вже були далеко від нього людські радості й туги, надії й переживання — усе, що його раніше хвилювало й тривожило, і він лежав тепер заспокоєний зовні й утихомирений усередині, ототожнений з небом над собою, землею внизу й повітрям навколо, і якби ще відчував сам себе, а в ньому залишилася хоч дрібка людського почуття, то міг би сказати, що він щасливий.

Так він дочекався осені й осінніх обложних дощів, які, поливаючи його, змили навіть сіль спогадів про дитячі сльози. Закляклий, пролежав він голий усю зиму, аж доки знову не настала весна. Замкнулося коло часу і пір року, а він усе лежав, розкинувши руки долонями до блакитного неба. Тихий, спокійний, без радості й туги, без надій і тривоги. Барометр його настрою застиг непорушно на тій самій поділці, і таким, заціпенілим та завмерлим на піску безлюдного берега, й застали його дві ластівки, коли навесні повернулися в ці краї. Втомлені далекою дорогою, вони обережно сіли на кінчики його пальців і з розкритих жмень його рук напилися дощової води, що затрималася там.

Потім вони, збираючи стебельця трави, в одній із долонь почали будувати гніздо. Цілий тиждень, невтомно працюючи й носячи в дзьобі землю та полову, ластівки споруджували своє житло, а коли закінчили, самка знесла кілька білих яєчок, дрібних, мов ягідки винограду. Змінюючи одне одного, ластівки сиділи на них, доки не вилупилися ластів'я-

та. Батьки охороняли їх, годували, вчили літати, а як знову надійшла осінь, ластів'яча сім'я зібралася в дорогу й одного дня відлетіла, залишивши святого чоловіка самого на піску.

А він лежав, розкинувши руки, у тому ж положенні, як опустився на землю, нічого не відчуючи, навіть самого себе, і так знову пролежав усю дощову осінь та холодну зиму. Нарешті настала нова весна, і з першим теплом повернулися перелітні птахи. А з ними і його ластів'яча сім'я.

Ластівки ще здалеку впізнали своє колишнє гніздо і спустилися прямо на його простягнуту руку. Відпочивши після довгої виснажливої дороги, вони відразу взялися поправляти свою зруйновану затяжними дощами й бурями домівку. Слиною, землею й половою заліпили тріщини, і самка знову поклала на дно гнізда кілька яєчок. Жертовно й подружньому змінювали на них ластівки одне одного, доки не висиділи жовторотих пущівірінків. Приносили їм воду та їжу, наповнюючи комашнею та мухами їхні завжди розкриті дзьобики, аж доки діти вирости, що вже самі могли дбати про себе. Батьки навчали їх літати, і вони точно у визначений час закінчили пташину школу, щоб певного дня разом з усіма податися на південь, де була їжа й тепло.

Чоловік тим часом і далі лежав непорушно на піску, не відчуючи більше ні землі під собою, ні повітря навколо себе, ні себе самого у власних кістках, які єдині ще опиралися часові. Провів отак, лежачи, нову осінь і зиму, настільки притупивши свої почуття, що вже не міг навіть відчувати задоволення від самотності й спокою, і, розпростертий на піску безлюдного берега, дочекався третьої весни.

Зазеленіли біля нього дерева. Зацвіли й відцвіли всі квіти, повернулися й розселилися перелітні птахи, зав'язалися перші плоди, а потім почали наливатися соком. Минули квітень, травень, минав і червень, наскільки можна було судити з перемін у природі, а ластів'яча сім'я все не прилітала. З кожним днем робилося гарячіше (подібно до того, як щогодини стає спекотніше тут, на піску, де він зараз лежить), а святий

чоловік і далі тихо й непорушно спочивав на сонці з повернутими до неба долонями.

Цикади нестямно сюрчали в кущах. Гадюка повзала піском, видибуючи яйця, полишені ящірками. Цілі пташині зграї зліталися на землю у відчайдушних пошуках води. Тільки його ластівок не було. Наприкінці вересня на небі почали купчитися перші густі хмари, а в кронах дерев збиралися перелітні птахи, щоб разом податись на південь.

Тоді нарешті святий збагнув якось, що його ластівки вже не прилетять, що минулої зими з ними десь там на півдні прилучилася якась біда, а то й нещастя, що вони більше ніколи не сідатимуть на його долоню, щоб поправити своє гніздо, не будуть вигодовувати своїх діток і вчити їх літати. І в ньому, майже безживному, позбавленому віри й надії, раптом невідомо звідки і з яких глибин проклюнулася й розрослась, наче мангове стебло, велика непереборна туга за ластівками, які не повернулися й ніколи більше не повернуться.

Почуття любові й ненависті, радості й смутку, надії й тривоги не можна притлумити зовсім, доки в людині жевріє бодай малюсінька іскра життя. Хоч і небажаний, неспокій, проте, є суттєвим, неминучим виявом усього живого. І він, навіть сам не знаючи, з радістю чи смутком, обтрусивши з заляклого тіла пісок утоми й самотності, підвівся із свого ложа над морем, щоб повернутися в рибальське село, до ластівок, які тут, під стріхами хат, звили свої гнізда.

8

Не маючи що робити після того, як село засинало й нагорі, біля шосе, зачиняли заїзд, він рано лягав і, відіспавшись та відпочивши за всі недоспані міські ночі, почав дедалі раніше прокидатися і скоро помітив, що в селі всього три постійних, справжніх рибалки, а інші селяни рибалять принагідно, найчастіше тут, у затоці, коли їм забажається риби і коли не мають якоїсь важливішої роботи. Спочатку ніяк не міг збагнути, коли вони виходять у море і коли повертають-

ся назад, і тим більше побачити їхній улов. Заставав тільки розтягнуті на березі сіті, що сушилися на сонці, та старого рибалку, який у затінку здоровенної шовковиці лагодив їх, годинами терпляче перебираючи вічка.

Старий був високий, гарний, ще стрункий чоловік, з дитячим рум'янцем на щоках, мав м'яке сиве волосся і, на відміну від тутешніх жителів, які всі були чорняві, на диво ясно-блакитні очі. Одягав найчастіше сині полотняні штани, які заправляв у високі гумові чоботи, червону сорочку з заковченими рукавами та жовтий солом'яний бриль з широкими крисами, який захищав його від сонця. Рухи його, що на перший погляд здавалися млявими, насправді ж були виважені й точні, видно було, що завдяки великому життєвому досвіду та довгому вправлянню він навчився заощаджувати силу, даремно не розкидатися нею; голос його звучав тихо, але розбірливо, як у людини, звиклої, щоб її розуміли з півслова й виконували все, що вона каже. По селу ходив мало, чути його було ще менше, але перший впадав у вічі. Корда ще не зустрічав його біля заїзду, не бачив, щоб він розмовляв з іншими селянами, у нього немає дітей, він не проганяє від себе собак, які бігають пляжем, але ті й ті тримаються від нього на відстані, і хоча старий пильнує тільки свого діла й не втручається в чуже, однак було таке враження, що він усе знає, усе чує та бачить і вже тому, що існує й прожив довге життя, він став мірилом і законом для всього, що діється в селі, і осередком, навколо якого все обертається.

Він найближчий Станин сусід, дахи їхніх будинків дотикаються один до одного, але вона не виявляє охоти щось розповідати про старого і відмовчується, коли Корда про нього запитує. Йому за вісімдесят, він найстаріший у селі. Дружина його померла понад десять років тому, а сини й онуки давно розбрелися по світу. І він колись плавав морями, але тут його пам'ятають тільки як рибалку, що цілими днями пораяється коло своїх сітей: закидає їх, сушить і лагодить. «Мовби ніколи й нікуди не виїжджав з цих місць,— розпо-

відали Корді в заїзді.— Він мовчазний і понурий часом, але за це не треба йому дорікати. Хто зна, що йому болить, доки він з вами розмовляє, добродію».

Коли Корда вдруге підійшов до нього, старий зустрів його люб'язніше. Ліворуч било джерело, ширячи навколо себе приємну прохолоду, і вода збігала в широкий камінний жолоб, у якому сільські жінки прали білизну. Він сів на край жолоба і, подавшись уперед, спостерігав, як грубими кощавими волохатими пальцями, з яких луцилася морська сіль, наче з прибережних скель, старий вправно перебирав буре мереживо вічок і вузлів, а тим часом свинцеві грузила внизу тихо подзвякували, ніби кайдани на руках у в'язня.

— Не відпочиваєте?

— Нема коли, мій добродію. Що вночі порветься, треба вдень полагодити. Вранці сіті витягли, ввечері знову поставимо. Доки їх полатаю та приготую, сонце зайде. А коли воно пірне у море, то й сіті треба опускати в глибину.

— А хоч риба є?

— Мало, добродію. Дно тут піщане, випасів нема. Та й риба стала хитрішою, обминає сіті.

— Що ж молодші, чому вони вас не замінять?

— Молодші! Де вони, добродію? Скільки ви їх тут бачили? Як тільки зіпнуться на ноги й відслужать в армії, подаються хто куди шукати кращих заробітків. А ті, хто ще зостався, тільки чекають нагоди, щоб і собі накивати п'ятами.

— Повернуться, не журіться! І ви мандрували, але ось знову тут.

— Мало хто повернувся і з тих, що зі мною пішли. Пісна й кам'яниста у нас земля, не може всіх прогородувати. Та й я краще був би не повертався сюди, не потрапляв у ці тенета. Мої брати живуть собі в світі, а рибалка, мій добродію, завжди був і буде сіромою.

— Не в багатстві ж уся суть, дядьку Томо. Ви, можливо, щасливіше й спокійніше прожили життя, ніж будь-хто інший.

— Ех, мій добродію! Так кажуть лише ті, кого не тріпав вітер і не мочило море. І ви, коли відпочинете, поїдете собі

звідси, а ми залишимося з нашими справами й клопотами.

Він зняв сіть із жердин, поклав її на купу і зв'язав міцно хрест-навхрест чотири роги мішка. Три такі клунки вже лежали справа від нього.

— На сьогодні все. Треба збиратися в море. Доки вирушимо, доки доберемося на місце, буде сьома година. Тільки ще кави встигну попиту. Отаке, мій добродію, рибальське життя.

Він обома руками підняв один клунок, відніс у човен і кинув на ніс. Потім вернувся за другим, третім. Щоб допомогти йому, Корда схопив четвертий, останній, і, натужуючись, підтягнув його спочатку на коліна, потім на стегна й живіт і так насилу дотяг до човна. Він забув про свинцеві грузила! Коли, віддихавшись, оглянувся, то старого вже не було: він зник у темному отворі своєї хвіртки, наче в пащі печери.

9

Сонце схилилося на захід. Щойно минула пора післяобіднього сну, і, крім кількох курок, що греблися в піску під шовковицею, на білому розпеченому пляжі нікого не було. Іти купатися він не мав ні охоти, ні сил, а в кімнаті нагорі, у яку майже прямовисно било сонце, не можна було всидіти. І він, у сандалях, полотняних штанах і майці, замазаній сіт'ями, подався до заїзду.

Лише махнув рукою завсідникам, які, порозвалювавшись на стільцях і повитягувавши далеко перед собою ноги, важко сопіли та обливалися потом під негустою тінню маслин. Завжди підпилий Симо, на прізвисько Пляшка, дрімав за столом, а йому з напіврозтуленого щербатого рота текла тягуча слина, приманюючи до себе надокучливих мух. На якійсь відстані від нього, бо в таку спеку ніхто не терпить нікого близько біля себе, уместився другий рибалка, капітан Стеван, або коротко — Капітан, худий, довготелесий чоловік з кінським обличчям, у вилинялих полотняних штанах

невиразного кольору, американській військовій сорочці й офіцерському морському кашкеті, на якому ще тримався опуклий чорний козирок, але з якого вже давно відірвалися галун довкола обідка і кокарда.

Неспокійний, він постійно мусив бути чимось зайнятий і навіть тут, біля заїзду, не міг ніяк вгамуватися, а те, що він увесь час рухався й міняв своє місце, створювало враження, ніби він, отакий довгоногий та різномастий вгорі і внизу, всупереч законам природи скрізь встигає й усюди буває в той самий час. Ось і тепер, хоч його розморила післяобідня спека й середземноморська знемога, капітан Стеван, відкинувшись на спинку стільця і розставивши руки й ноги, щоб краще провітрювалися, з нудьги й з потреби чогось учепитися допитує тутешнього паламаря та монастирського слугу, що покірно, наполовину в тіні, наполовину на сонці, стоїть перед ним, зігнувшись за кошиком, який тримає в руці, і відповідає сумирно, як учень суворому вчителю. На правій повіці в нього випинається нарід завбільшки з пташине яйце, а на шиї зліва висить здоровенна гуля, яка не дає йому застібнути сорочку. Узутий він у гумові опанки на босу ногу і переступає з однієї ноги на другу, бо Капітан і не відпускає його, і не запрошує сісти.

— Як сьогодні торгувалося, Радоване?

— Погано. Спека. Нікому не хочеться зупиняти машини.

— А все-таки ти дещо вторгував: вранці кошик був повніший і важчий. Міг би хоч Симі Пляшці поставити чарку горілки, коли вже нас не поважаєш.

— Та ні, їй-богу. Це діти з'їли, коли я, пробачте, за потребою ходив.

— А ігуменові щось платиш?

— Він нічого не каже. Та й навіщо йому? Має того інжиру повно, і ніхто його не обриває. А цей і не монастирський.

— Не монастирський? Так чий же? Значить, громадський? У такому разі ти повинен платити бодай податок. Тут

уже приїжджали з Новиграда, цікавилися, скільки ти заробляеш.

— Я не заперечую. Що треба державі, то хай бере,— цілком серйозно виправдовується монастирський слуга, і, звільнившись нарешті від свого мучителя, іде до приїжджого, підіймає великі лапаті листки і показує на зліплений в глевку брилу інжир, яким тут селяни годують свиней. Торгівля відбувається мовчки: приїжджий заперечливо крутить головою, а той так само мовчки накриває свій товар і, представивши два пальці до губів, показує, що хоче закурити. Приїжджий сягає рукою до кишені, дістає цілу пачку сигарет і простягає йому, намагаючись не торкатися його пальців, а той без жодного слова бере пачку і йде геть, перехнябившись під вагою кошика й грушоподібної гулі на шиї, яка тягне його до землі.

— Привчите його, добродію. Потім не зможете відкараскатися,— застерігає приїжджого красень господар.— Йому сам владика тютюну не настанчить.

— Що в нього таке на шиї?

— А хто його знає. Приблукався до нас давно, звідкись з Боснії чи з Лики, як і оцей Симо Пляшка, та й заплутався тут, мов у сітях. Те воло спочатку було мале, наче лісовий горіх, а тепер з кожним роком більшає. Каже, поранили його в Туреччині, коли там прокладав залізницю, а оце нібито куля почала виходити. Можна її намацати під шкірою, але він не дається, щоб лікарі йому вирізали. Пізно, каже. І так, мовляв, до року помре.

— Яка там куля! Підхопив соромітну хворобу від якоїсь туркені в Стамбулі! — зауважує капітан Стеван, позіхаючи й простягаючи свої довгі ноги та поплювуючи собі на сухі пальці, ніби очищаючи губи чи кінчик язика від тютюнових кришок.

— Дід Томо вже вийшов! — показує молодий господар униз, на затоку, з якої поволі на веслах впливає човен, а в ньому видніється широкий солом'яний бриль на кормі і біла пляма на носі — це старий узяв собі на підмогу хлопчину.— А ти, Капітане?

— Та хай собі. Нехай виходить. Він раніше від мене народився, то й далі йому пливти. Гадає, бідолаха, що коли глибше закине, то й більше витягне, а не знає того, що риба жіночого роду: хто за нею більше бігає, тому вона менше дається,— каже Капітан, але через якийсь час і він підводиться та йде до затоки, щоб витрусити сіті з човна — десь недалеко, перед самісінькою бухтою, а звідси, від заїзду, звідки за ним стежать інші відвідувачі, здається, ніби він, високий і довгоногий, семимильними кроками переступає через кущі, огорожі й дерева.

Третього рибалку Корда рідко бачить. Живе він край села, по лівому боці затоки, в малій халупі, яку, очевидно, і сам поставив. Тут він тримає й човна, просмолену плоскодонку, якого кожного разу відв'язує від причалу, як тільки подме сильніший вітер, і витягує на берег, де він цілий день лежить на піску, чорний, як ворон. І виглядом своїм, і поведженням цей чоловік якимось відрізнявся від інших селян: низький, маломовний і похмурий, обпечений на вітрах і сонці, він горів усередині без полум'я й блиску, в той час як тутешні люди середземноморського типу сяють і проміняться навіть тоді, коли не горять. Називають його Митар Чорний або Циган, що, по суті, те саме. Він не ловить сітями — принаймні не видно, щоб коли-небудь їх сушив, а в море виходить сам, якимось потай, коли всі повертаються чи вже відпочивають, і з іншого краю затоки, мов самотній, вигнаний зі зграї вовк.

10

Перед заїздом, єдиним місцем зустрічей тутешніх жителів, збирається, наскільки він досі помітив, завжди в основному те саме товариство.

Продавець із сільської бакалійної крамниці Душан Мрджен, точний і тверезий, ніби тричі переважений на власних бакалійних терезах, заглядає сюди лише на кілька хвилин, перед тим як відчинити крамницю і коли зачинить її, але й тоді на-

віть чашки кави не вип'є і не присяде, а тільки побачить людей, привітається з ними і йде. Навпаки, Баро Плиска, на прізвисько дядько Лиска або, коротше, Американець — хоча він ніколи в тій частині світу не бував, а насправді повернувся з Нової Зеландії чи Австралії — більшу частину дня проводить тут, у заїзді; від надмірної пронириливості та селянського хитрування й ніс у нього витягнувся, як хобот, аж у рот зазирає, щоб першому пронюхати, що той збирається сказати, і вирішити, чи варто говорити це. У минулу війну йому, кажуть, вдалося обкрутити навколо пальця всі союзницькі рекрутські й медичні комісії, видавши за рану, одержану на фронті, якусь свою незначну фізичну ваду, яку, коли його брали до війська, не записали в медичну довідку. От він і втік сюди, у рідне село, щоб його різні ревізійні та суперревізійні комісії не змогли знайти, і тепер, здоровий та вгодований, без будь-яких тілесних ушкоджень, одержує чималу інвалідську пенсію доларами, яка робить його найбагатшим чоловіком у селі. Обробляти землю не хоче, вона йому ні до чого, тож від нічого робити й висиджує тут цілими днями. Коли говорить, то мимрить під ніс і ковтає слова, наче в далеких світах забув рідну мову, і весь час усміхається по-свинячому примруженими очима — сумно й розгублено, ніби його лоскочуть пальцем по ребрах. Любить дивитися, як інші грають у карти, але сам їх бере в руки тільки тоді, коли треба підмінити господаря заїзду, який мусить обслужити якогось особливо настирливого відвідувача, бо, мовляв, не вміє грати, а насправді боїться, що всі змовилися обібрати його.

Тут буває також Учитель — тільки так усі називають його й не інакше, — шпакуватий чоловік міської зовнішності, якого Корда застав у заїзді того першого вечора, коли приїхав сюди. Пенсіонер, колишній директор провінційної школи, він хоч-не-хоч — дружина хворіє, а пенсія невелика — повернувся до села, звідки пішов. І тепер копирсається в запущеному батьківському господарстві: вирощує садовину, розводить курей і доглядає бджіл, тобто займається тим, що

без його особливих зусиль може давати якийсь прибуток, а також за дрібний гонорар навчає тутешніх дітей письма, щоб своїм, які вчать в Белграді, посилати те, що вдається заощадити, позичити й набути іншим шляхом. Як людина вчена, він вважає себе найближчим до приїжджого, найчастіше сідає поруч нього, навіть за його стіл, і за мале частування — чашку чорної кави або склянку вина — інформує його про тутешніх людей і обставини, а задурно, хоч той про це не просить, за іншими столами перекладає його слова й думки на мову тутешніх жителів і від імені приїжджого робить заяви, коли той навіть мовчить. Разом з молодим господарем Милом, капітаном Стеваном, дядьком Баром Американцем і завжди підпилим Симом Пляшкою Учитель був постійним членом картярської компанії, у якій Капітан, як найдосвідченіший чи найвезучіший, в усякому разі найгаласливіший, безперестану розмахував картами над головою, мов сигнальними прапорцями на кораблі, вигукував і з розмаху ляскав ними по столу, плював собі на сухі пальці і, як такий, що найчастіше вигравав, замовляв випивку за чужий рахунок.

Заходить сюди і досить високий, завжди заклопотаний селянин, який разом із сином за гроші, прислані братами з Америки, неподалік від заїзду будує собі хату. Вимазаний вапном, запорошений, сідає він тільки для того, щоб втамувати спрагу, а його син, міцний, кремезний парубок, тим часом сумирно чекає перед заїздом, коли батько встане з-за стола, щоб разом іти назад до роботи. Інколи зазирає сюди Гайо Листоноша, який ставить свій велосипед біля альтанки за будинком, щоб потім пішки з поштою підійматися крутими стежками до розкиданих у горах хат; завертає сюди і водій маленького грузовика, коли проїжджає мимо, завозячи іноді посылки в бакалійну крамницю й заїзд і забираючи порожню тару; часом доля закине в цю глуху частину узбережжя і якогось заблукалого туриста, який зупиняється тут на якусь годину-дві, щоб розпитати про дальшу дорогу, перепочити й підкріпитися. Щоранку, у той самий час, незмінно в темних смугастих штанах і чорному люстриновому піджаку, на яко-

му бракує тільки чорних канцелярських нарукавників, у білій сорочці, але без краватки, як розжалуваний офіцер без погонів, поважно викидаючи перед себе палку, повз заїзд проходить дідок, колишній общинний діловод. Іде він у бакалійну крамницю запитати, чи нема йому пошти або повідомлення, а по дорозі перед заїздом вітається тільки з Кордою, підіймаючи капелюха,— і то двічі: коли йде туди і коли повертається назад. У неділю та в святкові дні після відправи у церкві тут збираються старші чоловіки погомоніти про се про те, побачитися з тими, що живуть далеко, обмінятися нерясними сільськими новинами. Забіжить часом і дитина в заїзд купити сірників або оцту й затримається тут, роззявивши рота, поки їй не пригрозять кулаком і не виженуть.

Жінки ніколи сюди не заходять, нема в селі такого звичаю. Тільки у вікні над кав'ярнею, поки ще сонце не припече або коли впадуть перші сутінки, з'являється мати молодого господаря, опасистими грудьми заповнюючи ледь не весь отвір. Зовсім подібна до сина й моложава з виду, але так само досить рано, як і він, почала повніти і так роздалася, що не може втриматися на ногах і тепер майже не виходить надвір. Вона хворіє на стеатопігію — надмірне ожиріння сідниць, що передалося їй з негритянською кров'ю, яка, безсумнівно, тече в її жилах. Капітан Стеван пояснив це чіткіше й грубше: «Задниця в неї, брате, так розтовстіла, що не пролазить у двері».

11

У тій частині села, що над морем, налічується всього десятків хат. А йому, тим часом, здавалося, що в цих переважно триповерхових кам'яних будівлях,— строгу й просту архітектуру яких, витворену природним смаком і тривалим досвідом, пропущеним через здорове почуття міри, він, як фахівець, одразу помітив,— мешкає цілий мурашник чоловіків, жінок і дітей. Усі, очевидно, вже знають його, вітаються з ним при зустрічі, а він ніяк не може збагнути, хто кому рідня й де

хто живе, і досі, за ці кілька днів, запам'ятав лише тих, які чимось привернули його увагу.

Ліворуч від Стани мешкає численна сім'я землеробів. Кожного ранку, у той самий час, з їхньої хвіртки вирушає ціла колона кремезних робітників і, проходячи повз нього, вітає його по-військовому поглядом і поворотом голови. Попереду йде батько, тримаючи в руці косу, власне, не косу, а ніби серп з подовженою ручкою, за ним четверо його дорослих синів, вишикувані за зростом, з закинутими на плече, як гвинтівки, мотиками. І в такому ж порядку вони повертаються ввечері додому, тільки мотики у втомлених, опущених додолу руках синів уже волочаться по землі. У третьому від Стани кам'яному будинку мешкає самотня столітня бабуся, яка вранці й надвечір ставить надворі ослінчик і сидить на ньому годину чи дві мов скам'яніла, навіть очні яблука не ворухаться в неї, аж він, проходячи, питає себе, чи ще жива вона і чи не треба покликати когось, аби занести її до хати. Наступний будинок набагато нижчий і в цьому ряду справляє враження надщербленого зуба в здоровій щелепі. У ньому нема нікого, крім мишей, які тут неймовірно плодяться. Хвіртка струхлявіла й тримається лише на одній завісі, двері в хаті забиті хрест-навхрест дошками. У вікнах і хвіртках дальших двох будинків можна побачити тільки жінок у чорних платтях — такий тут народний одяг, а на піску метушиться й гасає ціла орда дітей, які перетворили пляж на місце для ігор. На цьому й кінчається щільна частина поселення. Халупа Митри Цигана, самотнього рибалки, стоїть остання край затоки, але ні його хату, ні його самого з сім'єю своїми тут не вважають.

Праворуч від джерела й середини затоки, де розташувався малий рибальський «док», впадає в море потік, який під час осінніх дощів набухає й котить з гори аж сюди великі білі валуни. Тут, у колишньому, давно запущеному і напіврозваленному млині, над самим пляжем, живе трохи схиблена кульгава вдова, яка, нечесана й сердита, цілими днями носить, розхлюпуючи по піску, відра з водою та поміями для свиней

і скрипучим голосом усе кричить на своїх дзюх розпущених неслухняних дітей. Потім один за одним ідуть кілька садів. На правому краї затоки, весь у зелені, стоїть найбільший і найкращий у селі будинок капітана Стевана з балконом і балюстрадою на другому поверсі — колишній «палац» морських капітанів. А поряд з ним у цій аристократичній частині села над самою стежкою, що веде на зовнішні пляжі,— останній будинок з розлогою старою сосною й терасою, зверху вкритою виноградом і по боках обсадженою лавром та шипшиною. Кожного разу, коли він проходить повз неї, поскрипуючи підошвами по гравію стежки, із-за зеленої запони чується навмисне покашлювання господаря, який тим ніби дає знати, що він в альтанці й запрошує його до себе.

Тут, у затінку розлогої сосни, третього дня після свого приїзду, щойно відірвавшись від діда Тома, його човна та сітей, він раптом наткнувся на стару жінку, яка стояла за кам'яною огорожею, наче за прикриттям, і, вчепившись у неї руками, палаючим, мов у божевільної, поглядом спостерігала за тим, що діється внизу, у затоці.

— Не хотів вам продати риби? — зустріла вона його запитанням, уся в чорному, але без хустки, з розпущеним пасмами, наче гадюки, сивим волоссям.

— Мені риби не треба. Мене тільки цікавило, що він зловив.

— Зловив, аякже, зловив! Але не продасть, диявол проклятий... А ви? Куди ви йдете?

— Вийшов прогулятись і подивитися на берег.

— На берег? Навіщо він вам?

Хтось прокашлявся за живоплотом. І, розсуваючи руками зелену запону, на стежку вийшов старий чоловік у темних смугастих штанах, підтягнутих вище випнутого живота.

— Не заважай і не затримуй добродія! — заступив він стару від нього.— Пробачте! — промовив, даючи йому потаємний знак бровою і, схопивши його за руку, повів під зелений навіс на терасу.— Я радий, що ви зайшли до нас, і нам буде приємно, якщо ви почуватиметеся тут, як удома.

Куточок справді чудовий. Затінок. Від товстої стіни будинку і від камінної дошки стола, над яким вони схилилися, віє прохолодою. Звідси видно всю затоку, а вони сидять захищені від чужих поглядів, наче в ложі, огорожені камінною стіною, на якій розставлені старі, що відслужили свій вік, сині й червоні каструлі з розмарином, васильками та іншими, незваними йому квітами.

— Мені відомо, що ви зупинились у нашому селі. Позавчора, коли ви приїхали, я випадково був там, біля шосе. Я тутешній, общинний діловод, тепер на пенсії, а те, що ви бачите, це мій дім,— відрекомендувався він і підійняв капелюха, елегантного, з пірцем за тасьмою. Коли говорив, то погойднувався на задніх ніжках стільця, мов у канцелярському кріслі, і тримав великі пальці під шлейками, то натягуючи, то відпускаючи їх.

— Принеси нам малинівки! — наказав він старій жінці, яка боязко визирала з дверей і тої ж миті, злякано відсахнувшись, зникла в сінешній темряві.

— Ви приїхали в службовій чи особистій справі, добродію?

— В особистій, у відпустку, так би мовити.

— У відпустку? І надовго?

— Ні. Ще тиждень побуду.

— Зрозуміло. Як для наших умов, то це не мало. Боюся тільки, що й цей час може вам видатися надто довгим, та й квартира, гадаю, вам не підходить. Що поробите, село є село, люди темні, без освіти. І я, хоч і тутешній, але мучуся з ними. А ви, мабуть, обіймаєте якусь важливу й високу посаду?

— Ні, на жаль,— признався Корда.

— Все одно; і так видно, що ви особа поважна, раз приїхали своєю машиною. Може, ще одну вип'єте? — підсунув він до нього непочату склянку рожевуватої малинівки, але гість подякував і відмовився. Спрагу він уже втамував, а хотів би ще вранці трохи пройтися й скупатись.

— Заходьте до нас, добродію,— запрошував господар, проводжаючи його.— Ми будемо раді знову вас бачити. Якщо

ви занудьгуєте й захочете з кимось порозмовляти, я завжди до ваших послуг, добродію. Я передплачую щотижневу газету, маю радіоприймач, який ловить і закордонні станції.

Старий діловод провів його до стежки, і відтоді він кожного разу, коли проходив повз його обійстя, мусив вступати до нього, щоб привітатися, сплачуючи таким чином і тут першу данину суспільним умовностям.

І так, щойно він на самому краю села звільняється від його найвидатнішого й найповажнішого мешканця, як у пущі, котра починається зразу за селом, серед непоказного чагарника, поміж яким росте рідка, спечена сонцем травичка, зустрічає цього разу найостаннішого й найубогішого в селі придуркуватого Николу, тихого, сумирного меланхоліка, який тут, на безлюдді, стереже братову худобу: кілька про- нирливих кіз і дві чи три миршаві карликові корови.

Він такий тонкий, що навіть тіні від нього нема, такий висохлий, худощий, що між лозою чи в лісі йде — і не чути його. Корда натикається на нього там, де найменше сподівається його побачити, і здригається, сполоханий, коли Никола зненацька постає перед ним, будячи його із думок чи сну. Вони кажуть один одному лише: «Добрідень!», прибулець простягає йому пачку з цигарками, дає вогонь, і обидва сідають на камені два-три кроки один від одного. І курять, насолоджуючись заспокійливим смаком тютюнового диму, який тут, у пущі, набуває таємничого, містичного значення і скидається на жертву, запалену на вівтарі якогось поганського божества. Тиша. Чути лише, як у чагарнику шелестить худоба і теленькає тронка на шиї старого козла, і ті звуки тільки забарвлюють тишу, роблячи її приємнішою й глибшою.

— Пасеш? — питає приїжджий.

— Пасу! — відповідає через якийсь час пришелепкуватий Никола.

І знову мовчать та курять. Корда йому дає ще кілька цигарок на потім, Никола обережно кладе їх за вухо, а сірники й шматочок тертки запихає під шапку, і вони без жодного

слова, навіть не прощаючись, розходяться. Корда спускається на пляж, розгортаючи завісу із листя, ще вологого від роси. Скидає все із себе на пісок і, розширивши руки, вдихає на повні груди спокій і тишу. «Ах! — виривається в нього.— Хай це триває якомога довше! Так гарно!» І він іде до моря, а воно, розніжене, лащиться біля його ніг.

12

Оскільки з господинею Станою він домовився, що вона йому готуватиме їсти, то не мав особливої потреби підійматися в заїзд, і в перші дні, радіючи з самотності, зайнятий прогулянками, вивченням берега й спостереженнями за селом та його мешканцями, рідко завертав туди, хіба що раз на день, звичайно перед вечором, щоб випити вина, бо в Стани такого смачного не було. Потім, не маючи що робити, вранці або пополудні, коли день був хмарний і купатися не було охоти, він, скоряючись сільським звичаям і традиціям, почав частіше навідуватися в заїзд і довше засиджуватися там. Особливо ввечері, коли висиплявся в післяобідню пору, а світло від гасової лампи було надто тьмяне й мерехтливе, щоб читати в кімнаті нагорі те, що мав із собою і що хотілося читати.

Він сідав за будь-який вільний стіл у склепінчастому залі, перед заїздом або через шосе на терасі під маслинами, залежно від пори дня й погоди, вітався з Миловою матір'ю у вікні, обмінювався кількома словами з послужливим люб'язним господарем, замовляв вино, вмощувався зручніше на стільці і малими ковтками пив, насолоджуючись не тільки його смаком, а й темно-червоними, рубіновими переливами світла в склянці. Спочатку сидів переважно сам, але оскільки відвідувачів тут небагато і всі добре знають один одного, то чи вони за спільним столом, чи за різними, все одно в одній компанії, тож і він почував себе зв'язаним з ними, мовби всі вони сіли з ним за той самий стіл.

Перший підсів до нього, із зітханням опустившись на стілець навпроти, Учитель, попросив у господаря ще одну

склянку й узявся сам себе частувати з пляшки приїжджого. І тут же став розказувати, за шкільною звичкою не звертаючи ані найменшої уваги на слухача й дивлячись кудись у порожнечу.

— Митар Циган! — вигукнув він, помітивши чорний, піратський човен, який нишком скрадався до берега з таємничим темним власником на кормі. — Контрабандист. Торгує з моряками в новиградському порту і глушить рибу динамітом. Митники, портовий нагляд і міліція вже не раз підозрювали його, але не можуть зловити. І ніхто не хоче зв'язуватися з ним: бояться його, чорного та понурого. Кажуть, у першу війну одна наша, яка служила в Новиграді, народила його з якимось пройдисвітом, отож байстрюк і обличчям, і натурою викапаній батько. І таку саму жінку чорну, як і сам, коли служив в армії, знайшов собі десь, і дітей не хрестить, і до школи не віддає. Якось діловод поскаржився на нього, то Циган так пригрозив йому, що в того й досі жижки дрижать.

— А хто такий той діловод? Учора він перестрів мене й повів до себе.

— Діловод Філіп Водовар? Та вже саме прізвище каже, хто він: воду варить, воду студе — а вода водою буде. Тутешній він, з нашого села. Ми разом до школи ходили, тільки він по два-три роки в одному класі сидів. Був писарем в общині, потім якийсь час діловодом. Задер носа, зіпсувався, як усяка людина, що допнеться до влади. І раніше жінка в нього рабиною була, а коли пішов на пенсію, то так став знущатися з неї, що вона від того на старість запила. Помітив, що вона олію, борошно та інші речі з хати виносить і на горілку міняє, то й усе на ключ замкнув і її став голодом морити, аж вона по селу їсти просить. Сам собі за життя пам'ятник на кладовищі поставив і вибив на ньому своє ім'я, а про дружину — ні слова, ніби з нею не під однією плитою лежатиме. Дітей у нього нема, і він, щоб своє ім'я увіковічити, надумав все майно і будинок заповісти общині, але дружина йому на заваді стала — не хоче відмовитися від своєї частки і палець до заповіту не прикладає. Тому він вирішив пережити дружину, щоб

успадкувати її частку, і от морить її голодом, а сам собі готує їжу за спеціальними рецептами, щоб подовшити життя, і вітаміни всякі ковтає, які купує в новиградській аптеці.

Іншим разом розповідав так само про господаря заїзду Мила, якому батько з Америки посилає тяжко зароблені долари, а той збирається собі купити автомобіль, щоб розбити його на першому ж повороті; про Бара Американця, у якого палець на правій руці, що за нього він дістав нагороду та інвалідність, відірвало динамітом, коли той ще хлопцем заброненим способом рибу ловив; про капітана Стевана, що довго служив на каботажних суднах і звик переїжджати з порту в порт, то й тепер ніяк не може втриматися на одному місці і з нудьги вигадує собі всякі заняття; про Сима Пляшку, який у перші дні місяця пропиває всю пенсію й допомогу, що йому дає община, і потім за харчі та випивку прислуговує в заїзді — миє посуд, прибирає; про Милову матір, яка в молодості, а була вона гарна, любила собі підгульнути, і про багатьох інших — присутніх і відсутніх, аж доки Корда мав охоту слухати його чи капітан Стеван не починав збирати картярську компанію за сусіднім столом.

Сьогодні, тим часом, Корда, повернувшись раніше з пляжу, застав постійних відвідувачів заїзду в надміру збудженому стані. Спека, сонце ще високо, а капітан Стеван, Учитель і Баро Американець, замість того щоб, як завжди, напівпритомно сопіти на своїх стільцях, час від часу перекочуючи від стола до стола якесь слово, мов величезну чавунну кулю, яку важко відштовхнути, а ще важче перейняти й повернути назад, повитягували шиї й повернули голови до будинку, де коло самих дверей влаштувалася якась невідома молода особа жіночої статі, а біля неї зігнувся Мило, ставлячи малинівку на стіл.

— Навіть не сідайте! — зустрів його Капітан.— Ось ми вже цілу годину ніяк не можемо дочекатися кави. Мило не встигає всіх обслужити.

— А тобі краще й не чекати. Он дід Томо вже вийшов із сітями в море.

— Хай собі, хай виходить. Дурно тільки сіті рве; усе, що він зловить, не покриє тих збитків. Та й він знає, що вже недовго йому їх закидати, тож, як то кажуть, хай тішитися.

— Коли на тебе подивишся, Капітане, як ти рідко виходиш у море і як ощадливо користуєшся сітями, то можна подумати, що ти зібрався сто років жити,— вколов його аж від третього стола Баро Американець.

— А я не рибалка, я моряк; ловлю, коли настрій маю і коли захочу риби! — огризнувся Капітан і зажадав, щоб принесли карти.

— Мадярка,— прошепотів Учитель Корді на вухо, ніби говорив якусь непристойність, показуючи очима на дівчину в ситцевому платті, з чемоданчиком біля ніг, яка сиділа непорушно, стиснувши щільно коліна, мовби боялася, що хтось поглядом спробує розсунути їх.— Працює на пошті, приїхала до нас на сезонні роботи. Помилково висіла тут з автобуса й тепер чекає, щоб її підкинула яка попутна машина чи Мило підвіз увечері, як обіцяв.

Молодий господар виніс із заїзду карти й поклав перед Капітаном.

— Ось. За мене хай дядько Баро пограє.— І, обернувшись до приїжджого за сусіднім столом, додав: — Добре Капітанові кепкувати з нас! Плата йому йде, половина тутешньої землі належить йому та ще кожного року має спадщину від померлих родичів. Я на його місці ні дня не сидів би тут. Продав би все й катався б автомобілем по світу.

— Скрутиш ти колісь в'язи собі через ті машини. Ви, добродію, добре пильнуйте свою. Не допускайте його близько до неї! — застеріг Капітан, спльовуючи на сухі пальці й перераховуючи карти.— Він уже як їхатиме, то не менше ста кілометрів на годину.

— Більше, більше! Ех, Капітане, що то сто кілометрів для доброї машини? Це ж не твій пароплав, на якому ти від Новиграда до Спліта цілий тиждень пхався.

Мило сміється, ніби він за кермом і мчить на повній швидкості, а Капітан, тасуючи карти, замовляє каву.

— І для добродія одну! — гукає він господареві навздогін, зараховуючи таким чином також приїжджого до своєї компанії.— І одну малинівку для панни!

Почалася партія, капітан Стеван за своєю звичкою розмахує картами над головою і нещадно лупить ними по столу, а згори, від перехрестя, дорогою, якою приїхав сюди Корда, спускається, супроводжуваний шлейфом куряви, розкішний лімузин і зупиняється перед самим заїздом. Шофер висунув у переднє віконце голову й махає їм рукою.

— Ця дорога веде на Новиград?

Обличчя шофера здається Корді знайомим, а також одне жіноче, яке розглядає їх крізь запилене вікно заднього сидіння. Він відвернувся до дверей заїзду, де Мило саме ставив перед поштаркою нову порцію малинівки, і слухає, як Учитель і Капітан пояснюють шоферові:

— Веде, але нею далі, і вона гірша. Краще повертайтеся назад до перехрестя і зверніть наліво. Звідти аж до самого Новиграда асфальт.

— А ви б не могли підвезти дівчину? Це по дорозі, приблизно половина шляху.

Ті вибачилися: на жаль, нема в них місця. Хряснули дверцята, лімузин розвернувся і помчав назад на гору, обдавши їх курявою й димом. Корда глянув услід: жінка дивилася крізь заднє скло і, наскільки він міг побачити за хмарою куряви, ніби махнула йому рукою.

— «Ягуар»,— захоплено прошепотів Мило.— На ньому й двісті можна витиснути на добрій дорозі!

— Чуєш, давай уже ту каву. І то зі швидкістю триста кілометрів на годину,— збудив його Капітан від задуми й переможно приліпив до стола вирішальну карту.— Платить Учитель!

— А мені вино! — нагадав Симо Пляшка й знову опустив голову на стіл.

Найбільше він цікавився рибалками. Насамперед старим Томом, менше й по-іншому Капітаном, а найменше чорним таємничим Митаром, який завжди йшов з опущеною головою, звиклий, що ніхто не звертається до нього й не вітається з ним.

Якщо й не завжди, то все-таки часто Корда вставав так, що сам проводив діда Тома в море або, в крайньому разі, спостерігав за ним крізь вікно.

На сході сіріє. Над гірським хребтом щойно посвітліло небо, і від нього стає дніти й тут, у затоці. Старий виносить весла з подвір'я, важкий мотор і бляшану канистру з бензином, обережно, щоб не задеренчати нею об одвірок хвіртки, і все те складає на березі біля кам'яного кнехта. Потім заходить у море, витягає човен на пісок, кріпить мотор і весла і йде будити хлопця, свого помічника. У той час кудохвостий рудий собака мовчки стрибає й вертиться навколо нього, і з хати нарешті, протираючи тилом руки закислі очі й похитуючись, виходить ще сонний хлопчина. І ось вони відчалили од берега, запустили мотор і зникли за скелею. Старий у голубому короткому бушлаті на кормі й хлопець у червоній майці, усе ще ключучи носом, на лавці посередині.

Потім на пісок виходив Корда і, присівши біля кнехта, з терпеливістю рибальської дружини чекав їхнього повернення. Він уже навчився по самій поведінці старого вгадувати, який був улов того ранку. Якщо, випірнувши з-за скелі, човен круто повертав до берега, він міг не сумніватися, що улов мізерний; якщо дід Томо кахикав, прочищаючи горло, — добрий; і чудовий, якщо човен з розгону вривався в пісок і вискакував на берег. Тоді він підходив до них.

— Ну, як сьогодні, діду Томо? — питався він, знаючи наперед, що відповідь, щоб не наврочити, буде, як завжди, та сама:

— Погано, добродію. Нема риби!
Або в кращому разі:

— Небагато попалося. Отак, що не даремно мочили сіті.

Корда, впіймавши кінець, зав'язував його морським вузлом за кнехт. Хлопчина, ледве дочекавшись, коли його звільнять, біг додому, до свого товариства, а він тим часом, схопивши за один кінець сіть, круговими рухами, ніби мішав у казані вариво, складав її на конусоподібну купу. Три кроки далі старий із черева човна, ніби кишки, тягнув другий кінець сіті, діставав із неї рибу й складав на носі.

Риба була різна, і така, якої ще ніколи раніше не бачив. Срібляста, голуба із сталевим відливом, зелена, жовта й червона, тонка й довга, наче голка, широка й розплющена, мов листок. Наїжачена і з колючками, з роздутою головою і вибалушеними очима, ніби лякала когось; довга і в'юнка, як гадюка, плямиста, немов саламандра, і вусата, наче старий дід. Одна вже застигла й мертва, з затягнутими плівкою очима; інша ще жива, вигинається і б'є хвостом по дошках, хапає ротом давучке повітря, яке висушує їй зябра. На мертву рибу злітаються оси, а на березі чатують два коти, щоб пожитися чимось у старого.

Повіяв вітерець. Старий, скинувши бриля, підставив під його подуви своє м'яке розкуйовджене волосся. Село прокидалося. Озивалися півні, кудкудакали кури. Діти, ще не вмивані після сну, замурзані, тільки вискочивши з подвір'я, стрімголов бігли до моря. Просиналося й дерево, розбуджене леготом, потягувалося гілками, ворушило листям. Колона з п'ятьох землеробів, закинувши мотики на плечі, вирушала на роботу. Старий, дістаючи рибу із сітей, бубонів собі під ніс:

— Диви, яка ненажера! І сама попалася в ту саму сіть, а інших хоче проковтнути. Ти бачиш, що ця наробила: дурна, не знає, що чим більше тріпається, тим більше заплутується.

І тільки тоді, коли дід Томо поскладав усю рибу в скриньку, зі свого палацу вийшов, плюючи на ходу, капітан Стеван у сорочці з офіцерськими погонами і в капітанському кашкеті, насунутому на лоб.

— Доброго ранку! Ну як там риба? — обізвався він здалеку, помахавши рукою, і, не чекаючи відповіді, вскочив у

човен, завів мотор і, окутавшись тарахкотнявою та димом, подався вибирати сіті. Повернувся він, коли сіті діда Тома вже сохли, розтягнуті на жердинах; у бухту заплив, стоячи на носі човна й тримаючись за козинок кашкета, і ступив на берег так, ніби мав на цих землях підняти свій прапор. Із сітей вибрав лише три-чотири найкращі й найбільші рибини і, тримаючи їх за зябра, поніс додому, а прив'язувати човен, очищати сіті від риби та викидати їх на пісок — усе це лишив на дітей. Мотора він не знімає і не зачохлює, а нерозібрані, звалені на купу сіті так і залишає на березі.

— Не турбуйся! Байдуже! — заспокоює Капітан приїжджого, який хоче йому допомогти. — Нічого їм не станеться. І вони, і мотор ще й мене переживуть. Я з м'яса, до того ж слабкого, а він сталевий. Ось дід Томо сіті свої пильнує — і сушить, і лагодить, а яка йому користь від того? Ловить не більше за мене. Усе це, добродію, тимчасове. Ходімо краще вип'ємо по одній!

І вони обидва підіймаються до Капітанового будинку, сідають у холодку під балконом на розхитані лавки, збиті з ящиків, — на них видно ще колишні написи, — і міцно спираються ліктями на стіл з протилежних боків, бо тільки так він перестає перехняблюватися на своїх неоднакових скрипучих ніжках. На подвір'ї довкола, як на складі в порту, валяються різні скриньки, заржавілі деталі старого мотора, розпаровані весла, величезний якір і навіть рятувальний пояс, крізь зігниле полотно якого визирають коркові нутрощі. Будинок великий, справжній палац, але занедбаний, придатним для житла залишився тільки нижній поверх. Біля вікон на іржавих завісах, наче якесь лахміття, теліпаються перекособочені віконниці, а з цвяхів, мовби клапті павутиння, звисають залишки старих сітей. Навіть тарілка, на якій Капітанова дружина принесла горілку, вся була потріскана, пощерблена і жовкла, ніби взялася іржею. Розпаровані чарки, блюдця та чашки для кави і вся ця запущеність свідчили, що безпорядок був єдиним постійним законом у домі і тим природним оточенням, у якому Капітан почував себе зручно й не-

вимушено. Від пляжу до його будинку всього кілька кроків, а він уже забув, чого покликав чужу людину, забрівши думками кудись у безвість. Даючи розпорядження розгубленій жінці, яка бігала довкола них перелякана й збита з пантелику, наче недорізана курка, він зовсім викинув з голови, що запросив до себе гостя і що той гість ще сидить навпроти нього за тим самим столом.

— Отож! — промовив він, обернувшись нарешті до Корди, і поплював на сухі пальці.

— Що ви сказали? — відгукнувся гість, пробуджуючись від своїх думок, проте Капітан уже знову поринув у задуму.

— Так! — обізвався він, але гість цього разу промовчав і, допивши каву, підвівся. Капітан його не затримував і не проводив, він не міг дочекатися, коли залишиться сам, щоб зайнятися новою справою, яку щойно обміркував.

— Будинок у вас гарний і просторий, — каже невпевнено гість, аби не мовчати і на розставанні обмінятися з господарем кількома словами. — Треба тільки підремонтувати трохи. Вам буде приємніше, і користь могли б мати від нього, здаючи приїжджим.

— Приїжджі! А де вони тут візьмуться? Он свої — і ті світ за очі тікають з цієї діри. А для нас двох і так добре. Зрештою, усе це тимчасове, ось тільки владнаються деякі мої справи — і я знову подамся в море.

Попрощалися, і Корда, вільний, рушив звичною дорогою до своїх сховків і пристановищ на тихих безлюдних пляжах уздовж берега.

— Ми ще побачимось. Тоді і про будинок побалакаємо! — гукнув Капітан навздогін йому.

У цей час від протилежного краю затоки в чорному човні відчалив на веслах третій рибалка, як завжди, не тоді, коли всі, і повернув праворуч, між скелі, куди інші рибалки ніколи не ходять. Подув містраль, і море біля берега завирувало, запінилося, а з гори, на яку піднявся Корда, здавалося, ніби скеля, що її ім'ям названо затоку, зрушила з місця й повзе поволі, наче воша.

— Бувають різні сіті,— пояснює йому старий Томо, розтягуючи їх на жердинах поміж розсохами, забитими в пісок. Цього ранку йому повезло, і він був балакучіший і в доброму настрої.— Не щодня буває гарний улов, але якщо взяти в цілому за рік, то виходить немало. І собі вистачає, і на продаж залишається. А ще коли омар попадеться, як сьогодні, то й якийсь прибуток може бути. Зрештою, краще це, ніж цілими днями сидіти без діла перед заїздом.

Розправили одну сіть і принесли іншу, ширшу, яку розвішують на двох тичках.

— Це плавний невід,— розповідає старий.— Він ширший і довший, і олова на ньому менше, ніж поплавків, через те він тримається біля самої поверхні. Ним ловлять блукаючу рибу. Треба тільки знати, де й коли поставити сіть. Зараз саме пора для оселедців, але сьогодні вони ось пішли поза неводом.

Перед війною був у нашому селі рибальський кооператив. Ми мали кілька великих човнів для нічної ловлі й досить сітей. Усе пропало у війну, а люди або загинули, або розбрелися хто куди. Залишилося нас тільки троє рибалок: отой Циган, що динамітом рибу глушить, капітан Стеван, який ловить від нагоди до нагоди, як робить і все інше, за що береться, та я, але, як ви самі бачите, добродію, ловлю без особливого успіху.

Оця менша сіть, яку ми щойно розвісили, називається стояком. Ставиться вона на дно, ближче до берега, і — дай боже щастя! — щось у ній та заплутається. Нею ловити найлегше, але й тут потрібно удвох: один викидає сіть, інший сидить на веслах. Влітку беру з собою якогось хлопчину, а взимку,— коли починається школа й погода не та,— кого вдається піддурити.

Вони закінчили роботу й сіли під камінною стіною в затінку шовковиці. Ряди темно-бурих мереж вишикувалися перед ними, як огорожа, й заступають їм вид на море. Тремтить по-

вітря від пари, що здіймається над сітями, час від часу падає в пісок велика достигла ягода, а вся шовковиця аж гуде від ос та бджіл, наче вулик.

— Справжній лов риби — це лов тралами, — веде далі старий, зачіплюючи сіть, яку буде лагодити, за цвяхи, вбиті в камінну стіну. — Але для цього потрібні люди, великі сіті й краще судно. Тягти трал по дну може тільки судно з сильним мотором. Для ловлі сардин треба мати освітлення й кілька човнів, щоб заганяти косяк. А щоб вибрати сіті з тунцем на берег потрібно зо два десятки сильних хлопців, а тут, у нашому порту, нема навіть кому човни рятувати, коли розіграється сирок. Те, що я роблю, добродію, все одно що сільські кросна супроти ткацької фабрики. Скільки того часу й праці я трачу на одні тільки сіті — то вже вигідніше було б маслини обкопувати. Та що поробиш? Куди я тепер дінусь, раз уже встрав у це діло, в сітях заплутався?

Дід Томо одягає дешеві окуляри в металевій оправі і починає відтинати й зв'язувати. І, згорблений, сидючи на ослінчику, застеленому ягнячою шкуркою, щоб м'якше було сидіти, він раптом старіє і з морського вовка, якому скоряється море, з вантажника, що легко підіймає й переносить важкі тюки сітей, перетворюється на предковічного Кроноса¹, котрий відлічує в мережі вічка й вузлики, наче хвилини у вічності. Працює розмірено, одноманітно й спокійно, ніби годинник, і здається, наче він творить час. В одній руці у нього ножиці долі — ними він перетинає нитки життя, а в другій — глиця, якою ці нитки з'єднує, і таким чином він, як і час, водночас і будує, і нищить.

— Якщо ви надумаете довше побути тут чи колись повернетесь, — каже він приїжджому, який уместився на піску біля його ніг, — то можете й собі придбати човен та сіті й рибалити разом з нами. У морі місця вистачить для всіх. Тільки знайте, хто взявся за це діло й заплутався в сітях, тому

¹ К р о н о с — бог часу.

важко вже кинути його. Риболовля як та гра в карти: людині все здається, що коли цього разу щастя зрадило її, то наступного буде милостивішим.

15

Коли він перед полуднем повернувся з пляжу, господиня Стана сказала, що за ним приходили чогось із заїзду. Вона не знає, навіщо він їм. Спочатку питав про нього листоноша, потім капітан Стеван, проходячи повз її город, де вона поралася. Може, це через пропуску або через те, що вона тримає квартиранта? Завжди неприємності з цим. Їх зобов'язують брати дозвіл на здачу кімнат, а потім накладають великі податки. І вона два роки тому брала такий папір, але обпеклася на ньому, тож більше не продовжувала, і тепер у неї таке передчуття, що його викликають саме через це. Бо навіщо б інакше турбували людей, якщо не для того, щоб зробити їм якусь капость? Тому вона його просить, хай скаже їм, що він зупинився в неї випадково й затримався непередбачено, доки йому поремонтують машину, чи щось таке. Вона так хвилювалася, що вже хотіла була йти шукати його.

Він заспокоїв її, що зробить усе так, як вона сказала, аби все було якнайкраще для неї. Переживати нема чого, усе буде гаразд, запевняв він її, але сам сприйняв той виклик як щось неприємне, що порушувало його дотеперішній спокій і рівновагу, нагадуючи про зовнішній світ, од якого він тут сховався.

Не хотів одразу йти, щоб довідатися, навіщо він їм потрібний. Пообідав, піднявся в свою кімнату, приліг, але не міг заснути. Переборюючи цікавість і нетерпіння, почекав ще трохи, а тоді одягнув свіжу сорочку й нові штани, чим нагадав собі тутешнього жителя, що приготувався до зустрічі з владою. Перед відходом ще випив на кухні розбавленого вина й нарешті подався до заїзду.

— Мило вам скаже. Звичайно в нього залишають повістки, — напучувала господиня, проводжаючи його до хвіртки.

Він підіймався найкоротшим шляхом, озираючись на за-

току. Гарна! Мов коралова лагуна, в яку полуденний вітер жене хвилі. Було б жаль, якби там чимось порушили його спокій і зіпсували йому відпочинок. Має рацію господиня: ззовні, з навколишнього світу, приходять тільки одні неприємності й розчарування. Усе, що руйнує нашу рівновагу, цілісність і внутрішню гармонію.

Перед заїздом він застав тільки смаглявого молодого господаря, який, прихилившись до одвірка, у фартушку нижче колін, рушником боронився від мух. Махнув і йому цим своїм кухонним прапором, запитав, за звичкою, як відпочивається, чого бажає, чим може служити, і тільки тоді мовби згадав:

— Ах, я тут дещо маю для вас! — Повів його в заїзд і там за прилавком з шухляди дістав замацаний пітними пальцями й потертий, наче естафетна паличка, яку передавали з рук у руки, пакет, загорнутий у папір.— Рекомендована бандероль. Листоноша вас усюди шукав, навіть на пляж ходив. Ледве погодився залишити мені, а то вже хотів повернути назад. Прошу! Мабуть, щось важливе.

Він перегнувся через прилавок, чекаючи, що приїжджий негайно тут перед ним розпакує бандероль, але той засунув згорток у задню кишеню штанів, випив ще склянку розбавленого водою вина, розплатився і вийшов.

Надворі в цю пору дня, під час післяобіднього сну, на кілька миль довкола нікого не було. Але якби він сів перед заїздом і став читати лист, за хвилину навколо нього, як оси коло меду, товпився б цілий рій Милових завсідників. Тіні тут нема, а йти на квартиру надто далеко. І він, наче той пес, що тягне ласий кусень у якийсь закуток, подався до альтанки за будинком нібито подивитися на свою машину.

Автомобіль стояв у затінку, весь поцяткований тінями від листків. Корда здивувався, що дверцята були незамкнуті, хоч він був певний, що замкнув їх, коли востаннє покидав машину. Перевірив, чи нічого не пропало; у скриньці, де тримав шоферські права, дрібний інструмент і деякі запасні частини, начебто все було на місці. Він умостився на перед-

ньому сидінні, відчинив обидва вікна, щоб було не так задушливо, і сягнув рукою до задньої кишені. Від заїзду, погойдуючи стегнами, наче жінка, ішов Мило. У руках він ніс два відра брудної води, яку вилив неподалік на спраглу потріскану землю.

— Ви тут? — здивувався він.— Щось негаразд? Не вірю, щоб хто-небудь машину зачіпав. Ми з матір'ю почули б.

Зігнувшись, він просунув голову у вікно. Його кучеряве волосся почало передчасно рідшати, і на тімені вже визначилося місце майбутньої лисини.

— Це для чого? — показав він на вмикач «двірника».— А це?

Корда мусив пояснювати йому призначення всіх клавішів і механізмів у машині. Про читання листа не могло бути й мови.

— А хто залишився в заїзді, Мило? Ще хто-небудь забере виручку й покраде товар.

— Не забере. Нема чого. А якщо Симо Пляшка й вип'є яку склянку вина, то ні мені, ні йому від того шкоди не буде. Тримаю заїзд, тільки аби чимось займатися. Усе це тимчасове, як сказав би Капітан. Коли б не мати, я б уже давно подався до Америки. Мій батько там, а до року і я куплю собі машину.

— Навіщо вона тобі, Мило?

— Як навіщо? Щоб мати. Щоб їздити. Щоб, коли мені заманеться, я міг поїхати в Новиград і далі, куди захочу. Щоб не животити тут, прирісши, як маслина, до землі. Я міг би й таксистом у Новиграді працювати. І то б краще оплатилося,— додав він примирливіше, коли вони розставалися перед заїздом.

У залі, справді, не було нікого,— тільки різкий запах виноградної горілки, розмальовані красуні на стіні та виставка автомашин, яку Мило поповнив учора новими експонатами, витнувши їх із журналу, що його якийсь випадковий турист забув на столі.

Спускаючись до бухти, він не витримав, переліз через камінну огорожу і, відійшовши трохи від дороги, сів під фіговим деревом, розігнавши ящірок, які вигрівалися на камені.

Розірвав обгортку. У бандеролі були два скручені трубкою пакети: один тонший, з добре знайомим йому почерком, і другий товщий, у якому він намацав кілька конвертів. Обидва пакети рекомендовані, термінові, обліплені марками й наклейками, справді на вигляд важливі й поважні. На обох було написано тільки його ім'я та прізвище, без офіційного звання. І адресу: Porto Pidocchio біля Новиграда над морем.

Першим узявся читати лист від дружини, гадаючи, що з нього довідається, як його знайшли в цьому глухому закутті, де більша частина мешканців навіть не знає, звідки він і як його звати.

Лист починався звертанням «Сашо!» без слова «дорогий» і був увесь написаний у діловому тоні:

«Чотири дні тому, повернувшись від Каті, яка нарешті настільки поправилася, що я змогла залишити її на кілька днів саму, щоб подивитися, як там квартира і що ти робиш, я не застала тебе, але за деякими ознаками безпорядку зрозуміла, що ти був уже вдома. Це підтвердила й двірникова дружина, яка бачила тебе, коли приносила тобі пошту й неоплачені рахунки. Тим часом у канцелярії інституту не могли нічого про тебе сказати. У гаражі я дізналася, що ти взяв машину. Кілька разів дзвонив телефон, але тільки-но я обзивалася, на другому кінці клали трубку; здогадуюся, що з тобою хотів говорити хтось, хто не знав, що тебе нема в Белграді, але мав підстави уникати розмови зі мною. Хоч я вже давно звикла до твоїх вибриків, які, до речі, разом з іншими причинами змусили мене на якийсь час покинути тебе, щоб уникнути нових непорозумінь і дати тобі змогу на самоті, спокійно обдумати й усвідомити всю безперспективність твого ставлення до мене особисто, до інтересів нашої сім'ї та й до широкого кола наших друзів і знайомих,— все-таки

я серйозно стривожилася, щоб з тобою часом не сталося чогось поганого.

Марно я розпитувала і в деяких наших,— мушу сказати, з твоєї вини,— колишніх друзів, відкрито признаючись, на свій сором, у тому, про що вони вже давно здогадувалися або й знали. Боячись найгіршого, я вже збиралася заявити в міліцію про твоє зникнення, коли оце вчора випадково на Теразіє біля «Албанії» зустріла Булку Кривоногич, дружину д-ра Кривоногича, лікаря, колишнього викладача Катиного чоловіка, а теперішнього його начальника. Вона зупинилася, впізнавши мене,— така загоріла й посвіжіла, тільки що повернулась із моря,— похвалилася, що цього літа з чоловіком об'їхала майже все узбережжя і тоді: «А знаєте, у якомусь малому селі недалеко від Новиграда, куди ми випадково заблукали — називається воно Porto Pidocchio, смішна назва, правда ж? — я бачила вашого Сашу. Ми зупинилися перед заїздом, щоб розпитати про дорогу, і тут я помітила його, він сидів за столом на подвір'ї. Ми поспішали, не було часу виходити з машини, а він, очевидно, нас не впізнав або не хотів упізнати. У мене склалося таке враження, що він там не проїздом, принаймні я не бачила його машини, і мені здалося, що йому було б неприємно, якби я озвалася до нього». І так далі. Гадаю, не треба тобі пояснювати, на що вона натякала. У цих справах тобі ніколи не бракувало проникливості й розуму.

«То ви разом десь там відпочивали? Місце гарне, мальовниче, тільки, як на наш смак, трохи глухувате і, здається мені, дике, примітивне». Вона мене питає, а я не смію ні підтвердити, ні заперечити. Зрештою, їй і так усе було ясно. «Якесь загублене,— додала вона,— ніби для того й створене, щоб людина могла сховатися від цікавих очей. Непогано вибрано. Але що поробиш, коли вже такий світ, що все таємне стає явним. Ви, будь ласка, не сердьтеся на мене, що я вида-ла його».

Я не дошукуюся причин, які змусили тебе втікати від людей нашого кола. Вони, безперечно, морального характеру;

щодо мене, то я завжди була тої думки, що тільки оточення, у якому ми живемо, є вищим незмінним суддею наших вчинків. Але минули ті часи, коли такі ексцеси мене вражали в самісіньке серце, людина з часом до всього звикає і з усім змиряється. Проте інакше справа полягає з тим аспектом твоїх вчинків, які стосуються мене, Каті, її дитини і її чоловіка — твоєї теперішньої або, якщо хочеш, колишньої сім'ї; твоїх обов'язків перед нами як частиною суспільства, як людьми, у яких є друзі, знайомі. Полишаючи осторонь почуттєвий і особистий бік справи і твого невмотивованого, безглузлого вчинку, а тільки виходячи з чисто практичних і об'єктивно правових міркувань, мушу тобі сказати, що іноді втеча не така вже й невинна річ, як може здатися на перший погляд, у такому разі вона не є і не може залишатися приватною справою того, хто з якихось причин вважав за потрібне зробити це. Є ситуації, коли таку дію називають боягузством, а у важких випадках її цілком справедливо кваліфікують як зраду і відповідно карають за неї. Твоя воля вибрати те або те. Але, наскільки я можу судити і щоб тобі полегшити вибір, я з повною відповідальністю заявляю, що твоя втеча — це водночас і боягузтво, і зрада.

Не знаю, що скажуть про твою витівку твої найближчі співробітники в інституті і на факультеті, а також ті, на жаль, уже нечисленні знайомі, яких ти ще не зовсім відцурався і з чиею думкою все-таки рахуєшся. Тільки, я впевнена, їм анітрохи не подобається й не лестить те, що ти не знайшов за потрібне підписати їм листівку чи бодай подзвонити по телефону, вважаючи їх, очевидно, настільки незначними, що вони й не варті будь-яких знаків твоєї уваги. Зрештою, це твоя справа, і ти мене поставив у таке становище, що це вже мене, правду кажучи, й не стосується. І все-таки я повинна тебе повідомити, що твій жест ніхто не вважатиме ні подвигом, ні героїзмом, а тільки сприймуть щонайменше як вияв невихованості, бундючності, маніакального малодушся й навіть безумства. Попереджую тебе про це для того, щоб ти сам себе не обманював і самозадоволено не чванився своїм

геростратовим вчинком, і тому, що я, хоч між нами нема вже ніяких почуттів, ані стосунків, не можу діяти твоїми методами і ставитися до тебе як до особи сторонньої, тим більше як до нелюда.

Щодо мене, то я якось проживу й сама. Роби як знаєш. Коли надумаєш повернутися, свою кімнату й своє місце завжди застанеш, як ти їх залишив. Але, думаю, я маю право вимагати від тебе, щоб ти негайно написав Каті та її чоловікові, бо не треба допускати, аби тінь від наших незгод падала на них і їхнє сімейне життя, особливо тепер, коли з народженням дитини воно набуло нового значення й якості. У твоїх власних же інтересах якоюсь причиною — хворобою, нагальною справою чи будь-чим іншим — виправдати свою відсутність бодай перед найближчими співробітниками в інституті. Я також наполягаю, щоб ти обов'язково поздоровив д-ра Миму Протича, який, як ти міг прочитати в останніх номерах газет, дістав пост у відомстві, де працює наш зять. Ти, зрештою, можеш собі милуватися своїм зачучверілим приморським селом, яке тобі ближче до серця, ніж Белград, але було б несправедливо, щоб через твою недбалість страждали діти і, при всій своїй високій кваліфікації, довіку залишалися в провінційній глушині, де мусять жити вже ось другий рік. Крім того, вкладаю в конверт ще дві адреси: Ненадину та Маринину — рік минув, як вони одружилися, а ми в них були старостами, якщо ти ще пам'ятаєш. І Распоповичеву — я прочитала в газеті, що в нього померла мати.

У другій бандеролі я спакувала всю пошту, яка прийшла на твоє ім'я, коли тебе не було, і може тебе зацікавити. Зрозуміла річ, я не читала листів до тебе, тим більше того, що в малому блакитному конверті, який, мабуть, особистого характеру. Посилаю також усе, що стосується наших спільних сімейних зобов'язань, невиконання яких могло б мати небажані наслідки. Прошу тебе, не відкладаючи, оплати всі рахунки і знайди можливість повідомити мене про це».

Підписалася тільки ім'ям: «Віра».

Із другого пакунка дістав цілий десяток листів, переважно

в офіційних конвертах. Один, у звичайному малому блакитному конверті без марки і без адреси, на якому було написано тільки його ім'я, і то в зменшеній формі — «Саша», і який, мабуть, вкинули прямо в квартирну поштову скриньку, він одразу порвав на дрібні шматочки і, не знаючи, що робити з цим мотлохом свого колишнього банального зв'язку — чи сховати під камінь, на якому сидів, чи кинути на землю біля ніг, хай вітер рознесе на всі боки, — поклав жмут паперу в кишеню, щоб десь під кущем його викинути. Решта це були запрошення на різні збори, конференції, прийоми, зустрічі, були тут і рахунки та чеки на оплату за квартиру, освітлення, телефон, радіо, телевізор. Жодного дружина не забула вкласти.

Купа добутих листів нестримно росла, як на дріжджах. Не маючи вже сили запаковувати назад у бандероль, він скрутив їх і запхнув до кишені. Оглянувся. З-за огорожі на нього уважно, турботливо і майже ніжно дивилися шляхетні очі сільської корови. Він підвівся, простягнув руку й погладив її по вологій, м'якій, шовковистій морді. Вона не боронила йому це робити, не відвертала голови. Навіть лизнула йому руку й провела його своїм сумним коров'ячим поглядом.

Треба було написати найнеобхідніші відповіді й заповнити чеки, щоб якомога скоріше збутися тої мороки. Проте він знав, що це не востаннє. Вони довідалися, де він, і тепер уже не буде спокою, день у день приходитимуть нові листи, щоб нагадувати йому, що він пов'язаний з певним колом людей, як би сказала його розсудлива дружина, і повинен навіть тут рахуватися з ними.

17

— Сіті, мій добродію, диявольський винахід. З них ніхто не виплутається. Сам сатана їх вигадав і сплів, адже тисячми років не орав і не копав, а тільки весь час думав про зло. Вони з тонких ниток, тому їх здалека важко помітити, а вічка такі міцні, що неможливо розірвати. Коли їх риба побачить, го вже пізно — не втече від них. Їй здається, що плетиво

скрізь довкола неї: і вгорі, і внизу, і з усіх боків,— вона лякається, починає метушитися й зовсім заплутується.

Старий сидить у човні, перебирає сіті й дістає з них рибу. Приїжджий вмостився на кнехті. Чудовий тихий ранок витає над затокою. Повний штиль. Човен ані гоїднеться, жодна хвилька не плюсне об берег. Чути кожне, навіть тихо мовлене слово, а човен дід Томо підігнав до самого берега, аж кіль врізався в пісок.

— Недарма ото кажуть, що коли диявол вийшов битися з ангелом, то замість меча і щита взяв собі сіть і тризубець. Як вони двоє стрілися один з одним, ангел замахнувся мечем і влучив диявола, в ногу, відтоді той залишився на всі часи кривий, та диявол приловчився й накинув сіть на ангела й усього його обплутав. Хотів ангел відбитися мечем, але сатана стрибає на здоровій нозі та все більше стягує сітку і був би зовсім задушив нею ангела, якби бог не прийшов йому на допомогу й вогненною стрілою не розпорів тенета, свого слугу визволив, а диявола прогнав до пекла.

Нема такої риби, якій би сіті не були страшні, а насамперед страждають найзавзятіші й непокірні. Є риби, обтикані колючками і зверху, і зсередини, вони як і люди: тільки зачепи їх, навіть щоб погладити,— обов'язково вколють. Але що їм є захистом від сильніших риб, те може стати причиною загибелі в сітях. Що в одному випадку добре, в іншому погано, мій добродію. Колючки на спині і в плавцях перші заплутуються в мережі, адже відомо, що розлюченого бика найлегше за роги втримати. Бачиш оцю? Страшно глянути і взятися ніяк — самі голки. Отруйна, на неї навіть мурена не нападає, а першою потрапила в сіті. Ще жива! Подай-но камінь, на носі човна лежить.

Корда зсунувся зі свого високого сидіння, а старий каменем, що правив за грузило, кілька разів ударив по рибі, доки не розплющив зовсім їй голову. Потім обережно добув з мережі й кинув на ніс між інші, які вже там лежали проти сонця.

— І серед риб є вперті та напосідливі, які намагаються

розірвати сіть, як і люди, що хотіли б головою пробити стіну. Але сіть не закріплена туго на місці; коли на неї тиснути, вигинається й рухається, як фіранка од вітру. Рибі здається, що перепону прорвано, вона сильніш налягає, а сітка на тому місці тільки видовжується й ще більше облягає жертву. Риба застрягає в цьому відростку, нитки здавлюють їй зябра, і вона гине у воді.

Дрібніші й тонші сподіваються прошмигнути крізь вічко, але найчастіше зачіплюються спинним плавцем і так, ні туди й ні сюди, сидять у петлі. За їхнім прикладом намагається вирватися з пастки й інша риба, гадаючи, що їй усе-таки пощастить. А є й такі, що навмисне залітають сюди, аби скористатися чужим лихом і побенкетувати собі, без великого труда нажертися риби, та й самі тут залишаються, як оцей морський йорж. Розумніші та обережніші пробують податися назад, але в тім-то й біда, що коли вони помітять небезпеку, то найчастіше буває вже надто пізно. Сіть у три нитки і так по-диявольському сплетена, що досить аби налякана риба різко повернулася й черкнула плавцем чи хвостом по вічку, як їй уже нема порятунку. Ось подивись на цю. Що вона із себе зробила — ледь хвоста собі не відірвала. Потримай кінець!

Коли вони довго разом, то старий починає звертатися до нього більш по-свійському, на «ти», як звук у селі розмовляти з молодшими від себе. Обидва зараз тримають руками ту саму сіть і, схилені над нею, майже торкаючись один одного головами, намагаються розплутати клубок і визволити рибу, яка, марно борючись, заборсалася в нитках.

Роботу закінчили. Старий склав улов у дві мілкі дерев'яні скриньки і, підхопивши їх під руки, сягнистим кроком подався до своєї хати. Поряд ішли його вкорочена тінь і два коти, що весь час чекали на березі, коли він дасть їм їхній шматок.

Годину пізніше сиділи вони в затінку на звичному місці під камінною стіною біля шовковиці. Старий лагодив сіті.

— Диявольська вигадка, добродію. Кажу тобі: сатанинська річ. Ось, бачиш, і мене облутали і не дають мені відпо-

чити навіть тепер, коли всі люди полягали спати. Сіті навіть на сухому небезпечні: курка може заплутатися, а раз кіт у них задушився.

Старий узяв глицю в рот, бо обидві руки були зайняті сіттю. А потім повів далі:

— Наприкінці війни новиградський рибальський сейнер, повертаючись з лову, взяв попутно на борт пасажирів, переважно школярів. Риба ловилася добре, судно було перевантажене, і вже перед самим Новиградом його захопив досить сильний норд¹. Розвішані на щоглах густі сіті надулися, як вітрила. І чи капітан надто різко повернув судно, чи пасажирі, готуючись до виходу, стовпилися на одному боці, чи, може, таки вітер, навалившись на сіті, нахилив його, — тільки судно метрів за п'ятдесят перед пристанню перевернулося й потонуло, мов камінь. Сіті зірвались із щогл і змели всіх, хто був на палубі, та накрили їх, — навіть тих молодших, що пострибали у воду, — і всіх потягли за собою на дно. Люди замоталися в сітях, як той божий угодник з легенди. Два дні потім їх водолази діставали гаками з моря. Один лише капітан урятувався, бо стояв під навісом на кормі, але його того ж дня розстріляли в порту на молі й кинули в море. Так і він постраждав через сіті. Стережіться їх і ви, добродію.

— Чого б це, діду Томо?

— Ех, якби ж то знаття, мій добродію. Адже в них і серед білого дня на сухому може нога заплутатися. Кажу вам, добродію, сам сатана їх вигадав.

18

Щось подібне того самого вечора, коли він сидів на кухні, ріжучи ножем хліб і наколюючи виделкою картоплю, сир і тушену капусту, казала йому господиня Стана, що, як завжди, стояла непорушно навпроти нього, спершись на широкий старовинний мисник. Для нього це було таке несподіване,

¹ Норд — північний вітер.

що він спочатку навіть не зрозумів її, та й вона, мовби захлинувшись власною сміливістю, ледве спромоглася повторити це в трохи зміненому вигляді:

— Будьте обережні, добродію. Ви надто багато возитеся з дідом Томом та його сітями. Як би воно вам на погане не вийшло.

Промовила вона це, майже не розкриваючи губів і ховаючи обличчя в тіні, і нічого більше не хотіла додати. Коли він став допитуватися, вона вийшла надвір і затрималася там доки, доки він не закінчив вечеряти.

— Сьогодні вночі буде зміна погоди! — сказала господиня, повертаючись знадвору.

Крізь відчинені двері на кухню ввірвалося якесь інше, незвичне повітря, тепліше й вологіше, і гойднуло гасову лампу під стелею. Було ще рано лягати. Він вийшов надвір і сів на кам'яний поріг під хвірткою.

Море чорніло. Від його спокійної поверхні відбивалося світло електролампочки, яка горіла перед заїздом. Здавалося, ніби промені йдуть знизу, від моря, ніби світяться самі водорості. У хатах кліпали гасові лампи, а низько, майже над самою землею, шугали кажани. Десь далеко за обрієм спалахували блискавки. Господиня ще поралася на кухні, коли він піднявся до себе в кімнату.

Ліг, не запалюючи лампи, і став думати про лист від дружини, який він одержав два дні тому, про холодну розсудливість, що нею був пройнятий цей документ буденної реальності, і про незрозумілий призвук ненависті, який він щойно вловив у словах Стани. Що в цій тихій глушині могло настроїти двох людей одне проти одного?

Його розбудив стук і баламкання дзвона. Вікно було відчинене навстіж, і віконниці надворі раз по раз вдаряли в стіну, а вся кімната наповнилася вологою млою. Він крізь липку темряву якось дістався до вікна й висунувся, щоб упіймати віконниці, але щось увіпхнуло його назад, ніби чиясь вогка долоня штовхнула його в обличчя. Надворі була непроглядна темінь, без місяця й зірок. Серед шуму хвиль, які налітали

на берег, чулися удари дзвона. У селі не було ні церкви, ні дзвіниці, а монастир далеко. Чи, може, корабель десь близько сів на мілину й просить допомоги?

Він нашвидкуруч одягся й вийшов. Знизу, від кінця сходів, пробивалося світло. Стана теж пробудилась, і було чути, як вона зачиняє вікна на кухні. Була наполовину одягнута, боса, тільки в нижній білій спідниці, загорнута в чорну вовняну хустку і самє виходила з дверей, коли він спустився вниз.

- Що таке? Що сталося?
- Бура. Сироко розбушувався.
- Якийсь корабель сів на мілину?
- Ні. Це кличуть витягати човни.
- А хто дзвонить?
- Томо. Б'є у залізку перед своєю хатою.

Хвіртка не відчинялася, на неї налягав вітер, не даючи їм вийти. Насилу відважили її; вогкий, важкий струмінь повітря вдарив їм у груди.

Сироко! Він заповнив увесь навколишній простір. Уночі непомітно підкрався й тепер затиснув їх усіх у кулаці. Зривав з моря піну і, наче клапті розкислого паперу, розносив по околиці. Приїжджий і господиня зачаїлись у хвіртці, мов потерпілі в корабельній аварії на капітанському містку, який хвилі зірвали з палуби. Пахло водоростями, у роті відчувався гіркий, неприємний присмак морської води. Море вже проковтнуло весь пляж і, виросле, розбухле й люте, стрибало на берег, розливаючись по ньому, і рвалося до осель, щоб потягти їх у вир.

— Обережно, не вступіть у калюжу! — Господиня взяла його за руку і, ніби дитину, повела за собою. Вони йшли, тримаючись стін і кам'яних огорож, пробуючи ногами землю, перескакуючи з каменя на камінь. Він був накинув на себе куртку, а тепер одяг її і застебнув під саму шию. Дзвін ще стояв у повітрі, хоч старий уже перестав бити в залізо.

— Тут припнуті човни, де берег ширший і більш захищений од вітру. Напроти джерела й розтягнутих сітей.

Натикаючись на зігнутих селян, які виходили із своїх хвірток, закутані в плащі й хустки, вони нарешті дісталися до шматка ще не захопленого морем пляжу, де вже мовчки товпилися люди. Тут зібралось все, що було живе в селі, мов перед потопом, навіть коти й собаки шастали попід ногами. У темряві можна було побачити тільки чіє-небудь обличчя, якщо хтось підходив впритул.

— Усе готове? Затягни міцніше! — чується голос діда Тома. Старий — у гумових чоботях з високими халявами, які сягають йому до пахвин, у шкіряній кепці, натягнутій аж на вуха. Він стоїть чи на перевернутому човні, чи на кнехті, на дві голови вищий від усіх, і намагається перекричати море, яке реве й піниться.

— Прив'язаний? Не зірветься?

— Не зірветься! — відповідає йому хтось із темені від моря. — Води набрав. Гей, обережно!

Очі Корди поволі звикають до темряви. Він уже розрізняє піну на хвилях і світліше небо над розбурханим морем. Полетіла із свистом, звиваючись у повітрі, довга гадюка корабельного каната. Усі, як собаки на здобич, кинулися на неї. Уцепилися, де хто міг, і, ще живу, мокру, слизьку й липучу, стиснули її щосили, мов хотіли розчавити. А вона боронилася, звивалась, кидала натовп то вліво, то вправо. Корда відчував поряд тепло людських тіл, дихання сусіда змішувалося з його власним. Чиясь рука, мозоляста й тверда, торкалася його руки, тиснула на неї.

— Добре! — командував старий. — Підкладай кругляк під нього і поліна по боках. Готово. А тепер по Капітанів човен!

Самого Капітана він не бачив. Тільки здалося йому, що в натовпі десь промайнула його дружина, руки розкрилені, сама якась непритомна, мов недорізана курка. На хвилину запала тиша, тільки шуміло море.

— Дужчає! — крикнув хтось.

— Ще до ранку не таке буде.

Ішли тісно одне біля одного, мов ратне ополчення, з жер-

динами, полінами, колодами й веслами на плечах, а жінки й діти несли канати і банки з лоєм, яким будуть підмазувати котки.

Два хлопці скинули з себе сорочки. У темряві білили їхні спини.

— Куди вони?

— До Капітанового човна. Треба відв'язати від якірної стоянки й підтягти до берега.

Ці два в довгих білих кальсонах спускалися до моря. Не було видно їхніх засмалених сонцем облич, ні босих ніг, тому здавалося, ніби вони лунуть у повітрі, мов обезголовлені мученики на стародавніх іконах. Перший, як Христос, рушив по збурених хвилях. Але вони накрили його з головою, відірвали від каната, за який він тримався, понесли до берега й, перекочуючи, нарешті викинули на пісок людям під ноги. Другий краще розрахував: убрів у море, доки хвиля не налетіла, а коли вона піднялася, він уже плив. Хтось увімкнув ліхтарика й спрямував пучок світла на човен, у якому хлопець тримав уже наготові весла, підняті вгору, наче крильця бабки.

Вишикувавшись уздовж товстого корабельного каната, стояли чоловіки, жінки й діти з кругляками в руках і чекали.

— Давай! Відпускай якір! — вигукував старий. — Греби! Тягни!

Люди то рухалися вперед, припавши до каната й упираючись ногами в пісок, то подавалися назад, щоб не випустити його. Човен піднявся на хребет хвилі, зіп'явшись дибки, наче кінь.

— Пішов! — видихнули люди біля каната. Полегшало трохи, і вони полетіли вперед, мало не падаючи; почувся удар і тріск, мовби човен розпався на друзки.

— Кругляк! — крикнув хтось. — Ще один!

— Тягни! Тягни! Поспішай, доки нова хвиля не набігла.

І старий теж узявся за лину, прихопивши частину його

руки і мало не розчавивши її своєю ороговілою, грубою долонею.

Дихали глибоко, хапаючи ротом повітря. Трохи повиднішало. Наче велетенська, викинута на сушу риба, ще мокрий, покритий водоростями, ніби лускою, перевернутий на бік, лежав човен високо на піску, недосяжний для хвиль. Гу-у-у! Білося море, і все повітря сповнювалося здоровенними невидимими чорними птахами, які, розпростерши мокрі крила, один за одним мчали вузьким видноколом.

— Ходімо далі! — скомандував старий.

Витягли вже чотири чи п'ять човнів. Корда загубив у піску сандалю. Скинув і другу, залишившись босий, як і інші. Від ударів хвиль здвигається пляж, аж здається, хилитаються, ніби щогли, дахи будинків. Усе перемішалось за хвилину: жінки, діти, чоловіки, бабусі, діди, які вийшли з хат, щоб при потребі стати в пригоді. Іноді заскавчить і гавкне собака, коли хтось наступить на нього, вилається голосно якийсь чоловік.

— Принесли кругляки? — запитує старий. — Жінки, змазуйте їх лоєм.

— Давайте канати. Рушай поволі.

— Тепер черга Томового, — каже хтось. — Останній.

— Відійдіть! — гукає старий до жінок і дітей.

— Це найнебезпечніше, — пояснює йому чоловік у саме вухо. По голосу сказав би, що то розсудливий продавець з бакалійної крамниці. — Човен важкий. Коли коток випорсне й ударить — уб'є на місці.

— Тягни, тягни!

Знову люди припали до линви. Оглянувшись, Корда побачив чоловіка, білого, наче ангел, який, осідлавши чорну голову велетенського кита, мчав прямо до берега. Судно з гуркотом приземлилося на кругляки. Потягли далі. Нова хвиля підхопила його за корму й кинула вперед на пісок.

Усі човни були на сухому і в безпеці. Тепер можна сісти й відпочити.

Світало. Стало прояснюватися над морем, на заході, наче

буря вночі перемішала сторони світу і звідти мав прийти новий день. Коли Корда повернув голову назад, бліда зоря вже освітлювала зубчастий гребінь гірської гряди. Ніч відділялась від дня. Розсіювалася темрява, й чорні птахи мороку, ховаючись перед ясністю ранку, тікали над видноколом. Виринула з сірої каламуті піщана обмілина, на якій вони зібралися, а потім за їхніми спинами проступили бліді обличчя будиноків з закритими, як очі в сонних, нерозбуджених людей, віконницями. І нарешті вони побачили самих себе.

Сиділи півколом, розмістившись так, ніби мали фотографуватися. Дорослі люди в спідніх сорочках, у смугастих сінньо-білих майках, у синіх полотняних рибальських штанах, попритулювавшись один до одного плечима. Щойно почало благословлятися на день, непомітно порозходилися молодиці й баби, щоб їх не побачили напіводягненими тепер, коли закінчили роботу й мають час розглядатися. За ними розбрелися спати потомлені діти; на півдорозі додому в піску позасинали сільські собаки. Тільки старші хлопчаки, які вже вступили в небагатомовну гірку школу мужності, затрималися по краях півкола, повернувшись обличчям до старого, який сидів усередині, найвище серед усіх.

Десяток більших і менших човнів лежать на піску один біля одного, як великі, щойно зловлені риби. Два менші осторонь нагадують урятованих, витягнутих з моря потопельників.

Хтось черкне сірником і, сховавши вогонь між долонями, щоб вітер не погасив його, запалює цигарку. Від нього прикурюють інші, і довкола шириться тепло простодушної людяності та заспокійливий запах дешевого тютюну. Хмари над ними почали розриватися, потоншала й розкололася хмара на сході, і крізь тріщину пробилосся сонце. Усі барви пояскравішали: стали блакитніші й жовтіші. Пучок променів упав також на людей, і над гуртом від мокрого одягу заструмувала пара, а потім запарував пісок. І відразу все затягнулося тонкою імлою, мов закипіла обмілина в них під ногами. Старий поклав йому на коліно свою важку шкарубку руку і так

залишив її. На його кущуватих, настобурчених бровах і на сивих обвислих вусах блищали перлини поту й морської води.

Якась жінка винесла з дому чарки на таці й пляшку з горілкою.

19

Але випогодилося ненадовго. Просвіт, крізь який виглянуло сонце, хмари затягнули знову, а сироко ще більше розходився, ганяючи по пляжі сміття, шарпаючи клапті старих, порваних сітей. Голодні худі собаки, звичайні селянські покручі, бігали пустим берегом, підібгавши хвости. Усе інше поховалося. Час від часу з хмар падали важкі теплі краплі дощу, а морська піна зволожувала кам'яні обличчя будинків, і з вікон стікала сирість, як сльози з очей.

Простір, де лежали витягнуті човни, усе ще нагадував поле битви. Колоди, кругляки, весла, якорі, дошки, черпаки для води та різні інші речі, які господарі тримають у човнах. Старий Томо підпер своє судно дошками з обох боків, і тепер воно, поставлене на кіль, скидалося на велетенського коника, що приготувався стрибати. Капітан, який нарешті вирішив вийти із свого палацу, тільки на хвилину завернув на пляж і, навіть не глянувши на свій човен, подався кудись нагору, очевидно, в заїзд.

Про купання й мови не могло бути. Поснідавши, Корда сів за столик у своїй кімнаті, щоб нарешті заповнити бланки рахунків, які прислала кілька днів тому його дружина і за які він ніяк не міг узятися. Відповідати їй він не збирався; промовчати, незважаючи на всі її зауваження й докори, якими ряснів її лист, здавалося йому найрозумнішим ділом.

У дійсності вся історія їхніх стосунків являла собою невпинну, іноді відкриту, частіше потайну, приглушену боротьбу, у якій то він, то вона, залежно від обставин, тимчасово брали гору. Так воно тривало від самого початку, відколи познайомився з нею і вступив у протиборство, аж дотепер, коли він дістав нарешті змогу взяти гру в свої руки. У безперервній

тяганині вони квіталися одне з одним з пристрасстю месників, хоч добре розуміли, що в цій воєнній грі свої позиції й ролі визначають не вони самі, а умови й оточення, яке є головним режисером усієї вистави. Кілька разів змінювалися акценти й цінності в їхніх інтимних взаєминах: наприклад, його прагнення проникнути в її внутрішній світ постійно натикалося на холодну загадковість, якою вона огортала себе, наче смужками стانیолу. І навпаки, її потреба в його близькості, підтримці й захисті, особливо перед іншими і в їхньому товаристві, нервувала його й викликала в ньому страх, щоб не видатися сентиментальним і смішним. І так далі. Бували випадки, коли він знав, що його успіхи в суспільстві й просування по службі дають йому певну перевагу над нею, а бувало й так, що він почував себе відсунутим убік, знехтуваним, як під час її вагітності й пологів. Його дратувала та примітивна, банальна гордість, з якою вона носила дитину, ніби її стан був особливим, досі не баченим подвигом і виключно її заслугою; ображало її сліпе захоплення щойно народженим дитям, мовби тим вона давала йому знати, що народженням дитини його життєва функція завершена. Потім вони змагалися за прихильність і любов дитини ревниво, пристрасно й підступно, як два лютих непримиренних суперники, аж доки дівчина, вирішивши в досить-таки сіру й бездарну істоту, два роки тому не покинула їх несподівано й безсеречно, щоб здійснити, очевидно, найбільший подвиг свого життя: одружитися й народити власну дитину для біологічного продовження виду.

Дружина тим часом старіла скоріше від нього і, відчуваючи це, робилася злою, нетерплячою, ревнивою до всього, зокрема й до його зовнішнього вигляду, за яким він особливо стежив і яким навмисне хизувався перед нею. За це вона відплачувала йому тим, що проникала в його найпотаємнішу сутність і показувала йому, навіть без слів, іноді тільки одним-єдиним поглядом, чого він вартий. З надзвичайною німецькою точністю й педантичністю, успадкованою від матері, і відчуттям міри, яке розвинула в собі як юрист, вона позбавляла його й тих ілюзій про власне значення та вагомість,

якими може насолоджуватися навіть найостанніший бухгалтер, приходячи додому й сідаючи за сімейний стіл — його недоторканий престол і вітвар домашнього культу його особи. Вона переважно погоджувалася грати перед ним у товаристві ту роль, яку він їй накидав, даючи йому, проте, знати, що робить це тільки тому, що така роль відповідає її інтересам, і що братиме участь у виставі тільки доти, поки їй це буде подобатися, але вона готова кожної миті, щойно він сприйме ілюзію за дійсність, поставити його на твердий ґрунт реальності й показати йому, що всі ці його фокуси: поїздки на конгреси, зустрічі, прийоми, нагороди й премії, сидіння в президіях, участь у вчених радах, почесні звання — це насправді лише камуфляж, прикриття його дійсного провалу, який він, безперечно, і сам добре усвідомлює. Увесь цей фальшивий блиск — це кривляння малопомітного провінційного актора, який надувається, як жаба, аби справити враження на публіку й приховати свою нікчемність. Але якщо ця мильна бульбашка одного дня лопне й залишиться від неї тільки мізерна калюшка, його не вразить так байдужість або й зловтіха інших людей, як проникливість її погляду, який не обмане, бо з часом він став такий самий, як і його власний.

І все-таки він любив її, якщо тільки це слово ще означало щось для нього. Принаймні просто по-людському, як людину, з якою прожив понад чверть століття, кращу половину свого свідомого життя; шкодуючи її насправді, як, наприклад, тоді, коли вона біля нього в кабінеті читала собі книжку і його погляд падав на її зморщену шию та прихоплене сивиною волосся. Зв'язувала їх також дочка, принаймні доти, доки вона не пішла з дому, рішуче й з тріском, чого він аж ніяк не сподівався від такої недалекої людини. У них було багато чого спільного, що тепер, у їхньому віці, становило основу самого життя: знайомі й друзі, яких зараз важко знову заводити; суспільне середовище, яке небезпечно міняти; квартиру й майно, яке майже неможливо поділити, та й спільні таємниці, якими не поділилися з іншими. Він не був їй вірний, коли маються на увазі моногамні зв'язки й сталі статеві відносини.

Адже сам спосіб і стиль життя, середовище, у якому він обертався, часті поїздки та його зовнішність штовхали його на періодичні зв'язки з іншими жінками, але ці свої так звані зальоти він ніколи не вважав зрадою, ані обманом не тільки з міркувань особистої моральної самооборони, а й насамперед тому, що ці зв'язки були тимчасові і їм він надавав минущого значення, а шлюб був постійний і в його очах мав позачасову, багатозначну й усеохоплюючу вартість. Одне було особисте, приватне, щось на зразок як куріння, випивка чи якась інша строго індивідуальна звичка, а друге — публічно визнане й суспільно значиме. Зрозуміло, ці свої зв'язки він приховував, як, зрештою, усі люди приховують якісь свої пристрасті чи нахили, вважаючи їх суто особистою справою і власним правом, яких вони не зрікалися ні за шлюбним, ні за суспільним договором і в які ніхто не має права втручатися.

Зрештою, і попри всі періодичні сутички й непорозуміння та й постійну приховану чи явну боротьбу між ними, у нього не було підстав свій шлюб з Вірою вважати щасливішим чи нещаснішим від тих, які він мав нагоду спостерігати. Ще меншою мірою він вбачав у ньому приклад відомого з літератури, але зовсім чужого йому шлюбного зв'язку двох неврастенічних інтелектуалів, які штучно мучать одне одного постійними нервовими струсами, драматичними з'ясуваннями стосунків, чварами й примиреннями, аби якось приглушити почуття нудьги, порожнечі й безцільності власного животіння. Також не була прийнятна для нього й відома, нині модна, нібито наукова теорія про непримиренну біологічну ворожнечу між двома протилежними статями. Усе в їхніх стосунках було в своїй основі пересічним і цілком природним, так що їхній шлюб не можна було віднести до виняткових, а тим більше — до невдатних.

Віра не була нескромною в своїх особистих бажаннях, навпаки, вона самовіддано дбала про нього й дитину. Коли треба було, вона по кілька разів до пізньої ночі передруковувала його статті й промови і, наче особиста секретарка, пам'ятала про всі зобов'язання, терміни, рахунки, дні народ-

ження, іменини, вінчання й похорони, відвідини, поздоровлення, подарунки, про всіх друзів і родичів, про те, що годиться, що прийнято і що треба. Завжди в цілковитій згоді із зовнішньою реальністю і сама — чиста реальність, будучи суцхим втіленням богині шлюбу й домашнього вогнища, вона охороняла спокій чоловіка і заходила до його кабінету тільки при крайній потребі, щоб покликати до телефону, принести важливий лист, нагадати, що пора йти на лекцію, або дати йому чисту сорочку для прийому, на якому він повинен бути присутній.

І все-таки, очевидно, щось було не так, десь трапилася помилка. Може, він тому й заходить у суперечку з нею, що вона в його житті є носієм реальності, втіленням зовнішнього світу, який оточує його, обмежує, зв'язує, спутує, давить, як сіть, з якої не можна вибратися. А може, цей світ став настільки перенаселеним, а взаємовідносини між людьми так розгалузилися, що він не може знайти в ньому місця для себе, задихається в цій тісноті, як у задушливій, отруєній людськими випарами душоубці. Кожна особистість створює навколо себе пояс власної гравітаційної сили, і в цьому захищеному світі, який дедалі більше перенасичується, не можна уникнути взаємних зіткнень і сутичок, а всі міжлюдські зв'язки, навіть найсердечніші й найдружніші, у такій ситуації являють собою не тільки стороннє проникнення у власне гравітаційне поле, а й суттєве порушення його суверенітету. Чи, може, ця його посилена опірність, нетолерантність і відчуття пригніченості є, по суті, вираженням незадоволення самим собою, наслідком перевтоми й нервового перенапруження, а втеча сюди, в сільську самотність, — це втеча від самого себе, це капризна й нерозумна витівка дитини, яку покарали й яка сховалася в темному закутку, щоб виплакати.

Він майже передумав і був готовий написати їй покаянного листа. «Стережіться перших поривань. Вони, як правило, надто благородні!» — пригадав він чиїсь слова і тому вирішив, що найкраще — мовчати. Може, й вона зрозуміє, що

його вчинки спрямовані не проти неї чи не передусім проти неї. А все, що він зробив,— це тільки своєрідна нервозна, розпачлива реакція людини, яка почуває себе затиснутою в лещатах суспільних взаємин і настільки придавленою, що їй уже нема чим дихати, а може, й потрібен перепочинок, щоб зорієнтуватися в просторі та часі й хлебнути свіжого повітря, яке, наче ліки, дало б утомленій, пошарпаній, бентежній душі необхідний спокій.

Мусив перервати ці свої роздуми, злякавшись, щоб хвиля почуттів не затопила його й він не розжалобився сам над собою. Механічно заповнив бланки рахунків, поклав гроші до кишені й спустився вниз, щоб віднести на пошту.

— Ідете? — запитала Стана з кухні.— Змокнете. Погода не для прогулянок.

Дощ перестав. Сонце прорвало хмару, і жовте світло залило пляж. Тільки море стало ще темніше, набуло загрозливо-фіолетового кольору. Берег у цю хвилину затишку весь блищав, умитий зливою: краплі на лісті, на камінні огорож, на жердинах для сушіння сітей. Піском ще збігали струмки. Розгортаючи ногою водорості, які вночі море викинуло на берег, він знаходив то уламок великої перламутрової мушлі, то драглисту, вже знесилену медузу, то дрібних рачків, які швидко ховалися й утікали в море. Дід Томо порався біля свого човна.

— Випогоджується!

— Ще ні. Сонце блиснуло лише на часинку, доки висушить вітрила, а потім знову насуне хмара й лине дощ. Тільки добра буря може втихомирить все, що вночі збунтувалося.

— Отже, лову не буде, діду?

— Ех, мій добродію, якби мені молодість та гарне товариство, який би то лов був! У каламутній воді риба ловиться. Від таких хвиль і їй не солодко. І вона б хотіла притулитися до чогось стійкого, ото й лізе в сіті. Ідете нагору, в заїзд?

— А куди ще в таку погоду? І я, як і всі.

— Ну-ну! Бачу, ми ще запишемо вас у нашу общину і в наше братство приймемо.

А може, це й не так уже погано? Тут усе простіше. Йому здавалося, що, вийшовши зі своєї кімнати і позбувшись своїх думок, він потрапив на ширший, розлогіший і вільніший простір.

20

Товариство в залі заїзду було, тим часом, у похмурому настрої. Остеронь за столом, опустивши голову між склянкою і пляшкою, як між двома свічками на смертному одрі, куняв Симо Пляшка. Капітан Стеван, Учитель і молодий господар грали в карти, але без справжнього натхнення. Грали, як завжди, на випивку, але кожен стільки виграв, що й програв, тож усі платитимуть самі за себе. Невиспані, вони мляво клали на стіл відвологли липучі карти, не маючи сили навіть позбирати й потасувати їх. Була неділя. Бакалійна крамниця не працювала, і час від часу хтось із села заходив сюди купити пачку сигарет чи коробку сірників, отож господар хоч-не-хоч мусив підводитися і йти за прилавок. Темно в залі, хоч двері відчинені навстіж, і повітря важке, як, зрештою, й надворі. Мав рацію старий: хмара знову насунула, і сироко перемиг слабкий опір північного вітру. Він приніс із собою задуху тропіків та сморід якихось застоєних морів. Сирість стікала по стінах, і люди пальцями відгортали краплі поту від очей.

Корда заступив їм і те світло, що цідилося ще знадвору крізь відчинені двері. Вони повернули голови до нього. Молодий господар, чия кучерява чуприна рідшала з кожним днем, знову підвівся, пішов до прилавка і, знаючи вже звичку гостя, розмішав йому склянку червоного вина з водою. Із шухляди дістав листи і оберемок газет та журналів.

— Сьогодні вранці принесли! — сказав він і повернувся на своє місце за стіл.

Отже, його викрили. Він точно передбачив: лист від дружини був лише передвісником того, що мало неминуче на-

стати. І ось разом з неприємним сирокко прийшла йому перша посылка, як доказ того, що жодне лихо не приходить саме, а через два-три дні почнуть регулярно надходити листи, телеграми й виклики на телефонні розмови. Поштовому відділенню в сусідньому селі доведеться, крім прибулої мадярки, найняти ще одного працівника, а йому — секретарку, щоб друкувала відповіді.

Він почав з листа з інституту. Вибачившись, що раніше не змогла написати йому, секретарка повідомляла, що вона кілька разів дзвонила до нього додому, але там ніхто не брав трубку, і тільки вчора вона випадково зустріла його дружину («пані», писала вона) і та дала його теперішню адресу. В інституті всі розпитують про нього і шлють йому вітання, а тим, хто особисто чи по телефону питає його, вона каже, що він у відпустці. Його дружина розповіла їй, який він зморений повернувся з відрядження і що в нього ускладнення із здоров'ям, через те мусив негайно податися на відпочинок. Як вона зрозуміла, у нього щось погано із серцем, і це її тривожить. Хай він бережеться. А поспішати нема чого: зараз літо, мертвий сезон, тих небагато поточних справ залагодять і без нього. «Кого нема, без того можна обійтися»,— недоречно додала вона, навіть не відчуваючи, як це неприємно звучить; секретарка належала до цієї категорії людей, які неправильно цитують прислів'я та вислови і ще більш неправильно вживають їх. Вона буде регулярно писати йому й висилатиме всю найважливішу пошту. Їй невідома та місцевість, де він зупинився, вона ледве довідалася, яке найближче до нього поштове відділення. Ніхто з інституту ніколи ще там не був. Напевно, він знайшов якийсь чудовий і цікавий куток, і багато хто, знаючи його вишуканий смак, хотів би поїхати до нього, щоб провести разом з ним частину своєї відпустки. Вони просять його, аби він дізнався, чи є там вільні номери в готелі, і повідомив їх про це. А якщо він часом надумає змінити місце свого перебування, то хай негайно дасть їй про це знати, щоб кореспонденція десь не загубилася.

У другому конверті був рахунок за телефон — він або піз-

но прийшов, або дружина забула вислати його в попередній бандеролі. У третьому листі редакція спеціального архітектурного журналу зверталася до нього з проханням, щоб він написав статтю для наступного номера й повідомлення про конференцію, на якій він був. Цей лист він порвав на дрібні шматки. Картярі, які насуплено совали карти по столу, не обзиваючись один до одного, повернули до нього голови.

— Мабуть, якась неприємна звістка? — запитав Учитель не без зловтішної цікавості.

— Якщо жінка закомизилася — не переживай, це все тимчасове! — втішав його Капітан, збираючи карти.— Пошли їй грошей, і все буде гаразд.

Він плюнув собі на пальці й на підлогу біля себе.

— Е, мій Капітане, жінку в Белграді нелегко грішми задобрити,— зауважив Учитель.— Це тобі не наше Porto Pidocchio, у якому лише одна бакалійна крамниця. Там треба мати купу грошей. За один вечір там можна розпустити всю мою вчительську пенсію.

— А якщо вона впреться, то може зажадати навіть автомобіль! — обізвався Мило.

— Тоді йому краще й дешевше буде залишитися тут,— розумував Капітан, встаючи з-за стола і обома руками підтягуючи штани. Партія закінчена, а він ніяк не заспокоїться.— Тобі пару днів тому сподобався мій дім, можемо сторгуватися, і живи собі в ньому. Купиш човен і сіті та й будеш із дідом Томом ловити рибу.

І п'яний Симо повернув до них зіжмакане обличчя, подивився знизу вгору.

— Навіщо йому твій дім? Йому і в Стани добре. Прилипне до неї й буде жити. Удень нагодують, а вночі зігріють.

— А бачиш, непогано було б. Хата ще добра, й молодиця гаряча. Ти п'ятнадцять років мав часу, давно міг би прилаштуватися, та не зумів, сам винен. А' городянин ось за п'ятнадцять днів її прикоськає.

Симо звівся на ноги і, схопившись за стіл, хитається. Очі налиті кров'ю, шия набрякла, здається, схопить пляшку чи

навіть стола й так і пожбурить у Капітана та приїжджого. Але в нього нема для цього ні сміливості, ні сили. Надто довго він п'яниця й слуга. Знаючи це, Симо раптом поник, згорбився і, тримаючись стіни, поплентався так, як був, з непокритою головою, на вітер і дощ, уперше не звернувшись до приїжджого, щоб той заплатив за його випивку.

Увірвався вітер, знадвору шмагонуло дощем, ніби видуваючи й змиваючи те, що залишилося від нього в повітрі.

Господар Мило, знічений, подався за прилавок і, дзенькаючи склянками, почав переставляти їх з одного місця на інше. Учитель, кліпаючи мишачими очками за товстими скельцями окулярів, підсунувся ближче й нагнувся до приїжджого.

— Не ображайтеся на Сима! — сказав він, губами майже торкаючись його вуха. — Він через неї й залишився тут, у селі. Приїхав до нас разом з іншими робітниками, коли прокладали верхнє шосе, і побачив Стану — вона їм їсти варила в їдальні. Її чоловік був уже в Америці. Його дружина нібито з іншим зійшлася, діти давно забули його, і він їм не нагадував про себе. Стана його й знати не хоче, а він від неї відійти не може, та й не має куди. Заборсався, наче в сітях. І от спився, не робить ніде, хіба що іноді Милові допоможе, на випивку собі заробить, коли пенсію проп'є. Навіть якби Стана й передумала тепер — уже було б пізно. Його вже ніщо не врятує. А сироко і йому на нерви подіяв. Забуде про все, як тільки погода зміниться. Не ображайтеся, люди тут невчені, прості! — заспокоював його Учитель, дихаючи винним перегаром.

Корда підвівся. Дощ уже перестав, але знизу, від моря, насувалася нова хмара. Треба було встигнути раніше від неї в село.

21

Сироко не переставав і після обіду. Вечір упав швидко й раптово. Іти не було куди: скрізь було мокро, та й дощ налітав раз за разом. У кімнаті не мав чого робити, спати ще було

рано, і так, повечерявши, він залишився сидіти за столом на кухні, а навпроти нього, як завжди, стояла Стана із схрещеними на грудях руками. Дощ утихомирив море; можна було чути навіть непромовлені слова й мерехтіння вогника в гасовій лампі під стелею.

— Він винен у моєму нещасті! — промовила вона вголос, майже не усвідомлюючи того.— Він занапастив мені життя.

— Хто, Стано? Про кого ви?

— Дід Томо! Той самий, що й вас обплутує своїми сітями.

— Старий? А яке зло він вам учинив?

— Велике, найбільше!.. Зустрічалася я з його наймолодшим сином, Божом. А він не дав нам, щоб ми побралися.

— Чому, Стано? Чим ви йому не підходили?

— Тим лише, що я була з Новиграда. Він боявся, що заберу до міста і його останнього сина, якому він хотів залишити хату, човен і сіті.

— Он через що. А ви все-таки минулої ночі допомагали йому.

— Це зовсім інша річ. Такий тут закон. Коли вдарить дзвін, виходять на берег всі, хто може рухатися.

— Де ж тепер Божо?

— Пішов до війська й там одружився. Більше не повертався в село.

— А ви, Стано?

— Вийшла заміж. По сусідству з Томом. На зло, щоб йому завжди бути перед очима.

— А чоловік? Коли він поїхав до Америки?

— Як тільки одержав паспорт і купив квиток на пароплав. Хотів уже наступного дня після весілля їхати.

— Пише листи? Не думає назад повертатися?

— Ні разу не писав і повертатися ніколи не думав. Інші сподівалися, і батько його сподівався, але я знала, ще коли він від'їжджав, що не повернеться.

— Заміж ви не думали вдруге виходити?

— Ні, хоч сваталися до мене. За помилки треба розплачуватись. Я вірила, що повинна до кінця виконувати свій обов'язок і перед тим, який поїхав до Америки, і перед його душею, яка блукає там.

Надворі знявся вітер, і море завирувало. Хвилі потягнулися до порогів осель, мовби хотіли захопити їх своїми мацачками й віднести із собою.

— Знову бушує.

— Хай, хай переказиться. І нам від того легше стане. Через Тома і свекор наклав головою.

— Як? Коли?

Стана сіла. За той самий стіл, навпроти нього, уперше, відколи він тут.

— На самому початку війни, як тільки італійці прийшли сюди, — почала вона. — Наші поставили сіті за острівком, а коли повернулися, їм було сказано, що вночі готується напад на італійський караульний пост угорі, біля дороги, то щоб усі поховалися, доки не минеться облава. Усі погодилися, всі, крім Тома. Мовляв, сором рибалці покидати напризволяще сіті, це все одно що солдатові відректися гвинтівки. Пора така, що ось-ось розіграється сироко, поплутає їх і порве, а звідки відомо, що облава триватиме недовго? Сіті навіть поплавками не позначено, а часи тепер такі настали, що рибалки можуть і не повернутися, то як тоді жінки та діти знайдуть сіті в отакенному морі? Залишаться без них саме тоді, коли вони будуть їм найбільше потрібні. Якщо рибалки вранці вийдуть у море, то тим покажуть, що вони займаються своїм ділом та своїми клопотами і не мають нічого спільного з тим, що чинить безрозсудна молодість. А якщо залишать сіті в морі й самі сховаються, то буде всім ясно, що вони знали про майбутній напад. І тоді попалять їхні хати, заберуть жінок та дітей заложниками — куди вони від сорому очі дінуть? Зрештою, доки італійці оговтаються й отямляться, вони встигнуть повернутися із сітями, а якщо, не дай боже, їм загрожуватиме небезпека, то жінки залишать знак на вікні і вони висадяться на якомусь пляжі й звідти подадуться в гори.

Це їх і підвело. Розійшлися по домівках. Уночі всі чули, як здійнялася стрілянина нагорі біля дороги, бачили, як горів італійський караульний пост. Ще вдосвіта всі зібралися без дзвону на березі й потемки на веслах, щоб не робити шуму, подалися до острівця. Почали вибирати сіті, аж з гір налетіла буря. Чекати, коли вляжеться вітер, рибалки не мали часу, а тут сіті зачепилися за дно, було шкода їх кидати, і вони забарилися коло них довше, ніж гадали. Риби в сітях було як рідко коли: наче грона на виноградній лозі в урожайний рік. Повертались поспішно, село здавалося тихим і мирним.

Але тільки-но вони причалили й почали висаджуватися, наскочили італійські карабінери й усіх заарештували. Замкнули їх між гарячими стінами щойно спаленого караульного поста, цілий день тримали без їжі й без води, а надвечір звели вниз, якраз туди, де стоїть заїзд, і поставили до стінки. З кожного дому був тут щонайменше хтось один, тому жінки в селі й досі ходять у чорному. Залишився тільки старий Томо; коли карабінери пішли, жінки стали шукати своїх і знайшли його живого під тілами. Був лиш поранений, від цієї рани й досі накульгує на праву ногу.

— Він мені про це нічого не розповідав,— сказав приїжджий.

— І не розкаже! Це ж через нього та його сіті загинуло стільки людей.

— Не тільки ж через нього. Сіті були ж і їхні.

— Але він найбільше винен; якби він був справжньою людиною, то не смів би після цього жити.

— Як? Мав би сам напроситися, щоб його вбили ні за що?

— Як це ні за що? Коли загинуло стільки його рідних, людей молодших і кращих від нього, він не смів залишатися живий, хай би навіть сам напросився на кулю.

Крізь стиснуті зуби вона цідила злобу. Мабуть, у неї були ще якісь причини для такої ненависті.

Підвелася. Стояла навпроти нього, заціпеніла, холодна й жовта, як погашена воскова свічка.

— Він не має права жити, коли стільки молодших умирає,— сказала вона.— Як павук, розіп'яв сіті й живе чужою кров'ю. Занапастив мені життя і знищив усе моє. І кров мого сина лежить на ньому. Він його привчив до сітей. На його подвір'ї син знайшов бомбу.

22

Погода не мінялася; ранок настав похмурий і вітряний. Тільки люди за ніч змінилися. І то на гірше.

Мовби вчора увечері виговорила все, що мала казати, й вичерпала весь запас слів за цілий рік наперед, Стана так стиснула свої тонкі й безбарвні губи, що їх зовсім не видно. Вона уникала свого квартиранта, і він сам, неспокійний та дратівливий, то виходив, то вертався і нарешті одягнув дощовик і подався, куди очі дивляться. Вітер дув поривами і сповільнено, ліниво, але важко, мов довбнею, раз по раз гатив у груди. Повітря було насичене парою й дрібним водяним пилом, ніби море перетворилося на велетенську пральню, у якій виварюється вся брудна білизна цього світу. До берега поприлипали згустки рудої піни, на піску чорнів мазут, який кораблі вивергають із своїх утроб, і жовтіла солома, яку море принесло хтозна-звідки. Медузи, дрібні рачки, водорості, викинуті ще вчора на пляж, почали гнити, а ліворуч, у бухті, де море спокійніше, у каламутній воді плавала догори білим черевом досить велика здохла рибина. Хмари то громадилися, то розходились, і в просвітах прозирали темні острівці неба. А листки маслин, повернувшись навпаки, норовливо наставили до світу свій темніший бік.

На морі не було суден; уже другий день вони не заходять до Новиграда. Спочатку йому подобалося розглядати морську широчінь з високого мису, навислого над розгойданими хвилями, наче ніс корабля, але потім скеля під ним нараз захиталася, аж голова пішла обертом. І він мусив відступити на твердий берег. Повернувся в село без мети і причини, а

звідти знову рушив до заїзду, тікаючи якомога далі від хвиль, щоб не бачити й не чути їх.

Перед будинком діда Тома на кілку майорів клапоть сітки, мов пошарпаний вилинялий прапор. Старого не було видно. Мабуть, і він утік нагору або зайнявся чимось у хаті. Після того, що він почув учора від Стани, у Корди не було охоти шукати його. Слова теж, очевидно, мають матеріальну силу і, хоч вони невидимі й невагомі, можуть нищити й убивати.

— Ревматизм мучить старого! — повідомив Капітан, з яким він зустрівся на вузькій стежці. І тепер, потрапивши в його товариство, мусив слухати його і йти за ним.— Скрутило праву, поранену ногу. І надвір не вийде, доки не вгамується буря. Позаминулої ночі морем бродив, а сьогодні вдома кричить, мабуть, не своїм голосом.

Капітан більш збуджений, ніж звичайно, і весь час рухається та відчалує від берега дійсності, як каботажне судно, що мандрує з порту в порт. Відколи зірвався сироко, він не знаходить собі місця, кидається, як риба в сітях. Партію в карти і то не може дограти до кінця. Його вже не цікавлять ні Учитель, ні Мило, і в пошуках нової жертви, якогось іншого виду діяльності він схопився за приїжджого й не залишає його в спокої. Пропонував йому здати в аренду свій будинок, силоміць водив його до напіврозваленого млина, у якому живе вдова Роса, Капітанова далека родичка, а тепер напосівся, щоб показати йому шматок землі, де той міг би поставити собі хату, і не допомагає навіть те, що приїжджий віднікується й переконує його, що не збирається залишатися тут довше, ніж на тиждень-два, і не має наміру будувати собі житло ні тут, ні деінде.

— Це зовсім близько, поряд. Місце гарне, і недорого візьму,— хапає він приїжджого за руку й силує його дертися нагору попід непевною, напіврозсунутою камінною огорожею. Потім поміж ожиною, яка облутує ноги, Капітан виводить його на площинку, яку розхвалує як найкраще місце для будівництва, насправді ж вузьку й не дуже довгу терасу між двома валами каміння, на якій ледве помістився б один

рядок вуликів і яку сусіди зараз пристосували під сільське звалище.

— Тут можна поставити гарну хату і ще для городу місце залишиться, — запевняє Капітан і змушує, щоб він кроками, перечіплюючись за каміння, старі обручі й діряві каструлі, перемірював ділянку, яку й не думає купувати. — Минулого року дісталася мені в спадщину. Звідси видно все, що робиться в селі і в затоці. Я сам би побудувався, якби не тимчасово тут жив. Так що, згода?

Готуючись до потискування рук, Капітан потирає пальці, плюючи на них, і скося поглядає на покупця, ніби прицінюється, щоб купити його, але приїжджий уперто відмовляється, тоді він пропонує інший клопоть, на протилежному кінці села, який він йому готовий віддати за безцінь. Нарешті, переконавшись, що торги не відбудуться, Капітан раптово залишає жертву, щоб вона сама виплутувалася з бур'янів, у які потрапила, а сам, як несамовитий, розпустивши довгі ноги й перемахуючи через огорожі, мчить шукати нового вигідного діла.

У крамниці, куди потім Корда завернув, він застав продавця, який за прилавком, не підводячи голови, переважував товар. Сироко та сирість посилили й перемішали запахи мила, оселедців, тріски, гасу й згірклого смальцю, а в тьмяному світлі, яке цідилося крізь вузьке зашплене віконце, поблискували пляшки й слоїки, порозставлені на полицях.

— Пробачте! — помітив його нарешті продавець. — Не могли б ви зайти пізніше чи завтра, якщо вам не дуже спішно?

— Не турбуйтеся, Душане. Я в Мила візьму свічку. А що це ви переважуєте?

— Що? Усе! Сьогодні мій помічник не прийшов, а з Новиграда може нагрянути ревізія, ще яку нестачу знайде.

Піт з обличчя продавця скапує в борошно на вазі, але він не має часу ні втертися, ні підвести голову, щоб хоч поглядом провести покупця, і тільки-но той зачинив двері, як він знову взявся за роботу, а приїжджий тим часом, очманілий

від запахів бакалійної крамниці, іде в заїзд, щоб трохи очуняти.

На лавці перед заїздом лежав горілиць Симо Пляшка, настільки п'яний, що навіть не відчував, як краплі дощу падали йому в розкритий рот. Випнувши живіт і витягнувши ноги в проході, розкинувся за столом Учитель. Сидячи спав господар Мило, і тільки маківка його кучерявої голови то піднімалася з-за прилавка, то опускалася в такт диханню. Навіть красуня з туристського плаката, пришпиленого до стіни, була сьогодні якась невиспана. Папір набух від вологи й спотворив їй усмішку, тому здавалося, що вона, зморщившись і постарівши за ніч, тепер утомлено потягається й позіхає.

— Де ви зникли? Від учорашнього дня вас не видно, — обізвався Учитель, ледве ворушачи губами, ніби слова йшли йому з черева. — Самі собі налийте вина. Мила теж пойняла знемога.

Але щойно він сів по другий бік стола, як Учитель уже нахилився до нього і, спершись на лікті, дав волю язичку, наче вибив чіп із бочки. І в міру того як витікали з нього слова, його надутий живіт, здавалося, поволі стухав, а відчуття мук, яке йому скривило обличчя, поступово змінювалося вираженням блаженного задоволення й полегшення.

Капітан Стеван? Нічого він не може продати, і ніякий він не капітан, а якби Учитель не знав його давно, то й не ручився б, що звати його Стеван. Землі він має багато, і сам не знає скільки. Та не цікавиться нею, камінні огорожі розвалюються, хоча скоро вони й не будуть потрібні, бо так щастить чоловікові, що все тут належатиме йому. Ось минулого року Стеванові вдалося ошукати одного приїжджого й зіпхнути йому кусник землі, і відразу якась баба, далека його родичка, померла, залишивши йому втричі більше. І не тільки вона. Усі ніби змовилися помирати наглою смертю, і кожен не забуває згадати його в заповіті й залишити йому шматок землі. Проте оскільки всі знають, що Капітан це відразу продав би і гроші розтратив, то вони кожен такий шматок ділять щонайменше на п'ятьох. Отже, те, що він успадковує, належить не тільки

йому. Зрештою, це вже такий тутешній звичай. Спадкоємці ніколи не можуть домовитися про поділ та ціну, і земля тільки на папері переходить від одного до іншого, але завжди залишається в тої самої родини. Усе тут переплетене, як ті вічка в сітках: одне одного підтримує, одне від одного залежить і таким чином творять цілість. Оце капітан Стеван. П'ятнадцять років плавав, доки були палуби, що міг переходити з однієї на іншу, та компанії, які ще його не знали. Тяжко дослужився до боцмана, але коли йому вперше довірили стерно, врізався прямо в мол, ледь корабель не виповз на берег. Звільнили його, і тепер він більше десяти років судиться, вимагає компенсації, зарахування всіх років у стаж і офіцерського звання. Якщо він цього доб'ється, а він такий, то і корабель потопить, і екіпаж та пасажирів занапастить.

— І ви бережіться його. Бо зробить ще вам якусь неприємність. Ось і Душана, продавця, який кожен кілограм борошна подвічі переважає, щоб не помилитися, залякав перевірками та ревізіями. Увесь час йому читає з газет про розтрати, арешти, суди над продавцями та директорами, а вчора ввечері сказав йому, що його помічник поводить підозріло: на роботу не з'являється, а тим часом у Новиграді біля кав'ярні в карти грає й великі гроші програє. Звідки в нього такі суми? Не завадило б, аби він перевірів, чи чого не бракує, і вчасно покрити нестачу, а то кожної хвилини може ревізор приїхати — і тоді йому каторги не минути. І он Душан труситься: переважає та перераховує товар у крамниці. Цілу ніч товчється, не їв і не спав, додому не має часу забігти, щоб жінку, дітей побачити. Хтозна, яку ще капость вигадав Капітан для вас і в що вас уплутав.

— А що я йому? Навіщо він мене чіпатиме?

— Навіщо? Та він і сам не знає, для чого йому воно. Просто з нудьги. І оце з Симом Пляшкою кілька днів тому — то він кашу заварив. Він його під'юдив. Уже раз накрутив так Симу, що той з ревнощів кинувся з ножем на Гая, листоношу, який приносив Стані пошту додому. І Милові, господареві

заїзду, якусь каверзу намислив з тою мадяркою, що недавно приїхала на сезон у сусіднє село Слане.

Коли приїжджий підвів погляд на Учителя, який напівлежав на стільці, йому здалося, що по його обличчю блукає якась хитра, зловтішна посмішка, і він подумав, що той не такий уже й непричетний до тих Капітанових збиткувань. І у випадку з Симом Пляшкою, і з Душаном, і, мабуть, навіть те, що він йому щойно розповів,— це і своєрідна помста Капітанові, який його постійно обігрує в карти, і частина якогось його злого наміру — мети ще не видно, але скоро вона виявиться, і то в спосіб, неприємний для нього.

Корда встав, поклав гроші на прилавок і, знесилений від задухи, похитуючись, подався назад у село.

23

Перехнябившись під вагою відра, у якому несла помиї для свиней, у чорному платті, але без хустки й непричесана, повз нього пройшла вдова, навмисне відвернувши очі вбік, щоб не зустрітися з його поглядом.

Мабуть, вона бачила, як Капітан водив його до млина, у якому вона живе, і тепер думає, що приїжджий хоче купити це руйновище і її викинути на вулицю. Удова не така, що буде церемонитися, і якщо його перестріне, то не повірить йому і ще може тут, серед пляжу, вилаяти. Отже, крім Сима Пляшки, він має ще одного ворога, з яким і зустрічатися не варто, і розминутися не завжди можна.

Вона пішла далі, розхлюпуючи помиї, а вслід за нею роїлися мухи і бігли кури. Він здвигнув плечима: доведеться змиритися з тим.

Цього ж підвечірка перед Станиним подвір'ям зупинив його Митар Циган, ще темніший і похмуріший, ніж завжди. Весла на плечі, у руці кошик; видно, приготувався навіть у негоду в море.

— Я хотів би поговорити з вами.

Весла опустил на землю і втупив у нього посаджені коло самого перенісся очі.

— Будь ласка, Митаре! Може, заїдемо до Стани на чарку горілки чи чашку кави?

— Ні, не маю часу. Поспішаю.

— То, може, присядемо? Біля джерела, на камінь.

— Можемо й стоячи поговорити. Кажуть, ви збираєтеся мене прискаржити.

— Кому, Митаре? За що?

— У Новиград, портовому нагляду чи міліції. Вам краще знати. За рибу, що я глушу її динамітом.

— Хто вам таке сказав?

— Не має значення, так у селі говорять. Я тільки хотів попередити вас, щоб ви цього не робили. Мені нічого не доведуть, а вам це могло б нашкодити. Пильнуйте краще свого діла: ось вам пляж, купайтеся, відпочивайте, скільки вам хочеться, а сіроми не чіпайте. Добре дідові Томі і капітану Стевану: у них є сіті і дітей нема. А в мене навпаки, тож викручуюся, як умію й можу. Ніхто мені не допомагає, і ніхто права не має заважати мені.

Він аж тремтів увесь, насилу стримуючи гнів. Знову закинув на плечі весла й пішов до свого чорного човна, у куртці з піднятим коміром, темний і куций, як полуденна тінь. Швидко вставив весла в кочети, відсунув кошика на ніс, очевидно з динамітом, відіпхнув човен від берега і вскочив у нього. Погода — гіршої бути не може, небезпечна для найкращого судна і найдосвідченішого мореплавця, але найсприятливіша для його забороненого лову. Риби зараз коло берега повно, катери портового нагляду сховалися в Новиградському порту, а за шумом хвиль вибухів не чуто. На веслах обійшов мис, так ні разу й не оглянувшись на нього.

І це, очевидно, Капітанова інтрига! Без нього тут не обійшлося.

З нудьги і з потреби чимось зайнятися в цій закинутій частині світу, тісній для його зросту, вузькій для його ніг і надто одноманітній для його мінливої натури, Капітан грався

картами, рибою й людьми приблизно однаково, так само, як неспокійні люди бряжчать ключами або перебирають чотки. Молодого господаря Мила він зводить з розуму розмовами про багатство, розповідями про міста й порти, у яких бував, і про чари тамтешніх жінок, аж хлопець стає сам не свій. Гая, листоношу, дражнить тим, що він сам пише листи сільським удовам, а потім заносить їм додому, аби побувати в них, а дядькові Бару Американцеві завжди погрожує, що повідомить самого головнокомандуючого союзними військами, мовляв, рядовий Баро Плиска (Лиска, як його тут називають) палець на правій руці втратив, коли ще в дитинстві глушив динамітом рибу, а не в бою з японцями, як він фальшиво подав, і тоді відберуть у нього і орден, і пенсію, і буде він знову порпатися в землі.

До нього, приїжджого, Капітан звертався спочатку «мій добродію», з повагою, як і всі селяни, а потім поступово почав пропускати перше слово і рідше вживати друге і нарешті перейшов до панібратської форми звертання, гукаючи його тільки по імені, а то й свистом. Те, що прибулець зупинився в селі, а не в дорогому новиградському готелі, з самого початку він сприйняв як ознаку його неможливості, але потім, бачачи, як той радо пригощає й щедро розплачується за послуги, вирішив, що приїжджий не зовсім нормальний, йому бракує одної клепки в голові, якщо не більше. І, задовольнившись цим висновком, почав і відповідно ставитися до нього; тепер при зустрічах він кидав: «Привіт, городянине!» — і розмовляв з ним насмішкувато, як селяни, коли до них приїде хтось із міста з необхідності, а не на відпочинок чи прогулянку. І при цьому, що було найгірше й найнеприємніше, весь час торкався його своєю завжди облльованою рукою, поблажливо поплескуючи по плечу.

Корда й сам став свідком, якщо не учасником, жорстокої гри, яку Капітан від якогось часу веде зі своїм найближчим сусідом Філіпом Водоваром, колишнім обцинним діловодом.

Як сусід, Водовар побоюється й уникає навіженого Капітана, а як колишній представник влади тримається на

відстані від нього, але той знайшов спосіб, як до нього дістатися, і то через його дружину, свою далеку родичку. Баба любить випити і не минає жодної нагоди, щоб задовольнити свою останню пристрасть — на хрестинах, похоронах, поминках, і Капітан, використовуючи цю її слабкість, усе частіше запрошує її до себе на подвір'я, підливає їй у чарку горілку, припрошує, частує, доки здитиніла, несповна розуму стара добре набереться, а тоді починає з нею свою гру.

— Бабо Маро, щось підозріло, що дядько Філіп почав учащати на пошту аж у Слане. Там об'явилася молода поштарка з Угорщини. Тут не все чисто.

— Ай, щось таке верзеш! — хихочучи, шипить, немов гусак, беззуба баба.— Старому вже за вісімдесят. Ні йому, ні мені не до того.

— І все-таки припилюй за ним. Ти ж знаєш, що зробив Шпиро Марків з Горнього Затона, коли йому було вісімдесят п'ять. Учитель мені казав по секрету, що дядько Філіп кожної неділі купує в новиградській аптеці якісь порошки і краплі, щоб мати силу, а я точно знаю, що з певного часу він таємно приходив в общину і переробляє та уточнює заповіт. Його ще вистачить на те, щоб цій мадярці залишити хату й майно, а тебе на старість пустити з торбами. Забрав же він у тебе ключі від льоху й комори. Хіба не так?

І в тому ж дусі, доки бабі зовсім не задурить голову, а тоді їй, п'яній, пхає в руку якісь порошки і каже, щоб вона сипала їх у їжу старому, то погасить у ньому юнацький запал. Одного разу Корда зайшов на Капітанове подвір'я, коли саме стара ховала в рукав якусь пляшечку.

— Нічого йому від цього не станеться, городянине! Не переживай, це звичайний аспірин з бікарбонатом. Може піти йому лише на користь від ревматизму та розладу шлунка. Це залишилося в мене з корабельної аптечки,— пояснив Капітан, заспокоюючи приїжджого.— А ти прийшов якраз вчасно. Тут знайшлося дещо для тебе. Ліворуч, на останньому пляжі, стоїть дві стіни з грубого, твердого каменю, міцні, як фортеця. Треба тільки дах звести, щоб не капало. Навіщо

тобі щось інше? Тимчасово, влітку, можна й так прожити, як я живу. Ти ж хотів щось на самоті, тож давай домовлятися!

І, плюючи собі на пальці, він підхопив приїжджого під руку й потяг за собою.

24

Нарешті розгодилося. Коли вранці зійшло сонце, на небі не було вже хмар, а короткочасний шторм утихомирив море.

І люди ніби заспокоїлися та подобрішали. До Стани повернулася її колишня врівноваженість, навіть про діда Тома вона говорила вже не з такою ненавистю. Її губи розімкнулися, і вона, знаючи, що квартирант має скоро від'їхати, намагалася все зробити, щоб він почував себе добре. Старий Томо відразу виніс ослінчик і заходився лагодити сіті. Між ними він і справді нагадував йому павука, що розтяг свої тенета і, зачаївшись у засідці, чекає на жертву.

Не підводячи голови й не рухаючись, старий орудує ножицями та глицею, доки прибулець наближається, і переводить погляд на нього тільки тоді, коли той сідає на піску біля його ніг між сітями.

— Латаю! Треба підготуватися, мій добродію. Не тоді коня сідлати, як треба сідати! — І раптом: — То купили землю? Я бачив, як ви обмірювали ділянку.

— Ні, діду Томо. Я ж не збираюся тут жити, а відпочивати ще тих кілька днів — і в Стани мені добре.

Пальці старого далі перебирали вічка в сітці. Навіть не кліпнув, коли Корда згадав її ім'я.

— Та він серйозно й не думає продавати.

— Чому? Адже в нього землі більше, ніж треба, і він тут, каже, тільки тимчасово.

— Мій добродію, ми всі тут тільки тимчасово, а проте кожний робить своє діло. Уже більше п'ятнадцяти років як він повернувся в село. Ще стільки чи тут, чи деінде навряд

чи додасть до них. Йому вже як-не-як шістдесят п'ять минуло. А ви, добродію, ще скільки пробудете в нас?

— Днів десять. Уже два тижні я тут.

— Як думаєте повертатися?

— Машиною. Як і сюди.

— А де машина? У Новиграді?

— Ні, нагорі, під Миловим заїздом. А чого ви питаєтеся?

— Просто так. Бачив, кілька разів якась машина проходила на Новиград, аж мені цікаво стало, чия вона. Ви вже йдете? — Відпустив його на кілька кроків від себе, а тоді додав: — Сьогодні ввечері хочу ставити сіті недалеко від берега. Якщо бажаєте, можете піти зі мною.

— З радістю, діду Томо. Коли відпливаєте?

— Як завжди, добродію. Близько шостої, перед тим як сонце сідатиме в море. Встигнете ще скупатися і повернутись.

— А ви не боїтеся, що я побачу, де ви сіті ставите? Кажуть, що ви, рибалки, не відкриваєте своїх таємниць.

— Хто це каже? — шарпнувся він різко й несподівано, як павук, коли нападає: І руки його побігли по сітці.

— Ну, Стана, наприклад, інші. Міг би я придбати собі човен і сіті й захопити ваші місця.

— Жінки всього можуть наговорити, тільки хто їх слухає? А море спільне. Так і в законі записано. До побачення, добродію.

З книжкою й плавками в руці він побрів поміж скелями до безлюдних недосліджених пляжів. А над морем швидко танула остання запізніла хмарка. Усе стало знову чистим, радісним і супокійним. Заблищало сріблясте листя на маслинах, омите дощем. На галявині, край стежини, зустрів придуркуватого Николу, який грівся на сонці — воно його більше годує, ніж рідня й хирлява худоба, що тут, між куцями, скубає суху миршаву траву.

Корда підійшов до нього, простягнув йому цигарку й сів поруч.

— Як воно, Николо?

— У мене добре! — сказав дурень на диво. І на його звичайно скам'янілому обличчі навіть грала невизначена лагідна усмішка.— Дай сірника прикурити!

Обидва курять, а дурень дивиться зачаровано кудись убік.

— Пасеш? — питає його прибулець, аби щось сказати.

— Пасу! — відповідає Никола.

— Чия це худоба?

— Братова.

— Скільки в тебе братів?

— Один, Сима кривий.

— Одружений?

— Так,— киває Никола головою.— Гарно сьогодні, ясно після дощу.

Чути, як тельнякає тронка на шиї старого цапа й дзижчить комашня в чагарнику.

— І я думаю скоро оженитися! — каже Никола несподівано, коли вже приїжджий саме збирався йти.— Ще цього літа.

Корда зупинився, захоплений зненацька.

— Треба! — промовив він розгублено.— Треба, Николе, щоб було кому варити їсти, латати, прати.

Простяг йому пачку з усіма сигаретами, які ще в ній залишилися.

— Треба, добродію, і заради любові,— повчально додав дурень, навіть не помічаючи простягнутої пачки, утупившись кудись убік, а там, у другому кінці галявини, з густих заростей на них дивилися червоні, палаючі очі сивого бородатого цапа.

25

Повертався назад зовсім розморений сонцем. Як п'яниця, що нарешті дістав можливість надолужити пропущене не зі своєї волі. Увесь день провів на пляжах, переходячи з одного на інший, і навіть не ходив обідати, задоволений, що після трьох днів, вимушено проведених у селі, у своїй кімнаті і в заїзді, знову зміг насолоджуватися тишею й самотністю серед широкого безлюдного простору.

Він умився біля джерела, підставляючи під струмисько води обличчя й напечену сонцем голову. Воду з себе згорнув долонями, а руки зовсім по-рибальському витер у брудні зашкарблені штани. На піску вже лежали приготовлені руді тюки сітей. Один з них він завдав собі на плече й відніс у човен, підігнаний до самого берега. Корда відчув, що за ці два тижні він таки зміцнів, набрався сили, м'язи погрубшали й приємно натягнули уже обвислу, постарілу шкіру. Удвох із дідом Томом вони перенесли всі снасті. Тоді він відштовхнув човен від берега і вскочив у нього, щоправда, не зовсім вдало — забив гомілку.

Старий кілька разів замахнув веслами й завів мотор. Вони пропливли біля скелі, за якою затока дістала свою назву, і попід стрімкою стіною, яку призахідне сонце забарвило в жовтогарячий і яскраво-червоний кольори, повернули ліворуч. Корда розглядав човен, мовби опинився в незнайомій квартирі. Пахло рибою. Скрізь, де б не сягнув рукою, поприлипала риб'яча луска і сіль. Він сидів навпроти старого, а на носі за його плечима лежали сіті, зв'язані в клунки. Старий держав ручку мотора, хвиля по боках підіймалася майже врівень з бортами човна.

Мовчали, але навіть якщо б і хотіли розмовляти, то не чули б один одного за торохтінням мотора. На носі, під лавками й під кормою валялися черпаки для води, поплавки, канати, іржавий інструмент та інші речі, які рибалки тримають тут як у своїй другій чи, скоріше, першій, справжній хаті. Домовлялися поглядами й жестами. Старий показував йому, куди вони плывуть.

Відійшли від берега, море тут було неспокойне. Розсікаючи хвилі, човен підстрибував і здригався, а водяний пил і дрібні краплі освіжали обличчя. Промчали повз пляж, на якому він був сьогодні, і за великою, навислою над морем скелею відкрилася перед його очима ще не обстежена частина суші. Змінили напрямок, так що хвилі стали бити в корму, і наблизилися до берега; старий зменшив газ і скоро зовсім вимкнув мотор. Спустив весла на воду.

— Тут поставимо першу сітку. Сідай на весла. Я перейду на ніс.

Вони розминулися посередині, тримаючись один за одного. Він обхопив старого за боки, а той його за плечі. Човен гойднувся трохи.

— Повернися до мене. Веслуватимеш від корми.

Старий на носі розв'язав клунок, дістав кінець сіті, верхню частину прикріпив до мотузка з поплавком, до нижньої причепив досить великий, довгастиий камінь, який мав потягти сітку на дно. Працював зосереджено, але настільки швидко і вправно, що приїжджий не встигав стежити за рухами його пальців, коли він зав'язував вузли.

— Як я буду сіть закидати, веслуватимеш тихо, плавно. А якщо заплутається, я скажу тобі і ти станеш або гребтимеш назад. Ніс тримай прямо на виступ скелі за собою.

Мис скидався на велетенського допотопного ящера, який, задержавши голову, сповзав у море. Перед ними біліла вузька смуга прибережного піску, захарашена здоровенними розкиданими брилами. Вище — дрібні куштики, і далі — маслиновий гай.

— Чиї це?

— Маслини? Філіпа Водовара, колишнього діловода. Коли добре вродять, має з них до двохсот літрів олії. І вони дістануться Капітанові.

— Чому Капітанові? Хіба вони родичі?

— Не прямі. Через бабу.

Останніх слів не розчув. Камінь шубовснув у воду, за ним відразу потягнулася рудою гадюкою скручена сіть. Старий дивився на неї, чекаючи, коли вона досягне дна.

— Давай, гребі!

Човен рушив. Поплив поволі. За ним на місці, де пройшли весла, вода завихрювалася і ще якийсь час залишався слід на воді. Сонце скочувалося дедалі нижче до обрію, і море ставало темнішим.

Старий стояв на носі човна, піднявшись у небо, набагато

вищий, ніж завжди, і широкими помахами рук розтягав сіть, наче міряв її довжину. Розплутував, розбирав, відділяючи свинець від корка, і опускав у море. Обидва мовчали, захоплені роботою. Тільки весла тихо плюскали, булькали грузила і час від часу звучала команда: «Суши весла! Рушай! Сильніше! Наддай правим!»

Видно, як сіть осідає на дно. Вони пересікають човном бухту, мов перегороджують її високою стіною, яка підіймається до самої поверхні: треба, щоб у сітку потрапило все, що опинилося між нею і берегом і що туди зайде. Дійшли до протилежного краю вузької затоки й зупинилися. Старий знову прив'язав поплавок і камінь, усе це спустив у море і ще раз оглянувся на свою роботу.

— Поставили! Побачимо, що витягнемо завтра.

Повертаючись назад, залишали попутно по бухтах сіті, як зозуля яйця в чужих гніздах. Коли поставили останню, опустили полегшено руки.

— Риба виходить на випас найчастіше ввечері й на світанку. У сіть першими попадають ті, які найбільше рухаються, — розповідав старий. — Те саме й з людьми. Насамперед страждають непосидючі, які думають, що добре там, де їх нема. Перебігають з одного сховку в інший, який їм здається безпечнішим, і ловляться на гачок. Піде в Новиград, оженився там і на все життя залишиться слугою в готелі або в Бачці загрузне в розкислій ріллі... Ну що ж, рушимо. Час повертатися, завтра треба раненько встати.

Сонце вже впало в море, коли вони підпливали до села. У Новиграді по набережній і у вікнах готелів один за одним спалахували вогні. Старий закурив, і по червоній жарині на кінці цигарки Корда міг стежити за ним у темряві, що раптом оповила землю. Ловля риби не така вже й складна річ, як йому здавалося, а роль рибалки набагато скромніша, ніж він гадав: розтягнув сіті і йди відпочивати, а все решта саме зробиться.

— Отже, завтра раненько вирушаємо збирати рибу, як грона з виноградної лози, — вирвалося йому мимохіть.

— Мій добродію,— старий знову звертається до нього так, бо робота зроблена і він уже більше не командує,— біля виноградної лози теж треба потрудитися, і збирання винограду — це не тільки веселощі. Потрібно знати, де ставити сіть: щоб не впала в траву, між мурени, бо за ніч посічуть її і рибу поїдять; щоб не зачепилася за каміння, бо тоді може залишитися на дні; щоб течія не підхопила її й не заплутала. Немало праці треба докласти, доки витягти її, очистити, висушити й полатати, та й море не завжди таке спокійне, як сьогодні. Ти бачив, що воно витворяло тої ночі? Якби все так легко вдавалося, то рибалок було б набагато більше, ніж зараз.

Вони винесли на берег мотор, весла, мішки з-під сітей і прив'язали човен до якірної стоянки. Підкотили штани вище колін і бродили по теплій, майже невідчутній воді.

— Добривечір, рибалки! — обізвався хтось із темряви й освітив їх кишеньковим ліхтариком.— Довго ви забарилися. А я вже йду до заїзду.

Капітан Стеван! Упізнав його по голосу, і він приїжджого теж упізнав.

— Новий рибалка! Йй-богу, солідне поповнення. Побачимо, хто завтра більше витягне.

Корда, босий, із сандалями в руці, з мокрими холошами, розбитий і зморений, побрів піщаним берегом додому.

— На добраніч вам, добродію. До завтра, до рана.

— На добраніч, діду Томо!

Зупинився у хвіртці, оглянувся назад. Було тихо, спокійно. Старий коло свого подвір'я кинув недокурок на землю. Червона іскра пролетіла повітрям, як падаюча зірка, і погасла. Світло від ліхтарика, наче привид, поблукало селом, покружляло якийсь час коло будинку капітана Стевана, тоді подалося нагору, до заїзду. А поряд, на кухні, де ще поралася Стана, по-домашньому затишно мерехтіла гасова лампа.

Усе-таки він пішов до Мила, але не надовго: завтра треба рано вставати.

Було тепло. Десь набралось повно мошки. Залазила під одяг, роїлася навколо лампочки перед заїздом, опікалася й падала на людей за столами. Вітру не було, стояв повний штиль, місяць, який щойно зійшов, проклав по воді рівну, мов проведену під лінійку, світлу стежку. Цикади озивалися ліниво й рідко, як годинник, який вистукує лише хвилини.

Настрій у всіх був сонний. Розмова ніяк не розгорялася. Поговорили, як звичайно, трохи про сільські новини: про вдовину дочку, яка в Новиграді влаштувалася прибиральницею в готелі, і про дурного Николу Машового, у якого, коли він пас худобу, корова зірвалася в яр і зламала собі ногу. Корову дорізали, і тепер брат з дружиною ходять по селу та продають м'ясо, а Никола кудись пропав зі страху, що брат битиме його. На цьому розмова зупинилася й погасла. Навіть гра в карти йшла якось мляво, і приїжджий перший підвівся й рушив у ніч.

Спускався поволі, обережно намагаючи ногами глибоку стежку і з задоволенням вдихаючи запахи лавра, розмарину та лаванди. Знизу долинав дзюркіт джерела, яке після недавніх дощів стало повноводнішим. На пляжі стирчали розсохи, а жердини, на яких удень сушилися сіті, валялися коло них на піску. Він підійшов до самого моря: воно часто, по-котячому, лизало берег. У хаті діда Тома ще блимало світло. Корда пройшовся пляжем і завернув на своє подвір'я.

Лампи не засвічував; роздягнувся при місячному світлі, яке лилося прямо у вікно, і ліг. Могла бути десята година. Тільки час від часу плюсне якась хвилька в скелю, як відгомін далекої бурі. Унизу, в морській глибині, мовби відблиски зір, матово світяться водорості, і, може, саме в цю хвилину якась риба, що захотіла перепливати в сусідню бухту, потрапила в сіть, наче той перехожий, що, йдучи неосвітленою вулицею, упав у незакритий люк і, намагаючись вибратися,

ще більше загруз у ямі. Людина, звичайно, стала б гукати на допомогу, але хто зна, може, й риба, ворушачи зябрами та плавцями, створює хвилі, які передають сигнал біди. А метрів за двадцять у цей час проходив би підпилий пізній гуляка, повертаючись додому з корчми, почув би крик про допомогу і теж у потемках наскочив би на яму, наче окунь чи кефаль у сіті, або нічний грабіжник, який щойно в темному під'їзді пристукнув мирного громадянина, тепер би, захотівши скористатися ще й чужим нещастям, кинувся б до потерпілого і сам зловився б, як велика зубатка, що, може, зараз шугнула в сіті, аби з'їсти впійманого окуня.

Він не був мисливцем і не поважав людей, які ради пустого задоволення вбивають дичину, спокійно дивлячись на її передсмертні судороги і без хвилювання слухаючи її останній хрип. Але оскільки риби, принаймні для його вуха, були безголосі, він їх не сприймав як живі істоти, а старий Томо, що переорював море човном, нагадував йому хлібороба, який, загублений серед неозорих рівнин Воєводини, відчайдушно налягає на плуга, ніби хоче ним переполовинити земну кулю під собою. Була в цьому оранні моря своя велич і краса, і він, уже засинаючи, пригадав один вірш, який давно, коли ще читав поезію, вивчив майже напам'ять.

«Що таке море?» — запитував поет. Він хотів збагнути, що являє собою справжнє море, котре перед ним і без нього б'ється у високі скелясті береги Далмації. Цілих шість повитих тугою днів поет шукав його, але не знаходив. Лише бачив синього птаха, який усе летів і летів на хвилястих крилах у безмежну далеч, а надвечір присів на місяці і з нього, зморенний, зі срібною піснею впав між прибережне каміння. Чи той птах із хвилястими крилами — це розгойдане синє море? А, може, воно в очах блідої дівчини, яка ночами снить про нього, чи воно — це тільки піна на воді і шум прибою? Шість днів, цілих шість днів шукав поет море, але його не було. І тільки на сьомий день увечері в корчмі біля молу він побачив море довкола себе. Коли через дубові столи він глянув на обличчя моряків, рибалок і мускулистих докерів, обпалені

сонцем і вмиті солоними бризками, він тоді пізнав усі моря п'яти частин світу.

Давно минули ті часи, коли йому так само здавалося, як і цьому поетові. Сьогодні символом моря для нього, очевидно, був би старий, який спокійно плете сіті. Його не тривожить те, що деякі з них порвуться і риба втече. Кінець кінцем усе буде зловлено — одно раніше, інше — пізніше. Одним суджено впійматися, іншим — ловити, але й ловці будуть упіймані. На початку і в кінці всього було і буде море, і всі, по суті, в тих самих тенетах, тільки ніхто не знає, яка петля навколо чиєї шиї вже обвилася.

Він заснув — і в цю мить одна із Парок¹ надірвала якусь його нитку. Прокинувся на зорі від снів, що мучили його всю ніч. Він то був переляканою гнаною рибою, оточеною з усіх боків сітями в глибокій темній воді, то лежав на пляжі, обплутаний ними, і марно шукав з них виходу в село і до своєї хати. Нарешті, не знаючи вже, в людській чи риб'ячій подобі, виявився загорнутий у сіті, як мрець у саван. Щось душило його, йому не вистачало повітря, і він, змахнувши рукою, нарешті скинув із себе простирало, у яке замотався. Зрештою, вже світало. Треба було вставати і йти.

27

Старого Тома він застав біля джерела. Той сидів на краю камінного жолоба й курив. Готовий до виходу в море. У бушлаті й високих гумових чоботях, які захищали його від сирості та подагри.

— Сідай! — зустрів він його. — Ще рано. Я вже виспався. Вийшов сюди, щоб не будити домашніх. Закуриш?

Він дістав цигарку. Старий дав йому припалити, вони курили якийсь час і мовчали. Повітря світліло й ставало прозорішим. Цигарка догоряла в руці. Вогник поступово тьмянів і покривався попелясто-сірим нальотом.

— Будемо рушати! — підвівся старий, і вони пішли пля-

¹ Парки — у римській міфології богині долі.

жем до човна. Усе було готове. Залишалось тільки скинути ливну з кнехта й витягти якір. Знаючи своє діло, він сів на весла і спрямував човен до навислої над морем скелі. Старий смикнув за шнурок і завів мотор.

Починався ранковий містраль. Дід Томо сховав бриля під корму, щоб вітер не зірвав його. Від берега із сосняка до них долинав запах живиці. Роботи зараз не було, і обидва дали волю думкам. Линучи за своїми, Корда перейшов з човна на берег, а звідти до заїзду і згадав, що вчора ввечері Мило дав йому лист.

Він дістав його, уже пом'ятого, з нагрудної кишені сорочки. Адресу було надруковано на машинці, і він не міг здогадатися, від кого він. Зрештою, це його не цікавило. Після першого від дружини прийшло ще два листи. Сухі й діловиті. Розпоряджалася ним так, ніби він був її власністю і повинен повернутися. Ні їй, ні кому іншому, хто писав до нього, навіть на думку не спадало, що він міг вчинити інакше й залишитися тут, можливо, назавжди.

Він уперше так ясно й відкрито поставив це питання перед собою. А чом би ні? Чому б він, і справді, не міг купити той клаптик землі, що Капітан, йому пропонує, хай би навіть разом йому передалася й частка неспокою Капітанового? Придбав би човен і сіті, ловив би рибу і в товаристві зі старим Томом уранці і в погідні літні вечори сидів би на порозі хати й курив. Через день, коли був би вільний, бродив би лісом і пляжами, шукаючи різнобарвні камінці, пив би перед заїздом червоне вино і, граючи заялженими картами в прості, селянські ігри, як і Капітан, плював би собі під ноги. Грошей, що назбирав, вистачило б на це. Щоправда, прибутками не перевершив би дядька Бара Американця, але все-таки був би одним із найзаможніших жителів села і, як на тутешні умови, міг би непогано жити, навіть коли б довелося частину пенсії відсилати дружині.

Розірвав конверт. Дурниці! Повідомляють його про виробничі збори і просять бути присутнім. Старий показав рукою: вони пропливали біля першого сигнального знака. Корда

зробив з листа човник і пустив його на воду; скоро він залишився далеко за ними, погойдуючись на хвилях. Прощай! Прощай!

Підійшли до бухти. Дід Томо заглушив мотор і став прикріплювати весла, а він розглядав скелі, які стирчали з моря. Був відплив, як завжди, коли десь далеко штормить. Виткнулися темно-каштанові кінські шиї з довгими гривами, широкі ведмежі спини, покриті густою шерстю, тюлені, моржі, ліниві морські корови. Хвилі перекочувалися через них, ополіскували густі нарости моху. Оголювалися прикріплені до каменів черепашки, і чулося булькання та плюскіт води. Він догріб до поплавка, старий упіймав поплавок, як рибину, й витяг на ніс. З мотузка скапувала вода в човен. Дід Томо непоквапно змотав шворку в клубок і, упершись з усієї сили, дістав верхній край сітки, що, рудий і пелехатий, виринув на поверхню, наче голова потопельника.

Починалося найцікавіше й найбільш хвилююче. Старий перехрестився: «Хай бог помагає!» І Корда теж відчув, як у ньому росте неспокій, мов у картяра перед тим, як відкрити останню карту. Щось велике біліло у воді й поволі підіймалося вгору. Він звівся, щоб краще бачити.

— Є щось! — не втерпів він.

Старий нагнувся вперед, приглянувся.

— Камінь. Від нижнього краю сітки, — повчально промовив він.

Сіть підіймалася з моря поволі, наче з густого тіста. З'явилися нарешті заборсані в нитках два великі вусачі; добра й горда риба: коли помирає, то червоніє від сорому. Потім ціла зграйка смаглявих бичків, наче реп'яхи, що причепилися до сітки, і нарешті дві білочереві рибини.

— Слабко! Навіть два кілограми не буде.

— Може, в другій буде більше.

— Це завжди нас потішає, синку, тільки жаль, що рідко збувається.

У другій сітці риби виявилось ще менше: усього два-три коники, та й ті наполовину з'їдені. Третю відвідала величень-

ка скорпена, надута й нагороїжена від люті, затесалися ще дві морські зірки та ціла сімейка дрібних скатів, яких старий викинув назад у море. І все.

— Хочеш спробувати?

— А я не зачеплю й не порву сітку?

— Ні, море спокійне, і дно піщане. Тільки тягни, а як обридне, скажи, я тебе підміню.

Корда перейшов на ніс, перехопив мокру сіть із рук старого й почав вибирати її. Це виявилось важче, ніж він припускав; знову він недооцінив силу старого. Свинцеві грузила зачіплювалися за борт човна, а якщо сіть відставляв трохи від себе, то в нього аж мліли випростані руки й німіла спина.

— Уважай, не схопись рукою за скорпену. Я вже звук, а тобі її укол пошкодив би.

Але й скорпен не було. Нічого, крім гнилуватої трави, яку течія нанесла на пісок. І обов'язковий білий камінь на кінці. Сітка, стікаючи й падаючи біля ніг, мочила його матерчасті сандалі.

Йому було незручно перед старим, що так мало зловилось риби. Порожній човен колихався на місці. Остерігаючись, щоб не перечепитися за сіті, він зійшов із носа.

— Краще б ви не брали мене з собою.

— Улов залежить не від того, хто сидить у човні, а від того, що є в морі. Коли місячна ніч, як сьогодні, і море спокійне, риба добре бачить сіть і не підходить до неї.

Поверталися попід берегом. Сіті швидко висихали на сонці й світлішали. Корда сидів, повернутий до носа, й дивився, як тіпається зловлена риба, задихаючись, і нарешті змиряється й закликає, віддаючись на поталу сітям і нещадному сонцю.

Старий дістав з-під корми бриля й одягнув на голову. Пробираючись поміж скелями, наближалися до затоки. І так ледь не щодня рік у рік старий виходив у море й повертався назад, рівномірно й регулярно, як приплив і відплив, дихання і пульс моря. Корда, проте, відчував у роті гіркоту поразки й несправджених сподівань.

Коли рибу дістали із сітей і старий склав її в скриньку, виявилось, що улов був не такий уже й поганий, як йому з першого погляду здалося.

— На обід добрій сім'ї. Візьми собі, скільки треба. Вдома підсмажать тобі.

Вони вже розтягали сіті на жердинах, коли на пляжі з'явився капітан Стеван, вирішивши нарешті податися за своїм уловом. Постукав рукою по мотору, ніби осла по вухах, і нарешті завів його. Плив не далеко. Щойно вони закінчили роботу й сілі відпочити, як він уже повертався з усіма сітями на носі й розмахував рукою, ніби поганяв коня перед фінішем, показуючи глядачам, що він виграв перегони.

Старий кинув у пісок недокурену цигарку, підвівся й пішов додому.

28

Пополудні, коли він лежав на піску перед хатою, бо далі кудись піти полінувався, тут, серед села, на пляжі, з'явилася якась нова, неподібна до інших і невідома йому особа: жінка в легкому синьо-білому смугастому платті з двох частин і в крислатому солом'яному капелюшку, на якому червона стрічка майоріла, наче прапор на вітрі. Під пахвою несла вона червоний рушник, у другій руці — сумку, сплетену з рогожі; ступаючи нога за ногою, у туфлях на високих каблуках, спустилася на пісок, ніби йшла по міському асфальті. Він дивився на неї знизу вгору, із землі, втягуючи ніздрями, як собака, що натрапив на слід, дивний і сильний запах духів, який ширився від неї, — такий незвичний тут, де все віддавало рибою та худобою.

Вона розглядалася, шукаючи собі рівного й чистішого місця. Потім старанно розстелила й розправила великий махровий рушник та зняла із себе спідницю, повідстібавши її круг пояса й розгорнувши, як сувій полотна. Скинула й верхню частину і все склала біля себе. Залишилася в чорно-білому смугастому, наче зебра, купальнику.

Сонце вже перейшло за половину неба, але ще стояло досить високо. Воно світило йому прямо в обличчя, і проти нього він бачив її як силует, вирізаний з темного картону. Вона манірним жіночим жестом поздіймала з ніг туфлі, закінчивши таким чином роздягання, і квапливо, наче перебігала в ліжку, подріботіла тих кілька кроків до моря. Вступила у воду ледве по кісточки, пробуючи її, чи не холодна, й зупинилася, перебираючи та зважуючи поглядом пляж, човни, сіті й хати на березі. Купатися вона передумала; море їй тут не подобалося: брудне й смердить рибою та гнилими водоростями. Повернулася до червоної плями на піску і, ставши обличчям до сонця, закинула голову, а руки й плечі відтягла назад, як тільки могла, випнула груди, живіт ввібрала і так застигла, наче пам'ятник на постаменті, по-спортивному пружна й сильна. Закінчивши це майже обрядове поклоніння сонцеві й морю, вона зігнулася над рушником, як правовірний мусульманин над молитовним килимом, і витягнулася на ньому, накривши обличчя капелюшком, щоб сонце не било в очі.

Він лежав непорушно, згорнувшись клубком у теплому піску, як і той сільський собака, що розташувався за десять кроків праворуч від нього з повернутою до жінки мордою. Вони являли собою три вершини в трикутнику різної зацікавленості, а за їхніми спинами, у хатах і на городах, далі точилося повсякденне післяобіднє сільське життя, тільки тепер воно раптом зовсім притихло, заніміло для їхнього слуху і зникло для їхніх відчуттів.

Жінка, що цієї пори так зненацька з'явилася тут, була частиною якогось іншого, далекого світу, що його він покинув, здавалося, півстоліття тому. Запахом, який він ще вбирав, одягом, що кольором і кроєм відрізнявся від сільських чорних платтів та хусток, ходюю, такою неподібною до важкої ходи місцевих жінок, і всім іншим, що майже неможливо вловити, вона справляла враження чогось нереального і настільки дивного, мовби прибула сюди з іншої зірки.

Вона підвелася на ліктях, примостила капелюшок так, щоб якнайкраще падала тінь, і дістала з сумки книжку та

окуляри. Спробувала читати. Але не довго. І це їй не підійшло: погортавши книжку, вона різко закрила її. Зібрала свої речі, встала і знову закрутилася в плаття, перетягнувши стан, мов оса. Поправила волосся й пішла нагору, зникнувши з його очей, наче ангел у театральній виставі, коли покидає сцену.

Він також підвівся з піску й побрів додому. За ним поплентався рудий собака, обнюхуючи його сліди.

Ніхто про неї ні словом при ньому не згадав: ні господиня Стана, ні інші в селі, мовби її й не бачили. Може, це якась чужоземка, що на хвилину покинула своє товариство, доки воно сиділо за столами перед заїздом, або сама заблукала сюди з Новиграда? Зрештою, хіба не все одно?

І все-таки Корда подався до заїзду раніше, ніж завжди, й одягнув на себе чисті штани та свіжу сорочку. По дорозі між камінною огорожею й живоplotом він уловлював залишки дивного запаху, на кущі ожини червоніла нитка з її рушника. Відчепив її, обдивився, обертаючи в пальцях, понюхав, як заядлий курець крихту рідкісного, коштовного тютюну. Але нагорі, на шосе, нікого не побачив. Ні машини, ні іноземців з фотоапаратами на шиї. Тільки гурт місцевих жителів товпився перед заїздом; він уже здалеку відчув: сталося щось незвичайне, раз вони в таку пору зібралися тут.

Він пришвидшив крок. Його помітили й заговорили голосніше, але їхня мова була уривчаста й таємнича, і він ніяк не міг збагнути, про що йдеться.

— Хто б подумав? Був цілком нормальний, коли я останній раз бачив його.

— Хто зна, може, йому так і краще? — обізвався Мило, який теж вийшов до людей як був — у фартушку.

— Йому, може, й краще, але нам завдав клопоту, — поскаржився Капітан. — Якби на кораблі, то це б усе просто: з палуби та й у воду. А тут — що робити з ним?

Розступилися, впустивши приїжджого в своє коло, і він, зустрівшись з їхніми загадковими обличчями, був змушений запитати, що сталося. Але й тоді відповідали манівцями й неохоче, мов скнари, які нерадо діляться тим, що мають.

Пополудні, доки він лежав на пляжі, чабани тут недалеко, у Капітановому маслиновому гаю, знайшли дурного Николу Машового — повісився на дереві. Зашморг зробив з повідка, на якому вів корову, що кілька днів тому зірвалася в яр. Тепер чекають, коли прибуде міліція, щоб скласти протокол; ще годину тому подзвонили в Новиград, але ось і досі нема нікого. Без дозволу не сміють знімати мерця з гілляки, а слід би його якомога скоріше передати родині, бо вже почав розкладатися на такій спеці.

— Коли їх треба, то їх нема, а коли їх не чекаєш, вони тобі як сніг на голову.

— Ніби їдуть,— повідомив хтось. Почувся сигнал, заклобочилася хмара пилу, з перехрестя, справді, виринула міліцейська машина, зупинилася, і з неї викотився огрядний міліціонер.

— Де це?

— Тут, над дорогою. У маслиновому гаю.

— Проведіть! Доктор повинен скоріше повернутися назад, його чекають хворі в лікарні.

Попереду пішли Учитель і Капітан, за ними два міліціонери, а всередині, як арештант, мізерний рудий кривоногий лікар з великим саквоюжем у руці. Усі інші сунули позаду. Залишилися тільки Мило стерегти заїзд і приїжджий, який вважав за краще не втручатися в чужі справи. Занепокоєний і зляканий, як і всі молоді люди, коли в повітрі витає смерть, Мило пішов за прилавок і виніс горілку. У нього з'явилася потреба пити й розмовляти.

— Був один з найкращих хлопців у селі,— розповідав він.— Схибнувся з розуму, як прийшов з армії: зробився задуманий, мовчазний, слова з нього не витягнеш. Капітан каже, з ним таке сталося, бо довідався, що брат з його нареченою тягався, доки він у війську служив. Оцей кривий, зизоокий, що іноді заглядає сюди.

— Мило! Агов, Мило!

— Чую! — відгукнувся Мило.— Що треба?

— Подай пива. Пити страшенно хочеться.

Згори на шворці спустився кошик і, наче гондола, повис перед дверима. Мило виніс із-за прилавка дві пляшки й поклав їх у кошик, наче яйця в гніздо.

— Готово! Тягни!

Кошик пішов угору. Мило в дверях, задерши голову, мовчки подавав якісь знаки тому, хто тягнув.

— Приїхала до нас у гості родичка з Белграда; та, яку ми чекали, коли ви прибули. Вона затрималася в Новиграді. Якийсь час відпочиватиме в нас із дочкою.

Уже почало смеркати, коли повернулися міліціонери та лікар, а за ними Учитель і Капітан. Міліцейська машина розвернулася й гайнула назад, безперервно сигналячи, ніби на пожежу.

Учитель та Капітан сіли за стіл і замовили пиво. Але воно їм не йшло. Капітан надпив ковток і виплюнув.

— Не годиться! Старе.

Це підтвердив також Учитель, і бокали так і залишилися на столі майже повні.

Із маслинового гаю тим часом вийшла процесія. Попереду чоловіки, за ними жінки, шморгаючи носами. Збити труну ще не встигли, і мерця несли на коці, тримаючи за чотири кінці. Носії не могли скаржитися, що їм важко: Никола й за життя був самі кістки та шкіра, а тепер ще й три дні сонце його сушило, доки висів на гілляці. За ним, припадаючи на праву викручену ногу, ішов непоказний чоловічок з сердитим обличчям — покійників брат, якого привели, щоб забрав мерця. Далі шелестіли спідницями жінки в темряві, яка раптом згусла.

Ті, що сиділи за столами, підвелися, щоб віддати останню шану покійникові, а Мило ще й перехрестився, витяг з пазухи хрестик на ланцюжку й поцілував його, потім поспішив запалити світло перед заїздом.

— Буде ж мука викопати йому могилу,— бідкався Учитель.— Земля туха й тверда, а піп не дозволить поховати його в склепі блв. церкви.

Похорон був наступного дня перед обідом, усім хотілося якнайшвидше позбутися нещасного Николи, навіть мертвого. Учитель і Капітан вели переговори з попом ще того ж таки вечора і дійшли до половинчастого примирливого рішення. Оскільки Никола за життя нічим не согрівив проти церкви і, на відміну від інших його ровесників, завжди, навіть під час війни, був тихий і сумирний, то піп прочитає в церкві молитву за упокій його душі, але, як самовбивцю, не буде ховати на церковному кладовищі. Хай його поховають на неосвяченій землі, де лежать ті, що за життя зреклися бога й замість хреста обрали червону п'ятикутну зірку. Від цього піп ніяк не хотів відступитися. І таким чином він безбожників та відступників уподібнив до самогубців та божевільних, чого, щоправда, не посмів прямо сказати, але що й без його пояснення само собою розумілося.

Тож і приїжджий одягнувся в темніше і рано, доки ще сонце не почало припікати, вийшов на шосе до перехрестя, звідки стежка вела вгору до монастиря та на кладовище, і сів у затінку під маслиною. Знизу й з навколишніх сіл поволі надходили й осідали на камінних огорожах та попід деревами далекі родичі покійникові, друзі його родини, знайомі. Усі в літах, сиві, носаті, сухі й спечені сонцем, як і та земля, на якій вони живуть. Жінки, що відділилися окремо, чорною барвою своїх спідниць закрили навіть білий камінь під собою, а говір тих і тих зливається в рівномірний гул, що нагадує метушню мурашок, які біля його ніг тягнуть з сусіднього поля зерно й полову під камінну огорожу, на якій він сидить.

Видно, як від сільських хат відірвалася процесія і, звиваючись гадюкою, повзе камінним узвозом вгору. Потовщену голову становить четвірка, яка несе негембльовану й непофарбовану домовину, збиту сьогодні вранці з ялинових ящиків з Душанової крамниці — на дошках ще можна прочитати назви товарів, що були в тих ящиках. Трохи затрималися.

Сонце піднялося й зараз смалить у голову. Душно навіть у затінку під маслинами та хирлявими фіговими деревами, а цикади, повідомляючи про свій час, починають вибивати хвилини. Носії змінюються по двоє, по четверо і, вливаючись у задні ряди, дістають з кишень хусточки, витирають спітнілі обличчя та шиї. За труною першим іде зизоокій кривий Николин брат із стиснутими губами і застиглою піднятою бровою, а за ним три жінки, підтримуючи одна одну за стан. Потім усі інші люди, а також ті, що чекали на перехресті й тепер приєднуються до процесії.

Стежка круто підіймається вгору, і валка людей насилу долає її. Никола легкий, дошки тонкі й висохлі, але дорога вузька та нерівна. Добре чути, як мрець у труні пересувається й стукається в дошки, а процесія видовжується й розтягується, мов рідке тісто, знемагаючи від спеки. По тому, як море нараз потемніло і з Новиграда впливли яхти, можна було здогадатися, що внизу вже подув містраль, але тут, нагорі, вітер ані дихне, а кипариси на кладовищі непорушно завмерли, впершись верхівками в небо.

Нарешті дісталися. Піднята над головами домовина попливла над сходами в церковні двері, а процесія, що залишилася по цей бік мурів, розсипалася по вільному просторі. Зсередини вже долинає попів голос, чується вторування паламаря з гулею на шиї, виринається гомін людей. Інші, які не хочуть або не сміють заходити до церкви, поховалися в холодок, посідали на старі могильні плити й виступи в огорожі навколо церковного двору.

— Сідайте. Ще настоїтеся! — радить йому Учитель, який уже знайшов собі місце. — Це триватиме довго. Піп навмисне тягтиме, раз йому трапилася така нагода. У церкві прохолодно, а він знає, що нас пражить сонце.

Люди тим часом розбрелися хто куди й влаштувалися так, наче прийшли сюди на прогулянку. Дехто сів на хустинці, яку розстелив на землі, а дехто — навіть на церковних сходах. Чекаючи, поки закінчиться відправа, знайомі, приятелі й родичі використовують нагоду, щоб порозмовляти і обміня-

тися сільськими новинами. І Учитель, схилившись до приїжджого, шепоче йому майже в самісіньке вухо:

— Усі Кусайхвости з ганджем, особливо по чоловічій лінії. Крім оцього, що тут, є ще один брат, який живе у Бачці. Його навіть не повідомляли, та й він би не встиг на похорон, якщо б і схотів приїхати. Він теж кривий, тільки на ліву ногу. І одна з їхніх сестер трохи не при своєму розумі, ота, що жінки вели її між собою. Друга вийшла заміж у гірське село, до Кулеванів — вони он під огорожею в солом'яних капелюхах,— так у неї з хлоп'ятами не все гаразд. Усі вони або косоокі, або криві. Николин батько оженився пізно, але з двома жінками мав аж десятеро дітей. Він працював на кораблях у Стамбулі та Венеції і звідти, авжеж, привіз якусь соромітну хворобу.

І попові в церкві нарешті обридло. Перед тим як закінчити службу, він підняв голос, ревнув ще кілька разів і раптом замовк. У церковних дверях з'явилася найближча рідня, із затінків попідводилися інші, і валка знову рушила вгору, кривуляючи поміж могилами й монастирськими огорожами, порослими від старості мохом та лишаєм. Через склепінчасту браму, монастирським подвір'ям, викладеним старими, зчовганими камінними плитами, попри джерело, у яке кожен умочував руки, щоб охолодити набряклу шию, процесія нарешті вийшла на відкритий простір, на неосвячену частину кладовища, де в самому кутку вже зяяла викопана могила. Труну поставили збоку на свіжій червоній землі, і ось Никола останній раз печеться на сонці, а паламар з лопатою в руці, наче кат із ще не занесеною сокирою, стоїть йому в головах і чекає, коли треба буде його закопувати.

Труну забили й опустили в яму. Глуха тиша. Легка й напівпорожня, домовина навіть не стукнула об землю. Не було ні відправи, ні надгробного слова, ні будь-якого іншого знаку, по якому було б видно, що похорони закінчено й могилу можна засипати. Чекали розгублено, що хтось почне перший, але ніхто не починав. Наперед випхався кривий Николин брат, став на горбок свіжої землі і, випроставшись на довшій,

здоровій нозі, підвівся на цілу голову вище від усіх. Здавалося, збирається говорити. «Прощай, Николо-брате!» — він підняв і другу брову вгору та й захлинувся. Капітан за його спиною зіпхнув ногою груду землі в яму. Вона глухо гупнула об віко й розсипалася. Тепер і інші почали кидати землю, хто руками, хто лопатами. Задудоніло груддя об труну, і заголовили жінки: «Ой, Николо, Никольцю!» Усе було закінчено.

— Хто оця біля брами? Що в смугастому червоно-білому платті,— запитав Корда Учителя.

Спершись на камінний одвірок, при самому вході на кладовище стояла жінка, яку він учора бачив на пляжі. В іншому платті, але в тому самому капелюшку.

— Милова племінниця. Пару днів тому приїхала з дочкою. Живе в Белграді. Може, ви бачили її там?

Підійшов Капітан. Щойно він закінчив одну справу і вже шукає, чим би знову зайнятися. Схопив приїжджого під руку й повів на церковне кладовище.

— Оце діловодова гробниця. Сам собі ще за життя витесав пам'ятник, бо ніхто не хотів братися за це. А тут лежать Килибарди — предки діда Тома. Гробниця, мабуть, ущерть набита, якщо в ній для старого немає місця.

І вже потягнув його далі поміж надгробками.

— А це моє, і там, аж до самої огорожі. Півкладовище перейшло мені в спадщину, і не виключено, що й ще перепаде. Навіщо мені стільки? Може, ти хотів би купити якусь гробницю? Ось ця, наприклад, якраз по твоїй мірці. Давай, ляж, попробуй. Хто зна, може, пригодиться? — умовляв він збентеженого чужинця, який не хотів лягати на плиту.

І залишив його, як тільки вони вийшли з кладовища. Перекинув свої довгі ноги через якусь камінну огорожу і зник; потім Корда тільки бачив, як, немов навіжений, Капітан перестрибував через інші межові огорожі, то виринаючи, то гублячись йому з очей.

Довкола ні душі. Усі розійшлися. Залишилося тільки сонце, яке скрізь присутнє. Мабуть, був уже полудень.

«Гаразд, — думав Корда, прогулюючись берегом, — що ж воно таке оте, чим він стільки займається? Що таке мистецтво, чиї закони й взаємозв'язки він досліджує, розглядаючи їх як красу, внутрішню гармонію, видиму досконалість, живе втілення й відчутне вираження абсолютного; як радість буття чи критику природи, *perfectio phaenomenon* або *perfectio rei* і так далі, користуючись усталеними визначеннями, справжній зміст і правильність яких він уже навіть не пробує встановити, бо й сам свідомий того, що, крім комбінацій відомих, засвоєних формул, нічого кращого, ні точнішого не зможе придумати. І тому, беручи мистецтво як таке, як щось «само собою зрозуміле», він найчастіше задовольняється описом його відмін та виявів, подібно до тих біологів, які, розглядаючи живі організми, не вдаються в розбір основ чи механізмів самого життя та живої клітини».

Повітря настільки очистилося, що всі предмети, здавалося, були обведені чіткими, виразними лініями. Ясна, точна думка, очевидно, й народилася десь під небом Середземномор'я саме в такий сонячний прозорий день, коли світло і тінь так гостро й різко розділяються одне від одного, що на цьому пружі можна поранити погляд. Йому здалося, що зараз, коли оце він проходиться берегом, до нього знову після довгого часу повернулася здатність ясно мислити, і він поспішив перебороти лінивість думки, яка, — завжди готова звернути в холодок, щоб поніжитися й полежати, — так і норовить заплющити очі на світло істини, яке перед нею зненачека зажевріє.

Отже, якщо йти від основного, від того, що відоме й незаперечне, він міг би для початку обмежитися твердженням, що мистецтво — це різновид людської діяльності. Суспільної, зрозуміла річ, тобто зумовленої суспільними потребами й історичним розвитком, а тому й мінливої за своєю природою. По суті, як майже всяка людська діяльність, мистецтво — це один із видів людської свідомості й людської практики, мета якої — просунути вперед, удосконалити й облагородити

людське життя, зробити його осмисленим і цілеспрямованим, а своїм прагненням до тривкості й довершеності протиставити його і самій смерті. Таким чином, мистецтво — це своєрідна корекція природних і суспільних умов існування людини, критична оцінка людського буття і життєвої діяльності, як сказав би один з дорогих йому авторів вікторіанської епохи, яка, хоч будувала винятково потворні споруди, проте архітектуру, основний предмет його зацікавлень, ставила на найвищий щабель мистецтва.

Зрештою, і в науки така сама мета. І вона також своїм намаганням пояснити, підправити й поліпшити становище людини в світі являє собою головним чином критичне переосмислення людської діяльності й буття. Щоб успішно виконувати своє завдання, вона досліджує, пізнає й пояснює суспільні, фізичні, хімічні та біологічні закони середовища, у якому живе людина, а це саме, тільки по-своєму, роблять і різні галузі мистецтва, досліджуючи та пізнаючи умови людського існування, насамперед у суспільній, чуттєвій та емоційній царинах життя. Засягаючи в специфічні сфери, працюючи засобами, які не завжди можна визначати точно, науковими методами, мистецтво звертається не тільки до свідомості й розуму, а й до відчуттів, емоцій, підсвідомості та інтуїції, використовуючи при цьому не лише докази й експерименти, а й важко вловимі, чітко не окреслені засоби навіювання, натяку, а також звук, ритм, півтони. Хоч і науці не зовсім байдуже, у які форми викласти свої спостереження та висновки, але мистецтво, яке водночас являє собою дослідження і творчість, аналіз і синтез, пізнання і підсумок, повинно особливо дбати про відповідну форму подачі, іноді до такої міри, що форма і зміст зливаються водно, як в архітектурі, наприклад, а то й перше починає позірно переважати, тяжіти над другим.

Ось якби, наприклад, він хотів фарбами відобразити смисл і значення свого сьогоднішнього ранку, то використав би блискучі, іскристі барви повітря художників-пуантилістів і різку розмежованість світла й тіні, характерну для полотен деяких

представників кубізму. Перше — щоб відтворити радісний, світлий настрій, з яким він сприймає навколишню природу, друге — щоб відбити евклідову строгу геометрію співвідношення між речами й фактами в цьому освітленні, де все ясно — чорне або біле. У музиці цей свій стан виразив би короткими доторками смичка до скрипки, не вагнерівськими погрозлиливими, зловісними й ридаючими, а закличними, радісними, як у бетховенському гімні життю чи прокоф'євському піщикато, світлому й простому, позбавленому зайвих мелодійних прикрас. Архітектурно це втілює би у високих білих колонах, які, пориваючись ввись, тріумфально підносять білий архітрав до неба, наче жінку на ложе. У літературному творі свої сьгоднішні почуття передав би через опис чоловіка, який виходить із ще росяного лісу на чистий безлюдний пляж і поволі простує до податливо розпростертого перед його ногами моря, ступаючи по вологому незайманому піску. Залишений ним слід на пустинному березі означав би його самотність і добровільну втечу від світу, а птах, який непорушно ширяє над морським простором, ледве здіймаючи крила, був би символом і уособленням його душевного спокою та урочистого, піднесеного настрою.

Корда вийшов з чагарника й зупинився на межі, за якою починався пісок. Від села, не помічаючи його, ішла жінка, закинувши назад голову, мовби грудьми розсікала повітря перед собою; це була та сама, яку він бачив учора й позавчора, у тій самій спідниці з розрізом, з-під якої попеременно з кожним кроком з'являлася то та, то та нога, оголюючись аж до самих стегон. В одній руці вона несла червоний рушник, у другій — солом'яний капелюшок; за нею на піску тягнулася кривуляста борозенка. В образотворчому мистецтві це була б колоритна пляма, яка вносить неспокій у пейзаж і оживляє його; у музиці — ще стримана, але вже дедалі виразніша кантилена; з погляду архітектора — виноградна лоза, що обвиває мармурову античну колону; у художній літературі — зав'язка можливої життєвої історії.

Він залишився на місці, перечікуючи, доки вона пройде.

Майже щодня він виходив тепер із старим Томом у море. Рівномірно, як зміна днів і ночей, як приплив і відплив, як хлюпання хвиль об берег. Рибалка й хлібороб — це символи примирення: і той, і той терпеливо, упокорено й самовіддано орють кожен своє поле. Не випадково один з апостолів був рибалкою, і не тільки початкові букви Христового імені спричинилися до того, що зображення риби стало символом переслідуваних християн.

Проте мусив повертатися з моря й ступати на суходіл, залишати знайдений спокій і підпорядковуватися законам берега, іншим, ніж ті, від яких він утік, але не менш жорстким, а може, ще й більш деспотичним. Виходить, отже: що б не робив, куди б не подався, будь-які людські стосунки завжди щонайменше двобічні (він аж здивувався, як різуче точна мова у своїх визначеннях, коли міжлюдські відносини називає взаємозв'язком). Ми ні до кого не можемо наблизитися, якщо він одночасно не наблизиться до нас. Ми ні на кого не можемо впливати, якщо самі не підпадемо під зворотний вплив. І чим довше ми перебуваємо в певному середовищі, тим більше множаться й переплітаються взаємні стосунки та зустрічні впливи. До зв'язку додається зв'язок, до вузла вузол, до вічка вічко, аж доки все це не з'єднається в густу мережу суспільних відносин. Вирвемося з одного середовища, потрапляємо в інше, і нічого істотно не змінюється. Утікаючи з якогось оточення, ми не здобуваємо волю, а просто переходимо з більшого кола взаємин у менше або навпаки; якщо ми й звільняємося від одних зв'язків, то це ще аж ніяк не означає, що ми стали вільними від людей взагалі і що, витягнувши голову з одного зашморгу, ми не всунули її в інший, можливо, ще більш затягнутий і міцний, як та риба, що, лякаючись великих вічок однієї сіті, заплутується в дрібніших вічках іншої і задушується в них.

Симо Пляшка, який після тої сутички в заїзді певний час уникав Корди, тепер пропився до останнього гроша. Йому

бракувало сили волі, щоб відмовитися від своєї пристрасті, а просити соромився. Тому звернувся до нього грубо, образливо, майже наказуючи:

— Ну, чого мнешся? Потруси-но калиткою! Замовляй літр вина. Тобі й так усе інше безплатно дістається в Стани.

Він тепер не чекає більше по-собачому принизливо, коли йому кинуть якусь кістку, а прямо й без церемоній вимагає од приїжджого, щоб той ставив йому випивку.

Господиня Стана, щоправда, відверто не дорікає квартирантові за те, що він зв'язався з дідом Томом, про око ніби змирившись з цим, але своє незадоволення ще виразніше виказує підібганими губами й мовчанням, яке голосніше від слів. Та й кімнату його прибирає абияк, а іноді залишає неприбраною до самого вечора, аж йому не хочеться заходити туди; і їжа, яку вона йому готує, стає дедалі скромнішою, одноманітнішою. Він був певний, що господиня відмовилася б узяти рибу, яку він наловив з дідом Томом, через те носив її нагору, в заїзд, щоб там приготували.

А за цю послугу треба було розплатитися: кожного разу, як тільки побачить у вікні Милову матір, він мусив вступати в розмову з нею і говорити, задерши голову догори, аж доки не затерпне шия, ще й потерпаючи, що одна з її великих грудей відірветься, як достиглий гарбуз, і хляпне на нього. Наперед відчуваючи нюхом поживу, тут же з'являвся Учитель, який давав вказівки, як готувати рибу, ділив шматки за власним розсудом, замовляв за його рахунок відповідну випивку і запрошував усіх до столу. Днями він хотів умовити приїжджого, щоб той передплатив книги одного видавництва, з яким у нього контракт, але вдалося тільки позичити в нього трохи грошей. Просив його, щоб він знайшов дочці роботу в Белграді, обережно випитував, чи не прийняв би він сина до себе на квартиру, а щойно вчора домігся, щоб той підписав йому чек на досить велику суму. Найбільше Корду непокоїть те, що, як він здогадується, Учитель своїми успіхами починає хвалитися і навіть, переборшуючи, змовляється з іншими від-

відувачами та влаштує вистави для власного й їхнього задоволення, але завжди, без винятку, його коштом.

— А-а! Ось і рибалка з великим уловом! — гукає він уже здалеку, ледве помітивши приїжджого. — Гей, швидше! Побачимо, що там є! — наказує Учитель, а він слухняно підходить, несучи нанизані на мотузочку рибки, які йому дід Томо дав як плату за допомогу, і ще одну більшу колючу скорпену, яку він купив на додачу в старого, соромлячись показуватися перед заїздом тільки зі своєю здобиччю. Учитель розглядає рибу, яку приїжджий підняв за мотузочок до самого його носа, потім посилає його до інших столів, щоб там ще всі добре оглянули її й помацали. — Запекти в соусі! — вирішує Учитель і вже дає Милові замовлення: — Скорпену треба запекти в соусі. І подаси з білим вином, помідором, часником і підрум'яненою цибулею. А поки що зісмаж добродієві й мені на сніданок цю сальпу. І всім по склянці вина для початку. Правильно, добродію?

Учитель мало не сказав «городянине», як тепер постійно звертається до нього капітан Стеван, пропонуючи продати йому то свій розбитий човен, то порвані сіті, то заіржавілий зіпсований мотор. Навіть старовинний ліхтар, який висить у нього над хвірткою.

— Або що? Є такі, що й це купують. Он недавно в село приїжджав якийсь іноземець, осяляче сідло хотів купити.

Дядько Баро Американець звертається до нього, щоб він переклав йому листи й заповнив анкети, які прийшли разом із пенсією з Австралії, бо побоюється, що Капітан чи хтось інший з односельців та й тих розумників з Новиграда можуть підкласти йому свиню й написати австралійським властям свою думку про його рану або від його імені подякувати за пенсію й відмовитися від неї.

Господар Мило, який звичайно аж надміру упадає коло нього, кілька днів тому пояснював шоферові грузовика, киваючи на Корду:

— Приїжджий, з Белграда. Дивакуватий, ориджинале! —

ще й пальцем постукав по лобі, даючи зрозуміти, що прибулець трохи схиблений з розуму.

Удова Роса дивиться на нього спідлоба і ховає дітей, як його завважить, а коли проходить повз нього, то спльовує на пісок просто з потреби теж когось ненавидіти, хто їй нічого не може зробити. На додачу оце недавно до нього завітав один з чотирьох братів-землеробів — без мотики, тільки з шапкою в руках — просити, щоб він подивився його дитину, у якої вже третій день висока температура. Очевидно, по академічній емблемі на конвертах, що приходять йому, у селі його сприйняли за лікаря, і тепер марно він запевняв чоловіка, який утупився в носки своїх черевиків і м'яв шапку в руках, що він нічим допомогти йому не може, бо не знається на медицині. І все-таки мусив піднятися до себе в кімнату й принести аспірин чоловікові, але той пішов ображений і незадоволений, бо був переконаний, що приїжджий пан просто погребував їхньою вбогою домівкою й не захотів перетруджуватися.

І далі його запрошує до себе колишній діловод Філіп Водовар, вважаючи, що він єдина людина в селі, чиє товариство могло б цікавити приїжджого і чиє суспільне становище відповідає його становищу. Веде його крутими дерев'яними сходами до свого будинку, пропонує послухати вісті по єдиному в селі приймачу, який ловить навіть закордонні радіостанції, і з гордістю показує свою бібліотеку: застарілі збірки законів, поживклі календарі й розклади руху пароплавів, що лежать у малій, затягнутій дротяною протикомарною сіткою шафці, у якій господині звичайно тримають сир та інші продукти, щоб на них не сідали мухи. А одного разу на знак своєї особливої довіри й прихильності дядько Філіп дістав із шухляди книгу реєстрації ділових документів з пошарпаними, зжовклыми аркушами, у якій він каліграфічним почерком списав історію цього краю від римських часів аж до наших днів, і попросив його підготувати рукопис до друку, сподіваючись, що приїжджий сам запропонує опублікувати цю книгу в академічному видавництві. А потім, оскільки він теж дещо чув про

його наукове звання і гадав, що всякий кандидат обов'язково повинен бути юристом, по секрету показав йому останній варіант свого заповіту.

Позаяк, писалося в ньому, він не має дітей, ані інших близьких родичів, то все своє майно заповідає новиградській общині для школи, що називатиметься його іменем, яке буде викарбоване над входом до неї на мармуровій таблиці. Так збережеться пам'ять про нього і його добродійність, але він боїться, що дружина, якщо їй вдасться пережити його, як його законний спадкоємець під впливом деяких її далеких родичів змінить його останню волю. Він здоровий від неї, живе за лікарськими приписами, дотримується дієти, кожного ранку й вечора робить прогулянки, як рекомендує «Народний лікар», п'є м'ятний і шипшиновий відвари та в новиградській аптеці купує вітаміни, але хотів би застрахувати себе від усяких випадковостей, тому й питається його, як досвідчену й вчену людину, чи є десь таке положення, за яким би він міг позбавити дружину тої частки, що законно їй належить.

Корда взяв із собою пронумеровану й прошнуровану книгу реєстрації ділових документів, у якій була написана історія, щоб удома переглянути, але вже наступного дня після Николиного похорону діловод через сільського хлопчину передав, щоб той негайно прибув до нього, бо він має щось важливе сказати йому.

Діловод зустрів його в святковому темному вбранні, з засунутими під тугу натягнуті шлейки пальцями, відразу схопив під руку й повів до своєї кімнати. Замкнув двері на ключ і увімкнув радіо на всю потужність.

— Я ще не встиг прочитати всього, — почав виправдовуватися прибулець, але Філіп Водовар тільки махнув рукою, що, мовляв, не для того він його кликав, і потяг його в куток до оскаженілого радіоприймача.

— Я позбавив її всієї спадщини! — заявив він, дихаючи йому прямо в обличчя. — На законній підставі. Стаття така й така закону про спадщину і у відповідності зі статтею такою й такою закону про шлюб та шлюбні відносини. — І, нахилив-

шись йому до вуха, прошепотів: — Ідеться про моє життя. Вона хотіла мені вкоротити віку.

— Та що ви, дядьку Філіпе. А ви не помилилися?

— Це правда, правда! Я застукав її на місці злочину.

— Навіщо їй це? Прожила з вами цілий свій вік.

— Зрозуміло, навіщо. Заради спадщини. Родичі, а мої кривні вороги, намовили її.

— Коли ж це сталося, дядьку Філіпе?

— Хто її зна, відколи вона готувалася. Очевидно, давно, бо останнім часом підозріло стала поводитися. Зачиниться на кухні і щось ховає від мене, коли я зайду. Спочатку я думав, що нишком горілку п'є, бо таке, як вам достеменно відомо, на жаль і на сором для її років та мого імені, водиться за нею. А сьогодні вранці я підкрався до вікна. І власними очима бачу, як вона дістала з рукава якусь пляшечку і в юшку з неї крапель накапала. В обід я вдав, ніби мені погано, і відмовився від їжі, але й вона нічого в рот не взяла. Каже: наїлася, коли варила, а очі бігають сюди-туди, і не сміє глянути мені в обличчя. Обід так і залишився незачеплений, а вона його потім у море викинула, щоб кури не поклювали. Тепер я мушу сам собі готувати їжу.— І, перевівши подих, він запитав: — Може, б ви чого-небудь випили? Пробачте, я розхвилювався і забув пригостити.— А тоді, вихилившись у вікно, перше ніж гість устиг стримати його, загукав: — Маро, гей, Маро! Приготуй-но добродієві каву й подай нам малинівку.

— Не треба, дядьку Філіпе! Я щойно пив у Стани,— збрехав він і, попрощавшись, вийшов.

Унизу, на кухні, сиділа баба Мара. Була, як завжди, розпатлана, мов Горгона, і, очевидно, вже добре випила в Капітана. Щось бурмочучи, вона незмигтно дивилася на них червоними очима, наче велика стара кішка.

— Бачили? — шепнув діловод, проводжаючи його.— Тільки нікому про це не кажіть. Я хотів би сам у всьому впевнитися.

Корда сів у холодку на узліссі, поклав біля себе на широкому листку інжир і став роздивлятися пляжі ліворуч та праворуч від себе.

Ось що таке краса! Це злагодженість між частинами цілого, співзвучна нашому внутрішньому, свідомому чи несвідомому, психологічному й біологічному відчуттю ладу та порядку. Як би ми не підходили до цього питання, красиве те, що нам подобається і що нам приємне! Що відповідає смакам певної епохи або, точніше, задовольняє верству людей, яка, представляючи дане суспільство, визначає його смаки і накладає відбиток на свій час. Красиве, отже, мінлива, людська категорія. Цілий ряд історичних, суспільних та й біологічних чинників сприяли тому, що нам уже не подобаються ті чи інші форми, які раніше були ідеалом краси, і ми тепер сприймаємо як красиве те, що колись вважалося потворним. Зрештою, в сучасних, новітніх уявленнях красиве перестало бути категоричною вимогою естетики і синонімом мистецтва і набуло свого первісного простонародного, звичайного значення. Відколи людині вдалося природу, — принаймні цю посередню й видиму, що оточує її, — підпорядкувати собі, а людському знанню й умінню створити речі й форми, які своєю гармонійністю й досконалістю можуть рівнятися з природними, вона, тобто людина, більше не вважає наслідування природи метою мистецтва, а природу єдиним джерелом чи найвищим законодавцем краси. Не змагаючись більше з нею у вірності її формам, а досліджуючи й випробовуючи, людина перед мистецтвом ставить далекосяжніші завдання, які йдуть далі краси, принаймні тої очевидної, фізичної, щоб не сказати — природної. Звільнившись від влади природи, освоюючи її й гуманізуючи, людина була змушена відмовитися і від тих, в основі своїй теологічних поглядів і теорій, що в прекрасному вбачали абстрактний, позалюдський, недосяжний, раз і назавжди даний ідеал, до якого ми з більшим чи меншим успіхом прагнемо наблизитися, і виробила нові уявлення

про прекрасне, що впливають не стільки з інакшого підходу до творів мистецтва, скільки з нових властивостей і потреб, які людина створює і визначає в процесі своєї діяльності.

Але якщо таке трактування позбавило красу її попереднього значення, то як пояснити те задоволення і ту насолоду, що їх дає нам мистецтво? В образотворчих штуках, і в архітектурі теж, здається йому, це досягається завдяки встановленню гармонійної відповідності між мистецькими творами, які ми розглядаємо, і нашими внутрішніми почуттями та критеріями, так само, як відомі нам фізіологічні, психологічні й суспільні чинники зумовлюють наші смаки, коли йдеться про одяг, їжу та й жінок теж. У художній літературі, де пізнавальні процеси ясніше виражені й зриміші, ніж в інших видах мистецтва, відчуття естетичного задоволення впливає насамперед із виявленої, розкритої й осягнутої істини і воно подібне до того, яке виникає в людини під час розв'язування математичної задачі, коли нараз перед її очима розплутується весь клубок невідомих, або в шахіста, коли йому вдається знайти надзвичайно вдалий хід у складній ситуації. Сучасне мистецтво звертається до глядачів і читачів, набагато досвідченіших від колишніх, і через те не розв'язує проблем до кінця, а нерідко задовольняється тільки постановкою їх; не розмальовує й не освітлює відомих вже деталей, не досліджує остаточних наслідків, а залишає все це публіці, щоб вона, співпрацюючи з автором, сама доповнювала чи тлумачила картину залежно від свого досвіду й знань та від своєї фантазії. Або, навпаки, подаючи публіці масу деталей і принагідних спостережень, наштотує її, щоб вона сама з них робила висновки, бо сучасний читач і глядач більше, ніж будь-коли раніше, не терпить, щоб його вчили того, що він уже й сам збагнув, і видавали за найновіші відкриття те, що всім відоме й давно перевірене.

Істина в мистецтві повторюватися не може! В істину, як і в ту саму річку, двічі не ввійдеш. Те, що в першу мить являло собою нове, хвилююче відкриття, у наступну вже загрожує стати заяложеною й нудною банальністю. Тому задоволення,

яке дає художній твір, залежить від того, скільки нового знайде в ньому людина: дріб'язкові, мілкі істини — дріб'язкове, мілке мистецтво. Твори, які відкривають важливі, глибокі істини, довше живуть і частіше приносять нам насолоду, ми їх можемо багато разів дивитися або читати, і вони не обридають нам, бо при кожній зустрічі з ними ми знаходимо в них щось нове, незнане, неопановане. Проте це аж ніяк не означає, що так звані великі теми обов'язково породжують і велике мистецтво. Навпаки, часто буває, що звернення до великих тем виливається в набір загальників, а опрацювання малих, здавалося б, проблем переростає іноді в зразки, які живуть і задовольняють естетичні потреби століттями, являючи собою неперевершену, завжди свіжу істину і невичерпне мистецтво.

Цю думку він покладе в основу підсумкового розділу своєї довго виношуваної, але рідко й нерегулярно писаної монографії «Функції мистецтва» (мабуть, треба додати «новітнього» і, очевидно, «образотворчого»); вона, доповнивши попередні міркування, пов'яже все в одну цілість і надасть роботі завершеного вигляду. Збуджений цією знахідкою, Корда підвівся. І з почуттям справжнього задоволення від щойно знайденого розв'язку, яке, власне, означає радість від усвідомлення своєї спроможності осягти істину, спустився на пляж, навмання обираючи одну із бухт, де він сьогодні насолоджуватиметься своєю самотністю.

Місцеві жителі не купаються в морі, хіба що діти, і то тільки в затоці, перед своїми оселями. Туристи не приїжджають сюди навіть на екскурсії, і жінка, яку він кілька днів тому бачив, єдина, хто, крім нього, буває тут. Їй не сподобався пляж у селі: пісок забруднений сміттям, яке викидають з хат, та й море не чисте. Зверху плавають плями мазуту, на дні лежать побиті горшки, іржаві каструлі, зношене взуття. І він сам виходить сюди на пісок тільки після полуденного сну, коли почувается надто обважнілим і втомленим, щоб іти кудись далі. Днями він зіткнувся з нею на першому, найближчому до села пляжі: вона лежала на червоному махровому рушнику, спершись на лікті й дивлячись удалину. Коли він випірнув з

чагарника, вона поквапно поправила купальник, перевіряючи навпомацки пальцями, чи добре закрила незагорілий пруг нижче спини. Жінка, як йому здалося, була незадоволена його вторгненням.

І йому було неприємно. Він не хотів видатися причепливим чи по-хлоп'ячому цікавим. І не шукав нових знайомств, а тим більше якихось пригод; йому, як, можливо, нікому, зараз бажалося самоти й спокою. Не знав, що робити. Повернутися в кущі, з яких вийшов? Чи пройти повз неї на інший пляж, мов уникає її чи втікає? І вчинив найгірше, що міг зробити: схиливши голову, не дивлячись у її бік, мовби й не помічав її, опустився на пісок десь посередині між нею і краєм пляжу.

Так на цій обмілині, схожій на мушлю й оточеній з двох боків скелями, ззаду чагарником і спереду морем, вони опинилися сам на сам. І, як завжди в таких випадках, коли люди зустрічаються на якомусь обмеженому, замкнутому просторі, між ними, помимо їхньої волі і намірів, виникли певні відносини. Щось таке, що, незалежно від їхнього бажання, впливало на них (байдуже, взаємно притягувало чи відштовхувало), неминуче встановлюючи між ними якусь пов'язаність, котра об'єднала їх в паралелограм взаємодіючих гравітаційних сил. Коли він переводив очі на неї, могло здатися, що він навмисне розглядає її, коли ж відвертався, виходило, ніби він боїться зустрітися з її поглядом, і врешті-решт затерпала шия. А коли, піддаючись потягові, на мить повертав голову, то очі в очі натикався на її погляд і, зніяковілий та розгублений, відступав знічено. І йшли купатися навпереміну, мовби були на двох кінцях гойдалки. Коли він підводився, вона лягала загоряти, коли вона йшла в море, він повертався. І все інше так само. Якби хтось згори спостерігав за ними, скажімо, з верхівки сосни на березі, то йому здавалося б, що вони зв'язані між собою однією ниткою, як у ляльковому театрі, і, ніби частини одного механізму, рухаються в якомусь наперед визначеному, взаємозалежному ритмі: чи то повертаються з боку на бік, чи підіймаються на ліктях, чи кидають камінці у воду, чи, лежачи в піску, закладають руки за голову.

Нарешті йому обридла ця постійна напруженість, і він, перериваючи силоміць і передчасно цей зв'язок, підвівся, зібрав свої речі й рушив додому. Проходячи повз неї, не втримався. Глянув у її бік: вона дивилася на нього, як йому здалося, з усмішкою, майже глузливо. Було незручно просунутися мовчки бовдуром. І він кивнув їй головою, і вона, на його подив, з готовністю відповіла тим же, широко й вільно всміхнувшись йому.

Знову її зустрів увечері нагорі, перед заїздом. Прийшов, щоб трохи вгамувати спрагу після денної спеки, яка висушила його зовні і всередині. Жінка йшла з крамниці, несучи покупки в сітці, і ще здалеку, усміхнувшись привітно, як доброму знайомому, перша кивнула йому головою, він відповів їй. Доки він думав, що їй сказати, вона вже побігла сходами нагору, в свою кімнату, — тільки мигнули її міцні ноги та майнув край спідниці, ніби посилаючи йому привітання.

Наступного дня вранці, повернувшись з моря з багатим уловом, він поніс Милові рибу, щоб той приготував її на обід, і на цьому ж місці, перед заїздом, знову зіткнувся з нею, коли вона саме спускалася сходами з рушником у руці та солом'яним капелюшком, зібравшись на море.

Привіталися вже як давні знайомі.

— Ми, здається, одне одному на дорозі стоїмо, — сказала вона мимохідь і, не чекаючи відповіді, додала: — Сподіваюсь, ми не виберемо й сьогодні той самий пляж.

І побігла вниз із гори. Корда ще бачив її жовтий капелюшок з червоною стрічкою, що майоріла, наче прапорець, серед зелени. Він не міг збагнути, як треба було розуміти її слова: як докір чи як запрошення? Зрештою, йому було все одно.

33

Він затримався довше, ніж гадав. Спочатку з Милом, який купував сир та копчене м'ясо в якогось худого, спеченого сонцем селянина з гір і ніяк не міг сторгуватися. Потім унизу, в затоці, зі старим Томом, який розбирав сіті. Коли нарешті

він рушив на море, сонце було вже високо; напевно, вона подумала, що сьогодні побуде сама на пляжі.

У лісі пахло живицею. Він був голий до пояса, і піт стікав йому по грудях. Полотняні штани одягнув на плавки і в руках не мав нічого. Мимохідь зривав гілочки розмарину й листки лавра, розтирав їх у пальцях і нюхав. Ішов поміж бур'янами, віддалеки від моря, до третього, хоч і дальшого, але найкращого пляжу вузькою, всипаною голками стежкою під густими кронами дерев, від яких падала ряба тінь, однаково розмальовуючи і землю, і його самого темними та світлими плямами. Він почував себе воїном якогось полінезійського племені, котрий, розтатуйований бойовими візерунками, таємно пробирається через густі джунглі. Або, краще, античним жителем цих країв, який іде із своєї вілли лісом, поміж кипарисами й пініями, на мис, щоб подивитися, чи не повертаються його кораблі, навантажені олією, збіжжям і прянощами, які мали сьогодні прийти, якщо боги та вітри були прихильні до них.

Тонка плямиста гадюка, налякана його кроками, кинулася тікати і, всунувши голову між каміння старої огорожі, втягнула за нею й усе тіло. По запаху відчув, що море вже близько. Зрештою, він бачив це й по стежці, адже не вперше приходив сюди. Ще трохи, і він розсуне, ніби завісу, гілки лаврового куща й вийде на піщаний підковоподібний берег, мовби ступить на край відкритої чаші античного амфітеатру і звідти, з підвищення, одним поглядом охопить і морську далеч, і на ній наповнені містралем вітрила кораблів, які поволі наближаються до рідного берега.

Коли почала гілка дикого граната до крові дряпнула йому голе спідплече. Ступив ще кілька кроків. На морі нічого, крім гребенів розбурханих хвиль і далекого тонкого серпанку, який розмиває, розмазує обрій. На побілілому піску видно тільки сліди чийось ніг. Трохи далі праворуч, ближче до скель, лежить знайомий йому червоний рушник і біля нього купка одягу, наче скинута зміїна шкурка. Жінка саме входила в море. Гола.

Робила вона це непоквапно: не вагаючись, але розтягуючи. Зменшувалася сантиметр за сантиметром, наче тонула в піску на морському дні, тонка в стані, уся світло-бронзова, ніби й раніше загоряла голою, доки нарешті вода не огорнула все її тіло аж до голови. Тоді вона, викидаючи руки вперед і б'ючи ногами, поплила як хороший, досвідчений плавець, а потім перевернулася на спину й глянула на берег: він саме, теж поволі, не поспішаючи, спускався пляжем до моря.

Не здивувалася і не злякалась. Лець помітними рухами рук і ніг втримувалася на поверхні й спокійно стежила, як він наближається. Море перебирало й переполіскувало їй волосся.

Він підійшов до червоного рушника, дивлячись на неї й не вітаючись з нею ні жестом, ні голосом. Скинув сандалі з ніг. Розстібнув пояс на штанах, скинув їх десь посередині між її одягом та червоним рушником і, не відводячи від неї погляду, рушив до моря, майже не відчуваючи розпеченого піску під ногами.

Дійшов до води; хвиля хлюпнула на ступні. Забрів глибше, а жінка, навіть не всміхаючись йому, мовби вони давно вже домовилися про цю зустріч, і далі спокійно лежала на поверхні, наче в ліжку, закрита по підборіддя голубим покривалом моря, і він лише невиразно скоріше відчував, ніж бачив, як у блакитній воді коливалися, нестиснуті, вільні, її великі круглі груди. Заходив усе далі й глибше у воду, аж вона сягнула йому вище пояса, а тоді, закритий нею, скинув із себе плавки й викинув поза спиною на берег. Легкий і нескутий, поплив він туди, де вона, розширивши руки, застигла на хвилях, наче здорова медуза. Йому здалося, що жінка схвально кивнула йому головою.

У всьому тому не було майже нічого плотського і зовсім нічого непристойного чи соромітного. Якщо в цій ситуації і сприймалося щось як незвичайне і збудливе, то воно було викликане винятковістю, чистотою й природністю того, що відбувалося. Жінка лежала все ще далеко в морі, непорушна, й загадкова, а він, мовби ніколи досі не занурювався у воду,

цілим тілом відчув її плинність та свіжість і тільки тепер міг сказати: це вода!

Він доплив до неї.

— Сьогодні ви забарилися! — сказала вона цілком спокійно й звичайно, але її голос над морем дзвенів, мовби водна глибина зробила його об'ємнішим і повнішим.— Затрималися десь?

Вони попливли до берега. Вийшли з води, тримаючись за руки, як діти. І не дивлячись одне на одного. Тільки він упів-ока бачив, як її мокрі набухлі груди перекочуються з боку на бік, ніби хвилі гойдають ними.

34

Поверталися вони разом через ліс, де в тіні зараз, — а вже давно перевалило за полудень, — зібралось все, що літає й дзижчить. Мухи невідступно насадали на незасохлу подряпину в нього на плечі. Від нестерпної спеки й гудіння обом паморочилися голови.

Ішли мовчки, втомлені, зайняті кожне своїми думками, і розсталися перед селом.

Вдома на кухні чекав його на столі обід, вже застиглий, накритий тарілками й кухонним рушником, щоб не лізли в нього мухи. Стани не було: пішла кудись у село або лягла спати. І він, ледве перекусивши щось, піднявся в свою кімнату, на щастя, затемнену. Помив руки і, роздягнувшись, ліг горілиць, не накриваючись, голий, як лежав біля неї на піску.

Отже, все-таки сталося. Усупереч його волі й намірам. Хоч природно, безпосередньо й без ніяких зобов'язань. Майже без слів і без будь-яких освідчень. Навіть розсталися, не запитавши одне в одного імені й не домовившись про місце і час нового побачення.

Проте заснути не міг. Встав, одягнувся й вийшов на пісок. Сонце стояло ще високо. До старого, який порався біля сітей у затінку, не завернув. Опустивши голову, нога за ногою, до-

брів до краю села, непомітно пробрався повз будинок Філіпа Водовара і, заглибившись знов у гущавину, подався тим самим шляхом, що й вранці.

Під деревами повітря було ще спекотніше й задушливіше. Мов під шатром. Ледве він ступив кілька кроків, як на нього накинулися рої мух та комарів, ніби він уторгся на їхню заповідну священну територію. Мусив відбиватися від них майкою. Він уже шкодував, що вийшов зі своєї кімнати: його часом охоплювала слабкість, у скронях аж бухкало від якогось внутрішнього тиску. Поспішив спуститися до моря: йому здавалося, ніби щось жене його на місце власного злочину. Пісок був такий гарячий, що не можна було ступити босого ногою. З моря дув теплий південний вітер, здіймаючи куряву над пляжем.

На місці, де вони сьогодні лежали, було видно відбитки їхніх тіл. Виглядало це якось негарно, ніби стоптана, знівечена трава після пікніку на галявині в лісі, по якій валяються кавунові шкуринки, порожні консервні банки, клапті зіжмаканого паперу і вітер усе це перевертає й розносить. Було нерозумно стояти тут, під палючим сонцем, перед опоганим, забрудненим і зневаженим святилищем хоч і короткої, але все-таки любові, і він, обернувшись спиною до цього місця, побрів без мети берегом. Так він, знервований, безсилий, якийсь ніби вичавлений, протинявся до самого вечора і повернувся в село, коли вже сонце заходило, щоб хоч поглядом провести човен старого Тома, який разом з сільським хлопцем виходив у море ставити сіті. Наче Харон, згорблений над своїми веслами.

У селі його зустріли гамір і крики. Юрба збуджених жінок стояла на дорозі і про щось голосно розмовляла.

— Городянине! — гукав його Капітан, перекидаючи свої довгі ноги через камінні огорожі й стінки. — Зачекай. Ти мені потрібен як свідок.

— Що сталося? — мимоволі обізвався він, але за жінками не міг пройти. Капітан уже добігав до нього, долаючи останні перепони.

— Ходи, побачиш! — схопив він приїжджого за руку вище ліктя й потяг за собою. — Дядько Філіп бабу Мару до смерті палицею збив. Розкріїв їй голову. Баба зараз у мене на подвір'ї лежить.

— За що? Що вона йому зробила?

— Звідки я знаю? Це міліція встановить. Треба покликати міліцію й скласти протокол.

Волочучи за собою через усякі перешкоди, наче величезний павук, свою жертву, Капітан затяг його нарешті до себе на подвір'я. Довкола порозсохлі бочки, іржаві якорі, старі канати, побиті ліхтарі з кораблів. На двох зсунутих до купи дошках, застелених мішком, з подертою подушкою під головою лежить баба Мара, наче на смертному одрі. Знизу, від пляжу, долинають жіночі голоси:

— Убив її, супостат! Геть мозок вивалився!

Від баби тхнуло горілкою; очевидно, була п'яна як чіп. Одна панчоха їй зсунулася на п'яту і з-під неї виглядала гомілка, вкрита кіркою бруду, наче лускою. Над правим оком червоніло досить велике садно і темнів мазок засохлої крові, а з напіврозкритого рота, з якого стікала слина, виривалося щось середнє між стогоном і хропінням.

— Умирає! — сказав Капітан. — Чуєш, харчить!

У будинку Філіпа Водовара, що по сусідству, вікна були закриті віконницями, і за ними нічого не можна було побачити. Під будинком, каркаючи й кудкудакаючи, стовпилися жінки, а баба, плямкаючи беззубим ротом, щось пробурмотіла й замовкла, очевидно, заснула.

— Людоньки, помирає! — залементували жінки, а вгорі, на другому поверсі, раптом відчинилися віконниці на одному вікні, і в ньому з'явився діловод Філіп у капелюсі на голові, з палицею в руці й окулярами на носі.

— Якщо нападете на мене, окропом литиму на вас. Он у каструлі кипить, — сказав він і додав: — У порядку законної необхідної самооборони. Іменем закону, розійдіться! — гукнув діловод, і з тріском зачинив віконниці, а жінки й справді кинулися врозтіч, наче наполохані кури.

Капітан Стеван простягнув Корді ручку й підсунув аркуш паперу, щоб він підписав заяву, яку той заготовив для міліції.

— А ти щось надто вже водиш дружбу із ним. Зачиняється в кімнаті, про політику говорите, слухаєте чужі радіоголоси. Диви, щоб тобі погано не було, якщо дізнається міліція,— явно пригрозив йому Капітан.

Запорошений і втомлений, він подався до себе, вирішивши сьогодні більше нікуди не виходити, навіть до заїзду, і відразу ж ліг, не бачивши Стани, якої й тепер не було вдома.

35

Прокинувся з важкою головою. Боліло плече. Подряпина, видно, буде гноїтися, почервоніла довкола й напухла. І погода скоро знову погіршає. З вікна було видно, як далеко над морем небо темнішає. Відчувається, що тиск піднявся, а від паркості, яка всю ніч не давала йому спати, у нього на лобі виступили горошини поту.

Передчуваючи перемену, дід Томо минулого вечора поставив у морі тільки дві сіті. Решта висіла на жердинах, утворюючи заплутані ходи без виходів. У кухні на столі він знайшов захололий сніданок — Стана залишила, так і не діждавшись його. Узяв лише скибку хліба й кусок сиру в руку та, кусаючи їх на ходу й прихопивши книжку, подався на свій пляж.

Вітер та море стерли вчорашні сліди, розкресливши пісок своїми візерунками. Він сів під диким фіговим деревом, яке ще давало тінь, і розкрив книжку. Але не читалось. І купатись не хотілося. Дивлячись на море, яке було якесь тьмяне й каламутне, як олов'яне дзеркало, спробував розібратися в своїх думках.

Якщо мистецтво — це один із видів пізнання, якщо відчуття краси, чи, точніше, насолода, яку нам дає художній твір, іде від того, що перед нами відкривається нова істина, то чому тоді нас ще й досі хвилюють витвори минулих епох, засновані на відкриттях, які вже давно відомі нам і перевершені як формою, так і змістом?

Буває, що окремі естетичні уявлення через якийсь час відновлюються, а певні стилі знову входять у моду, подібно до того як і деякі відкинуті і вже забуті наукові теорії в певних умовах набувають нової актуальності, але в обох випадках це стається тільки тому, що нові відкриття, зроблені за той час, підтвердили їхню справедливість. А може, ми, читаючи чи розглядаючи ці твори, наново пізнаємо відомі, але недостатньо досліджені невичерпні й незглибимі постійні істини, які й тепер являють собою частину нас і нашої людської долі, цю частину загальнолюдського, що як внутрішня міра, особливо в архітектурі та образотворчих мистецтвах, і далі визначає наші смаки, залишаючись незмінним елементом нашого психічного й суспільного буття, незважаючи на всі нашарування наступних століть. Чи, може, в цих творах нас приваблює те, що завдяки їм ми маємо змогу спостерігати відкриття істини, ще раз пізнати вже пізнане, як, наприклад, з історичних праць довідуємося, чим жили наші предки багато століть тому і з висоти своїх новітніх знань оцінюємо значення їхніх вчинків. Бо як інакше пояснити те, що певним формам і стилям, які в свій час та й пізніше цілком справедливо вважалися невдалими і позбавленими смаку, патина часу надає нової цінності, якої вони раніше не мали, тих додаткових властивостей, завдяки яким вони стають для нас джерелом для пізнання смаків і уподобань минулих епох.

Почув її кроки. Йшла прямо до нього. Без капелюшка, з відкинутим назад волоссям, як грива в породистого коня. Зупинилася біля його ніг і розстелила свій червоний рушник, старанно розрівняла його, ніби мала молитися на ньому.

— Привіт! — сказала просто. — Я забарилася. Затримала мене дочка, їй погано, і вона капризує.

Скинула спідницю й білу блузку з тонкого прозорого батисту. Потім, порозстібавши бретельки купальника, поволі стягнула його, і, гола, лягла ницьма біля нього.

— Ти поранив собі плече, — вона легко доторкнулася до подряпини пальцями. — Коли це?

— Учора, коли з заростей на пляж виходив.

— Починає гноїтися. Треба було б перев'язати. Стривай-но! — сказала вона, встала й розкрила сумку. — Замазати?

Дістала пом'ятій, наполовину порожній тубик вазеліну, вичавила на палець трохи жовтуватої мазі, стала навколішки за ним і, легко торкаючись плеча, почала натирати запалене місце, штурхаючи його грудьми в спину й сосками виписуючи по ній візерунки.

— Я була в Новиграді. Мило возив мене. Показувала малу лікареві. У неї природжена вада серця, через те не виводжу на сонце.

Вона присунулася ще ближче. Грайливо обвила його ззаду руками, на якусь мить притиснувшись до нього, а потім підвелася й зупинилася без сорому й ніяковості перед ним, так що пуп був на рівні його очей.

— Ходімо купатися, — покликкала вона, рушаючи до моря.

Він покрутив головою. Йому не хотілося йти. На саму згадку про воду в нього бігали мурашки по тілу. Утиснувся глибше в теплий пісок і дивився, як вона входить у море, торкаючись поверхні води сосками набряклих, ніби налитих молоком грудей. У неї була гарна, атлетична постава: тонкий стан з двома ямочками нижче поперека і ще двома — на заокругленнях стегон.

У тому, як він її зараз роздивлявся, і в її вигляді не було, проте, більше нічого античного, урочистого й піднесеного. Відчуваючи вже навіть якусь відразу до того міцно складеного тіла, він вигріб глибшу ямку під собою і, зовсім закопавшись у пісок, заплющив очі.

Жінка вийшла з води. Він знав, що вона зараз оббризкає його, як собаки, що, виходячи з води, обов'язково обтрушуються. І справді, вона це зробила, а він аж наїжився весь і мало не скрикнув. Він був упевнений, що вона, холодна і мокра, притулиться до нього, як всі вони роблять у подібних випадках, і справді, вона спробувала так вчинити, але, відчувши, що він відсувається, тільки схилилася над ним і легко подула на почервоніле, болюче плече. Це було приємно.

— Болить? — запитала вона. — Ти гарячий, у тебе, ма-
буть, температура.

Вона взяла свою сумку, дістала з неї вату й флакончик з одеколоном, промила запалене місце, знову замазала подря-
пину й заліпила пластиром.

— От-так! — сказала вона, сховавши язик, який висуну-
ла, доки поралася біля нього. — Тепер буде краще. Я завжди
беру це з собою, коли йду на море.

У тому, як вона потім ставилася до нього, не говорячи ба-
гато й не розпитуючись надміру, було щось по-материнсько-
му турботливе й водночас ненабридливе.

— Тобі тут не було скучно?

— Ні, — відповів він. — Чому?

— Та так, сам, без компанії, без діла. І без жодних
розваг.

— Тим краще! Я розмовляв з рибалками, виходив з ними
в море — і цього для мене було досить.

Вона попросила розповісти про ловлю риби — це йому
теж сподобалося. Не розплющуючи очей і не встаючи, він
переповідав їй, що чув від діда Тома про різні сіті, про те, як
їх ставлять і закидають у морі, які риби тут ловляться і які
вітри дмуть. Це приносило йому полегшення, знімало з нього
внутрішню напруженість, розвіювало поганий настрій, ніби
разом зі словами виходив з рани гній і він робився чистіший,
легший.

І голова переставала боліти. Хмара, яка насувалася на бе-
рег і давила їх парнотою, розійшлася. З моря повіяв містраль.
Посвіжіло; погода змінилася; гроза посунула десь стороною.
Ідучи попереду жінки крізь зарості, він притримував гілки,
щоб не били її, подавав їй руку, коли вони перелазили через
камінні загорожі, а вона намагалася розважити й розвесели-
ти його розповідями про місцевих жителів, яких добре знала.

Капітан Стеван — найбільший бабій на все село і всю ок-
ругу, навіть до неї вже пробував залицятися, хоч він якийсь
її родич. І старий Філіп Водовар, колишній діловод, не такий
уже безгрішний — ще до недавнього часу тримав і часто мі-

няв молодих служниць нібито для того, щоб варили йому їсти, а то боїться, що баба Мара отруїть його. Від господаря заїзду Мила треба берегти машину, від дядька Бара Американця — час, від Учителя — кишеньку. І так далі.

Розсталися перед селом, не домовляючись, де і коли зустрінуться знову.

— Відпочинь і помірйай температуру, — напучувала вона його по-материнському.

Він був знову вільний. І це було найприємніше.

36

Проте вона знала його ім'я.

Наступного дня ввечері, щойно він піднявся до заїзду, вона висунула у вікно голову й покликала його. Не повним іменем, а по-домашньому, зменшеним.

— Сашо! — І після того, як він, здригнувшись від несподіванки, глянув угору, сказала: — Я зараз спущуся. Прогуляємося трохи.

Справді, довго чекати не довелось. Перш ніж Капітан, Учитель, Баро Американець чи Симо Пляшка встигли розкрити рота, вона вже з'явилася на сходах. Була в міському синьому платті і в білих туфлях на високому каблучку. Від цього здавалася вищою, стрункішою, майже рівною йому.

Він пішов їй назустріч, щоб перестріти далі від столів.

— Тобі незручно? — запитала вона, і йому не залишилося нічого іншого, як крутнути заперечно головою. Відчував, що всі відвідувачі втупили очі в них. — То куди?

— Не знаю. А ти куди надумала?

— Давай поїдемо до Новиграда. Проведемо там гарно вечір.

Отже, вона знала, що в нього є машина. Бачила, що він вагається.

— Може, тобі не хочеться, щоб тебе там зі мною бачили?

Йому було неприємно, що всі дивляться на нього, як він тут домовляється з нею, але було б ще гірше, якби вони вдвох на очах у всіх подалися кудись у темряву.

— Гаразд! — погодився він.— Гальма не працюють, але якось буде. Їхатиму обережно.

Потім обернувся до столів:

— Ми до лікаря, у Новиград. Може, вам щось треба? — збрехав він, виправдовуючись, але всі як навмисне ні пари з уст.— Сподіваюся, Учителеві сьогодні більше щаститиме в картах,— сказав він, але й це не допомогло. Сиділи за своїми столами й мовчки дивилися на них. Було тихо, тільки круг лампочки знову роями кружляла мошкара.

Коли сідав у машину, відчув якийсь неприємний запах. Ніби від немитих пітних ніг. Опустив обидва віконця, щоб провітрити кабінку. Зайшла й вона і зашелестіла спідницею, сідаючи поруч нього.

— Не замикаєш?

— Навіщо?

— Не боїшся, що хто-небудь кататиметься нею?

— Тут, у селі? А хто?

— Хто зна. Комусь може й скортіти.

— Не думаю. Тут і водити її не вміють.

Він виїхав на головне шосе. Його засліпив автобус, який ішов з Новиграда на повній швидкості, і розмова перервалася. Машин на шосе, як на цю пору, було дуже багато, чи то, може, йому тільки так здалося після двох тижнів, проведених у глушині. Машини мчали назустріч і обганяли їх, а, крім того, на узбіччі, оповиті темрявою, прогулювалися закохані парочки з близьких будинків відпочинку. Треба було весь час пильнувати, щоб не переїхати когось. Вона зрозуміла це й сиділа коло нього мовчки.

Туристський сезон, очевидно, був у розпалі, і в Новиграді Корда ледве знайшов місце, де поставити машину, поволі пробираючись крізь юрми гуляк, які геть забили й без того тісні приморські вулички. Сиділи за столами, винесеними на тротуари. Кілька оркестрів схрецьували свої пронизливі звуки. Було ясно й шумно, як удень.

Вона поправила волосся, ще раз провела помадою по губах, виглянула в дзеркальце машини і вирівняла намисто

на грудях. Вилізла з машини, мов з коня спускалася, чекаючи, що хтось її підтримає. Схопила його під руку і вже не відпускала.

— Як добре, що ми сюди приїхали! Признайся. Там у нас вити хочеться від самотності й нудьги, — сказала вона, мимохідь махнувши рукою якомусь знайомому. — Тут, у цій товкотнечі, серед людей, менше думаєш.

Ще тісніше притягнула до себе його руку, мовби довіряла йому щось потаємне. Раптом зупинилася: хтось її гукав по імені. Розмахуючи руками понад головами, до них продирався крізь натовп якийсь молодик у майці, жовтій, наче канарка.

— Джина! Який сюрприз! Стань, почекай! Тут усі наші. Уся компанія, і ще дівухи прийдуть. Гей! — обернувся він до своїх, що залишилися в натовпі. — Подивіться, кого я зустрів!

Молодик схопив її вище ліктів обома руками, притиснув до себе, обняв і захитав з боку на бік, мов боровся з нею й хотів відірвати від землі.

— Як здорово, що ми зустрілися! Тут сьогодні намічається така гулянка, збожеволіти можна. Усі ми вже трохи заправилися.

— Це Саша! — здогадалася вона познайомити їх. — А це Дракче... і вся його компанія, — мусила додати, бо сюди підходили й інші, щирячи зуби. Усі в крикливих розмальованих майках, підкочених до самих грудей, так що вітерець обвівав їхні голі животи. За ними пробиралися дівчата.

— Привіт, піжон! — привітався з приїжджим один, обрамлений рудою борідкою. — Ми, здається, знайомі. З першої світової: другий батальйон запасу протиавіаційної кінноти!

— Заткнися, мавпо! — відіпхнув його Дракче. Бородатий молодик похитнувся, вдаючи, ніби падає, його підхопили інші й понесли між собою, як на ношах. Дівчата з розпатланим волоссям подалися за ними, наче почет.

— Куди ви зібралися? — запитав прибулих Дракче, найтверезіший з усіх. — Ходіть із нами. У «Полінезію»! Бо тут, біля готелів, занадто цивілізовано й страшно нудота.

— Але в нас тут машина,— вагалася вона.

— Що у вас? «Рено» старого випуску. Не бійтеся, ніхто не вкраде.

І вони потягли його за собою вузькими покрученими вуличками на край міста. Там провели вузьким перешийком у сосновий лісок на мисі. Оточена морем, місцина скидалася на полінезійський атол, зарослий пальмами, між якими висіли червоні й сині лампіони, наче великі пофарбовані кокосові горіхи. Усе подвір'я, немов тубільне поселення, було обнесене тином з очерету. Над брамою підіймався широкий соломяний дашок, його підпирали два товсті стовпи, вкриті різьбою та зображеннями тотемів, а між ними стовбичив швейцар зі щитом і списом, одягнений і обтиканий пір'ям, наче вождь якогось дикунського племені. Столи стояли кружка між соснами під конічними стріхами нібито полінезійських халуп. Голі до пояса офіціанти, вбрані лише в коротенькі спіднички, сплетені з рогожі, були так само, як і музиканти, що гатили в тамтами, натерті охрою та розмальовані червоними й білими бойовими смугами.

Їх тут, видно, знали, бо відразу знайшли місце ближче до підвищення, в середині кола, на якому вже товпилися танцюристи.

Вона сіла біля Корди й під столем знайшла його руку. Стиснула її з вдячності, що погодився прийти сюди. А може, щоб потішити його, що через неї опинився в такому товаристві і тепер сидить ні в сих ні в тих за столом, на якому вже з'явилися дві пляшки, добути, очевидно, з кишень.

— То що ж! — обізвався Дракче. — Доки принесуть вино, можна й з цього почати. Звідки ти тут, Джино? — запитав він, дивлячись по суті на Корду. — Якби брат написав листа йому, мав би про що розповідати.

— Мичі, маєш на увазі? З ним усе кінчено. Ми розлучаємося.

— Та ну? Я не знав. Він мені не казав нічого. Чули, шмаркачі: Джина розлучається.

— Справді? — здивувалася одна з дівчат, яка визирала

з-під своєї шевелюри, наче миша з борошна.— Чого? Хто винен?

— Домовилися вдвох. І досить про це! А тепер вип'ємо! — Джина піднесла чарку, обернувшись до Корди, щоб цокнутися.

Мусив випити до дна. І танцювати. Не тільки з Джиною, а й з іншими дівчатами з компанії. Особливо з якоюсь сухо-реброю напудреною блондинкою, яка, вже добре підпивши, весь час липла до нього і, тикаючись носом йому в лице, дивилася захопленими очима і щось лепетала, чого він ніяк не міг зрозуміти. Танцюючи, вона притискувалася стегнами до нього, а її кісточки в нього під руками так рухалися, ніби пороз'єднувалися, і він не був певний, що вони знову попадуть на свої місця і не доведеться за столом збирати її і згвинчувати з окремих частин.

Після півночі, коли вже і в нього шуміло в голові від випитого, хлопець у смугастій синьо-білій майці й дівчина в таких же смугастих штанах, мовби поділили між собою одяг арештанта чи мешканця божевільні, вийшли на сцену й показали пародію на індіанські танці й старовинне аргентинське танго. Їм аплодували і піднесли по бокалу вина. Вони, висушивши їх до дна, брязнули ними об підлогу, а музика, ніби тільки й чекала цього знаку, ударила туш, рвучко нарошуючи темп. Двоє танцюристів, виконуючи новий номер, тепер стрибали на місці, наче наступили на скло чи розпечену бляху, як ведмеді, коли цигани вчать їх танцювати. До них підходили інші й собі скакали навколо них, мов канібальське плем'я довкола казана, у якому вариться людське м'ясо. Ті, що були всередині, почали виконувати щось подібне до негритянського ритуального танцю, викидаючи одне проти одного нижню частину тіла, смикаючись і тручись животами, ніби закликаючи одне одного зблизитися ще тісніше і ще міцніше притиснутися. Інші танцюристи кружляли навколо них, викрикуючи в такт музики, а між ними тупцював і він, уже посоловілий, поведмежому незграбний і розгублений, то подаючись уперед, то відкидаючись назад, мовби хотів упасти на спину.

— Джино! — вигукнув Дракче.— Ану, Джино!

Двоє танцюристів усередині розступилися, даючи Джині місце, але й далі не переставали в тому ж темпі рухати животами, клубами, сідницями, тільки ще швидше й дрібніше, мовби якийсь струм проходив у них від голови до п'ят. Тим часом між ними опинилася Джина і раптовим ривком, мовби хотіла все зірвати з себе, скинула плаття з плечей і разом з ліфчиком зсунула його аж на стегна, оголивши загорілі, майже чорні груди й живіт нижче пупа.

Тамтами загучали сильніше. Ще дужче заверещали та зарепетували танцюристи й музиканти. Видно, це був уже відтренований і не раз виконуваний номер.

— Крути! — пронизливо крикнув хтось із публіки з власної ініціативи.— Крути!

Її не треба було спонукувати, вона вже робила це животом і грудьми, наче ухиляючись від поцілунків танцюриста, який тепер на колінах повзав навколо неї. Музика замовкла. Бухкали тільки бубни, наче перед розстрілом або смертельно небезпечним цирковим трюком, а вона, розставивши коліна, судорожно тіпалася животом і стегнами, у той час як дві випнуті кулі з темними цятками сосків танцювали свій власний танець. Потім зупинилася, заплющивши очі, а коли розплющила їх, то ніби прокинулася: раптом випростувалася, одним рухом підтягла вгору плаття й заховала груди.

— Ходімо! Все! — схопила вона його за руку й повела до стола.— Досить!

Істерична сухоребра блондинка підійшла до Корди, обняла його за шию обома руками і, намагаючись знайти губи, які він відвертав, геть обслинила його.

— Я, я,— затиналася вона, засовуючи пальці йому в волосся,— люблю сивих чоловіків.

Ледве звільнився від неї. Тоді вона почала роздягатися, але її своєчасно зупинили, почепивши сукенку назад на худі плечі, ніби на поперечину опудала. Потім вона плакала й блювала поперемінно, поклавши голову на стіл.

Вони виїхали з Новиграда дуже пізно, одні з останніх.

Вулиці й кав'ярні були вже порожні, і, за його розрахунками, повинно було скоро світати.

— Ти золотце! — сказала вона, коли машина зупинилася перед заїздом, і вологими великими губами зовсім затулила йому рота. Він судомно хапав повітря й почув якийсь звук, ніби вона тихо, приглушено схлипнула.

Підпилий, він спускався вузькою стежкою, натикаючись на камінні огорожі, і, коли йому залишалось три сходинки до пляжу, посковзнувся й поїхав униз, але, на щастя, не забився дуже. Біля джерела підставив голову під холодний струмінь води, намочив добре і так, мокрий, ледве доплентався додому й піднявся в свою кімнату.

37

Розбудила його господиня Стана, щоб він негайно йшов до Капітанової хати. Його викликає міліція, ще раненько приходили по нього.

— А вчора ви пізно повернулися, — докірливо додала вона. — І мені незручно було вас раніше будити.

В усіх вікнах виднілися голови цікавих, які стежили, як він проходив безлюдним пляжем. На березі ні душі. Тільки діти повибігали з хат, та й ті далі хвірток не виходять.

Міліціонерів він застав на Капітановому подвір'ї. Було їх двоє. Обоє кремезні, вгодовані, порозстібали коміри, бо й у затінку вже стало душно. Сиділи за столом, і по тарілках та чарках було видно, що вони час не марнували, чекаючи його, і саме тепер збиралися пити каву. Зустріли прибульця незадоволено, ніби він прийшов заважати їм.

— Отже, ви той?

— Який той?

— Приїжджий!

— Белградець, якщо смію зауважити.

— Ваше ім'я та прізвище?

Він відповів.

— Посвідчення особи!

Посвідчення обоє роздивлялися довго, прискіпливо й залишили його перед собою на столі.

— Що ви тут робите? Є у вас прописка?

Допитували його. Як злочинця, не запропонувавши навіть сісти. Цього не зробив і Капітан, який сидів біля них, ніби він був членом слідчої комісії.

— Чому ви одразу не з'явилися, як ми викликали вас? Ви знаєте, що неявка на виклик влади карається законом?

Старший чином стукав чаркою по столу, сам собі відбиваючи такт. Другий записував відповіді — поволі й невправно, очевидно, ледве вмів писати. Вони випили каву й закурили.

— Що вам відомо про тілесні ушкодження, які тутешній житель Філіп Водовар, син Марків, тупим предметом завдав своїй шлюбній дружині Марі Водовар, уродженій Івович, ушкодивши їй лобову частину голови і завдавши їй чимало синців по всьому тілу, чим вищепойменованій громадянці з огляду на її вік завдав ушкоджень, характер яких міг мати тяжкі наслідки для її здоров'я, вчинивши таким чином карний злочин, передбачений параграфом ...карного кодексу?

Чорт забирай, його хочуть уплутати ще й у сільські колотнечі. Ні з того ні з сього він повинен псувати стосунки з людьми, зазнавати нападів і зовсім позбутися спокою, змарнувати свій відпочинок.

Спробував якось виплутатися з цього, заявивши, що його, як приїжджого, не стосуються тутешні сутички й сварки, що він мало кого й знає в селі і що ніхто, навіть міліція, не має права перебивати йому відпочинок. Проте Корді не вдалося ні переконати їх, ні похитнути. Вони нагадали йому статтю закону, яка зобов'язує його свідчити, і йому не було куди дітися, мусив визнати, що бачив бабу Мару на подвір'ї в Капітана і на її лобі садно, але від чого воно, не може сказати, чи від падіння, чи від удару. Не може нічого він твердити й про синці на тілі, бо не оглядав бабу Мару, і ще менше про стосунки між подружжям, бо про те він нічого не знає. Це все, що в цій справі він може повідомити.

— Ось бачите, ви все-таки дещо знаєте! — напустився на нього старший чином міліціонер.— Могли б це відразу сказати. І без нашого нагадування про вашу відповідальність.

— Йому незручно, він приятель звинуваченого. Заходить до нього додому, вони п'ють разом каву і слухають закордонні радіостанції,— підлив масла в огонь Капітан, дивлячись йому прямо в очі.

Його відпустили, а через півгодини викликали знову. Тепер міліціонери сиділи на сусідньому подвір'ї, у Філіпа Водовара, за круглим камінним столом. Тільки замість Капітана з ними був колишній діловод, у чорному піджаку, у білій сорочці, при краватці і з солом'яним капедюхом на колінах, але тримався далі від них. На столі так само стояли кава, горілка й холодна вода, проте, видно, їх ніхто не брав.

— Ми викликали вас як свідка в справі Мари Водовар, уродженої Івович, яку вона порушує проти Філіпа Водовара, колишнього общинного діловода, щоб ви, згідно з положеннями закону й усвідомлюючи свою відповідальність, дали показання, що вам відомо про те, що вищепойменована Мара Водовар, уроджена Івович, у вказаний день нібито пила горілку на сусідньому подвір'ї і, п'яна, ображала свого чоловіка Філіпа Водовара, сина Маркового, будучи при цьому підмовлена сусідом Стеваном Івовичем, на прізвисько Капітан, а також під'юджена іншими сільськими жінками.

І міліціонери вже втомилися та стали менш офіційні й не такі насуплені. Заплуталися й вони в цьому клубку звинувачень та показань і хотіли б якнайскоріше закінчити слідство та повернутися до Новиграда, щоб хоч пополудні подрімати в холодку своєї канцелярії.

А тут ще й той приїжджий, стоячи знову перед ними як свідок, почав розводитися про те, що він, крім уже раніше сказаного, більше нічого важливого для з'ясування справи не бачив і не чув. Взагалі-то кажучи, наскільки йому відомо, баба Мара не без того, щоб випити при нагоді, як, наприклад, на іменинах, поминках та в інших подібних випадках. Але він не спостерігав і не може свідчити, чи того нещасного дня

вона пила на сусідньому подвір'ї, і ще менше, чи ображала свого чоловіка Філіпа Водовара, сина Маркового, колишнього діловода, тепер пенсіонера.

— Чи вам відомо, що вищепойменована баба нібито в п'яному стані перечепилася й ударилася в камінь на подвір'ї, ушкодивши при цьому голову й діставши синці, які лікар з Новиграда підтверджує в довідці, виданій позивачці наступного дня після вказаного випадку?

Нічого він про це не знає. Ні про те, чи оскаржений палицею вдарив свою дружину, як це твердить позивачка, ні чи баба, перечепившись, упала й сама розбила собі голову, як це каже оскаржений. Він тільки чув лемент і крики жінок, а стару застав на сусідньому подвір'ї, де вона лежала на дошках. Лежала вона горілиць, над правим оком у неї запеклася кров, щоправда, вже розмазана.

Він замовк на мить, зиркнув на сусіднє подвір'я, прикидаючи, чи капітан Стеван може його чути, а потім на діловода, який благально кліпав очима.

— Від неї сильно пахло горілкою! — додав він, борсаючись уже в сітях.— За крок було чути.

— Бачите, а я вам щό казав! — посмілішав діловод.

— Чи це правда, що сільські жінки, очолювані Стеваном Івовичем, на прізвисько Капітан, оточили будинок оскарженого, погрожуючи ввірватися в нього силою, порубати оскарженого на шматки і тут, на терасі, спалити його на повільному вогні?

— Щось кричали, — признався Корда.— Але не можна було розібрати що. Я був далеко від них і через те не чув.

— Ви щось приховуєте! — підозріливо сказав міліціонер.

— Зрозумійте його. Він теж боїться. Та й не дивно, коли все село настроєне проти мене, — прийшов йому на допомогу діловод.

— Не заважайте слідству! — гримнув на нього міліціонер.— А ви, свідок, скажіть нам тепер, що вам відомо про те, ніби потерпіла Мара Водовар, уроджена Івович, лила оскарженому в їжу якісь краплі, намагаючись отруїти його?

Корда мовчав, застуканий тим питанням зненацька, й думав, що сказати. Справа ставала серйозною.

— Отже? — підганяв його міліціонер.

— Нічого! — рішуче відповів він.— Крім того, що сам діловод казав мені якийсь день перед тим. Тепер я можу йти?

— Можете!

Опустивши голову, почувавочи себе винним і перед діловодом, якого, може, й справді хочуть отруїти, він вийшов на пляж, а коли підвів очі, то побачив, як з усіх вікон довкола зникають голови, що визирали звідти.

38

Пополудні знову знявся галас. Цього разу голоси лунали нагорі, десь за селом, і були різкіші й тривожніші, ніж кілька днів тому. У тиші своєї кімнати він чув, як люди вибігають з осель, ніби море вийшло з берегів і все, навіть собаки, тікає кудись нагору, рятуючись від велетенської хвилі, що ринула на берег.

Він не мав охоти запитувати, ні що сталося, ні куди всі подалися: боявся, що знов його втягнуть у якусь тутешню історію. Крізь дрімоту чув, як Стана гукає знизу до нього.

— Знову щось скоїлося. Вас кличуть, кажуть, щоб ви негайно прийшли до заїзду.

Вона вже зав'язалася в хустку й стояла за хвірткою, готова йти, а пісок рябів від слідів людей, які з усіх боків поспішали нагору. Там, на шосе, зібрався цілий натовп — усе, що могло рухатися в селі. На сходах перед заїздом, підіймаючись над усіма, стояв Капітан і розмахував руками, ніби виступав на мітингу.

— Сюди, городянине! — ще здалеку помітив він приїжджого.— Скоріше! Швидше переставляй ноги! Ех, що зробив з хлопцем! Занапастив його, бідолаху!

— Горенько мені! Нещасна моя голівонька...— обізвлася згори Милова мати, виповнюючи все вікно своїм дебелим тілом.— Хто мене тепер догляне, безталанну!

— Що таке? Що трапилося? — запитував Корда, пробираючись крізь натовп. Ніхто не відповідав йому. Лише Учитель штовхнув його ліктем під ребра, щоб мовчав.

— Постривай! Зараз побачиш!

— Четверо вперед. Змінити потомлених! — командував Стеван, мов стояв на капітанському містку й порядкував матросами. Кілька селян, які щойно залишили мотики, ще з брудними руками й заковченими рукавами, відділилися від гурту й подалися назустріч процесії, яка рухалася від Новиграда й несла щось важке. Милова мати залементувала ще голосніше, заломлюючи руки й висуваючись крізь вікно настільки, що лише опасисті клуби тримали її в кімнаті, не даючи впасти сторч головою з другого поверху.

— Де твоя машина, городянине? — питав його Капітан.— Де твоя машина, щоб ти добра не мав?

— Тут, за будинком. Навіщо вона тобі? Треба когось везти?

— Чорта лисого тепер нею возитимеш. Треба було краще її пильнувати!

Наближаючись, юрба дедалі більше нагадувала процесію, яка кілька днів тому супроводила божевільного Николу Машового. Попереду, ніби з хрестом, ішов п'яний Симо Пляшка, очі налиті кров'ю, без шапки, волосся розкуйовджене. За ним четверо селян двигали ноші, нашвидкуруч змайстровані з двох плащів, у рукави яких було просунуто обчухрані дрючки.

— Сюди несіть, до приміщення! — лунав Капітанів голос. Люди повитягали шиї, щоб краще бачити, жінки заголосили, руками затуляючи рот.

— Горе мені, бідолашній! — лементувала нагорі мати, люди поскидали капелюхи, дехто почав навіть хреститися.

На ношах лежав Мило. Обличчя в нього було так закривавлене, що Корда ледве впізнав його по кучерявому волоссю. Ноги накриті картатим пледом, точнісінько таким, як у нього в машині. Мило не ворухиться, тільки гойдається на ношах у такт ході тих, що несуть його. Але коли підійшли до

заїзду, він трохи ворухнув головою, мовби хотів попроситися з матір'ю й домівкою, навіть застогнав, ніби сказав щось. Був ще живий. Люди розступилися. Його занесли в склепінчастий зал і ноші поставили на чотирьох стільцях.

Капітан загородив собою двері, не даючи нікому ввійти, вигнав навіть тих, хто проник туди. Джина принесла відро води й порвану простиню перев'язувати рани.

— Принесіть його до матері. Дайте мені хоч раз глянути на нього! — хрипіла стара нагорі.— Горе мені. І зійти не можу, щоб востаннє поцілувати свою дитину.

— Дайте йому спокій. Ще буде час і для того. Зараз приїде «швидка допомога» з Новиграда, забере до лікарні. Ось уже видно, здійсмає куряву.

Справді, безперервно сигналячи, на повній швидкості примчала машина з червоним хрестом, навіть у поспіху проїхала трохи далі й мусила здавати назад. З неї вистрибнули два лікарі з ношами й пішли до заїзду. Забарилися там недовго й скоро винесли Мила, він був накритий простинею з головою, наче покійник. Знову заголосили жінки, з тріском закрилися дверцята, і машина, розвернувшись, рвонула з місця, мало не збивши якогось роззяви. Було таке враження, ніби щось вкрали в людей і вже пагорб насипали над покійником, так що їм не залишалось нічого іншого, як розійтися по домівках. Робили це знехотя, поволі, громадками, перекидаючись словами, а на приїжджого, який сам стояв під маслиною, ніхто вже й уваги більше не звертав. Нагорі у вікні ще бідкалася Милова мати, але й її хтось утягнув досередини, і тепер її нарікання чулися глухо, наче відлунювали з контрабасової деки.

Із заїзду вийшла Джина з відром червонястої, забарвленої кров'ю води й вихлюпнула її просто на дорогу.

— Нічого страшного не сталося, — шепнула вона, проходячи повз Корду.— Тільки обличчя порізав осколками вітрового скла.— А коли поверталася, додала: — Перелякався. Знає, що винен, і це, що забрали його, йому на руку. Але не бійся, як тільки перев'яжуть, відправлять додому.

Тим часом підійшла ще одна машина з Новиграда. Міліцейська, з тими самими міліціонерами, що вже були тут. Вони подалися прямо до склепінчастого залу, де ще засідав Капітан зі своїм штабом та помічниками. Незабаром покликали й приїжджого. Міліціонери сиділи в напівтемряві; у дверях, заступаючи світло, розташувалися Учитель, Баро й Симо. Капітан зайняв місце за столом, на якому вже стояло чорнило й лежав аркуш паперу. Бракувало тільки офіційної вивіски на стіні, щоб заїзд перетворився на канцелярію.

— Ось він! — сказав Капітан, беручи на себе обов'язки судового виконавця.

— Ім'я і прізвище? — відразу перейшли міліціонери до діла, запитуючи так, мовби ніколи раніше його не бачили.— Батька, матері, точна адреса, постійне місце проживання, посвідчення особи. І все інше.

— Ви власник автомашини номер 85—40?

— Так!

— Де ваші шоферські права?

— У машині.

— Ключ від автомашини?

— У мене.

— Ви впевнені?

— Упевнений. Ось він!

— Ви кому-небудь давали його для тимчасового користування?

— Ні, наскільки я пам'ятаю.

— А машину?

— Ні, нікому!

— Поїдете з нами!

Оточивши приїжджого, як арештанта, міліціонери вийшли з ним надвір. Симо й Учитель відступилися з проходу, пропускаяючи їх; Джина злякано опустила руки. Надворі сіли в міліцейську машину, за ними по шосе заklubочився пил, і на перехресті вони раптом зупинилися. Праворуч, ніби вгрузнувши в скелю, стояла його машина, так знівечена, що впізнав її тільки по номеру. Потрочене скло валялося на дорозі,

права фара була вирвана, а весь корпус пожмаканий і погнутий від удару та перекидання.

— Спробуйте завести й рушити. Вона заважає проїздові.

Мусив спочатку очистити сидіння та педалі від осколків. Тоді повернув обережно ключ, і мотор, на диво, одразу запрацював. Міліціонери допомогли йому вирівняти передній бампер, який затиснув праве колесо.

— Надалі більше дбайте про машину і не залишайте її без нагляду! — порадили вони, від'їжджаючи. — Через день-два заглянете до нас, заберете акт.

Поволі, шкутильгаючи, як людина з вивихнутою ногою, машина докотилася до заїзду, і він її знову поставив в альтанці за будинком. Двері до залу були замкнуті, вікна у верхніх кімнатах закриті віконницями. Кругом було пусто, люди розійшлися. Тільки виднілася мокра пляма на дорозі від вилитої з відра води та калюжка, забарвлена кров'ю.

39

— Привіт! — сказала вона, зустрівши його на дорозі. Уже настільки смеркло, що він ледве впізнав її. Однією рукою вона щось притримувала поперед себе. І голос у неї якось змінився: став м'якший і тихіший.

— Спить? — поцікавився він, помітивши коляску.

— Спить. Я вивезла її, хай подихає свіжим повітрям. Удень парило, і вона вередувала. Прогуляймося трохи. Зараз так гарно. — І, помітивши, що він роздумує, запитала: — Тобі дитина заважає?

— Ні, чого? Звідки ти таке взяла?

Вона штовхала перед собою коляску. Вони відходили від світла, яке сіялося від лампочки. Панувала мертва тиша, перед заїздом не було ні живої душі. І цвіркуни дочасно обірвали своє сюрчання.

— Шкода тобі машини? — запитала вона. У темряві не було видно, чи вона дивиться на нього. Тільки іноді вони торкалися одне одного ліктями.

— Машина застрахована. Неприємно лише те, що я ще й винний zostався. Ти чула ж, як баба кляла.

— Не переживай. Вона добре знала, що Мило бере машину. Я їй казала, і вона сама могла бачити через вікно з того боку. Зрештою, таке в нього не вперше. Цього року розбив уже листоноші мотоцикл.

— А чого ти не попередила мене?

— Я натякала. Не пригадуєш? Ми тоді з тобою були ще малознайомі, і я щось згадала про це. А ти нічого не відповів. Я думала, що ти знаєш і не маєш нічого проти, та й Мило мені казав, ніби він користується машиною з твого дозволу. Їздив у Слане на побачення з поштаркою.

— Не знаю тільки, де її поремонтую. І як виберуся звідси.

— Ти збираєшся від'їжджати?

— Я вже три тижні тут. Кінчається в мене відпустка.

Коляску взяла правою рукою, а вільною лівою схопила його за пальці. Він не виривав їх, але й не відповідав на її потиск. Вони були зараз у цілковитій темні; лампочка над заїздом здавалася далекою червоною зіркою. Ніхто не міг бачити їх, але навіть йому самому заважало те, що в його власних очах вони скидалися на подружню пару, яка вийшла з дитиною в неділю ввечері прогулятися.

— Сердишся за минулу ніч?

— Ні. Чого?

— Є чого. Ти, звичайно, почував себе не дуже затишно між тими молодими людьми, у чужій для тебе компанії.

— Дрібниця. Зрештою, винні тут мої, а не їхні роки, і якщо когось винуватити, то треба тільки мене, а не тебе чи їх.

— Я сама собі не можу цього дарувати. Не треба було тебе знайомити з ними, а ще більше — йти туди, на цю забаву, разом. І найбільша дурниця — це те, що я вчинила на-самкінець. Я боялася, що після того ти не схочеш навіть глянути на мене. Не сміла тобі на очі показуватися, а ти не приходив нагору. Уникав мене?

— Ні, не унікав. Затримали мене міліціонери. Я змушений був виступати свідком у суперечці між Капітаном і дядьком Філіпом. Я й тепер не певний, що Капітан і справді не отруєє діловода й не хоче позбавити його життя.

Вона не чула його: була зайнята своїми думками. Вони повернули назад. Тепер Джина лівою рукою штовхала коляску, а праву поклала йому на плече.

— Мені потрібно, щоб ти зрозумів мене. Я мусила якось розрядитись, щоб не розревітися вголос. Ти чув, що я розлучаюся. Зрештою, з цим уже закінчено. Того дня, коли ми вдвох поверталися з пляжу, прийшло мені повідомлення про те, що суд розлучив нас. Хлопці, з якими гуляли ми,— це його друзі й наша колишня постійна компанія. Мій чоловік кілька років був керівником джазу, у якому грали Дракче, той з рудою борідкою, Столе та інші, ти їх і не запам'ятав. Розумієш?

— Розумію.

— Ні, ще не все! Розлучення затяглося. Я не могла більше залишатися з ним під тим самим дахом, а дітися не мала куди, ото хіба що сюди, до родичів, доки не трапиться якась краща нагода. Тим більше, що в Новиграді є дитячий санаторій. Лікарі в Белграді радили мені спробувати тут, хоч і самі не вірили в успіх. Але я, як мати, все-таки сподівалася. Крім того, розраховувала, що якби дитину прийняли на лікування, то це б і мені трохи розв'язало руки, бодай на час, доки б якось влаштувалася. Тож я, перед тим як приїхати сюди, побувала з нею в Новиграді, а потім ще кілька разів її туди возила, останній раз була там, коли не прийшла вранці на пляж. Її знову обстежили й остаточно відмовилися прийняти, відверто сказавши, без усяких викрутасів, що жодної надії на будь-яке поліпшення нема, це й белградським лікарям повинно було бути ясно, не треба було навіть їхати сюди і нема сенсу більше звертатися до них.

Вони прийшли назад до заїзду під світло яскравої лампочки. Столи й стільці були меланхолійно порожні, на них тільки іскрилися краплі роси.

— Ми думали, що вона перехворіла на поліомієліт, і тому сподівалися, що з часом можна буде якось вилікувати її чи бодай підлікувати. Але все виявилось набагато гіршим і безнадійнішим, ніж ми могли собі припустити.

Вона нагнулася до коляски й підняла занавісочку. У дитини була непомірно велика, ніби набрякла, плосколоба голова ідіота й шкіра темного, синюшного кольору.

Опустила занавісочку й схилила голову на його плече.

— Не виношу її ні на сонце, ні на море. Соромлюся. Виходжу з нею тільки тоді, коли темно й ніхто не бачить, і то вивожу лише в колясці та закриваю, щоб хто випадково не заглянув.

40

Коли вранці він встав і підійшов до вікна, то побачив її внизу, на піску. Вітер розвівав її волосся, обкручував спідницю навколо її по-дівочому міцних ніг.

Старий Томо вже вийшов у море вибирати сіті, його човна не було на стоянці. Капітанів лежав на березі й розсихався ще від часу останньої бурі. Навіть собаки ще не принохувалися й не гасали по піску. Тільки струмінь води плюскотів з джерела.

Цього ранку вони подалися на найдальший пляж. У своєму клуночку Джина несла виноград і персики, їжу і воду на цілий день. На пляжі вони то бігали, то бродили піском навперемінку, щоб відпочити, то заходили в море, бризкали одне на одного й пустували у воді, а потім непорушно лежали на сонці. Він вирішив не стримувати себе й про все забути.

— Я щаслива! — казала вона, поклавши голову на його плече. Він лежав з заплющеними очима, мовби спав. — Давно мені не було так гарно й так приємно. Лежи, лежи спокійно, можеш нічого мені не відповідати. Просто в мене зараз виникла потреба виговоритися.

По якомусь часі вона знову обізвалася.

— Знаєш, — казала вона, — коли ти будеш їхати звідси, я теж з тобою поїду. Цієї ночі я так вирішила... Малу залишу

тут з бабою й Милом. Мені сказали, що його завтра випишуть з лікарні. Нічого з ним не сталося, тільки зломив ніс та кусок вуха обірвав. Баба й так нікуди не поїде, а він тепер, такий роззяцькований, менше думатиме про мандри... Поїдемо з тобою до Новиграда. Побудемо там кілька днів, доки поремонтують машину, а тоді будемо пробиратися манівцями через гори. Я вже так їхала. Одна запущена дорога звертає вбік, до старого забутого монастиря. Поставимо там біля нього машину й полягаємо спати окремо. А вночі, коли все затихне, я, наче дух, явлюся в твою келію. У Белграді можемо податися просто до мене. Чоловік написав, що він на якийсь час дозволяє мені жити в його квартирі, бо дістав тривалий ангажемент за кордоном, та й тобі, наскільки я знаю, нема куди дітися.

— Як? Хто тобі таке сказав?

— Мені здається, що й ти посварився з дружиною.

— Звідки в тебе такі відомості?

— Мені Мило казав.

— Мило? А він звідки знає?

— Не цікавилася. Може, твої листи читав. Через нього ж вони приходять і відходять.

— А ще що він тобі казав?

— Небагато й нічого особливого. Що ти будеш подавати на розлучення, що в тебе є заміжня дочка, що ти недавно повернувся з-за кордону, що ти, судячи по всьому, професор університету чи щось таке і що в тебе є гроші. Оце приблизно й усе, що він мені розповів.

— Коли він тобі це говорив?

— Ах, давненько. Дещо відразу, як тільки я приїхала. Інше — пізніше, коли я питала в нього.

Корда простягнув руку до сандаля, шукаючи годинника, якого поклав там, коли роздягався.

— Хіба вже пора додому? Котра година? — запитала вона.— Мені здається, що ми щойно прийшли сюди.

— Ми довго добиралися. Зараз уже по дванадцятій, а нам ще годину йти назад.

Вони встали. Застібаючи сандалі, вона сперлася на нього.

— Я щось не так сказала? — запитала вона.

— Ні, а чого ти так думаєш?

— Бачу, ти раптом якось змінився й ніби спохмурнів.

— Буває. Людина згадає щось, і тоді різні думки починають її obsідати.

Вони йшли вузькою стежкою крізь ліс одне за одним, він ступав попереду, притримуючи гілки, щоб не вдарили її. Розмовляти не мали можливості. Отже, їй було відомо, як його звати, де він працює, і, очевидно, багато чого іншого ще тоді, коли він уперше побачив її на пляжі перед селом і гадав, що вона не знає його, як і він її. А виходить, і тут, щоправда по-своєму, його не спускали з ока, тримали під постійним наглядом, коли він, вважаючи, що втік від усіх, почував себе зовсім незалежним і вільним. Тим нагадував сам собі підпільника, який, переодягнений, іде вулицями містечка на конспіративну зустріч і думає, що він невпізнаний і неловимий, а тим часом навіть діти, не тільки дорослі, знають про його прибуття і з-за фіранок з цікавістю стежать за кожним його кроком.

Дійшли до місця, де вони звичайно розстаються: він спускається вниз, у село, вона підіймається до заїзду.

— Що ти будеш робити пополудні? — запитала вона.

— Не знаю. Трохи посплю, потім читатиму. І ще маю роботу.

— А ввечері? Прийдеш нагору і знову прогуляємося?

— Не впевнений, не обіцяю. Якщо, може, справлюся з діловими листами, за які ніяк не можу взятись.

Вона не здавалася. Прощаючись, притиснулася до нього, трохи притягла до себе і, повиснувши в нього на шиї, від чого видалася йому надто опасистою й важкою, майже силоміць приклала до його губів великий, всеохоплюючий поцілунок, мов заліпила йому рот мокрою ганчіркою чи жменем сирого тіста. Він почав задихатися і, хапаючи ротом повітря, ледве вивільнив голову.

— Милий! — сказала вона. — Нам буде так гарно разом. Ми будемо чудовою-чудовою парою.

У нього в кімнаті на столику лежав рекомендований лист. Заїзд зачинений, і тому листоноша Гайо, доки приїжджий купався, приніс його Стані. Корда спочатку все-таки дістав чемодан з-під ліжка і склав у нього більшість речей. Решту одягу, бритву, піжаму та інші дрібниці спакує перед самим від'їздом. Після цього, не роздягаючись, витягнувся на ліжку і лише тоді взяв у руки лист.

На конверті внизу стояла добре знайома йому адреса академічного інституту. Він закурив цигарку, дістав лист і почав читати. Написано було небагато. Його повідомляли, що, враховуючи його дотеперішню багаторічну працю в інституті і в зв'язку з тим, що несподівано з'явилася така можливість, йому пропонують укласти угоду, за якою інститут зобов'язується протягом двох років виплачувати йому творчу стипендію в країні й за кордоном та покривати всі дорожні витрати, а він мав би через рік після закінчення договору передати академії для публікації в серії, присвяченій естетиці та історії мистецтв, монографію «Загальний вступ до мистецтва» у будь-якому обсязі, але не менше трьохсот сторінок машинопису (не враховуючи ілюстрацій). Просять його якнайшвидше відповісти про свою згоду і, як тільки він повернеться до Белграда, зайти в дирекцію інституту для підписання такої угоди і залагодження питань, пов'язаних з його майбутньою подорожжю.

Листа поклав біля себе на стільці. Чи може бути краща новина? Ще й така вчасна? Чемодан і сумка в нього наповнені, і ось перед ним несподівано відкривається можливість підняти вітрила та, залишивши тутешні прибережні води, вийти на широкі морські простори. Це була б добра нагода без зайвих скандалів якось уладнати свої стосунки з дружиною, довірившись часові, хай він сам, своєю силою, що розв'язує й набагато складніші та важливіші проблеми, і цю якось доведе до ладу. Він нарешті зможе бодай на два роки звільнитися від усяких зв'язків та обов'язків, від яких

марно тікав, та й від тих, у яких тут неждано заплутався, наче риба в сітях діда Тома. За два роки перестануть розраховувати на нього й ті, кому він був справді потрібний, забудуть його всі, хто підтримував з ним зв'язки по інерції, а він уперше зможе подорожувати, керуючись лише своїми інтересами, незнаний, вільний, нічим не обтяжений, крім свого власного існування, від якого нема порятунку.

Спав глибоким спокійним сном і прокинувся близько вечора. Знизу чулася якась розмова, хтось питав його. Він вглянув у вікно і побачив Джинине плече та трохи її спідниці, яку вітер розмаював, наче прапор. Те, що почув, змусило його поспішити вниз.

Джини не було вже на подвір'ї. Застав у проході лише Стану, обличчя її не бачив, але міг здогадуватися про його вираз та колір. Він прошмигнув повз неї боязко, як хлопчак повз розгнівану матір, остерігаючись, щоб вона на ходу не дала йому ляпаса. А Стана таки зробила це, щоправда, уже навздогін.

— Слухайте! — сказала вона. — Не приводьте мені більше сюди цю Томову кобилу. Якщо хочете ще під моїм дахом жити! — докинула вона й грюкнула кухонними дверима.

Від цього стуку двигтів навіть пісок, на який він вибіг. Джину знайшов аж біля джерела, вона сиділа задумана, підперши голову руками.

— Пробач! — вибачився він за Стану. — Недоля її зробила такою грубою й озлобленою.

— Не звертай уваги! — махнула вона рукою. — Байдуже. Не слід було приходити сюди, та мені треба було тебе побачити. Я гукала з пляжу, але ти не чув. Ходімо!

— Куди?

— У море, ловити рибу. Хочеш? Я випросила в діда Тома човен і сіті. Далеко не попливемо. Завтра буде буря.

Скинула сандалі й понесла їх у руці. Так само важко тягла босі ноги по піску, як тутешні люди, і, зав'язана в хустку, з веслами на плечі, була схожа на рибалчину дружину.

— Ти вмієш гребти? -

— Не турбуйся. Я допомагала дідові Томові, коли ще була така, як он той хлопчина.

Роззвуся й він та підкотив холоші. Відніс сіті в човен, відв'язав його і вивів на веслах у затоку. Зупинився, щоб завести мотор. Жінки, як завжди, поралися перед хатами. Потомлені діти й собаки сиділи вже на подвір'ях. І кури збиралися на сідала. Попід будинками стелилися тіні, наче килимки для спання. Море було тихе, тепле під рукою. Човен легко гойдався, вода плюскала в його боки.

Мотор завівся відразу, і човен рушив у відкрите море.

— Поверни ліворуч, до наших пляжів.

Він не відразу послухався її. Хотів ще подивитись на обмілину, на село, охопити поглядом усе узбережжя, потай прощаючись з ним. Усе-таки, якщо відкинути дрібні неприємності, тут було йому добре. Він відпочив, зміцнів, набрався сили, став зовсім інший, ніж був тоді, коли щойно сюди приїхав. Для праці й подорожей, які передбачаються в нього, кращої підготовки, мабуть, не знайти.

Вона сиділа навпроти, у власній тіні, зав'язана в хустку, щоб вітер не кошлатив волосся. За нею піднімалися два клунки сітей і ніс човна, спрямований просто на сонце, яке вже скотилося близько до обрію. Він закурив і їй теж запропонував цигарку, але вона відмовилася, хитнувши головою. Він поклав пачку назад до кишені. Повернув човен ліворуч, і той, описавши півколо, став наближатися до берега. Перед ним відкрилося три ряди зубчастих гір, наче три завіси: ближче — темніші, і далі — світліші, майже прозорі. Церковка із дзвіницею на найближчому пагорбі, разок білих кам'яних будинків села, маслинові гаї, які сріблястими хвилями переливаються під лагідним надвечірнім вітром, скелі, навсілі над морем, і між ними пляжі.

Він заглушив мотор. Вона перейшла на середину човна й узяла весла; він подався на ніс і, проходячи повз неї, відчув жаль. Завтра чи післязавтра він поїде звідси і залишить її саму, хай, як уміє й знає, виплутується із своїх проблем і влаштує свої сімейні справи. Нагнувся до неї, підняв її го-

лову й поцілував у лоб. Вона не поворушилася й не промовила ні слова, тільки човен хитнувся і хвиля сильніше вдарила в його бік. Чи вона відчувала, що він збирається від'їжджати? Чи, може, прочитала і цей лист, який він сьогодні одержав?

Сонце швидко тонуло. Корда спустив сіть у потемніле море, як матроси якір у затоці, де збираються заночувати. Вона гребла мовчки й поволі, ледве торкаючись веслами поверхні моря, а він, височіючи над нею, стояв на носі човна. Вони забарилися, та й день став коротший. Сонце вже зайшло, коли вони й до другого кінця сітки прив'язали тягар та опустили в воду. Камінь зник у глибині, поблискуючи білизною, наче риба. Корда перечекав, доки розійдуться кола на воді й поверхня заспокоїться. Усе зроблено, тепер можна вертатися.

Знову пройшов повз неї, човен так само сколихнувся, але цього разу він не поцілував її. Навіть не доторкнувся. Завів мотор, і вони рушили назад, у затоку, попід самим берегом, повз пляжі та скелі. Швидко смеркало, а човен ніби сам поспішав додому. Звільнений від важких сіток, ніс човна задерся в небо. Місяць ще не зійшов, блимав тільки вогник цигарки. Було зовсім темно, коли вони висадилися на берег.

Прив'язали човен до причалу; весла та мотор занесли на подвір'я діда Тома й залишили серед купи сітей, поплавків і лив. У хаті нагорі ще горіло світло, але ніхто не обзивався. Мовчали й вони. Корда провів її до заїзду, вона піднялася сходами нагору, і він почув, як стукнули за нею двері. Обійшов поза будинком, намацав у темряві дверцята своєї машини, відчинив їх і ввімкнув фари. Присвічуючи ще й кишеньковим ліхтариком, обдивився все, що можна було побачити, завів мотор, проїхав кілька метрів, вернувся назад. Колеса не заклинювало, мотор працював ритмічно, і керування було справне. Він міг розраховувати, що без особливих труднощів добереться до найближчого міста.

Стану він застав на кухні. На диво, вона привіталася з ним люб'язніше і була більш запобігливою, ніж усі останні дні. Вечеря вже стояла на столі, ще гаряча, у закопчених глиняних горщиках, щойно знятих з вогню, а Стана чекала, спершись на низький коричневий мисник. Гасова лампа мерехтіла від легкого вітерцю, що крізь вікно повівав із моря і вгорі, на високій стелі, грався павутинкою, натягнутою між темними товстими балками.

Кухню г-сподиня сьогодні прибрала й вимила. Стіл застелила свіжою скатеркою. І сама в чистій, щойно одягненій блузці, голову зав'язала світлою новою хусткою. Охоче вступає в розмову і запитує, якщо він мовчить. Може, помітила, що він спакував речі, а може, й вона прочитала його листи, які він тримав у чемодані.

Цього вечора панували тиша та спокій і все було по-селянському просте й лагідне і нагадувало йому полотно давніх голландських художників та перші дні, як він тільки сюди приїхав.

Господиня поставила перед ним чашку кислого молока й тарілку з домашнім чорним хлібом.

— Це Божова дочка,— сказала вона, не в силі більше стримуватися.

Він не відразу збагнув, про кого вона говорить.

— Дочка Божа, Томового сина, того, що залишився у Воєводині,— пояснила вона.

— Гарна! — сказав він розгублено.

— Гарна! — визнала вона.— У батька й діда вдалася,— додала цього разу без ненависті.— Але не в красі все щастя. Кажуть, це вже в неї другий чоловік, з яким розлучається. А ви бачили, яку дитину народила?

— Бачив!

— Скажу вам: від них нема добра. І Мило, той, що вам машину побив, тої самої, їхньої крові.

Вона почала прибирати посуд зі стола. Він підвівся й рушив до дверей.

— До заїзду йдете?

— Ні, зачинений. Піду перевірю, чи добре прив'язаний човен. Уночі може бути негода.

— Не буде. Небо чисте. Тільки вранці зірветься буря.

Місяця ще не було, але на темний пісок падало світло з осель. У колишньому млині без вікон були відчинені двері, й крізь них чулося, як вдова сварила своїх неслухняних дітей. Але якщо вдень вона кричить на них грубо, то тепер гримала якось весело, жартома, хлюпаючи на них водою з балії, у якій їх купала. Горіло світло і в хаті Давида, землероба, що разом зі своїми чотирма синами щодня рано-вранці вирушає на важку працю й повертається пізно ввечері. Ці два світла скоро задмухають, щоб заощадити гас і довше відпочити. Останнім погасне й першим загориться вранці світильник старого Тома, бо подагра звечора не дає йому заснути, а безсоння будить його до зорі, і щойно охолоне лампа, як до неї вже знову тягнеться рука, щоб відігнати плетиво чорних думок і замінити його реальними рибацькими сітями.

Капітан Стеван тільки-но закінчив вечеряти на терасі перед будинком і, оскільки йому не сидиться на одному місці, закутався в темряву й помчав кудись у ніч, розмахуючи руками, наче сич крилами. У домі діловода світилися тільки два крайні вікна, одне сильніше, друге слабше, ніби людина при-скачила око, і з світлішого, де дядько Філіп, надвір виривалася якась іноземна мова, якої колишній діловод не розуміє, але радіоприймач вмикає на всю потужність, щоб в очах села й у власних мати поважніший та вченіший вигляд. Нагорі, у розсипаних уздовж шосе селянських хатах, то тут, то там блимало світло, наче зорі на небі, і в заїзді на другому поверсі ще світилося одне вікно, очевидно, в кімнаті, у якій Джина, роздягнувшись, мабуть, схилилася над колискою своєї потворної дитини.

Він повернув назад, остерігаючись, щоб не заплутатися в розтягнутих сітях. Хвіртка, як завжди, була відчинена, але в хаті вже не світилося. Запалив сірник і почав підійматися

сходами нагору. З-під дверей Станиної кімнати пробивалася смужка світла йому під ноги. Господиня почула скрип дощок і обізвалася:

— Хто там?

— Це я. Саша!

Двері рипнули, і світло посунулося ближче.

— Це ви! Щось рано сьогодні!

— Треба скластися. Вранці поратимусь біля сітей діда Тома.

— Отже, їдете? Уже завтра?

— Мушу. Відпустка закінчується.

— Не сподобалося тут?

Стана відчинила двері своєї світлички, якої він ще не бачив. Біле розстелене ліжко, проста селянська скриня і над нею дзеркало, перед яким недавно чесалася. Вона нерішуче стала в дверях, тримаючи лампу.

— Видно? Може, присвітити? — запитала Стана, і лампу, яка дрижала в її руці, поставила на край скрині між ними. Жінка тремтіла, як вогник на гноті за склом.

Він уперше побачив її волосся, ще чорне, але вже з сивиною на скронях, підібране назад і закручене у вузол. Вона вже скинула блузку і, освітлена лампою на тлі білої постелі, у грубій фланелевій смугастій, ніби арештантській, сорочці, обшитій чорною облямівкою, з оголеними плечима, трусила-ся, як на холоді. На її худій шиї випнувся борлак, руки були по-чоловічому мускулясті, під білою шкірою на них виділялося синє мереживо жил. Сонце засмарило їй лише кисті, тому здавалося, ніби вона одягла рукавички.

— Я саме зачісувалася,— сказала вона, ніяково здійсмаючи руки до голови й мимоволі відкриваючи порослі волоссям темні пахви.

— Дякую, Стано! — промовив він лагідно й відступив на крок. Вона була обрамлена темним одвірком, наче багетом на картині.— Я й так можу. Уже звук до темряви.

Він ступив ще один крок вище і, ніби залишаючи сцену, подався сходами нагору.

Зайшов до кімнати і, стримуючи дихання, прислухувався, як унизу поволі-поволі, тихо-тихо, щоб не рипнути, наче зітхання, зачинаються двері.

Було сумно. Не засвічуючи лампи, він підійшов до вікна і якийсь час стояв тут, утупившись у ніч. Потім однією рукою відкрив чемодан, а другою з шафи згорнув усе, що міг ще намацати в ній, запхнув усе це в чемодан і закрив його.

Ліг, витягнувшись на ліжку, й дививсь у стелю, на якій переливався легкий відблиск місяця, що нарешті зійшов.

43

Він прокинувся вдосвіта. Село ще спало, загорнуте в сизу імлу.

А хто не спав, той не запалював світла, чекаючи, коли велетенська лампа займеться над обрієм. Пісок був мокрий, ніби вночі його затоплювало море, і тугий, мов утрамбований котком. Корда сів біля джерела, чекаючи її; світало.

Вона з'явилася звідти, звідки він її найменше міг сподіватися — від хати діда Тома, у штанах і дідовому бушлаті, який сягав їй мало не до колін. Несла весла на плечі.

— Може бути буря. Ось дід Томо передав тобі.

Вона зняла весла з плеча, скинула з себе брезентову накидку й подала йому.

— Дякую, не треба. Я маю пуловер.

— Візьми про всяк випадок. Може нас намочити.

Вони винесли мотор, каністру з бензином і мішки для сітей до моря, яке, ще сонне, зовсім причаїлося. Вона зняла петлю з кнехта й залізла в човен. Він, ставлячи мотор на місце, пригнітив собі палець, потім ще поморочився, доки звільнив канат, який учора невміло прив'язав до причалу. Нарешті човен був готовий. Вона сіла на весла. Човен поволі відпливав од берега. І саме тоді їх уперше косими променями освітило сонце.

Мотор не хотів заводитися. Кілька разів Корда смикав за мотузок і нарешті шарпнув так, що мотузок обірвався і він

розсадив до крові об дошку прищемлений палець. Почав висмоктувати ранку.

— Не поспішай! — сказала вона. — Встигнемо. А ти вчора ввечері заводив машину.

Він не відповів їй, і далі смокчучи кров із пальця. Лівою рукою перевіряв, чи правильно увімкнув запалювання.

— Я злякалася, що ти поїдеш не попрощавшись. Не була впевнена, що сьогодні тут застану тебе. Тому так рано встала.

Він підкачав бензину, намотав новий мотузок, потягнув, і мотор запрацював. Додав газу, і — кінець розмовам. Не було чути навіть власного голосу. Човен раптом підстрибнув, ударився об хвилю, їх оббризкало водою. Сонце повністю викотилося на гребінь гори і проторувало шлях холодному вітрові, який ринув услід за ним. Море поморщилося від холоду й зробилося сірим.

— Зривається вітер!

Вона його не почула. Сиділа на носі, щоб човен не дуже здіймався з води і, підперши голову руками, задумливо дивилася вдалину.

А вітер усе дужчав, гнав поверхнею моря дрібні хвилі, помахами зривав з них баранці й розбивав на водяний порох. У затоці, повз яку вони пропливали, море кипіло, як вода в казані на великому полум'ї.

Потрібно було вернутися до пристані й перечекати, доки сонце нагріє повітря над морем і пожене його струмені назад, вгамує шторм. Корда знав це, але йому нетерпеливилося. Хотів якнайшвидше підняти сіті, занести їх старому, попрощатися з усіма й поїхати. З Новиграда він дасть телеграму в інститут про те, що приймає пропозицію й виїжджає додому, і тут чи в найближчому місті відремонтує машину бодай настільки, щоб дістатися нею до Белграда.

З її обличчя стікали краплі моря, як великі сльози. І він на кормі був зовсім мокрий. Подав їй рукою знак, щоб вона перебралася ближче й сіла на дно човна, і, діставши з-під лавки брезентову накидку, накрав нею її та себе. Але тепер ніс ще

більше піднявся з води, удари хвиль стали ще сильніші й дошкульніші. Хвилинами просто нічого не було видно за водяним пилом, який заліплював очі, і він керував човном наосліп. Здіймаючись вище борта, хвилі нависали загрозливо над човном, а водяний пил міг ось-ось перекрити доступ повітря й заглушити мотор.

Вона доповзла до його ніг і скулилася між ними.

— Зараз підійдемо до берега, сховаємося за скелями. Буде легше! — кричав він їй на вухо, відчуваючи тепло обличчя, яке тулилося до його вуст. Пливли попід високими стрімчачками, які захищали цю частину моря від північного вітру. Сповільнив швидкість, щоб зменшити силу ударів з хвилями, і тепер човен ледве повз. Дотягнулися до малої бухти між скелями, і, щоб знову не вийти на незахищений простір та не підставляти вітрові борт, він зупинив мотор, а човен скерував ближче до берега під нависле каміння, що утворювало ніби печеру, у якій, він бачив удень, гніздяться птахи. Тепер у ній тільки хлюпала вода об скелі, розчісуючи довгий рудий мох, який через сильний відплив опинився на поверхні. Надійно сховані в захистку, наче під дахом, вони дивилися, як зовні шаленіє вітер, морщачи хвилями море. Човен легко погойдувався на одному місці. Крізь прозору воду під ним було видно дно і на ньому водорості, які коливалися в тому самому ритмі.

— Затримаємося довго! — поскаржився він.— Доки витягнемо сіті й повернемося додому, буде десята година.

— Ну то й що? А куди нам поспішати? Все одно ми до полудня пролежали б десь тут на пляжі.

— Дід Томо буде хвилюватися, що нас нема.

— Не буде. Він здогадається, що ми десь заховались, доки буря вщухне.

Їй було холодно, вона дрижала. Він дістав з-під корми мішок і подав їй, щоб накрила ноги. Зробила це мовчки. На її обличчі застиг страдницький вираз.

— Може, все-таки рушимо? — сказав він.— Мені здається, що вітер трохи послабшав. Зрештою, це ж не триватиме довго. Бодай зігріємося на сонці.

— Як хочеш. Але при такому вітрі буде важко вибирати сіті.

Він потягнув за мотузку, мотор запрацював. Доки міг, тримався скелястого берега, але як тільки човен вийшов з-під захисту, на них накинuloся море і вітер суворо довів, що вони надто поквапилися. Корда зменшив швидкість і, щоб їх не так мотало та щоб уникнути ударів з хвилями, повів човен навскоси через западини. Тепер їх менше оббризувало водою, тільки вітер часом сипав їм в обличчя солоні краплі, мовби з чистого неба накрапав дощ. Човен під ними дрібно тремтів від напруження.

Вони перемогли, пересилили бурю! Те, що човен і мотор зараз покірно скорялися його волі, те, що він безстрашно розсікав море, яке під ним лагіднішало, наче норовистий кінь під сильним досвідченим вершником, сповнювало його, хоч він уже думав про інше і в мріях був далеко звідси, відчуттям власної снаги та моці і лестило його чоловічому самолюбству. Вистояти наперекір бурям, ураганам, хвилям і течіям. Усвідомлювати, що й ці негоди становлять частину нашого життя, і тому не можна навіть припускати, ніби воно завжди буде посуватися лише по прямій. Ми рухаємося під дією різних, часто навіть супротивних сил; але основне — не втратити з ока мети, як ось і тепер той далекий білий знак, який видніється в морі і вказує, де вони вчора поставили сіті. Якщо він спробує піти прямо до нього, то буде змушений наражатися на лобові удари вітру, пересилюватиме мотор і обіллє водою і її, і себе. А якщо вмiло уникатиме зіткнень з вітром і хвилями, повертаючись кормою до них, то швидше й певніше дістанеться до білого поплавка. Звичайно, в його віці було б пізно й смішно починати якийсь нове життя, відмінне від дотеперішнього. Йому залишається й далі тільки долати труднощі та перешкоди, втішаючись усвідомленням, що свобода — це пізнана необхідність.

Через те не треба всю вину за невдачі звертати на обставини життя та на суспільство, потрібно винуватити насамперед самого себе, що керував собою погано і що, поринаючи в при-

емні купелі примарних ілюзій та літеплих самообманів, забував, що бурі та знегоди теж становлять частину життя, як хмари — частину неба. Отже, звільнитися можна тільки через опір і боротьбу, а перемогти лише в праці та закінченому власному утворі. «Лиш той життя і волі гідний, хто б'ється день у день за них»,— згадав він слова Гете. І якби він сумлінніше й безпристрасніше розібрався у власному становищі та своїй недавній минувшині, то, може, знайшов би більше підстав скаржитися на самого себе, ніж на інших, і переконався б, що труднощі й завади походили не стільки від різних супротивних течій і розставлених пасток, скільки від браку чітко й ясно визначеної мети; що, нипаючи безцільно, він заплутався в сітях, які сам розтягнув навколо себе. А як тільки він переборов самого себе, власну ліню і гнилість духу, навів порядок у своїх думках, одразу перед ним з'явилася мета й навіть можливість досягти її.

Скрізь ми в оточенні людей, і закони життя всюди однакові. Свої перешкоди та випробування будуть і під час подорожей, які він уже обдумує. І тільки від його сили, волі, наполегливості та віри залежатиме, чи вдасться йому досягти своєї мети.

Джина подавала йому знак рукою, показуючи на поплавок, який білів на поверхні води. Він скинув газ і повернув човен до поплавка. Вона перейшла на ніс, лягла і, перевісившись через борт, спробувала схопити його. Але промахнулася, вітер відніс їх в останню мить убік. Тоді Корда потягнувся до поплавка з корми, але той, мов риба, ковзнув біля руки і вже підстрибував на збуреному сліді човна, радіючи, що не дався.

Корда різко повернув стерно і спрямував човен знову проти вітру, приймаючи удар моря прямо в обличчя. Засліплений бризками, він заплющив очі, тим часом човен проскочив повз білу мітку. Він зробив коло й спробував підійти до поплавка з протилежного боку, завчасно вимкнувши мотор, щоб встигнути схопити його. Але човен надто рано втратив швидкість, і течія та вітер пронесли його далеко від поплавка. Корда

вставив весла; Джина мовчки дивилася, що він робить.

Він напружував усі сили, але ні на п'ядь не наблизився до мети. Вони двоє були наче вітрило, і вітер, б'ючи в них, відносив човен у відкрите море. Варто було на якусь мить послабити зусилля, як буря вертала їх назад на кілька метрів, нищачи всю його працю. Він нагнувся, узяв із дна підсаку й подав Джині, а сам спробував завести мотор. Той чмихнув один раз і заглух.

— Ти бензин відкрив?

— Відкрив!

— І підсос?

— І підсос!

— Може, пальне закінчилось?

— Не може бути! Нас би тоді вітер до Італії загнав.

— То це чудово! Принаймні мандрували б разом.

Чи вона читала й останній лист, якого він одержав учора, чи вгадувала його думки та наміри? Проте з'ясувати це не було часу. Становище ускладнилося. Очевидно, забруднилася свічка і через те не дає іскри, але голими пальцями її не викрутиш, а ключа в скриньці намацати ніяк не міг. Поплавок уже ледве виднівся. Вона сиділа задумлива й байдужа. Він спробував підбадьорити її, але усмішка в нього вийшла якась силувана й кисла. Ще раз потягнув за мотузок маховика, швидко додав газу й відкрив підсос. Мотор заторохтів, рвонув з усієї сили, і човен зіп'явся, як підстрожений рисак. Корда поплескав його долонею, ніби коня по шиї, і повернув човен назад до берега.

Цього разу Джина з першої спроби підхопила поплавок, який бився в підсаці, наче щойно піймана риба. Корда наліг на нього всім тілом, боячись, щоб бува не вислизнув, і швидко заглушив мотор.

— Ху! — зітхнув він. — Нарешті попався!

Корда міцно тримав мотузок, який тягся до сітки у воді, ніби то був якір. Прив'язав його за кільце на кормі й скинув з себе брезент. Вітер ослаб, і відразу потеплішало. Він стягнув також пуловер, щоб легше було вибирати сіть. Піднявся на

ніс, а вона перейшла на корму. Мимохідь ляпнув її по м'якому місці, але вона не сприйняла цього жарту. Була серйозною.

Чи їй зараз сказати, що не пізніше як годин через дві він поїде звідси? Чи повідомити вже тоді, коли вони повернуться в затоку, перед самим від'їздом? Чи просто зникнути без слів, як це найчастіше роблять курортники, не вважаючи себе зобов'язаними сповіщати тимчасових знайомих про свої наміри. У нього перед нею не було ніяких зобов'язань, але було б жорстоко й негарно так вчинити; це скидалося б скоріше на втечу й підтверджувало б, що він у боргу перед цим випадковим зв'язком, який мимо його волі тільки заповнив чимось життєвим його незайнятий час, проведений тут.

— Не потрапимо до Італії, як бачиш! — сказав він. — Принаймні не тепер, — додав, помітивши, що вона ледве не плаче, але не мав сили докінчити.

Він вибирав линву, і вітер розвівав його волосся, тіпав холошами штанів. Підтягнув човен до сіті; піднята з дна, вона разом з усіма свинцевими та кам'яними грузилами повисла в нього на руках на тридцятиметровій глибині. Він мусив добре напружуватися, мовби витягав тяжкий цебер води з глибокого колодязя. На поверхні з'явився зв'язаний пучком початок сітки, наче рука потопельника, залякла на кинутому йому канаті. Вигулькнув кам'яний тягарець, і відразу за ним виткнулася на поверхню й перша рибина — скорпена, уся червона й надута зі злості, що попалася в тенета. Важила не менше трьох кілограмів, — більшої він не бачив, відколи приїхав сюди, — і, ще жива, билася на дні човна, розкриваючи здоровенну пашу.

— Ого! — вирвалося в нього. — Подивися, яка риба!

Джина нічого не відповіла і навіть не поворушилася, щоб краще побачити.

— Сядь посередині й візьми весла! — наказав він. — Тільки будь обережна, не вколися. Скорпена отруйна!

Джина послухала його і вставила весла в кочети.

— Правим! Правим сильніше!

Вітер весь час заносив човен на сіть. Підіймаючись, вона зачіплювалася грузилами та поплавками за борт, і це робило її ще важчою та заважало Корді бачити, що витягає. Ішла переважно дрібна риба, яку, проте, рибалки та знавці зараховують до найкращих видів. Було тут з десятків червоних бородатих усачів, сріблясто-фіолетова зубатка, уже задубіла, і два красиві золотисті окуні.

Зробилося зовсім тепло. Притримуючи однією рукою сіть, він скинув з себе майку, залишившись голим до пояса. Бурі як не було, засяяло тихе сонце, і встановився чудовий літній день. Кольори в цьому освітленні стали яскравішими: море темно-синім, скелі на березі оранжево-червоними, водорості ядучо-зеленими, риби в сіті сріблясто-білими. Джина теж зняла з себе бушлат і кинула на корму.

З глибини, ще закритої вуаллю голубуватої водяної товщі, підіймалося щось набагато більше від усього, що йому досі доводилося бачити в сітях. Спереду воно розкрилилося віялом і звужувалося ззаду, нагадуючи велетенського метелика. Корді аж заболіла спина від напруження. Упершись ногою в борт, він щосили тягнув сіть, обдираючи нею дерев'яний край човна. Зблиснуло кілька невеликих рибин, але він не відривав погляду від того, що підіймалося знизу, яке все білішало й білішало. І Джина теж дивилася в глибину.

— Подай мені підсаку. Здається, попався великий скат.

Здобич наближалася до поверхні. Він притиснув ногою сіть, щоб звільнити одну руку. Удвох вони підвели підсаку під ската і, рвонувши разом вгору, вкинули в човен і здобич, і снасть. Десь уже скоро мав бути й кінець сітки.

Скат був такий здоровенний, що крилами перегородив човен навпіл, відділивши їх одне від одного. Знизу в нього було схоже на людське, рум'яно-біле, місцями ніби підмальоване обличчя, смішне й сумне водночас, як у циркового клоуна.

— Не бачу, як він упіймався?

— Хвостом. Самим кінчиком!

Корда підняв той кусок сіті, де заплутався скат, і показав їй кілька рогових відростків, навколо яких затягнулися вічка мережі.

Море зовсім заспокоїлося й очистилося після бурі, яка змела з його поверхні застоюну каламутну воду. Тільки ще течія поволі відносила човен від берега. Скат у сітях бився крилами, сопів і пищав. Корда накрив його мішком, щоб не дивитися на цю зовсім людську смерть. Останній улов був найкращий, а сьогоднішній день найбентежніший. Труднощі надають подіям особливої краси, і ось, якщо взяти все в цілості, виходить, що він тут чудово відпочив і в нього нема причин шкодувати, що приїхав сюди. Загорів, зміцнів, подужчав. Під шкірою, яка вирівнялася, знову відчуває м'язи, і йому знову подобається власне тіло, яке він почав уже був зневажати. У нього накопичилося енергії на кілька місяців роботи, а також — його погляд упав на Джину, яка скинула блузку й штани і була тепер тільки в купальнику — і це треба віднести до приємних моментів. У цьому було, зрештою, щось прекрасне, можливо, саме через те, що все сталося так несподівано, коли він найменше чекав чогось подібного, та й ще так природно, невимушено, без прийнятих у суспільстві умовностей. І саме тут, серед природи, вона стала йому ближчою й милішою. А чому він повинен поспішати? Адже може відкласти свій від'їзд і вирушити тільки після обіду.

— Давай скупаємося! — запропонував він.

— Тут? У відкритому морі? Боюся, ми дуже далеко від берега.

— Можемо висадитися на пляж.

— Ні, холодно. Я ще не нагрілася.

— Гаразд. Отже, спочатку витягнемо другу сіть, а коли краще пригріє, тоді скупаємося.

Проходячи повз неї, схопив її за підборіддя й, нагнувшись, поцілував у волосся. Пальцем ноги зачепився за сіть і гомілкою боляче вдарився в лавку.

— Ух! — застогнав він. — Забери весла. Заводитиму мотор.

Вони пливли спокійним морем. Другу сіль учора поставили в сусідній бухті на мілкому, під самими скелями. Здалека було видно, як білий поплавок легко погойдується на воді.

44

Бухта називалася Маслиноюю, бо з усіх боків була оточена гаєм маслин. Навпроти на березі стояла якась таємнича будівля без даху і вікон, з малими отворами, що нагадують бійниці. Двері в ній з боку суші, а стіни завтовшки понад один метр. Тепер тут гніздилася всяка нечисть, а в бур'янах і під дикими широколистими фіговими деревами, які попроростали між камінними стінами, очевидно, клубочилися жовто-коричневі отруйні гадуки.

Сіль поставлена близько берега. Тепер, коли вітер ущух і сонце піднялося, море стало таке прозоре, що згори, з човна, можна було добре бачити, як снасть, мов завіса, тягнеться від середини бухти до її правого берега. Дно тут піщане, місцями виступають скелі, коливається морська трава, а поміж нею водять коло дрібні сині рибки.

Джина лежить на кормі й загоряє, розманіжено, ліниво потягуючись, наче ангорська кішка. Вода стікає з сіті, мочить дошки і на сонці відразу ж випаровується, а свинець дрібно брязкає, падаючи на дно човна. Здобич, тим часом, була невелика. Кілька усачів та малих рибок, як ті, що й зараз гасають між водоростями. З'явилося дві чи три дірки, які прогризли морени, добираючись до впійманої вночі риби, потім каракатиця, яка в човні вибралася із сіті і протислася між дошки. У сітці билася досить велика рибина з фіолетовою лускою.

— Скумбрія! — сказала Джина й знову потягнулася.

Риби стало більше. Ще одна скумбрія, величенький окунь і кілька чималих усачів, та раптом заїло. Він потягнув дужче, потім скільки було сили — марно.

— Візьми весла! Десь зачепилося.

— Слати хочеться, — позіхнула вона. — Сьогодні рано встала. Що там застрягло?

— Сіть. Не можу витягти.

Підвелася непоквапно, потягуючись, як після сну.

— Що там таке?

— Не знаю. Не видно. Може, якась велика риба попала-ся в сіть і заволокла її під камінь.

— То що будемо робити?

— Спробуй-но гребти. Може, відчепиться.

Вона рухала веслами по воді, але сонно, невпевнено і ніби з примусу. Він відпустив сіть і скинув кілька закрутів у воду, намагаючись обійти скелю, яка виднілася в глибині. Потім знову став тягти, але й тепер нічого не виходило. Човен повернувся за сіттю на попереднє місце.

— Греби дужче. Бачиш, човен зносить назад.

— Не можу. А ти? Чом ти не потягнеш сильніше?

— Порву сіть. І так уже відчуваю в руці, що нитки попускають.

Усе-таки спробував. Зібрав усі сили, уперся обома ногами в борт човна. І навіть тут, на носі, було чути, як тріщать під водою вічка.

— Не йде?

— Нижній трос, очевидно, підліз під брилу.

— Викидай сітку в море, нехай дід Томо сам витягає.

— Цього ще бракувало! Гарні ми були б. Та й те, що вже витягли, впало б жужмом і ще гірше заплуталося б.

— То обріж сітку й залиши, що зачепилося.

— Чи ти при своєму розумі? Як би ми тоді змогли дідові Томові в очі дивитися?

— Так що? Сидіти тут і чекати, доки прийдуть по нас?

Він кинув погляд круг себе. У човні не було нічого, що б могло йому пригодитися.

— Що шукаєш? — запитала вона нетерпляче.

— Багор. Чи щось таке, чим би я міг дістати до дна.

— Але ж нічого нема. Бачиш, що нема.

Він прив'язав сіть до штиря на носі, аби те, що вже витяг, не сповзло назад у море. Скинув штани й залишився тільки в трусах. Був увесь мокрий, ніби щойно вийшов з води.

— Ти що? Думаєш купатися?

Її щоки взялися рум'янцем. Через кілька років вони обвиснуть, і пушок на верхній губі погрубшає. Найкраще було б для неї залишитися тут, у селі, перейняти в Міла його заїзд і господарювати в ньому, доки й сама не розтовстіє.

— Спробую відчепити. Пірну. Тут не дуже глибоко.

— А побачиш щось?

— Сподіваюся. Вода чиста. Навіть звідси видно.

Корда спустився поволі за борт човна. Вода була холодна. На мить аж заціпенів, і йому забило дихання.

— Бр-р-р! — здригнувся він. — Гребни лівим веслом. Теція відносить човен.

Він плавав якийсь час на місці, вдивляючись у глибінь і ледве ворушачи руками, щоб не схвилювати воду. Потім набрав у себе повітря і, перегнувшись, як на турніку, пірнув у море. Пробув там недовго і скоро вистромив голову назад.

— Бачив! — сказав він, відсапуючись. — Таки нижній трос зачепився за камінь. Візьми сіть і тягни, коли я подам знак!

Знову тримався який час на місці, набираючи кисню в легені, як це роблять, він бачив, нирці, а потім раптом голову з тулубом подав униз, викинувши ноги вгору, і запрацював обома руками. Кілька разів ще мигнули його ступні над поверхнею та й сховалися. Тепер він пробув під водою довше, ніж першого разу. Вона з човна спостерігала, як він рухався вниз, по-жаб'ячому перебираючи ногами й руками, а потім угору, дивлячись розплющеними очима на неї крізь воду. Вигулькнув на поверхню й махнув їй рукою. Вона почала тягти сіть. Укинула в човен кілька закрутів, але потім знову запнулося.

— Один кінець відчепив. Зачекай, віддыхаюся.

— Лізь у човен! Зігрійся й відпочинь.

Він не послухався.

— Я зараз. Ще трохи! — сказав і пірнув у воду.

Вона добре бачила, як він, відштовхуючись ногами, швидко пішов униз, до самого дна, і потім, повертаючись довкола,

вовтузився біля скелі, яка біліла у воді. Дивлячись угору, почав підніматися. Але не випірнув. Раптом зупинився, мовби передумав на півдорозі, і, згинаючись та опускаючись нижче, знову щось робив, ніби раніше забув про це. Махнув їй у воді рукою, що вона сприйняла як наказ тягти. І вона потягла, їй удалося вкинути в човен частину сіті, але раптом знову все зупинилося. І він виринав угору. Стрімко, наче вистрілений з гармати. Навіть випірнув. Але з води з'явилися тільки витягнуті руки майже до ліктів, і, розмахуючи ними та судомно стискуючи пальці, він подавав їй якісь знаки, яких вона не могла зрозуміти. Усе-таки збагнула, що сталося щось недобре, раз він так довго не витикає голови на поверхню і все дивиться на неї розплющеними очима та ворухить губами.

Течія віднесла човен трохи вбік. Джина взялася за весла, щоб підпливти до нього ближче, але, коли підвела очі, він уже опустив руки і його не було видно. Вона злякалася, що наїхала на нього човном і перекрила йому шлях нагору. Почала гребти назад, і, справді, він знову з'явився близько до поверхні, чи це здалося їй тільки, що вона побачила його на якусь мить, наче неясну біло-прозору розмиту тінь. Заплуталася. Їй заважала сіть, прив'язана до штиря на носі: у ній замоталося праве весло. Вона спробувала розплутати затягнутий вузол, але заламався ніготь. Відчуваючи, що все це тягнеться надто довго, вона зовсім розгубилася, зняла вузол із штиря й скинула кілька витків, а за ними під вагою свинцевих грузил уся сіть вислизнула в море. Забився на дні човна поплавок, потім підстрибнув, наче риба, й поплив по воді. Корду вона більше не бачила, навіть розмитого силуету під водяною товщею.

Море було спокійне, тільки легкий містраль, що саме починався, ледве поморщив його. На голубій поверхні білів лише поплавок, нібито плавала чиясь загублена кепка.

— Сашо! — крикнула вона. — Сашо, що сталося? Вилазь, бога ради, вилазь же нарешті!

Він не міг її чути. І тим більше відповісти їй знизу, з води. Від берега відбилася тільки луна її власного голосу. Вона

кинулася до мотора, навмання смикнула за мотузок і, тікаючи, повернула човен до сільської затоки. Сама. З одною сіттю на носі, у якій, конаючи, ще здригався великий білий скат. Забута каракатиця визирнула одним оком з-під дощок на дні човна, спробувала дістати щупальцем її ногу і знову зникла в своєму темному й вологому сховку.

45

So soll es jedem Floh ergehn!

Goethe. "Faust" ¹

Коли приблизно через годину розтривожені жителі малого рибальського селища рушили на двох човнах шукати сіть і приїжджого, вони ще здалеку помітили білий поплавок, який гойдався під подувами містралю в Маслиновій бухті.

Приїжджого «оригінала» вони побачили тільки тоді, коли витягли з моря поплавок та початок сіті. Він поволі, не поспішаючи, випірнув тім'ям із моря. Стояв у воді, опустивши руки, як солдат по команді «струнко». Обличчя, повернуте догори, з докором дивилося розплющеними очима на своїх рятівників, які так пізно прийшли йому на допомогу. Дрібні хвили, гнані містралем, перекочувалися через його голову й коливали волосся, наче водорості на прибережному камінні.

Селяни довгими баграми відчепили нижній трос від скелі і вибрали трохи сіті. Він теж вплив вище і, перегнувшись, упав обличчям у воду. Його підхопили під пахви й затягли в човен. Ступня його правої ноги заплуталася в снастях: нейлоновий шпагат, доки він виривався й боровся, щоб виткнути голову на поверхню, так обвився йому навколо щиколотки, наче аркан, що аж вривався в м'ясо до самих кісток.

Заради розслідування його не виплутували. Поклали на сіть поряд зі скатом та рибою, яку ще не встигли вибрати, і, не маючи нічого кращого під рукою, сіттю й накрили його. Він ледве виднівся крізь вічка, уже прихоплений мертвецькою жовтизною.

¹ Так буде з всякою блохою! Г е т е. «Фауст» (Нім.).

З М І С Т

Еріх Кош
Передмова Євгена Пашенка

5

Великий Мак
Переклала Людмила Петік

19

Сніг і лід
Переклав Іван Ющук

107

Сіті
Переклав Іван Ющук

283

Литературно-художественное издание

СЕРИЯ

«ЗАРУБЕЖНАЯ ПРОЗА XX СТОЛЕТИЯ»

КОШ Эрих

Большой Мак

Избранные произведения

Перевод с сербскохорватского

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»

*На украинском языке*¹

Художній редактор *О. Д. Назаренко*. Технічний редактор
Н. К. Достатня. Коректор *Н. І. Забаштанська*.

ИБ № 3986

Здано до складання 20.10.88. Підписано до друку 21.02.89.

Формат 70×100¹/₃₂. Папір офсетний № 1. Гарнітура таймс.

Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 19,5. Умовн. фарбовідб. 19,663.

Обл.-вид. арк. 24,199. Тираж 24 300 пр. Зам. 8—310. Ціна 2 крб. 60 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З текстових діапозитивів
Головного підприємства РВО «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці «Жовтень».
252053, Київ, вул. Артема, 25.

Кош, Еріх.

К 76 Великий Мак: Вибрані твори: Пер. з сербсько-хорв. / Передм. Є. Пащенко.— К.: Дніпро, 1989.— 479 с. іл. (Зарубіжн. проза ХХ ст.).

ISBN 5-308-00458-7

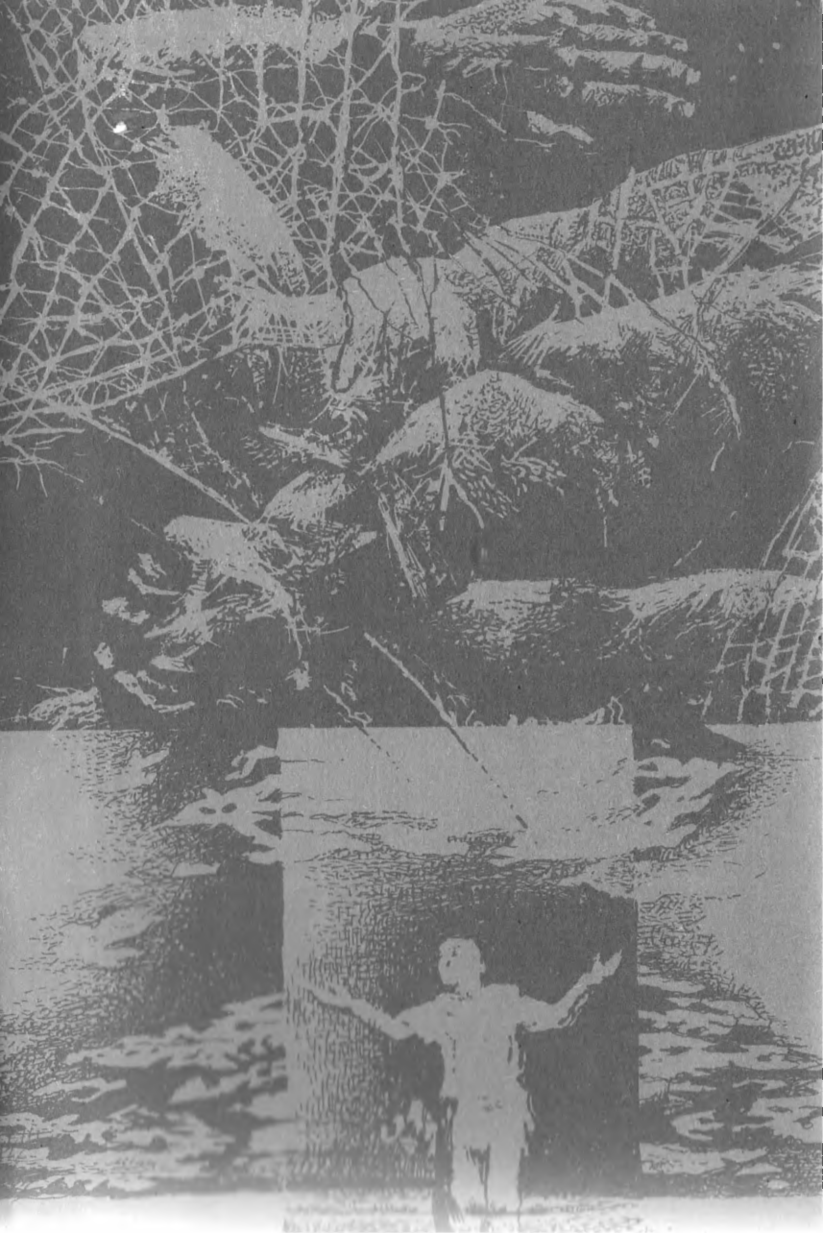
До книжки ввійшли три найпопулярніші твори відомого сербського письменника (нар. 1913). У сатиричній повісті «Великий Мак» та в романі «Сніг і лід» автор висміює черствість, бездушність міщанського світу, виводить на чисту воду різних кар'єристів та пристосуванців, а також в алегоричній формі засуджує практику ведення «холодної війни» й розвінчує культ особи. У глибоко психологічному романі «Сіті» головний герой намагається втекти від звичного, обридлого плину життя, але, зрештою, гине, так і не змігши виплутатися з тенет буденщини.

ББК 84.4Ю

К 4703010100—183 183.89
M205(04)—89

ISBN 5-308-00458-7

© Український переклад,
передмова, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1989 р.

2 крб. 60 к.

«Зіщулившись,
я сидів на камені під деревом,
тремтячи від холоду
та хвилювання, і, мов сова
з гущини гілля,
вдивлявся у місто,
якому загрозувала
смертельна небезпека.
«Ну от,— думав я.—
Хіба я не провіщав цього?
Щось станеться,
щось станеться страшно».
Раптом я чомусь згадав
Одкровення Іоанна.
Там сказано таке:
«І побачив звіра,
який виходив з моря,
з сімома головами,
з десятима рогами, і на рогах
його десять корон,
а на головах слова
богохульні». І спразді,
вийшов з моря великий кит,
на ймення Великий Мак,
і хижим звіром піднявся
в повітря над містом».

ЕРИХ КОШ

Велики Мак

